ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА
И БЪЛГАРИЯ 1939-1947

949.72.0532
К
В 88

ИК •Жажда• Сливен, 2006

ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА И БЪЛГАРИЯ
1939 - 1947

Сливен 2006

НАЦИОНАЛЕН ЦЕНТЪР ЗА МУЗЕИ, ГАЛЕРИИ
И ИЗОБРАЗИТЕЛНИ ИЗКУСТВА
ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ ПРИ БАН - СОФИЯ
ОБЩИНА СЛИВЕН
ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ- СЛИВЕН

National Centre of Museums, Galleries and Arts
Institute of History at the Bulgarian Academy of Science - Sofia
Sliven Municipality
Historical Museum - the town of Sliven

ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА И БЪЛГАРИЯ
1939 - 1947

/Доклади и съобщения от Национална научна конференция
посветена на 60 годишнината от края
на Втората световна война, проведена в гр. Сливен
на 7 и 8 април 2005 г. /

НАУЧЕН РЪКОВОДИТЕЛ
чл. кор. д. и. н. Георги Марков

SECOND WORLD WAR AND BULGARIA
1939 - 1947

/Reports and announcements of the National Science Conference devoted to
60 anniversary from the end of the Second World War,
held in the town of Sliven on 7 and 8 April 2005/

Science Adviser
Corresponding Member Doctor of History Science Georgi Markov

949.72.053.2/063) + 949.72.06/063
K
B88

ОТГОВОРЕН РЕДАКТОР
ЧЛ. КОР. Д. И. Н. ГЕОРГИ МАРКОВ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ
Георги Кюпчуков, Вяра Владова

Editor-in-chief
Corresponding member Doctor of History Science Georgi Markov

Editorial staff
Georgi Kyupchukov, Vyara Vladova

255/2014

СЪДЪРЖАНИЕ

ПРИВЕТСТВИЕ ОТ ДИРЕКТОРА НА ИСТОРИЧЕСКИЯ МУЗЕЙ В СЛИВЕН ГЕОРГИ КЮПЧУКОВ ДО УЧАСТНИЦИТЕ В КОНФЕРЕНЦИЯТА 15

1. ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ 17
Чл.кор.д.и.н. Георги Марков

2. ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА И ЦИВИЛНИТЕ БЪЛГАРИ 19
Искра Баева

3. БЪЛГАРСКИТЕ ВОЕННИ АТАШЕТА В ТУРЦИЯ /1939 - 1945 г./ 26
Николай Проданов

4. МЮНХЕН 1938 г., ВОЙНАТА И МАЛКИТЕ ДЪРЖАВИ В ЕВРОПА 36
Теодоричка Готовска - Хенце

5. ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ БЪЛГАРСКАТА МИЛИЦИЯ И ИТАЛИАНСКИТЕ ОКУПАЦИОННИ ВЛАСТИ В КОСТУРСКО /март - септември 1943 г./ 44
Иван Шандански

6. ВЕСТНИЦИТЕ "ЗОРА" И "ЗАРЯ" - ДВА ПОГЛЕДА ВЪРХУ ТРИСТРАННИЯ ПАКТ 52
Камка Новакова

7. ЗА ТАЙНАТА ВОЙНА МЕЖДУ СССР И БЪЛГАРИЯ В ЧЕРНО МОРЕ ПРЕЗ 1941-1942 година 61
Иво Жейнов

8. ПОЛША И МИРНОТО УРЕГУЛИРАНЕ НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 73
Румяна Тодорова

9. СВОЕНРАВНИЯТ ДИПЛОМАТ. МЕЙНАРД БАРНС И ПОЛИТИКАТА НА САЩ КЪМ БЪЛГАРИЯ 1944 - 1945 82
Евгения Калинова

10. ХУДОЖЕСТВЕНАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ В ЗАЩИТА НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА КАУЗА 89
Ани Златева

11. ВОЙНАТА СРЕЩУ ХИТЛЕРИСТКА ГЕРМАНИЯ 1944-1945 г., ОТРАЗЕНА НАШАТА ВОЕННО- ИСТОРИЧЕСКА ЛИТЕРАТУРА 111
Ташо Ташев

12. ОГРАБВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 116
Господинка Никова

13. ГЕРМАНСКОТО ПРИСЪСТВИЕ В РУСЕ ДО КРАЯ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 125
Мариана Бърчева

14. АРХ. ЙОРДАН СЕВОВ И НЕГОВАТА РОЛЯ В БЪЛГАРСКАТА ПОЛИТИКА В ГОДИНИТЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /1939-1944/ 133
Тоня Любенова

15. СПАСЕНИЕТО НА ПЛОВДИВСКИТЕ ЕВРЕИ ПРЕЗ МАРТ 1943 г. - ЕДНА ДОСТОЙНА СТРАНИЦА ОТ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 148
Стефан Шивачев

16. ДЕЙНОСТТА НА МЕТОДИ ШАТОРОВ В МАКЕДОНИЯ - 1940 -1941 г. И ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ БРП И ЮКЛ 153
Илия Стефанов

17. КЮСТЕНДИЛСКА И ДУПНИШКА ОКОЛИИ В БОМБАРДИРОВКИТЕ ПО ВРЕМЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 163
Йорданка Янчева

18. КАПИТАН ДИМИТЪР СВЕТОЗАРОВ СПИСАРЕВСКИ - ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА „ЖИВА ТОРПИЛА“ 168
Светла Радева, Слави Павлов

19. СЛИВЕНСКИТЕ ЛЕТЦИ ЛЮБЕН КОНДАКОВ И ТОМА БОЕВ В ОТБРАНАТА НА БЪЛГАРИЯ ОТ АНГЛО- АМЕРИКАНСКИТЕ БОМБАРДИРОВКИ ПРЕЗ 1943 - 1944 година 173
Веселина Янакиева, Чавдар Тодоров

20. АНГЛИЙСКИТЕ ВОЕННИ МИСИИ В ТРЪНСКО ПО ВРЕМЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /1939 - 1945 г. / 179
Георги Радославов

21. ОТКЪСНАТИТЕ ОТ НЬОЙСКИЯ ДОГОВОР СЕЛА ОТ ТРЪНСКА ОКОЛИЯ - ОТНОВО В ЦАРСТВОТО 187
Асен Цакманов

22 ВЕЛИКОТЪРНОВСКОТО ЧИТАЛИЩЕ "НАДЕЖДА" И РОЛЯТА МУ В СЪХРАНЯВАНЕТО НА КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА ГРАДА ПРЕЗ ПЕРИОДА НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 192
Тодорка Недева, Цветанка Колева

23. ДЕЙНОСТТА НА СЪЮЗНАТА КОНТРОЛНА КОМИСИЯ В СТАРОЗАГОРСКА ОБЛАСТ 196
Светла Димитрова

24. ЕДНА СЛЕДА ОТ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА - ПОГРЕБАНИ ЧЕРВЕНОАРМЕЙЦИ ВЪВ ВИДИНСКИЯ КРАЙ 202
Пламен Никодимов

25. ПРСТИВОРЕЧИЯ И КРИЗИ В РАЗВИТИЕТО НА КОАЛИЦИЯТА ОТЕЧЕСТВЕН ФРОНТ В КЮСТЕНДИЛСКА ОКОЛИЯ 1944 - 1947 г. 207
Мария Калоянова

26. ВЕЛИКОБРИТАНИЯ И ОТЛАГАНЕТО НА ПАРЛАМЕНТАРНИТЕ ИЗБОРИ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1945 г. 213
Васил Параскевов

27. ПЕТЪР МАТАКИЕВ ПО ПЪТЯ НА ПАРТИЗАНСКИ КОМАНДИР И ОПОЗИЦИОНЕН ДЕЕЦ 220
Румяна Кацарова

28. ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА НА СТРАНИЦИТЕ НА ЯМБОЛСКИЯ ВЕСТНИК "ТРАКИЕЦ" /1939-1944/ 224
Мария Иванова

29. СЪЗДАВАНЕ И ДЕЙНОСТ НА ТРЕТА ЖАНДАРМЕРИЙСКА ДРУЖИНА В БУРГАС, СПОРЕД ДОКУМЕНТИТЕ В ТД „ДЪРЖАВЕН АРХИВ" 229
Иванка Попстанчева

30. БЪЛГАРО-СЪВЕТСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЪРВИТЕ ГОДИНИ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА И ОТРАЖЕНИЕТО ИМ В СЛИВЕН И СЛИВЕНСКИЯ КРАЙ /септември 1939 г. - март 1941 г./ 233
Стоянка Георгиева

31. УЧАСТИЕТО НА УЧЕНИЦИ ОТ НОВОЗАГОРСКАТА СМЕСЕНА ГИМНАЗИЯ "ЦАРИЦА ЙОАННА" В МЛАДЕЖКИ ПОЛИТИЧЕСКИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕЗ ПЕРИОДА 1939 -1944 г. 239
Щилиян Русев

32. БОМБАРДИРОВКИТЕ НАД БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДОВЕ И НАСТАНЯВАНЕ НА ЕВАКУИРАНИТЕ В СЛИВЕН ПРЕЗ 1943 и 1944 г. 247
Милка Червенкова

33. ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА НА СТРАНИЦИТЕ НА СИЛИСТРЕНСКИЯ ВЕСТНИК "ПОДЕМ" /1941-1944 г./ 251
Вера Петрова

34. ВИДИНСКАТА ПОРЦЕЛАНОВА ФАБРИКА В ГОДИНИТЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 255
Валя Димитрова

35. ТРЕТА ПЕХОТНА ДИВИЗИЯ В ЗАКЛЮЧИТЕЛНИЯ ЕТАП НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 1944 - 1945 година 260
Вяра Владова

36. УЧАСТИЕТО НА 23-ти ШИПЧЕНСКИ ПОЛК В ДРАВСКАТА И МУРСКАТА БОЙНИ ОПЕРАЦИИ НА БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ - март 1945 година 266
Пламен Стефанов

37. УЧАСТИЕТО НА БОЙЦИТЕ ОТ ПАЗАРДЖИШКИЯ КРАЙ В ЗАКЛЮЧИТЕЛНИЯ ЕТАП НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА / м. декември 1944 г. - май 1945 г./ 272
Валентина Псалтова

38. БОЙНИЯТ ПЪТ НА 15-ти ПЕХОТЕН ЛОМСКИ ПОЛК 276
Райна Антонова

39. ВОЙНАТА ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ВОЕННОСЛУЖЕЩИТЕ ОТ ПАВЛИКЕНСКА ОКОЛИЯ 280
Нели Цонева

40. ШУМЕНЦИ ВЪВ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /1944 - 1945 г./ / по спомени на участници в нея/ 289
Нели Димитрова

41. УЧАСТИЕТО НА ГВАРДЕЙСКИТЕ ЧАСТИ КЪМ 34-ти ПЕХОТЕН ПОЛК ВЪВ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 297
Ганчо Ганев

42. АНТИВОЕННИТЕ ТЕЖНЕНИЯ НА НЮЙОРКСКИ МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ /1942-1944/ 304
Светлана Аврамова

43. РЕЛИКВИ ОТ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА ВЪВ ФОНД „НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ“ НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ВЕЛИКО ТЪРНОВО 316
Цветана Генчева, Виолета Драганова,

44. РЕЗУЛТАТИ ОТ ПРОВЕДЕНА АНКЕТА СРЕД УЧАСТНИЦИ ВЪВ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА ОТ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ РЕГИОН 319
Невяна Бъчварова

45. СПОМЕНЪТ ЗА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА, СЪХРАНЕН В МУЗЕЯ ЗА НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ - ВАРНА 326
Тинка Бозова, Златка Антова

46. ИЗ СПОМЕНИТЕ НА УЧАСТНИЦИ В ЗАКЛЮЧИТЕЛНАТА ФАЗА НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 331
Величка Калева

47. ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА В СПОМЕНИТЕ НА УЧАСТНИЦИ ОТ КЮСТЕНДИЛСКИЯ КРАЙ 337
Василка Стойнева

48. БЪЛГАРСКАТА ПРЕСА И ГЕРМАНСКИЯТ ВЪПРОС 1945-1949 341
Николай Чакъров

49. ЗА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ В СИЛИСТРЕНСКА ОКОЛИЯ /1945 -1946 г./ 350
Нина Богданова

50. „НА ВОЙНА КАТО НА ВОЙНА“ / ВОЙНАТА В СПОМЕНИТЕ НА ШУМЕНЦИ/ 354
Бета Хараланова

51. ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ В ХАСКОВСКИЯ РЕГИОН ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА РЕФЕРЕНДУМА ЗА РЕПУБЛИКА И ИЗБОРИТЕ ЗА ВНС, 1946 г. 360
Виолета Костова

CONTENTS

Welcoming speech of the Director of the Historical Museum in Sliven Georgi Kyupchukov to the conference participants

Corresponding member Dr. Georgi Markov	Inaugural lection
Iskra Baeva	The Second World War and the Civil Bulgarians
Nikolay Prodanov	Bulgarian Military Attaches in Turkey /1939-1945/
Teodorichka Gotovska -Hentze	Munich 1938, the War and the Small Countries in Europe
Ivan Shandanski	The Relations between Bulgarian Police and Italian Occupation Authorities in Kostur Region /March - September 1943/
Kamka Novakova	„Zora" /Dawn/ and Zarya"/Sunrise/ Newspapers - Two Visions on the Tripartite Pact
Ivo Zheynov	About the Secret War between USSR and Bulgaria in Black sea in the years 1941-1942
Rumyana Todorova	Poland and the Peaceful Regulation of Bulgaria after the Second World War
Evgeniya Kalinova	The Willful Diplomat Maynard Barns and the USA Politics to Bulgaria 1944-1945
Ani Zlateva	Artistic Intellectuals in Defense of the Bulgarian National Cause
Tasho Tashev	The War against Hitlerite Germany 1944-1945, Reflected in Our Military Historical Literature

Gospodinka Nikova	Robbery of Bulgaria after the Second World War
Mariana Barcheva	The German Presence in Ruse until the End of the Second World War
Tonya Lyubenova	Architect Yordan Sevov and His Role in Bulgarian Politics during the Years of the Second World War /1939-1944/
Stefan Shivachev	Rescuing of Plovdiv Jews in March 1943 - a Worthy Page of the History of Bulgarian People during the Second World War
Iliya Stefanov	The Activity of Metodi Shatorov in Macedonia during 1939-1941 and the Relations between Bulgarian Workers' Party and Yugoslavian Communist Party
Yordanka Yancheva	Kyustendil and Dupnitsa Regions during the Air strikes in the Second World War
Svetla Radeva Engineer Slavi Pavlov	Captain Dimitar Svetozarov Spisarevski - the first Bulgarian „one-man torpedo“
Veselina Yanakieva, Chavdar Todorov	Sliven pilots Lyuben Kondakov and Toma Boev during the Defense of Bulgaria from English-American air strikes in 1943-1944
Georgi Radoslavov	English Military Missions in Tran Region during the Second World War /1939-1945/
Asen N. Tsakmanov	The Detached Villages in Tran Region by Nyoy Treaty - in the Kingdom Again
Todorka Nedeva, Tsvetanka Koleva	Veliko Tarnovo „Nadezhda“ /"Hope"/ Community Centre and Its Role in the Cultural and Historical Heritage Preservation of the Town in the Period of the Second World War

Svetla Dimitrova	The Activity of the United Control Commission in Stara Zagora Region
Plamen Nikodimov	A trace of the Second World War - Buried Red Army Soldiers in Vidin Area
Mariya Kaloyanova	Contradictions and Crises in the Development of Fatherland Front Coalition in Kyustendil region in 1944-1947
Vasil Paraskevov	Great Britain and Parliament Elections Postponement in Bulgaria in the year 1945
Rumyana Katsarova	Petar Matakiev on the Road of a Partisan Commander and an Opposition Figure
Mariya Ivanova	The Second World War on the Pages of „Trakiets" Yambol Newspaper /1939-1945/
Ivanka Popstancheva	Formation and Activity of Third Gendarmerie Battalion in Burgas according to The Documents in State Archive Territorial Direction
Stoyanka Georgieva	Bulgarian -Soviet Relations during the First Years of the Second World War and Their Reflection in Sliven and Sliven area /September 1939-March 1941/
Shtiliyan Rusev	Students Participation from Tsaritsa Joanna High School in Nova Zagora in Youth Political Organizations during the period 1939-1941
Milka Chervenkova	Air Strikes over Bulgarian Towns and Accommodation of Evacuated People in Sliven in 1943-1944
Vera Petrova	The Second World War on The Pages of „Podem" Silistra Newspaper 1941-1945

Valya Dimitrova	Vidin China Factory during the Years of the Second World War
Vyara Vladova	Third Infantry Division on the Final Stage of the Second World War 1944-1945
Plamen Stefanov	The Participation of 23rd Shipka Regiment in Drava and Mur Battle Operations of Bulgarian Army - March 1945
Valentina Psaltova	The Participation of Pazardzhik Area Warriors in the Final Stage of the Second World War /December 1944-May 1945/
Rayna Antonova	The Battle Road of 15th Infantry Regiment from Lom
Neli Tsoneva	The War in The View of the Military Officers of Pavlikeni Region
Neli G. Dimitrova	Shumen Residents in the Second World War /1944-1945/ /according to memories of participants/
Gancho Ganev	The Participation of the Guards Units at 34 Infantry Regiment in the Second World War
Svetlana Avramova	Anti-military Leaning of Andrey Bishop of New York /1942-1944/
Violeta Draganova, Tsvetana Gencheva	Relics of the Second World War in „Newest History" Fund of Regional Historical Museum - Veliko Tarnovo
Nevyana Bachvarova	Results of Inquiry Held among Participants in the Second World War from Veliko Tarnovo Region
Tinka Bozova Zlatka Antova	The Memory for the Second World War, Stored in Museum of Newest History- Varna

Velichka Kaleva	In the Memories of Participants in the Final Phase of the Second World War
Vasilka Stoyneva	The Second World War in the Memories of Participants from Kyustendil Area
Nikolay Chakarov	The Bulgarian Press and the German Question 1945-1949
Nina Bogdanova	About the Political Parties in Silistra Region /1945-1946/
Beta Haralanova	„The War is a War" /The war in the memories of Shumen residents/
Violeta Kostova	The Political Parties in Haskovo Region in the Light of the Referendum for Republic and Elections for Great National Parliament, 1946

Уважаеми гости,
Уважаеми проф. Марков,
Уважаеми колеги, дами и господа,

Измина почти една година откакто в Историческия музей в Сливен се зароди идеята нашият град да бъде домакин на юбилейна научна конференция, посветена на 60 годишнината от края на Втората световна война.

Ето, че тази идея стана реалност. От днес в Сливен започва своята работа Национална научна конференция на тема: "Втората световна война и България 1939 - 1947 г.". Тя е организирана от НЦМГИИ, ИИ при БАН, Община Сливен и Историческия музей - гр.Сливен. Провежда се под патронажа на кмета на общината г-н Йордан Лечков и е една от основните прояви в областната програма за честване на 60 годишнината от края на Втората световна война, чийто патрон е областният управител г-жа Христина Чолакова.

В научната програма на конференцията са записани 60 доклада и научни съобщения. Те ще бъдат изнесени от научни работници от ИИ при БАН, СУ"Св.Кл.Охридски", ВТУ"Св.Св.Кирил и Методий", ШУ"Епископ Константин Преславски", от утвърдени архивни и музейни специалисти от 6 архива и 27 музея от страната и от краеведи.

Всичко това говори за интереса проявен от научни работници и специалисти - историци към темата на конференцията, а това е гаранция за нейния успех.

Сега, като откриваме научната конференция си даваме сметка, че у мнозина може би да е възникнал въпросът: Защо именно Сливен е домакин на днешната конференция? Въпрос основателен и правомерен.

Неговият отговор ние намираме преди всичко в богатото историческо минало на града. На всички Вас е добре известен приносът който Сливен има в многовековните борби за национално освобождение. През епохата на Възраждането той е люлка на хайдушкото и четническото движение, което му спечелва славата на град "на стоте войводи". Не по-малки са заслугите които Сливен има в следосвобожденската история. Неговото име блести в историята на българското военно изкуство. По време на войните за национално освобождение и обединение на българските земи - Сръбско-българската 1885 г., Балканската 1912 г., Междусъюзническата 1913 г. и Първата световна 1915 - 1918 г. войни, Сливенските бойни полкове изковават в най-кръвопролитните битки на войните неувяхващата военна слава на града.

Тази слава продължава и в Отечествената война на българския народ /1944 - 1945г./ за разгрома на хитлерофашизма. В състава на Първа българска армия във войната участва Трета пехотна Балканска дивизия. Тя взема участие в най-тежките и ожесточени боеве, които води Първа българска армия - в Дравската операция от 6 - 19 март 1945 г. Заради проявения героизъм от бойците и командирите дивизията получава названието "Трета пехотна Балкано-Дравска дивизия", която през втория период на войната дава 1259 убити войници, подофицери и офицери и 2224 ранени.

Богатите революционни традиции през Възраждането, военната слава на града през времето на войните са един от факторите през 1953 г. Сливен да стане седалище на Трета българска армия и да се превърне в един от най-големите военно-административни центрове в България.

Ето, тия бяха нашите съображения и изворът на самочувствието ни да предложим тъкмо Сливен да стане домакин на днешната юбилейна конференция.

Убеден съм, че посредством научните доклади и съобщения, които ще изслушаме, дискусиите които ще се проведат в дните на конференцията, целта, която сме си поставили с нейното провеждане, ще бъде постигната. Ще се чуят различни мнения и оценки за войната и за резултатите от нея за България, ще се направи опит да се открои приносът на отделни селища, военни части, личности в тази война. Всичко това ще бъде своеобразен научен принос на нашата конференция в осветляването на различни страни на войната.

УВАЖАЕМИ КОЛЕГИ,

За мен е чест и огромно удоволствие да Ви приветствам от името на музейната колегия при Историческия музей в нашия град и лично от свое име с нашето сърдечно и гостоприемно сливенско "добре дошли", да Ви благодаря за това, че приехте поканата ни за участие и въпреки многобройните Ви ангажименти дойдохте в Сливен за да изложите на научен форум резултатите от своите проучвания по темата на конференцията. За това още веднъж Ви благодаря най-искрено.

Особенно ми е приятно да изразя гореща благодарност към директора на ИИ при БАН проф.Георги Марков за това, че подкрепи идеята за конференцията, даде точната ѝ тематична формулировка и се съгласи да бъде неин научен ръководител. Дългогодишното и активно сътрудничество, което съществува между ИИ при БАН и Сливенския ИМ ми дава основание да изразя убеждение, че то и за в бъдеще ще се разширява и задълбочава в полза на българската историческа наука.

Пожелавам успех на конференцията, а на вас нейните участници приятна, делова и ползотворна работа.

НА ДОБЪР ЧАС!

ГЕОРГИ КЮПЧУКОВ
Директор на Исторически музей- Сливен

ВСТЪПИТЕЛНИ ДУМИ

чл. кор. д. и. н. Георги Марков

Най-голямата война в историята на човечеството е не само кръвопролитен сбльсък между нациите, но и борба между идеологиите за световно надмощие. "Голямата политика" свързва в коалиции държави, които допреди се смятат за изключени, но ходът на събитията ги налага. Военните действия се водят с небивал размах по суша, по вода и под вода и във въздуха, а воюващите общества са тотално мобилизирани за постигане на крайната победа. Жертвите сред населението надхвърлят тези на армиите, защото бързото развитие на техниката пренася ударите дълбоко зад фронтовата линия. "Лагерите на смъртта" бележат чудовищно падение при нарушаване закона на войната, предупреждаващ да не се убиват невъоръжени хора.

За България Втората световна война е исторически кръстопът, тъй като тя влиза в нея с една стопанска и обществено-политическа система, а излиза с нейната противоположност. "Стратегическият ключ" на Балканите е необходим на великите сили, доколкото могат да го употребят в своите стратегически планове. Цар Борис III признава, че този "ключ" не е в неговия джоб и поне трябва да има по-висока цена. Външният фактор играе значима и дори решаваща роля в съдбините на българите, в чиято "страна-градина" растат много цветя, та има и за посрещане и за изпращане и пак за посрещане на армиите на великите сили, изправили се по реда си на север от Дунав. Тук историята се преплита с народопсихологията, когато се избира "по-малкото зло", ако това изобщо е избор на възможностите.

Допреди години участието на България във Втората световна война се разглеждаше в българската историография с политическа предубеденост, понеже се подчиняваше на последиците от Гражданската война 1941-1944 г. и "вървеше подир победителите" от едната страна на барикадата. Изтеклите вече 60 години от края на военните действия са достатъчно време, за да се изследват и оценят събитията и героите в тяхната същност, без робуване на черно-бялата идеологическа схема. Заслугите и отговорностите трябва да бъдат разпределени справедливо, а ожесточението - отстранено в полза на научната обективност. В историята се срещат обясними грешки, но и непростими грехове, така че нека въздадем всекиму заслуженото.

За три и половина години България се нарежда в две воюващи противникови коалиции, но условията и начините на участие са твърде различни. Присъединяването към Тристранния пакт на 1 март 1941 г. е по силата на военната необходимост и пореден опит да се реши Българския национален въпрос. България става невоюваща съюзница на Третия райх и не участва в похода на Изток. Фаталната стъпка на българската външна политика е обявяването на война на Великобритания и Съединените американски щати (12 декември 1941 г.), която не само прерас на от "символична" във въздушна, но и зачеркна България "в червено", сиреч при дележа на Европа между "Тримата големи" е включена задълго в съветската сфера. Финландия на два пъти воюва със Съветския съюз, но съхрани дипломатическите отношения със западните сили и успя да получи постоянен следвоенен неутралитет.

Ние, българите, с основание се гордеем, че спасихме през пролетта на 1943 г. евреите от старите предели на Царството, но същевременно е необходимо да обясним защо не са

255/2014

отървани онези от новите предели. Разпореденото в началото на 1942 г. на конференцията във Ванзее (Берлин) "окончателно решение на Еврейския въпрос в Европа" не оставя големи възможности пред българската външна политика за изплъзване от неговото изпълнение. Цар Борис III дава поданство на всички жители на новоосвободените земи с изключение на тамошните евреи и те са откарани в "лагерите на смъртта". Когато е непосилно спасяването на всички, тогава е за предпочитане да бъдат спасени мнозинството от тях. Сметката е цинична, но вярна. Българските евреи са изселвани и работят в трудови лагери при строежи на пътища и железопътни линии, което е предлог за тяхното задържане в България, но това не са "лагерите на смъртта".

Другата съдбоносна за българите дата е 5 септември 1944 г., когато Съветският съюз обявява война на Царството и така предрешава развитието на последвалите събития. Въпреки че на 6 септември правителството на Константин Муравиев скъсва отношенията с Третия райх и взема решение да му обяви война от 18 ч. на 8 септември, Червената армия настъпва на 8 септември сутринта на българска земя и осигурява извършването на Деветосептемврийския държавен преврат. Съветската окупация продължава до края на 1947 г., но след изтеглянето на съветските войски остава съветизацията, която предопределя пътя на българския народ чак до 1989 г. Чуждата армия напуска, но основите на Системата вече са положени. Това е коренната разлика в сравнение със съглашенската окупация през есента на 1918 г. до началото на 1920 г.

Участието на Българската армия в разгрома на нацистка Германия от есента на 1944 г. до пролетта на 1945 г. е наречено "Отечествена война" по подражание на "Великата отечествена". Българите са водили Отечествена война срещу нашественицата Сърбия през 1885 г. в защита на Съединението, когато наистина "Отечеството е в опасност". Изтеглянето на германските войски от Балканите не представлява заплаха над съществуването на България, а става въпрос за пресичане на стратегическата ос Вардар - Морава и опазване на левия фланг на Третия украински фронт. Това не отрича героизма и жертвите на българските офицери и войници, достигнали с бой Австрийските Алпи.

Възниква обаче въпросът доколко жертвите са оправдани с оглед съдържанието на Парижкия договор от 10 февруари 1947 г., защото войните обикновено завършват със сключване на договор за мир. България не е призната от антихитлеристката коалиция за съвоюваща държава и подписва договора като победена съюзница на Германия. Южна Добруджа е съхранена, защото още през 1940 г. възвръщането ѝ е признато от всички велики сили. Излазът на Бяло море през Западна Тракия обаче не е възстановен. Армията е ограничена и са наложени репарации. Така че България не спечели и Втората световна война, като на всичко отгоре е намесена в последвалата веднага Студена война пак на губещата страна. В тази фатална причинно-следствена зависимост изтече почти целия XX век от 1913 г. насетне.

С отдалечаването във времето Втората световна война може да бъде обхваната от погледа на историка до степен да се направят и обобщения. Прословутото правило "Победителите не ги съдят" трябва да бъде преодоляно, ако се стремим да се приближим до мечтаната историческа истина. Дълги години българската историопис преповтаряше оценките на съветската си посестрима, която изхождаше от фанатичното "Нашето дело е право". Нека разнообразим гледните точки за тази толкова голяма война, че не позволява съществуването на едно "най-вярно" мнение. Историята на Втората световна война продължава да се пише и историците не са я още завършили по страниците на своите трудове.

ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА И ЦИВИЛНИТЕ БЪЛГАРИ

Искра Баева

Погледната в историческа ретроспекция Втората световна война остава най-ужасяващото събитие на XX век, което преполовява както века, така и онази световна епоха, която днес с все по-малко основание продължаваме да наричаме съвременна история. Затова в периодизацията тя обикновено ни служи за ясен ориентир - "преди" и "след" Втората световна война. Ако погледнем откъм гледната точка на българската история, войната си остава водораздел, но по-скоро заради това, което се случва след нея, отколкото поради онова, което е станало в нейните месеци и години. Защото не е тайна, че през Втората световна война България успява да остане встрани от гигантския конфликт, унищожил милиони хора, опустошил цели страни и един континент - Европа, предизвикал невиждани по-рано разрушения, довел до дълбока криза в моралните устои на човечеството. Българите се оказват защитени от военните действия и като територия, тъй като дори и навлизането на обявилата война Съветска армия през септември 1944 г. не е съпроводено от реални сражения, отчасти и като бойна сила, тъй като единственото ни военно участие е едва в заключителния етап на войната и то срещу бившите ни съюзници от германския Вермахт.

Това обаче не означава, че цивилните българи не преживяват войната като труден и решителен за бъдещето период. Върху някои аспекти от преживяванията на обикновените хора през военните години искам да се спра и сега. Веднага трябва да направя някои уговорки. Известно е, че изворовите данни, върху които се базира историческото познание, ни запознават предимно с действията на водещите фигури в дадена епоха, независимо дали са от политическата, културната или икономическата сфера. Но едновременно с това понякога архивите могат да ни предложат и друг тип данни, чиито детайли обикновено пропускаме, а ги отбелязваме само като общи тенденции. Това са сведенията и данните за всекидневието, за съдбата на отделните хора, техните мнения, молби, оплаквания. Този път ще се обърна именно към тези данни и към тези хора. Ще го направя чрез няколко от многобройните документи, които съм срещала в два архива - в Дипломатическия архив на Министерството на външните работи (ДА на МВнР) и в Централния държавен архив (ЦДА).

Но ще прибавя и прочетеното в една изключителна книга, съдържаща автентичните (и като изказ, и като правопис) спомени на една българка, преживяла повечето важни събития от българската история от началото на XX в. до края на осмото му десетилетие. Това е книгата на Ефросина Николова, родена в македонското село Крушово, участвала в Илинденското въстание, преживяла българските войни и катастрофи от началото на XX в., родила и отгледала трима сина и една дъщеря, които не остават встрани от обществените вълнения - единият е активист на македонското движение, а когато се усеща застрашен след преврата от 19 май 1934 г., заминава като български свещеник в Детройт, САЩ, другите двама се включват в комунистическото движение и са осъдени в големия процес срещу ЦК на нелегалната Работническа (комунистическа) партия от 1942 г. заедно с Никола Вапцаров; двамата братя тогава получават присъди от по 15 години затвор. Така чрез собствената си и тази на децата си съдба баба Фроса става свидетел и страничен участник в повратните събития от българската история, при това тя притежава природната дарба на увлекателен разказвач, благодарение на което получаваме едно интересно и неподправено четиво. Може би трябва да спомена и споделеното от Димитър Талев, че баба Фроса е един от прототипите на Султана от неговия роман "Железният светилник".

Изкушена съм да разкажа само за преживяванията на баба Фроса, но все пак ще започна с други сведения. С разказа за съдбата на българските градинари в Средна Европа, които през войната се оказват откъснати от родината си. И като казвам родина имам предвид точно това, тъй като тази особена група пътуващи българи не е емигрантска - това не са хора, тръгнали да търсят късмета и щастието си по света, а пътуват само заради прехраната си. Те го правят всяка година - през пролетта заминават за Австрия, Унгария, Чехословакия, обработват градините, продават произведеното, а през късната есен се завръщат отново в България с припечеленото. Става дума за двадесетина хиляди българи, тъй като само за Унгария всяка година заминават 6-7 хиляди, в Чехословакия с градинарство се занимават 7 700, а общата бройка на българите там е около 10 хиляди[1] . Войната прекъсва този размерен във времето годишен цикъл. Чрез фронтовите линии тя отрязва възможността на градинарите за придвижване. А резултатите се усещат след войната - като граждани на държава, съюзена с Третия райх, българите губят достъп до спестяванията си, както и правото си да пътуват за България - това става само след разрешение на местната СКК, а ако успеят да се завърнат по родните места, после пък не могат отново да заминат, тъй като свободата за движение през границите вече е силно ограничена[2] . Ще се огранича само до този пример, за да очертая залеза на такава традиционна и утвърдена дейност като българското градинарство в Средна Европа. Залез, настъпил в резултат на Втората световна война и геополитическите промени, които тя донася.

Следващият момент от съдбата на обикновените българи в "близката чужбина" (така наричам земите, които българите предпочитат за временни пътувания, за да работят или правят бизнес, за да печелят там пари и да ги харчат в България) е свързан с опасностите, които им носи войната. В България пристигат съобщения за убити по време на военните действия или на придружаващите ги граждански сблъсъци[3] , за арести и конфискации на имуществото[4] .

Друга специфична и традиционна група българи в Източна Европа са студентите. В междувоенния период, както впрочем и в следвоенния, една от най-значителните студентски общности е тази в Чехословакия. Но след като чешките земи са окупирани от вермахта (15 март 1939 г.), те, българските студенти, предпочитат да се прехвърлят в най-близката културно и езиково държава - Словашката република. Макар да не са единни в политическите си симпатии и антипатии, все пак преобладаващата част от българските студенти се оказва славянофилска, което по онова време почти еднозначно означава и антигерманска, което прави от българите ярки участници в Словашкото национално въстание от лятото на 1944 г. Много български студенти (но и градинари) загиват в ожесточените сражения в словашките планини, други след потушаването на въстанието са арестувани от гестапо и изпратени в концлагера Дахау[5] . Но всички те с действията си олицетворяват традиционния за Централна Европа призив за солидарна борба "за нашата и за вашата свобода"[6] .

Във връзка не толкова с редовите българи, а пак с цивилни, но дипломати, е историята, разказана от българския представител в Иран Димитър М. Дафинов за премеждията си по пътя от Техеран към България, след като е принуден да евакуира българската легация през есента на 1941 г. Тази българска мисия просъществува само малко повече от две години (от 1 май 1939 г.), тъй като на 17 септември 1941 г. иранското външно министерство ултимативно поисква тя да бъде закрита, след което скъсва дипломатическите си отношения както с България, така и с другите страни от Тристранния пакт [7]. Този акт е предизвикан от съветската намеса в региона, поради което изтеглянето на дипломатите и местните колонии (преди всичко германската) става под контрола на съветските вътрешни войски (ГПУ). Разказът на Дафинов за условията на пътуването е покъртителен, но най-силно впечатление прави нееднократната неприятна изненада на руските военни и политически представители от това, че в единна процесия пътуват враждебните германски и унгарски, но и славяните и възприемани като приятели български дипломати. Наблюдаващият евакуацията секретар на съветското посолство в Техеран г-н Солот, както и "комисарите" два пъти изразяват "*учудването си, че Българската легация придружава германската и унгарската*". След повторното напомняне, че мястото на българите не е с унгарците и с германците, българската колона е отделена, като й е осигурен пряк път до турската граница. Но Дафинов се противопоставя на това предложение: "*изтъкнах, че желая да остана докрай с германците, за да пътуваме пак наедно, както съм пътувал до тоя момент*". Все пак отделянето се оказва полезно, тъй като то спасява българите от унизително претърсване и ограбване, на което са подложени останалите[8] . За атмосферата при евакуацията ясно говори възклицанието на Дафинов в края й: "*германците, българите и унгарците бяхме просълзени от радостното чувство, което ни обзе при любезния прием на турските власти и при сигурността, че можем да отдъхнем свободно*"[9] . Този епизод показва колко непоследователна е българската външна позиция през XX в., а дали това е донесло повече хубаво или лошо на българите всеки може да си отговори.

Следващ случай. Необикновена е военната съдба на едно българско семейство от Егейска Македония. Става дума за Филип Калков, който от 1943 г. се включва в партизанското движение в Гърция и след тежки боеве при Драмос и Вичи е принуден да емигрира и да се установи в Полша. Пак по същото време (1943 г.) неговата съпруга Донка Калкова, родом от Варна, преминава в нелегалност, два пъти е залавяна и интернирана и в крайна сметка е принудена да емигрира, но в Унгария. Докато техните деца - участникът в партизанското движение Павел и брат му Георги, са принудени да се изтеглят от Гърция и да се установят в Румъния. Нещо повече - с двамата сина на разделеното семейство в Румъния се озовава и техният 11-годишен братовчед Атанас Търновски, чиито родители са от Варна. Всичко това е разказано в една молба, подадена на 25 април 1950 г. от варненското семейство Янка и Атанас Милеви до българското Министерство на външните работи с надеждата, че властите ще им помогнат да съберат роднините си, разпилени в три източноевропейски страни. Желанието им е толкова силно, че Милеви са готови да поемат издръжката на всички пет души[10] . Но в края на октомври същата 1950 г. семейство Милеви получават отговор, че въпреки постъпките на МВнР с помощта и на БЧК "*преместването на техните близки засега не може да стане*"[11] .

Ще разкажа още една житейска съдба, прекършена по странен начин от военното противопоставяне. Въпросът за този българин е повдигнат едва през 1960 г., когато полската организация на участниците в антифашистката съпротива ЗБОВиД (трябва да уточня, че тя е доста по-различна от АБПФК поради спецификата на полската съпротива) се обръща към българските власти с предложение да бъде награден българският гражданин Крум Цоков за неговата антифашистка дейност - през войната той е помагал на полски граждани, преследвани от нацистките окупатори[12] . Връзката му с Полша е заздравена и от съпругата му полякиня. Полските сведения за участието му в съпротивата са наистина многобройни. Шест клетвени декларации разказват за антифашистката дейност на Цоков, който по молба на полския посланик в София Адам Тарновски през октомври 1939 г. става търговски съветник при българското посолство в Берлин, за да може да помага на поляците в окупираните от нацистите полски земи (присъединени към Третия райх). Роман Яшчолт, Зигмунт Червински, Юзеф Кениг, Тадеуш Мразек, Казимира Модзелевска, Стефан Черник разказват за Цоков.

Техните впечатления са от времето, когато Цоков е бил в затвора във Варшава (август 1940 - септември 1941 г., а по-късно до юли 1943 г. - в двете варшавски болници "Света София" и "Свети Исус"). Там той излежава 5-годишна присъда на германския извънреден съд ("зондер герихт") заради помощта, оказвал на семействата на пленени от германците полски офицери. Като български дипломат Цоков си е позволил да издава фалшиви паспорти на поляци (напр. на инж. Лукашевич), помогнал е на двама осъдени на смърт да избягат с фалшиви документи, изпращал е пари и кореспонденция с българската дипломатическа поща между поляците от Източна и от Южна Европа, укривал е преследвани[13] . Историята на Крум Цоков има типично български привкус, тъй като през 1940 г. той е арестуван след донос на негов колега от легацията до германците за нелегалната му дейност. Цоков е осъден, после през 1943 г. е помилван, но съвсем скоро отново е предаден от българин и е в ареста, когато на 1 август 1944 г. избухва Варшавското въстание. В настъпилия хаос Крум Цоков успява да избяга в Чехословакия, след което достига до България[14] .

Ако разказът за преживелиците на Крум Цоков свърши дотук, всичко би изглеждало нормално. Престава да бъде такова обаче, когато сравня разказите на поляците антифашисти с българската документация за същия човек. От официалната следвоенна българска гледна точка дейността на Цоков изглежда съвсем друга. В справката на МВР от 15 юни 1960 г. пише следното: "*Преди 9 септември 1944 г. е чиновник в българската легация в Берлин. След това, поканен да се върне, е отказал. При първото негово посещение в Прага е арестуван и изпратен в България. Тук е бил въдворен в ТВО, откъдето е освободен през 1949 г. През 1953 г. за вражеска дейност е осъден на 7 години лишаване от свобода, което наказание е изтърпял в затвора*" [15]. След освобождаването си Цоков заедно със съпругата си полякиня през 1959 г. заминава за Полша, където дейците на новата социалистическа власт са го запомнили като човек, който още през войната им е вдъхнал надежда, че крайната победа не може да бъде на страната на Третия райх и като пропагандатор на възгледи, които определят като социалистически. Затова и искат да възнаградят антифашистките му усилия.

В крайна сметка може да се приеме, че историята на Крум Цоков завършва сравнително щастливо - след като излежава присъди първо в нацистки, а после и в следвоенен български затвор, той заживява в Полша, където е добре приет и уважаван. Дори и българските власти не смеят да направят нищо повече от това да предупредят полските власти за "вражеската" му дейност и да им предоставят правото да постъпят както сами преценят.

За края оставих личния разказ на типичната българка, която в годините на Втората световна война мисли повече за многобройните си близки, отколкото за себе си. Ефросина Николова посреща българското присъединяване към войната на 55 години и не изпраща нито един от близките си в армията - мъжът й вече е на 65 г., единият от синовете от 6 години е в Детройт (скоро връзката им се прекъсва, тъй като той се оказва в лагера на противниците на Третото българско царство), другият завършва юридическото си образование, отива войник, но още преди 22 юни 1941 г. е освободен, а третият - завършва гимназия. Голямото семейство живее в София и наблюдава първите бомбардировки след германското нападение срещу Югославия през април 1941 г. - те са през нощта на Връбница, когато се подпалват бензинови варели. През лятото на същата 1941 г. семейството на Фроса с още 300 души илинденци заминават за "*свободна Македония - във влака и по целия път се поздравявахме. Радостта бе голема на всички, стари и млади отиваме в свободна Македония, навсякъде ни посрещат с отворени обятия и засмени лица. Старите приказват, живи бехме да видим и посрещнем български войници с цветя и как майки и сестри постилаха килими по пътя...*"[16] А ето и думите на един от българите, останали след въстанието от 1903 г. в Крушово: "*за вавва ли свобода работихме, море, сестро, ето години се минаха, пак немаме свобода, ние сме сираци, немаме си татко, на Русия се надевахме, дедо Иван, Балканската война и другите - колко кръв се проле... и сега ето посрещаме войници на нашата сестра България, двете сестри Македония и България, славянки. Свобода, казват, но право да си кажа, ние старите илинденци пак не верваме на тая свобода, нещо нема да бъде на арно*" [17]. От началото на 1942 г. баба Фроса е замесена в политиката: "*По това време идваше често при нас Кольо Вапцара и Антон Иванов, се заключваше вратата. Един ден, переме двете, звънна се, излизам аз, отворих и веднага влиза един нисичък мъж пита Лучка (племенница на Димчо Дебелянов и съпруга на втория син на Фроса Кирил), и заключва вратата. Аз за първи път го виждам, но подразбрах, че търси Кольо, и така почнаха често да идват. Той бе Цветан (Цвятко) Радойнов, парашутиста, с Антон Иванов, Кольо Вапцара, Дончо (Антон Попов) се събираха в стаята, понекога и Киро бе с тех. Аз тревожа се много какво ли ще стане. Последно идване на тримата, беше неделя следобед, всички влизат, Ваньо (най-малкият син) ги посрещна, влезнаха в същата стая и се затварят... Ваньо ми каза - мамо, не се тревожи, нищо лошо нема, те са добри хора и близки на Кольо Вапцара... аз зех да моля - Кольо, сине, кажи ми за какво се събирате, една добра съседка ми каза, че от срещната кооперация ви следат. Дедо Никола вика - ела, Кольо, да се почерпим, и му подаде чаша с вино, хапни си и от маслините, не я слушай мойта баба, тя е страхлива, цел ден се вайка, какво ли ще стане с Киро, войната се шири*"[18] . Това е разказът за последното посещение на Никола Вапцаров преди да бъде арестуван, а след него и синът на Фроса Киро. Както се вижда, женската информация е била достатъчно достоверна, включително и за наблюдението, че сбирките са наблюдавани. Но мъжете политици, както обикновено, я пренебрегват.

Ефросина Николова минава през срещи в Дирекцията на полицията с Гешев и други агенти в напразни усилия да освободи големия си син, бременната си снаха и най-малкия си син Иван. Гешев се оказва познат на съдружника на арестувания Киро в адвокатската кантора, като този факт и други подобни идват да покажат колко малка е България и София и как хората се познават помежду си[19] . Тя присъства и на процеса, когато са издадени шестте смъртни присъди на Никола Вапцаров, Петър Богданов, агроном, Атанас Романов, техник, Антон Иванов, инж. Георги Минчев, Антон Попов, журналист; на Трайчо Костов - доживотна присъда, а на останалите, между които е синът й Кирил Николов - по 15 години затвор. По-късно пак благодарение на получена информация тя присъства отдалеч на изпълнението на смъртните присъди на Стрелбището на 23 юли 1942 г. Следва едно разтърсващо описание: "*Влизаме в гробищата, нема никой освен един гробар, срещнахме го с лопата на рамо, го* *замолихме да ни каже дали донесоха снощи шест умрели убити и каде ги погребаха. Той ни каза - вървете след мене, тъкмо сега нема никой, страх го беше и забучи там лопатата и се поотдалечи. Шест гроба пресни със забучени дъсчици, на всеки името беха петте на ред, само гроба на Антон Иванов малко по-настрана. Приближи се гробара и си зе лопатата и я забучи, и се озърташе да не го види некой и ни каза, посочвайки гроба на Дончо Попов като зехме да го пускаме в гроба, почна с крака да тропа. Исках да дигна капака, не ми дадоха, имаше германски офицери. Нахвърлихме земята, забучихме дъсчици вместо кръстове, то беше снощи, доста късно към 10-11 ч. ги донесоха."*[20]

Оттам нататък следват неволите на майка на затворник, който е прехвърлен в Скопие и там е застрашен от гладна смърт, за разлика от по-малкия син Иван, останал в Софийския затвор. Ето разказа и за смъртта на цар Борис Трети: "*На 28 агуст, ден Богородица, умре цар Борис Трети. София е в траур, а ние майките се надеваме, че ще ни помилват децата. Имаме нови министри*"[21] . Живописен е разказът за амнистията: "*Събрали сме се много майки, чакахме доста при Регентството... излезе секретаря и ни каза, че от нас не зависи, но ще ви помогнем, елата пак, сега отидете при Калфов, председател на НС. Отидохме при него, той ни прие, цел час ни говори и ни каза и ни увери, че най-щастливия ден за вас, за нас и за цела България, когато ще гласуваме тук в НС амнистия. А сега най-големата мъка е за нас как ще се справим с шумците, те са наши деца партизаните. Аз ще ви моля и вас майките да ни помогнете да се приберат по домовете, идете и при Мушанов. Тръгнахме, 20 жени сме, излезе слугинята и каза, че го нема Мушанов, решихме и отидохме при професор Петко Стайнов, народен представител, прие ни у стаята: седнете, каза ни любезно, както бехме изморени и загрижени. Той много ни успокои, че амнистията ще си дойде само по себе си, аз ви моля, недейте ходи да молите и да се унижавате, ето и мен ме наскърбиха много, щото казах в НС - България требва да направи завой. Нарекоха ме изменник и ме смъкнаха от стола, така вие, майки на достойни синове на България, които са днес по затвори и по гори и балкана, требва да чакаме с търпение, те ще си дойдат скоро, а вие майки и ние ще се гордеем*"[22].

Следващото голямо събитие в живота на баба Фроса са бамбардировките над София, които Ефросина Николова прекарва в града, тъй като трябва да се грижи за малкия си син в Софийския затвор и да изпраща колети на големия в Скопие. Любопитно изглежда и това, че когато при скитанията ѝ из България по време на бомбардировките над София я питат дали има войници тя винаги отговаря - двама, с увереността, че пребиваването на двамата ѝ синове в затвора за нелегална дейност е еднозначно със служба в армията[23] . Още много лични свидетелства за напрегнатото време през 1944 г. могат да се намерят сред спомените на Ефросина Николова, но и тези са достатъчни за общия извод, че войната разтърсва дълбоко българското общество. Обикновените българи, които не се занимават и не разбират от политика, често се оказват въвлечени в събитията чрез свои близки и категорично заемат позиции - в случая с баба Фроса на страната на комунистите, но тя в нито един момент не губи способността си да преценява и човешката страна - поведението на близки и познати, на началници и чиновници. И това се отнася за всяко време и за всяко общество - обикновените хора възприемат събитията по-нюансирано и автентично, отколкото преките участници в тях.

1. ДА на МВнР, оп. 2, а. е. 129, л. 1. "Искат намесата на МВнР за репатриране на българските граждани и за деблокиране на спестяванията им от 20 млн. пенгьо. Поне половината от 7 хил. души искат да се върнат, защото условията за работа там са тежки и защото германците при отстъплението си са задигнали по-голямата част от инвентара." Пак там, оп. 5, а. е. 441; **2.** Пак там, оп. 6, а. е. 361, л. 23. "В приятелски нам страни Чехословакия и Унгария, както и в Австрия работят отпреди много години български градинари... Доходите на тези чисто български предприятия са били винаги един сигурен източник на чужда валута за нашето народно стопанство... по-рано се връщат през зимните месеци като носят пари... От годините на войната обаче тези български граждани са лишени от тази възможност, тъй като щом някой от тях си дойде в България, след това тамошните правителства не дават вече виза за връщане, независимо че същият е оставил цяло предприятие."; **3.** Пак там, оп. 2, а. е. 134. Това са съобщения за убити градинари в Унгария. по. 13, а. е. 606, л. 49. Съобщение за 23 български градинари (една от убитите е жена), убити по време на Пражкото въстание началото на май 1945 г. Те са погребани на Олшанските гробища в Прага с паметни плочи и стихове на Ботев; **4.** Пак там, оп. 2, а. е. 162, л. 11, 14. В Чехословакия има около 30 арестувани българи и поне една конфискувана фабрика на Атанас Немцов; **5.** Българското участие в Словашкото въстание е онзи български принос, който прави възможно нормалното възстановяване на дипломатическите отношения между България и Чехословакия още през пролетта на 1945 г., далеч преди България да подпише мирен договор. За тези процеси свидетелстват емоционалните послания на единствения българския представител Ст. Гечев (аташе по печата), останал в Словакия (Пищяни) и по време на въстанието и при освобождението на Словакия. Той е и единственият, който се обявява в подкрепа на новата власт в България след 9 септември 1944 г. ДА на МВнР, оп. 1 п., а. е. 202, 1-19; **6.** Виж: Мирчев, Д. За вашата и за нашата свобода. С., 1990; **7.** Матеева, М., Тепавичаров, Хр. Дипломатически отношения на България 1878 - 1988, с. 157-158; **8.** Разказът му за това звучи така: "Нощта прекарана на тая угарна нива е била потресителна за германската колония, състояща се изключително от жени и деца. Не само всички автомобили, всички багажи в камионите, но и всички ценности, бижута, венчални халки, пари, копринени чорапи, манта и прочее, след щателен обиск на лицата и колите, са били ограбени от съветската войска, която се е втурнала да извърши този обир на беззащитните жени и деца. Видях със собств си очи плачевното състояние, в което пристигнаха жени, деца, някои с малки ръчни куфарчета, други без такива, превозени накуп в камиони." Докладна от 26 октомври 1941 г. на временно управляващия легацията в Техеран г-н Дафинов. ДА на МВнР, оп. 1 п, а. е. 138, л. 52; **9.** Пак там, л. 49-53; **10.** Пак там, оп. 7, а. е. 175, л. 62; **11.** Пак там, л. 66; **12.** Пак там, оп. 17, а. е. 671, л. 1; **13.** Пак там, л. 3; **14.** Пак там, л. 9-11; **15.** Пак там, л. 15; **16.** Аз съм двойна майка (Баба Фроса разказва). С., 1997, с. 65; **17.** Пак там, с. 66.; **18.** Пак там, с. 67.; **19.** Пак там, с. 69; **20.** Пак там, с. 75; **21.** Пак там, с. 76; **22.** Пак там, с. 78; **23.** Пак там.

БЪЛГАРСКИТЕ ВОЕННИ АТАШЕТА В ТУРЦИЯ (1939-1945)

Николай Проданов

1. Въведение в проблема. Научната значимост на разглеждания въпрос се определя от три основни фактора. Първият има институционален характер - по време на Втората световна война единственото обособено българско външноразузнавателно ведомство е военното разузнаване. Отделно външно разузнаване в рамките на МВР (на базата на което по-късно ще бъда създадено Първо главно управление на комунистическата Държавна сигурност и сегашната Национална разузнавателна служба) ще започне да функционира през 1947 г. От своя страна, в рамките на Разузнавателното отделение при Щаба на войската (РО-ЩВ) най-ефективно действащата външноинформационна структура са военните аташета. Именно те осъществяват същинската разузнавателна работа в чужбина.

На второ място, най-сериозните притеснения на българските управляващи кръгове през годините 1939-1944, с оглед евентуалното въвличане на страната във войната, са свързани с позицията на Турция. Турската армия е далеч по-многобройна от българската, а и значително по-добре въоръжена. При определени обстоятелства Турция би влязла във войната, а нейният естествен противник на Балканите в тогавашната геополитическа ситуация е България.

Накрая трябва и да се има предвид и обстоятелството, че по време на Втората световна война в многоезичния неутрален град на Босфора[1] си мерят силите разузнавателните служби на двата воюващи блока. Истанбул, наред със Стокхолм, Лисабон и Берн, е "Меката" на шпионажа по време на световната война. Тук напр. се разиграва една от най-популярните шпионски истории по време на войната - случаят "Базна", в рамките на който английският пълномощен министър в града успешно е шпиониран от страна на немците[2] .

Тези особености предопределят важността на българския военен аташе в Република Турция; дори би могло да се твърди, че постът военен аташе в Турция е един от най-съществените в системата на РО-ЩВ[3] .

2. Кадри. В разглеждания период длъжността военен аташе в Турция е заемана последователно от четирима български офицери. Това са полк. Руси Механджиев (аташе от 22 юни 1938 до 10 юли 1940), подп. (по-сетне полк.) Димитър Желязков (аташе от 10 юли 1940 до 30 август 1944 и отново от 6 октомври 1944 до 15 декември 1944), подп. Васил Кайджиев (аташе от 30 август до 6 октомври 1944), полк. Асен Лекарски (аташе от 26 декември 1944). Малко след 9 септември 1944 г. за помощник военен аташе в Турция е назначен подп. Борис Куюмджиев.

Руси Механджиев е артилерист, завършил един от първите випуски на българската Военна академия (ВА) през 1928 г. Той заема поста в Истанбул по съображения, стоящи далеч от разузнавателната работа. Механджиев е роден в Тулча, знае много добре румънски език (дори за известен период преподава този език във ВА) и затова би могло да се предположи, че по разузнавателна линия по-сполучливо ще работи срещу Румъния[4] . Служебната му кариера обаче се развива по друга логика. Механджиев се ползва от личното доверие на цар Борис III, тъй като е един от най-активните дейци на съпротивата в армията срещу Военния съюз. Според твърдения на Любомир Лулчев, именно Механджиев в навечерието на 19 май 1934 г. предупреждава монарха за готвения преврат[5] . Затова не е странно, че Механджиев известно време (от 23 януари 1937 до 11 март 1938) е началник на РО-ЩВ. В този период Разузнавателното отделение отделя повече внимание на вътрешното разузнаване с оглед укрепване позициите на държавния глава и контролиране остатъците от Военния съюз. Затова Механджиев по своята квалификация е по-скоро контраразузнавач, отколкото разузнавач. Когато обаче през 1938 г. РО-ЩВ е оглавено от полк. Ничо Георгиев, на Механджиев е отредено служебно място, което да е достойно за един бивш началник на отделение от ЩВ - престижният пост в Турция.

Още от края на 1939 г. започват недоразумения между Механджиев и неговите началници - полк. Ничо Георгиев (самият той в минали години е бил военен аташе в Турция) и началникът на ЩВ ген. Никола Хаджипетков. От формална гледна точка тези противоречия са по повод непредставени навреме писмени прегледи и отчети от страна на Механджиев. За несвършената работа той се оправдава с многото си задължения и липсата на техника[6]. Всъщност може да се предположи, че началниците на Механджиев са убедени, че не той е най-подходящата фигура за поста в Турция и търсят поводи за смяната му. В това отношение и самият Механджиев подпомага шефовете си в техния стремеж да намерят слабости в работата му, тъй като явно се предоверява на някои от своите агенти, за което ще стане дума нататък. Трябва да се има предвид и обстоятелството, че през лятото на 1940 г. са сменени няколко от българските военни аташета с оглед новия етап в развитието на военнополитическата ситуация в Европа. Това е кръгът от причини, довели до смяната на Механджиев от поста му. За военен аташе в Турция е назначен подп. Димитър Желязков.

Димитър Желязков също е артилерист. Той вероятно е най-способният български офицер-разузнавач в годините непосредствено преди 9 септември 1944 г. Желязков е завършил ВА през 1934 г.; владее добре немски, френски и турски език. Преди да замине за Турция той е началник на Външноразузнавателната секция в РО-ЩВ (т. нар. РО-1) - същинското външно военно разузнаване. Безспорно от всички споменати имена, само Желязков може да бъде посочен като пример за добре свършена работа в Турция[7]. Явно и неговите началници са били на това мнение - на 6 май 1943 г. той награден с орден "Св. Александър", IV степен.

Смяната на Желязков през 1944 г. от поста в Турция е направена от началниците в София с ясното съзнание, че приемникът му няма да бъде с неговите качества. Конкретните обстоятелства около смяната са следните. На 11 май 1944 г. ген. Трифон Трифонов заема поста началник щаб на българската войска. Трифонов е "енергичен, умен, дръпнат, недоверчив" по мнението на немския военен аташе в София генерал Геде[8]. Новоназначеният втори човек във военната йерархия не се доверява на заварения от него шеф на РО-ЩВ полк. Стефан Недев. Последният е бил член на Военния съюз, но това е само половин грях. Много от българските офицери са убедени, че като такъв той е предавал своите съмишленици, което в очите на Трифонов е несъвместимо с офицерската чест. Възможно е началник щабът да има и някои други, смътни подозрения. След 9 септември 1944 г. Недев е осъден от Народния съд на смърт, но не е екзекутиран. Спасен е от руснаците; впоследствие се установява, че Недев е бил свързан със съветското разузнаване още от края на 30-те години[9]. В резултат на недоверието на ген. Трифонов спрямо Недев, се поставя въпросът за неговата смяна[10]. В българската армия по-подходяща кандидатура за заместник на Недев като началник на РО-ЩВ от полк. Желязков няма. Последният е сменен от поста в Турция именно с идеята да бъде повишен и назначен за шеф на РО-ЩВ. Дори в някои справочници[11] и изследвания[12] присъства информацията, че Желязков е бил началник на РО-ЩВ, което обаче не е вярно. Той не успява да заеме новата си длъжност. Докато Желязков предава поста в Турция на своя приемник, се организира мисията на Стойчо Мошанов за преговори със съюзниците. Преценено е, че Желязков е най-подходящ като военен експерт, който да помага на Мошанов[13]. Взети са предвид неговото владеене на чужди езици, задълбочената му военна и обща култура, както и обстоятелството, че Желязков е вече в Истанбул. За неговата дейност в българската делегация в Кайро е запазен дневник, който той започва да води на 26 август 1944 г. и предава на съхранение в МВнР на 26 септември с. г.[14]

Васил Кайджиев е кавалерист, завършил също ВА. Той е кадрови разузнавач, помощник началник на РО-1 от 1938, началник на същата секция от 1940 г. Кайджиев е назначен за военен аташе в Турция с царска заповед на 13 юни 1944 г., но заминава за Истанбул чак на 15 август. До 30 август 1944 г. тече процесът по предаване на длъжността. На споменатата дата Желязков заминава за Кайро и Кайджиев става пълноценен военен аташе. Това обаче продължава буквално няколко дни, защото новата българска отечественофронтовска власт, установила се в София на 9 септември, няма доверие на Кайджиев. Той е уволнен от служба с царска заповед № 117 от 13 септември 1944 г., но изпълнява длъжността военен аташе в Турция чак до 6 октомври с. г., когато постът отново е поет от полк. Желязков. Последният заема длъжността повторно до края на 1944 г., когато е сменен от полк. Асен Лекарски.

Асен Лекарски е брат на известния деец на Военния съюз Крум Лекарски; кавалерист, завършил освен Военното училище и Юридическия факултет на Софийския университет. Той също е член на Военния съюз, не е толкова активен колкото брат си, но безспорно се ползва от доверието на Дамян Велчев. Асен Лекарски, подобно на брат си и на Владимир Стойчев, е изявен спортист[15]. Превратът на 9 септември го заварва на длъжността началник на Разузнавателното отделение в III-та армия с щаб във Варна. Лекарски е официално преведен в Щаба на войската още на същия ден[16]. Той е първият нов началник на РО-ЩВ след Девети септември - заема този пост от 16 септември до 26 декември 1944 г. Комунистическата партия, която бърза да завладее доминиращи позиции в армията, не изтрайва дълго Асен Лекарски на този пост. През декември 1944 г. той е сменен, началник на службата става полк. Петър Вранчев. За Асен Лекарски (чийто брат по това време е вече генерал-лейтенант и помощник-министър на войната) трябва да се намери подходящ пост и такъв е открит в съседката Турция. Като цяло Асен Лекарски се ползва с името на човек, който поставя собствения си интерес над професионалния дълг. Има сведения, че по времето, когато е военен аташе в Турция, той пренася в България при всяко свое пътуване по 100-200 златни наполеона, с които търгува на черната борса[17].

Помощник военният аташе в Турция от есента на 1944 г. подп. Борис Куюмджиев е един от най-активните членове на Военния съюз. При преврата от 1934 г. той е в състава на група, натоварена да неутрализира (вкл. и с цената на убийство) командира на лейбгвардейския конен полк полк. Малчо Малчев[18], за който се смята, че е изключително верен на монарха. Според някои други сведения, когато след идването на власт на правителството на Андрей Тошев активистите на Военният съюз обмислят евентуално противодействие на новите управляващи, се ражда идеята да бъде убит военният министър ген. Стефан Цанев. Планира се с тази задача да бъдат натоварени Куюмджиев и още един офицер[19]. Към 9 септември 1944 г. Куюмджиев е началник на секция в щаба на III-та армия. След преврата той става началник секция в ЩВ, а малко по-късно е назначен на новооткрития пост помощник военен аташе в Турция. Назначаването на още един офицер в Турция е признание за важността на тази структура на РО-ЩВ. В допълнение може да се предположи и че Куюмджиев е изпратен да контролира в политическо отношение полк. Желязков.

3. Условия за работа на българските военни аташета в Турция. Като цяло българските военни аташета работят в Турция в особено тежка обстановка за провеждане на разузнавателна дейност.

Когато на поста все още е Механджиев, той докладва, че условията са сравнително приемливи. В рамките на едно обобщение Механджиев твърди, че в най-добро положение са поставени военните аташета на страните от Балканското споразумение, след това по степен на добър прием е българския аташе, а след него - всички останали чужди офицери[20]. Механджиев има достъп, освен до началника на турската военноразузнавателна служба, и до други турски военни началници. До октомври 1938 г. обаче той не е посещавал никакви военни части, защото от София му е заповядано "много да не се проявява". За военните аташета в Турция е въведен ред, който се отличава със следните особености: 1) на военни маневри се ходи само с покана, 2) на всички военни и цивилни турци е забранено да общуват с чуждите военни аташета, 3) освен в изрично забранените зони, военният аташе има право да пътува, където пожелае, без да бъде съпроводен от представител на турските власти, 4) не са разрешени посещения във военни фабрики, 6) посещението на други фабрики може да стане само на базата на лични връзки със собствениците, 7) военният аташе може да пише до всички учреждения без особен установен ред.

Когато аташе става Желязков, условията вече са доста променени. По принцип се запазва правилото всеки военен аташе да може да се движи навсякъде, където иска (с изключение на изрично забранените зони). Ако обаче при пътуването му се случи някаква неприятност, той не може да разчита на съдействието на официалните власти. Поради тази причина всички военни аташета в Турция предпочитат да съобщават предварително в Щаба на турската армия къде и с каква цел ще пътуват. Последното условие не се отнася за пътуванията по шосето Анкара-Истанбул и в околностите на Истанбул. Почти винаги при пътуванията съответният аташе е придружен от 1-2 полицейски агенти или униформени полицаи. Забранено е правенето на фотографски снимки. Посещенията във военни обекти са възможни само с предварително разрешение, каквото не се дава почти никога. Контактите с турската армия се осъществяват единствено чрез началника на турската военноразузнавателна служба; пряк служебен контакт с друго военно лице е забранен. Посещенията в частни фабрики или домове са причина за неприятности на собствениците с властите, затова предложенията за такива посещения по правило са отклонявани. Военният аташе, неговата канцелария и дом са под непрекъснато "грубо и нахално"наблюдение. В това наблюдение на турските служби за сигурност помагат шофьори на таксита и всякакви други частни лица. Единствената необезпокоявана връзка на съответният офицер е с колегите му - военни аташета на други страни. Все пак Желязков твърди, че към немския и италианския аташе отношението е още по-строго[21].

Малко след пристигането на Желязков в Турция, на 22 юли 1940 г., правителството в Анкара взема решения за създаване на въздушни и сухоземни забранени зони. Сухоземната зона е разположена по българската граница до една линия на югоизток, преминаваща на юг от Одрин и Лозенград. Това още повече затруднява работата на българския военен аташе, тъй като основният му професионален интерес е насочен точно към района на турско-българската граница.

Условията за водене на разузнавателна работа се утежняват от есента на 1940 г. след като английското разузнаване уведомява турските служби, че заинтересованите страни (главно Германия) са наясно с реалната дислокация на турските войски. Щабът на турската армия въвежда следните допълнителни мерки за запазване на военната тайна: 1) премахват се отличителните знаци и носените номера на частите от униформите на всички военнослужещи от I-ва армия (разположена в Тракия); 2) прибягва се до честа смяна на имената и номерата на частите; 3) извършват се чести размествания на военните части; 4) пускат се лъжливи слухове; 5) въвеждат се категоричните забрани чужденци (или съмнителни лица) да се движат из Тракия и турските войници да говорят с непознати лица[22]. Впоследствие през цялата война ръководството на турските въоръжени сили периодично предприема различни мерки с оглед запазването на военната тайна - напр. през лятото на 1943 г. заменя дотогавашните трицифрени военнопощенски номера на войсковите части с нови - петцифрени[23].

Българските военни аташета в Турция, и по-специално полк. Желязков, почти не срещат подкрепа в своята работа от другите български служебни лица в Турция. Пълномощният министър Сава Киров и генералният консул в Истанбул Ст. Бисеров са против участието на служебни лица в събирането на разузнавателна информация[24]. Разбира се, официалната позиция на българските дипломати и не би могла да бъде друга, но в тази сфера е традиция теорията да се разминава с практиката.

Българските военни аташета в Турция изпитват реален недостиг от финансови средства и техника за осъществяване на своята работа. Механджиев на няколко пъти се оплаква, че пари, които са му обещани за разузнавателни цели, не са получени. Има и някои технически затруднения при преводите. Почти веднага след своето назначение Механджиев иска сумите да му се превеждат чрез истанбулския клон на една италианска банка, а не чрез турска банка, защото там задавали прекалено много въпроси[25]. Впоследствие, в резултат от настойчивостта на Желязков, финансовото осигуряване е сравнително стабилизирано. Няколко примера. За месец декември 1941 г. за разузнавателни нужди на българския военен аташе в Турция са отпуснати 222 долара[26], за месеците ноември и декември 1942 - 1700 швейцарски франка[27], за месеците януари и февруари 1943 г. - 2000 швейцарски франка[28], за месеците юли, август и септември 1943 г. - 3272 турски лири[29]. Между Механджиев и полк. Ничо Георгиев в началото на 1940 г. върви почти анекдотична продължителна преписка относно снабдяването на военния аташе с фотографски апарат (!).

Съществуват и затруднения по отношение връзката със София. Тя е по два канала - чрез шифровани телеграми и чрез изпращане на писма по куриер. Българският военен аташе почти през целия разглеждан период няма радиовръзка със София. В началото на 1941 г. се обсъжда въпросът за изпращането в Истанбул на радиоапарат, но Желязков не разполага с подходящо лице за неговото обслужване[30]. През пролетта на 1944 г. на Желязков все пак са изпратени предавател и радиоприемник американско производство. За съжаление, техническите лица в Истанбул не успяват да вкарат техниката в действие[31]. Радиовръзка с българския военен аташе в Турция се установява едва след 9 септември 1944 г. Интересното е, че тя не се осъществява от военните, а от специалисти от Дирекция на милицията, вероятно с помощта на съветските съветници.

4. Разузнавателен апарат на българските военни аташета в Турция. Най-близък помощник на военния аташе е неговият секретар. Първоначално в Истанбул това е Георги Стамов Минчев, местен българин. Този човек е израсъл в обстановката на тесни контакти с българските дипломати в Турция, тъй като неговият баща - Стамо Иванов Минчев - е бил дълги години гавазин на българската легация. От патриотични подбуди Георги Минчев служи неофициално като пръв помощник на Механджиев още от есента на 1938 г.; неговото привличане категорично трябва да бъде отбелязано като заслуга на военния аташе. Механджиев упорито настоява за официалното му назначаване пред РО-ЩВ и това се осъществява през 1939 г. Секретарят Минчев служи най-вече за връзка с агентурата на военния аташе. На 21 октомври 1940 г. той е задържан от турските власти и обвинен в шпионаж. В затвора Минчев е измъчван и принуден да подпише самопризнания, без да има възможност да ги прочете. Въпреки това, той не разкрива никаква съществена информация[32]. Минчев е осъден на 17 години затвор. В своите отношения с него полк. Желязков спазва една максима, която в следвоенните години ще бъде официализирана от израелското разузнаване - "В разузнавателната работа няма правила, освен едно - да се грижим за хората си"; понеже не е в състояние да го измъкне от затвора, той периодично му осигурява парични помощи[33].

Военният аташе в Турция не може да работи сам. От 1 декември 1940 г. на официалната длъжност (за пред турските власти) "разсилен при военния аташе" е назначен Генчо Томов Класов. Фактически той изпълнява функциите на писар и преводач. Класов е завършил лицея "Сен Бенуа" в Истанбул, а след това в България - Школата за запасни офицери. Той владее турски, френски и гръцки език [34]. Постепенно Желязков успява да уреди назначаването на Класов на длъжността "деловодител", да му осигури прилично заплащане и най-важното - в началото на 1943 г. издейства за Класов и съпругата му дипломатически паспорти, с което ги защитава от евентуалното повторение на случилото се с Минчев. През 1943 г., мотивирайки се най-вече с това, че в Истанбул живеят много български поданици и военният аташе се занимава с административните въпроси около уреждането на тяхната военна повинност, Желязков иска да бъде назначен помощник военен аташе или секретар. Искането му е удовлетворено - за негов секретар е назначен Ранчо Иванов Манолов.

Ситуацията в българо-турските отношения след 9 септември 1944 г. се променя радикално. Вече не България, а Турция се притеснява от евентуален мощен военен удар на съветските войски през българската граница. Затова нашите военни аташета могат да си позволят да действат по-активно. Апаратът на военния аташе в Турция е попълнен с двама цивилни служители. За радиотелеграфист е назначен Станчо Стоянов. На 8 ноември 1944 г. в Истанбул пристига още един радиотелеграфист - запасният подофицер Стою Иванов Стоев, който встъпва в длъжността "секретар на военния аташе" с място на службата в Анкара. Официално той се води на длъжност "картограф" в РО-ЩВ. Една от задачите на Стоев (вероятно основната) е да извършва прослушване на радиотрафика в Централна Турция, което се реализира, без да бъдат постигнати особени резултати.

Най-ценната част от неявните сътрудници на българските военни аташета са неколцина турски граждани. Един от тези агенти фигурира в кореспонденцията под формулата "добре познатата личност". Той е военнослужещ в турската армия, може би майор (или се представя за такъв). Агентът служи в Цариградското регионално командване, което има войскови състав от две дивизии. Според някои документи този човек е във връзка с нашите служби още от 1934 г., когато военен аташе в Турция е Ничо Георгиев. Вероятно от "добре познатата личност" в РО-ЩВ постъпват много оригинални турски военни документи, които са преди всичко от Цариградското регионално командване. През май 1940 г. Механджиев уличава този агент в даване на неточни данни, като не е сигурен дали това е извършено умишлено. Когато в Истанбул пристига Желязков, той твърде бързо достига до заключението, че дислокацията на турските войски в Тракия, такава каквато дотогава е докладвал в София Механджиев, не отговаря напълно на истината. Желязков изпраща двама свои агенти българи на разузнавателна обиколка из Тракия. Неговите съмнения се потвърждават. През

1940 г. от "добре познатата личност" пристигат някои съвсем фрапантни информации. Напр. през май 1940 г. той донася, че цяла турска дивизия се дислоцира в Северна Добруджа, около Кюстенджа[35]. Такава информация може да бъде проверена много лесно от българските служби и тя, разбира се, се оказва погрешна.

Заедно с Георги Минчев през есента на 1940 г. са задържани и двама турски граждани - Ибрахим Хит Гюрсел и Шериф Реджебов Туршак. Според обвинителния акт през 1939 г., когато Гюрсел отбива военната си повинност в IV-ти отдел на истанбулското гарнизонно комендантство, той се запознава с Механджиев и му предлага да дава сведения срещу заплащане. Гюрсел пътува из Тракия и събира военни и др. сведения. По-късно той влиза във връзка и с италианското военно аташе. Въпреки своето старание Гюрсел не успява да заблуди полк. Желязков. В резултат на прецизна аналитична работа той достига до извода, че Гюрсел е агент-провокатор[36].

Въпреки някои фактически несъответствия, може да се счита, че "добре познатата личност" и Гюрсел са едно и също лице. Не е случайно, че от времето, когато Желязков става военен аташе, в неговата кореспонденция със София вече липсват официални документи от Цариградското командване. Ако идентификацията е вярна, може да се каже, че тук става дума за успешна операция на турските служби срещу българското военно разузнаване. Не е ясно дали още от самото начало на своите връзки с българите Гюрсел действа като агент-провокатор. Ако това е така, то трябва да заключим, че Гюрсел успява да заблуждава в продължение на години трима високопоставени български военни разузнавачи - Ничо Георгиев, неговия приемник на поста военен аташе в Турция подп. Кирил Попбожилов и Механджиев. Другият, много по-вероятен вариант е, че по времето, когато военен аташе вече е Механджиев, турските служби успяват да разкрият Гюрсел и да го направят двоен агент. Именно оттогава при българите започва да постъпва съмнителна информация. Опитният разузнавач Желязков успява да разкрие тази комбинация. Турските служби разбират това и едва тогава устройват показен процес, в който като обвиняем присъства и Гюрсел. Ако тази историческа реконструкция е вярна, най-голяма вина за случилото се носи полк. Механджиев. Може би не е случаен фактът, че след като се прибира в България неговата кариера върви като цяло надолу. Първоначално той заема престижната длъжност началник щаб на IV-та армия, но от 1941 г. е командир на 46 пехотен Добрички полк[37], което е явно понижение. През следващата 1942 г. Механджиев е уволнен от армията. Ранната раздяла на полковника с военната кариера може да е последица и от слабото му представяне като военен аташе в Турция.

Другият турчин - обвиняем на процеса е Шериф Реджебов Туршак. Според обвинителния акт, той се запознава с българския дипломат в Турция Ванчев и му дава сведения срещу заплащане за поведението на българските поданици в Турция. По-късно Ванчев го запознава с Механджиев, а още по-късно - и с Желязков. Според обвинителния акт, Туршак пътува из Тракия и събира информация за турските войски.

Друг турчин-агент (който остава неразкрит) е човек с име, или прозвище Джавит (местоживеене Анкара). Той дава сведения на Желязков главно за железопътните превози на турските войски и може да бъда характеризиран като един от най-ефективните агенти на българския военен аташе. В голяма част от донесенията на Желязков след стандартната формулировка "получих следните сведения" стои обозначението "(Д)". Вероятно по този начин Желязков посочва конкретния източник на информацията. Сред другите турци-агенти може да се спомене някакъв турски военен летец, с който за известно време поддържа връзка секретарят Минчев.

Българите-агенти могат да се разделят на две категории - агенти срещу заплащане и доброволци. Тук могат да се отбележат следните лица: Славчо, Арабаджията, друго лице - "другарят на Славчо", някой си Христов.

Агентът Славчо снабдява Желязков с карти с малък мащаб срещу пари[38]. Разузнавачът Арабаджията и "другарят на Славчо" дават сведения главно за движението на турски войски за и от Тракия, като за целта е организирано наблюдение на ж. п. гарите и пристанищата в Истанбул. Възнаграждението им е 155 турски лири на месец за тримата. За сравнение - турските офицери получават месечно по 23 лири и 70 гроша порционни пари[39]. Обменният курс през 1941 г. е приблизително 70 лева за 1 турска лира, към октомври 1943 г. - той е вече 133 лева за 1 турска лира на черния пазар.

Сред даващите сведения без заплащане могат да се споменат отделни, мобилизирани в строителните дружини, българи. В това число е и напр. лицето Христо Димитров Добрев, шивач, който живее на брега на Босфора и е в състояние от своя дом да наблюдава турските военни комуникации през проливите[40]. Любопитно е да се отбележи, че Добрев е комунист, избягал от България по политически причини.

Един от най-стабилните източници на информация са военните аташета на други страни, акредитирани в Турция. Българските военни аташета поддържат тесен контакт с немските и италианските офицери. Желязков има най-добри връзки с японския военен аташе Татеиши и с военноморския аташе Матцухара. По този въпрос вече е писал колегата Николай Котев[41]. В неговата работа обаче има някои неточности - напр. сътрудничеството между българските и японските офицери в Турция не е от март 1941 г., а още от времето на Механджиев. Освен това, Котев твърди, че Желязков е предал част от своята агентура на японците, както и значителни финансови средства, предназначени за нейната издръжка. Трябва да се уточни, ***че това са само планове, които се очаква да се реализират в случай на извънредни обстоятелства.*** В началото на 1941 г., когато Желязков има сериозни основания да смята, че в скоро време ще бъде принуден да напусне Турция, той успява да уреди двамата японци да продължат воденето на неговата осведомителна мрежа. Уговарят се следните два канала за връзка: първият (за по-големи и не толкова бързи материали) ще се осъществява чрез куриер от Истанбул до японския военен аташе в Букурещ или в Москва, където материалите ще се предават на тамошния български аташе; вторият - за спешни материали - ще се реализира чрез шифровани телеграми до японското посолство в София[42]. За съжаление, не става ясно на каква база е това взаимодействие - дали е на основата на добри лични отношения на Механджиев и Желязков с японците, или става дума за институционално сътрудничество между военните разузнавателни служби на България и Япония.

5. Вместо заключение - извършената работа. Първостепенна грижа на българските военни аташета в Турция е разузнавателната работа. В това отношение те постигат значителни резултати. Българските военни аташета (и по-специално Желязков) са много добре информирани за кадровите смени в командването на турската армия, особено до ниво дивизия. Същото се отнася и до числеността, дислокацията, въоръжението и настроенията на частите, разположени най-вече в Тракия. Желязков е много добре запознат с нормативната основа, на която се изграждат турските въоръжени сили; той е наясно и със състоянието на турската икономика и инфраструктурата на Турция.

Българските офицери не успяват да си осигурят собствен местен източник на информация с военно-политически характер[43]. За тях е трудно да се ориентират в конкретните краткосрочни намерения на висшето турско държавно ръководство. Тук обаче е необходимо да се отбележи, че в самите висши управленски кръгове на Турция се борят два лагера - англофили и германофили; сред турския генералитет се борят други два лагери - на желаещите да воюват и на тези, които смятат, че ще бъде най-добре Турция да избегне намесата във войната. Така че краткосрочните намерения на турските държавници са извънредно динамично понятие. Що се отнася до общата стратегия на Турция, използвайки всички възможни източници на информация, военните аташета успяват да нарисуват адекватна картина. Особено успешен в това отношение е Желязков - той изпраща до София някои блестящи аналитични доклади. Желязков много добре се ориентира в идеята на турските управляващи да спечелят максимално чрез неутралитет. Освен това той адекватно претегля съотношението на силите - българският офицер преценява, че по-силни са позициите на групата, в която влизат президента Иньоню, министър-председателя Сарачооглу и началникът на турския Генерален щаб на армията маршал Чакмак. Те са категорично против ефективно включване на Турция във войната, ако на това развитие на събитията съществува печеливша алтернатива.

Трябва да се отбележи също, че българските военни аташета успяват да се доберат до някои конкретни важни сведения, свързани с висшия управленски ешелон на турската република, като напр. информацията, че през август 1940 г. турският министър-председател Рефик Сайдам получава като лична награда от Великобритания сумата 20 млн. турски лири[44].

В сферата на контраразузнаването българските военни аташета успяват да се доберат до отделни сведения за турския шпионаж срещу България. Желязков е добре информиран за кадровото обезпечаване на английската разузнавателна служба в Истанбул[45]. В определени моменти той успява да достигне и до конкретното съдържание на въпросите, които интересуват англичаните; напр. през април 1942 г. те се опитват да се доберат до информация за минните заграждения във Варненския и Бургаския залив[46].

Във връзка с английското разузнаване в Истанбул е и работата на Желязков по наблюдението на д-р Г. М. Димитров, който по това време е емигрант в Турция[47]. Тук следва да се посочи един неуспешен опит на българския офицер да се добере до по-конкретни данни за дейността на земеделския лидер. През пролетта на 1942 г. Г. М. Димитров влиза в писмена връзка с Матов - български аташе по печата в Истанбул. Матов е бивш сътрудник на в-к "Пладне"; след 1931 г. той се отдалечава от земеделците. Когато журналистът получава писмото от Г. М. Димитров, той веднага уведомява Желязков. Последният иска разрешение от София Матов да влезе в по-близка връзка с Гемето и да бъде използван като източник на информация. Тогавашният началник на РО-ЩВ подп. Никола Костов е съгласен, но срещу цялата комбинация се обявява пълномощният министър в Анкара - Сава Киров - който категорично забранява какъвто и да било контакт на своя подчинен с Г. М. Димитров.

Желязков е наясно със съществуването в Истанбул на шпионска служба, организирана от югославското емигрантско правителство в Лондон. Той полага безуспешни усилия да се добере до повече информация чрез внедряването на свой човек. Въпреки неуспеха на тази инициатива, Желязков успява да разкрие канал за пренасяне на парични средства за Дража Михайлович с маршрут Адана - Истанбул - Свиленград - Скопие, в който дейно участие вземат и българи[48]. Желязков има и конкретни сведения за американската разузнавателна служба в Истанбул.

Желязков успява да реализира и определени успехи по отношение на контрола върху българските поданици, живеещи или посещаващи Истанбул. Сред тях има хора, свързани с чужди разузнавателни служби. В тази плоскост на своята работа Желязков проверява и опровергава версията за някаква "българска следа" в неуспешното покушение над немския посланик в Истанбул фон Папен[49]. В своята контраразузнавателна дейност Желязков работи донякъде в контакт със служителя от Дирекция на полицията Христо Миланов Попхристов, който е официално назначен за помощник-аташе по печата в Турция.

За малкото време, през което е военен аташе, Кайджиев не успява да се прояви нито в положителна, нито в отрицателна светлина. Чрез него на 1 септември 1944 г. американският военен аташе в Турция ген. Тиндъл урежда да бъдат освободени американските военнопленници в България. Кайджиев разрешава и техническите въпроси около различни пътувания на американски и английски офицери за България.

Българските военни аташета в Турция са принудени да изпълняват и някои несвойствени задачи - напр. предаване на парични помощи за българи-затворници в Турция и препращане на парични суми, идващи от българи-турски поданици. Последните се засилват след влизането на България във войната срещу нацистка Германия и са предназначени за сражаващата се българска войска.

Като заключителен и логичен нюанс трябва да се посочи, че след 9 септември 1944 г. практически цялата информация, идваща от българските военни аташета в Турция, се предава в София и на полк. Йоненко, офицер за свръзка със съветското командване.

---

1. Официално местослуженето на българския военен аташе е в столицата Анкара, но фактически българските офицери почти постоянно пребивават в Истанбул, защото военнополитическият интерес на България е съсредоточен основно в Тракия; **2.** Базна, Е. Аз бях Цицерон. С., 1967; **3**.Важността на този пост се засилва особено през 1944 г. Вж. Михов, Н. Дневник. С., 2004, с. 184; **4.** Самият Механджиев в своята преписка със София инцидентно признава, че не владее много добре турски език; **5.** Лулчев, Л. Тайните на дворцовия живот. С., 1992, с. 197; **6.** ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 346, л. 99; **7**. Петров, Л. България и Турция 1931-1941. С., 2001, 178-179; **8.** Александров, В. България и тайната война. Австро-унгарското и германското разузнаване в България 1914-1944. С., 1992, с. 167; **9.** Самият той твърди това в мемоарната си книга - Недев, Ст. Откраднати илюзии. Спомени, изживявания, преценки. С., 1997, с. 241 и сл.; **10.** Александров, В. България и тайната война..., с. 168; **11**. Офицерският корпус в България 1878-1944 г. Съст. Румен Руменин. Т. 1-2. С., 1996, с. 307; **12.** Котева, А. и Н. Котев. Британското разузнаване в България 1939-1945. С., 2003, с. 67; **13.** Александров, В. България и тайната война..., с. 133; **14.** [Желязков, Д.] Преговорите в Кайро [Доклад-дневник по дейността на българската делегация, натоварена със сключването на примирието между Англия и Америка - България]. - Във: Векове. Очерци, спомени, документи из тринадесетвековната българска история. С., 1972. За мисията в Кайро вж. Мошанов, Ст. Моята мисия в Кайро. С., 1991; Котева, А. и Н. Котев. Британското разузнаване..., с. 118 и сл.; **15.** Асен Лекарски участва в Деветите олимпийски игри - Амстердам, 1928 г. Заедно с другия български участник - Д. Василев - Лекарски достига до 1/8 финал на дисциплината "Сабя - отборно". Вж. Костов, Б. и Н. Георгиев. Олимпийските игри 1896-1980. С., 1984, с. 241; Ножаров, П. Българските фехтовачи на Олимпийските игри. - ГСУ - Катедра по физическо възпитание и спорт. Т. 81-82, С., 1991, 19-21; **16**. ЦВА, ф. 740, оп. 1, а. е. 48, л. 151; **17**. ЦДА, ф. 147Б, оп. 3, а. е. 1730, л. 6; **18**. ЦВА, ф. 42м, оп. 1, а. е. 258, л. 384 и сл.; **19**. Пак там, л. 534; **20**. ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 347, л. 239 и сл.; **21**. ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 654, л. 126-133; **22.** ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 539, л. 285; **23**. ЦВА, ф. 23, оп. 1 , а. е. 921, л. 66; **24.** ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 778, л. 705; **25**. ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 325, л. 257; **26**. ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 768, л. 441; **27**. ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 916, л. 343; **28**. Пак там, л. 366; **29.** Пак там, л. 450; **30.** Пак там, л. 323-324; **31**. Котева, А. и Н. Котев. Британското разузнаване..., 113-114; **32.** ЦВА, ф. 23, оп.

1, а. е. 539, л. 353-356; **33.** ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 916, л. 388-389; **34.** Пак там, л. 373; **35.** ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 538, л. 200; **36.** ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 539, л. 356; **37.** За този полк има отделно историческо проучване. Вж. Казанджиев, Г. Бойният път на 46 пехотен Добрички полк. С., 1997. За съжаление, в тази книга името на Механджиев е споменато само инцидентно на с. 86; **38.** ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 539, л. 1; **39.** ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 772, л. 417; **40.** Пак там, л. 752; **41.** Котев, Н. Съюзници в шпионажа. Малко известни страници от сътрудничеството между българското и японското разузнаване през Втората световна война. - Дума, 7 декември 2002; **42.** ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 539, л. 463-464; **43.** Тук вероятно има отражение и обстоятелството, че указанието, идващо от София, е военните аташета да следят политическото положение в съответната страна, дотолкова доколкото то има пряко отражение върху войската. - ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 916, л. 493; **44.** ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 537, л. 298; **45.** Котева, А. и Н. Котев. Британското разузнаване..., с. 63 и сл.; **46.** ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 772, л. 758; **47.** Котева, А. и Н. Котев. Британското разузнаване..., с. 78 и сл.; **48.** Пак там, с. 79; 49. ЦВА, ф. 23, оп. 1, а. е. 772, л. 815-816.

МЮНХЕН 1938 г. , ВОЙНАТА И МАЛКИТЕ ДЪРЖАВИ В ЕВРОПА

Теодоричка Готовска-Хенце

Едно от популярните твърдения гласи, че историята е политика със задна дата. И действително, именно историкът е този, който с познанията си се опитва колкото може поправдоподобно да реконструира и по-пълно да обясни събитието в актуалния му политически контекст, т.е. да анализира действащите фактори, за да даде пълна картина на ситуация, та била тя и с векове отдалечена от настоящия момент. Героите от събитията са същите, макар и отдавна преселени в небитието. Но с това сходствата между двете области като че ли се изчерпват. Защото много често между текущата политика, която гръмогласно се провъзгласява за "историческа", и действителната оценка от дистанцията на историята, зее непреодолима бездна.

Едва ли има по-убедителен пример за това от Мюнхенския пакт от 1938 г. "Мирът за вечни времена" - така триумфално провъзгласяван от тогавашните политици, които го подписват, се оказва просто кратка прелюдия към най-страшната война, която човечеството преживява.

Нека припомним накратко събитията. През септември 1938 г. представители на главните европейски държави слагат подписа си под споразумение, по силата на което Судетските области в Чехословакия са присъединени към Третия Райх.[1]

На пръв поглед става дума за проста гранична корекция, която поправя една от многобройните "грешки" на Версайския мир. Защото именно този мир оставя близо тримилионното германско население на областта като малцинство в границите на новообразуваната славянска държава. Предаването на Судетските области обаче, не е незначителна териториална корекция. В тези райони е съсредоточен 80% от промишления потенциал на Чехословакия.[2] Неговото преотстъпване в полза на Райха означава практическо "оголване" на стратегическия тил на страната в една изключително опасна международна обстановка.

"Мюнхенската трагедия", но и "Мюнхенското предателство" - това са основните заглавия на чехословашката преса от това време. Настроенията рязко контрастират на фона на общоевропейската официална пропаганда, която смело обявява събитието за историческо. Отвъд Ламанша британското правителство рекламира подписания протокол като доказателство за своята мъдрост и далновидност. Световните осведомителни агенции тиражират образа на Чембърлейн, победоносно размахващ още пресния документ с думите, че е донесъл на сънародниците си мира на своето време.

В Германия също се чувстват победители от Мюнхен, при това без да се налага да говорят за вечен мир. Напротив: там са преди всичко доволни, че политиката на нарастващи заплахи носи своите плодове и пред нейното по-нататъшно изпълнение се откриват още по-широки хоризонти.

Що се отнася до световната история, тя отделя повече от скромно място на събитието в параграфа "прелюдиите към Втората световна война".[3] И има защо. Гръмогласно провъзгласеният от Чембърлейн "мир на нашето време" просъществува по-малко от цяла календарна година.

И все пак, краткият епизод с „Мюнхенския протокол“ не остава без следа. За тези, с чиито територии се правят "миролюбивите сделки" той се превръща в дълбока народна травма, която белязва националната памет непоправимо. В Прага никога не забравят горчивия привкус на предателството от Мюнхен. Те винаги са знаели, че тримилионното германско население си остава бомба със закъснител, тиктакаща в тялото на младата държава, но нали точно Антантата е тази, която във Версай е прекроявала междувоенното статукво, т.е. самата тя е определила тези граници. И после, макар и малцинство, судетските немци се радват на не малко права в условията на тази развита парламентарна демокрация. Това особено проличава след идването на фюрера на власт, когато Чехословакия се превръща в жадувано убежище за преследваните от него социалдемократи и леви интелектуалци. Западните държави като че ли"забравят", че въпреки разнородния си етнически състав малката централноевропейска държава си остава стабилна демократична република - самотен остров сред нарастващия в района тоталитаризъм.

Мюнхенският дипломатически епизод от 1938 г. илюстрира по неоспорим начин колко променливи могат да бъдат настроенията на "големите" в Европа. Все още са живи тези, които си спомнят как преди двадесет години във Версай Чехословакия е орисана като "галеното дете на Антантата". Сега същата тази Антанта равнодушно наблюдава разчленяването на това свое творение. Точно разчленяване, защото на всички е ясно, че Хитлер няма да спре с решаването на судетския въпрос. Едва поставени, новите гранични пилони са премахнати на 15 март 1939 г., когато войските на фюрера маршируват по улиците на Прага, а чешките земи просто са превърнати в протекторат на Райха.

За световната общественост Мюнхен е сигнализирал за важен и твърде тревожен симптом - свеждането на международната общност до "клуб на избраните", които се опитват да се споразумеят помежду си за сметка на "малките", и то зад техния гръб. Представителят на чехословашкото правителство, към което са отправени териториалните искания, дори не присъства на заседанията на конференцията. Той чака в кулоарите, за да сложи подписа си под вече окончателния документ. За една суверенна държава това означава чист дипломатически диктат. А световната общност отбелязва поредното отстъпление от правилата за международно общуване.

И действително, преговорите в Мюнхен са показали сериозното отстъпление на западната демократична общност от собствените й критерии, невъзможността й да ги отстоява пред все по-наглия диктатор, бягство в защита на собствената кожа на всяка цена. Не друг, а самият Чърчил резюмира: " В Мюнхен избраха позора пред войната, за да стигнат след това и до войната". А това е урок, който чехите никога след това не забравят. Затова и в края на войната те остават "имунизирани" срещу старите западни приказки за правила и демокрация и търсят радикални решения по пътя на т.нар. народна демокрация.

За чехословашкия президент Бенеш „Мюнхенският протокол" означава не само крах на цялата междувоенна стратегическа концепция на страната, чийто основен автор е самият той, но и дълбока лична драма. Всички знаят, че като млад и все още малко известен емигрант, превърнат от развръзката на войната в новоизлюпен външен министър на независима държава и седял на масата във Версай от страната на победителите, именно той е измъкнал съгласието на победителите за възможно най-благоприятни граници. Сред териториалните придобивки, обаче, той получава от Антантата и "данайския подарък" на тримилионното германско население. Сега след двадесет години и вече президент на републиката, но отново по желание на Антантата, той трябва да върне този "подарък". И да чака с наведена глава, докато го извикат, за да подпише!

Разочарованията му не свършват дотук. Измежду първите условия, които през март 1939 г. фюрерът поставя, е лишаването на Бенеш от всички държавни функции. След двадесет години професионална дипломация за една независима държава, той внезапно се оказва там, откъде започва кариерата му - като политемигрант, който тропа за благословия на портите на Антантата. За разлика отпреди двадесет години обаче, сега ентусиазмът му е пресъхнал и след всичко случило се не му е останала и капка илюзия в принципите на западната политика.

В Лондон той оглавява чехословашкото емигрантско правителство и следи отблизо развоя на войната и настроенията на съюзниците. Целта му е една - анулиране на „Мюнхенския протокол" и възстановяване на страната в предвоенните граници. Британското правителство няма нищо против да даде убежище на емигрантското антифашистко правителство, но съзнателно подминава всякакви конкретни ангажименти по този въпрос. С присъщата си мъглява повратливост Форийн офис чак до началото на 1945 г. отказва да се ангажира с каквито и да е писмени гаранции в тази насока.[4]

Безразличието на Даунинг стрийт особено контрастира с радушната отзивчивост на Кремъл, който категорично е отхвърлил споразумението от Мюнхен 1938 г. и още през 1941 г. сигнализира готовността си да признае чехословашката държава в междувоенните й граници.[5] С горчив привкус за пореден път чехословашката дипломация трябва да констатира, че СССР е първата и за момента единствена Велика сила, която слага кръст на решенията от Мюнхен.

Този път Бенеш не се колебае да потърси помощта на Съветите. В края на 1943 г. той пристига в Москва и подписва със Сталин договор за приятелство, взаимна помощ и следвоенно сътрудничество, в който се предвижда възстановяване на Чехословакия в междувоенните й граници.[6] Нещо повече - Кремъл дава подкрепата си за идеята след войната судетските немци да бъдат изселени от страната. Официално признаване на лондонското антифашистко правителство за легитимно, възстановяване на независимостта на страната и подкрепа по немския въпрос - какво повече може да желае един ръководител на емигрантско правителство! "Досегашните политически разговори и преговори преминаха в истинска хармония, приятелство и сърдечност... Резултатите ... считам за пълен успех." - телеграфира президентът до колегите си в Лондон.[7]

След краха и униженията от последните му години в политиката, топлият прием в Кремъл оставя у този сух и чужд на емоцията дипломат незабравими впечатления и чувства на благодарност към целия съветски народ.

Ала в случая става дума за нещо много по-съществено от спонтанен изблик на чувства. Московските договорености от 1943 г. сигнализират за сериозен обрат в цялостната досегашна концепция на Бенеш. От горчивия урок на Мюнхен 1938 г. той е разбрал, че защитата на Великобритания и Франция срещу вековния "Дранг нах Остен" си остава чисто символична. През 1943 г. именно "Мюнхенският комплекс", дълбокото недоверие към Запада и чувството на незначителност в политическата игра на големите държави са водещите мотиви, които тласкат Бенеш в "обятията" на Сталин.[8]

Дали опитният дипломат лекомислено пренебрегва предупрежденията на някои западни политици, че сталиновите прегръдки могат да бъдат само "мечешки"? Едва ли. "Съветският съюз единствено желае да му бъдем приятел и верен съюзник, но независим, силен, здрав и просперираш."...е убеден той.[9] А в други свои изявления изразява убеденост, че е възможно не само съжителство, но дори и "сътрудничество между западната демократична и съветската комунистическа система".[10] Бенеш счита, че здравата идеологическа хватка на Кремъл се разхлабва. Сигнали за това той вижда в новото отношение към православната църква и в неославянската политика срещу немския империализъм.

И действително, Сталин съвсем съзнателно притъпява острия идеологически тон. Терминология от рода на съветизация, болшевизация, социалистическа революция, социализъм, диктатура на пролетариата тихомълком са изключени не само от официалния речник на съветските ръководители и на печата, но и от неофициалните изявления на по-нисши съветски и партийни функционери.[11] Вместо тях, официалният език все по-често говори за славянска солидарност в общата борба срещу германския фашизъм.[12] Москва дори призовава към сдържаност някои нетърпеливи за диктатура на пролетариата комунистически партии. Разбира се, става дума само за тактически ход, за " прагматизъм, който надделява над комунистическата догма."[13]

Все пак, промяната не остава незабелязана. По същото време и американски съветолози считат, че"Русия ... желае да предостави някои концесии в областта на идеологическата дейност".[14] Най-голямата от тях безспорно е разпускането на Коминтерна през юни 1943 г.[15] С това решение Сталин желае да демонстрира лоялност към съюзниците си от Антихитлеристката коалиция, като в замяна засилва натиска си за отварянето на втори фронт в Европа.[16] При все, че разпускането на Коминтерна има преди всичко камуфлажен характер, защото в преструктуриран вид и със същите кадри Коминтернът е реорганизиран и сведен до отдел в рамките на болшевишката партия, "концесията" има благоприятен международен отзвук.[17]

Според западните наблюдатели в Кремъл геополитиката има приоритет пред идеологията. През юли 1943 г. във Вашингтон отбелязват, че "руската външна политика се ръководи от съображения за руските национални интереси, от реалистична концепция за нуждите на държавата" и добавят, че съветските хора прокламират много гордо своя "свещен егоизъм"...[18] Москва очевидно поставя геополитическите си интереси на Велика сила.[19] В крайна сметка, пролятата от Червената армия кръв за освобождението на Европа от фашистката диктатура има своята политическа цена.[20] Ето защо Сталин все по-определено заявява "особените" си интереси и права да определя развитието на страните, разположени на запад от границите му.[21]

За Бенеш това е "естествено и логическо развитие ", защото СССР по негово мнение "приема нови задачи, нови отговорности и нови цели, които не са вече само революционни и само съветски" и поради това започва да използва нови средства и методи, които отговарят на новото му положение в света.[22] Затова и смята, че с пролетарските водачи в Москва може да се споразумее не по-зле, отколкото с всеки друг партньр.

Чехословашкият дипломат не се страхува да преговаря за геополитическия контекст - по принцип интересите на страната му съвпадат със съветските. В момента те се доминират от стратегическата задача за разгрома на фашистка Германия. Ето защо след подписването на договора той не се стахува да заяви на домакините: "От този момент външната политика на нашите две страни трябва да бъде координирана!"[23] И на четири очи да сподели пред Молотов, че неговото правителство "винаги ще действа в съгласие... със съветското правителство"...[24]

Що се отнася до износа на революция - главният страх на чехословашкия гост - опасенията трябва да разпръсне чл.4 от договора, който гарантира не само суверенитета, но и "ненамеса във вътрешните работи на другата страна".[25]

Войната продължава, съветските войски напредват към сърцето на Европа и на дневен ред стои въпросът за първото следвоенно правителство на Чехословакия. Съветският съюз вече е заявил условието на запад от границите му да има "приятелски" нему правителства в държавите от Източна и Централна Европа - искания, които и западните съюзници считат за оправдани.[26] За Бенеш е ясно, че нито едно чехословашко правителство няма да има дълъг живот без благословията на Кремъл. От една страна, той обсъжда всички въпроси със съветския посланик в Лондон. От друга, чехословашкият посланик в Москва социалдемократът Зденек Фирлингер сверява настроенията на съветските лидери.[27] Почти всички документи, свързани с персоналните предложения за състава на бъдещото правителство в Прага, в крайна сметка минават и през канцеларията на Георги Димитров.[28]

През март 1945 г. Бенеш отново лети за Москва, по думите на съветския посланик в Лондон, „за да получи съвета на маршал Сталин за състава на чехословашкото правителство".[29] Домакините са сговорчиви и преговорите протичат в познатия приятелски дух. Отново сърдечни уверения в неославянско сътрудничество и взаимно зачитане на суверенитета. В съзнанието на гостите се врязват думите на Сталин малко преди отлитането на делегацията от Москва: "Съветският съюз няма да се намесва във вътрешните работи на своите съюзници. Аз знам, че и между вас има такива, които се съмняват в това. Вероятно и Вие малко се съмнявате - казва той, обръщайки се към Бенеш - но аз Ви уверявам, че никога няма да се намесваме във вътрешните работи на своите съюзници. Такова е ленинското новославянство, което следваме ние, болшевиките. Не може да става дума за никаква хегемония на Съветския съюз..."[30]

Очевидно "ленинското новославянство" във сталиновия вариант има и друг не толкова явен смисъл, тъй като малко след заминаването на чехословашката делегация, през април 1945 г. в разговор на четири очи с Милован Джилас ръководителят на съветската държава споделя: "Тази война се различава от всички предходни: който завладее една територия, й налага своята социална система. Всеки налага своята социална система дотам, докъдето успее да стигне армията му."[31] А това, като се има предвид господстващата идеологическа доктрина в Москва, неизбежно води до най-съществени икономически и вътрешнополитически последствия за страните, оставащи в съветската сфера. Ала това все още е урок, който Бенеш предстои да научи.

Междувременно въпросът за границите вече е навлязал в дневния ред на "Голямата тройка". След Техеран 1943 и особено след Ялта 1945 сферите на влияние между тях вече са разпределени. Съдбата на Европа и следвоенните граници се решават в камерното трио на победителите, от които само един единствен - умореният от войната Чърчил - може да бъде наречен представител на Стария континент. Става въпрос за глобално разпределение на сферите на влияние в следвоения свят, в който Европа представлява твърде малка, макар и съществена част. Още по-несъществена тема за разговор са малките държави на Стария континент - бъдещето на цял регион като Балканите, както знаем, цинично се решава от няколко цифри, небрежно надраскани върху гърба на цигарена кутия! Колкото до Сталин, той и без това е убеден, че всички страни, през които минава Червената армия, трябва да останат в неговата сфера.

Към края на войната съветската дипломация вече има готова стратегията за защита на своите интереси, или както се споменава в документите от това време "максималната сфера на интереси, или по-добре казано на сигурност". В началото на 1945 г. тя включва следните държави: Финландия, Швеция, Полша, Унгария, Чехословакия, Румъния, Югославия, България и Турция.[32] Още от пръв поглед се вижда, че свързващото звено между тези държави съвсем не е нито тяхното отношение към воюващите страни, нито идеологията. Защото сред тях има както съюзници на Райха, така и участници в Антихитлеристката коалиция. Общото между тях не е и широко прокламираното от Сталин "ленинско новославянство" - повечето от тях не са славянски държави, а някои дори биха могли да бъдат наречени вековни противници на славянството. Всички те обаче по силата на геополитическото си разположение, трябва да бъдат включени в бъдещата сфера на "сигурност" на СССР като велика сила, а това, както вече споменахме, означава най-малкото, че не могат да имат правителства, които провеждат враждебна на Кремъл политика. И въпреки че в крайна сметка този максималистичен сценарий не се осъществява и някои държави отпадат от сметките, не е трудно да открием, че още до завършването на войната контурите на Съветския блок вече са очертани. Заедно с останалите седем страни от района на Чехословакия е отредено да формира особен политически пояс, в който държавите са прехвърлили част от суверенитета си в ръцете на СССР.[33]

Общият план за изграждане на сферата на съветски интереси в Европа отрежда на Чехословакия специалната мисия на "важен носител на съветското влияние в Централна и Югоизточна Европа, като се имат предвид настроенията на населението ѝ и съществуващия съветско-чехословашки договор".[34]

Очакванията не са пресилени. За разлика от съседите си, доскоро воювали на страната на фашистка Германия или проявяващи вековни антируски настроения, чехите по-скоро се радват на включването си в съветската сфера на сигурност. Късогледата западна тактика от 1938 г., фюреровата расова политика, войната, терорът и сталиновите уверения в добронамереност довеждат до пълно отблъскване на махалото на чехословашката политика от запад на изток, от Мюнхен по посока на Москва.

В резултат на всичко това, когато на 9 май 1945 г. Червената армия навлиза в Чехословакия, Альоша е посрещнат с цветя и топли славянски целувки, а проруските и просъветските симпатии заливат страната, като се се споделят единодушно и от цялата политическа класа, без оглед на политическата й ориентация.[35] И има защо: по двата най-важни за страната въпроси - националната сигурност и изселването на немските малцинства - Прага разчита на безрезервната подкрепа на Москва. "Разумът ни заповядва по-силно и тясно да се опрем на Съветския съюз. А ако това се подкрепя и от горещите чувства на нашия народ, толкова по-добре за нас." - заключава органът на ЧКП "Руде право".[36] Откровени просъветски емоции демонстрират и представителите на прозападното направление в националната политика. Ян Масарик - син на основателя на държавата Томаш Гарик Масарик и външен министър в първото следосвобожденско правителство от своя страна възторжено възкликва: "Няма на света държава, където любовта, лоялността и верността към Съветския съюз биха били по-дълбоки, по-трайни и по-обосновани..."[37]

* * *

През 1945 г. като че ли никой вече не иска да си спомни кой с кого и за какво се е споразумявал през 1938 г. в Мюнхен. Германия е разгромена, Чехословакия е възстановена[38] ,а самият Бенеш може да си отдъхне, че с мюнхенския кошмар е свършено. Макар да знае, че действията му в международен мащаб вече са предопределени, сега вече той има сигурните гаранции на една Велика сила, че подобен "Дранг нах Остен" е невъзможен. След първите дни на опиянение от освобождението като че ли изглежда, че историята отново ще се върне към своята "нормалност", малките държави ще поемат кротко, но суверенно по своя си път, а международната общност ще възстанови позавяхналата си слава. Фанфарите на официалната пропаганда обявяват окончателната победа над фашизма и предвещават нова ера на мир и всеобща справедливост.

А историята сухо отбелязва, че от края на Втората световна война в Европа до началото на следващата - този път "студена" война - са изминали само няколко кратки години...

---

1. Всички документи от конференцията са публикувани неколкократно, вж. напр. Mnichov v dokumentech, I-II, Praha, 1958, Nove dokumenty k historii Mnichova, F.Klocko(red.), Praha, 1958, Dokumenty moderni doby, ed. Faltys, A. Praha, 1978; **2**. Slama, J: Die Sozio-åkonomische Umgestaltung der Nachkriegs Tschechoslowakei: Zur Politik des kommunistischen Machtmonopols. Wiesbaden, 1977, s.77; **3**. Значението на събитието като прелюдия към световния военен конфликт е изследвано както в чешката, така и в руската и в западната литература. Измежду многобройните заглавия вж. напр. Крал, В.: Дни, которые потряслы Чехословакию, М, 1980, същият: План "Зет", М, 1978, Матвеев, В.: Мюнхен не повторится, М, 1970, Волков, В.К. /ред/: Мюнхен - предверие войны /Исторические очерки/, М, 1988, Fischer, J.: Proti Mnichovu, Brno, 1968, Cesar, J.: Mnichov 1938, Praha, 1978, Koniger, H.: Der Weg nach Munchen, Berlin, 1958, Rothstein, A.: The Munich Conspiracy, London, 1958, Werth, A.: France and Munich: before and after the Surrender, New York, 1969, Douglas, R.: The Year of Munich, London, 1977, Anger, J.: Mnichov 1938, Praha, 1988, Hass, G.: Munchener Diktat 1938: Komplott zum Krieg, Berlin, 1988; **4**. Бенеш се оплаква от нерешителността и извъртането на англичаните пред В.М. Молотов по време на второто си посещение в Москва през 1945 г. Едва три дена преди заминаването му за СССР те дават писмени уверения за домюнхенските граници, но все още - дори и през 1945 г. - отказват да дадат писмено съгласие за изселването на судетските немци от Чехословакия. вж. Восточная Европа в документах росийских архивов 1944-1953 гг., т.1 /1944-1948/, ред Т. Волокитина. М, Новосибирск, 1997, с.174-175. /по-нататък: Восточная Европа... т.1,../; **5**. Док. No.11 - телеграма от 3.7.1941 г., с която НКИД СССР дава инструкции по този въпрос на посланика си в Лондон И.М. Майски. В: Советско-английские отношения во время Великой отечественой войны 1941-1945 гг.: Документы и материалы. М, 1983, т.1, с.69; **6.** текста на договора в: Dokumenty moderni doby, ed. Faltys, A. Praha, 1978, p.394-397; **7.** Benes, E.: Pametii. Od Mnichova k nove valce a k novemu vitezstvi, Praha, 1947, p.395; **8.** И.И. Поп, М.И. Россовская: Тяжелая тень восточного соседа: некоторые аспекты отношений между Чехословакией и Советским союзом. В: У истоков "социалистического содружества: СССР и восточно-европейские страны в 1944-1949 гг., ред. Л.Я. Гибианский, М, 1995, с.92; **9.** Benes, E.: Sest let exilu a druhe svetove valky. Reci, projevy a dokumenty z r.1938-1945. Praha, 1946, p.250; **10.** Benes, E.: Demokracie dnes a zitra, Praha, 1948. p.227; **11.** Marjina, V.: Sovietski a ceskoslovenski komunisti na prahu mieru: vypracovanie spolocneho politickeho algoritmu v rokoch 1944-1945. In: Historicky casopis, 1998, No.4, 15. p.610.; **12.** Волков, В.К.: У истоков концепции "соцлагера". В: У истоков "социалистического содружества..." с.12; **13.** Marjina, V.: Op. cit . 612; **14.** Тошкова, В.: Американски документи за външната политика на СССР до 1943 г. Исторически преглед, 1991, кн.8, с.104; **15.** вж. подробности у Драганов, Др.: В сянката на сталинизма. Международното движение след Втората световна война. С, 1990, с.9-15, както и специалните изследвания на въпроса у Стоянов, Л.: СССР и Коминтернът. Към въпроса за разпускането на Третия Интернационал. В: България и Русия през XX в.: българо-руски научни дискусии. С, 2000, с.186-192.; Адибеков, Г.М.: Коминтерн после формального роспуска 1943-1944. Вопросы истории 1997, кн.8, с.31-33; Волков, В.К.: цит съч. с.13-15; **16.** Стоянов, Л., цит. съч. с.188, Волков. В.К..цит съч. с.14; **17.** вж. подробно Стоянов, Л. цит съч. с.188; **18.** вж. Тошкова, В.: Американски документи за външната политика на СССР до 1943 г. цит.съч., с.104-105; **19.** Сахаров, А.Н.: цит съч. с.42. Тошкова, В.: СССР в проектите на САЩ за следвоенното устройство на Източна Европа /1941-1947/. В: България и Русия през 20 в.: българо-руски научни дискусии, ИИ, ред.В. Тошкова и кол. С, 2000, с.339; **20.** Богданова, Р.: Москва и "националните пътища" към социализъм. моделът и българското копие през втората половина на 40-те години.В: България и Русия през XX в: българо-руски научни дискусии., цит.съч., с.292; **21.** Баева, И.: Когато се спускаше "желязната завеса" 1944-1949: Полша, Чехословакия и Унгария. В: Преди и след "желязната завеса", ред. З. Иванова и кол., С, 1998., с.138; **22.** Benes, E.: Pameti. op.cit. p.419-420; **23.** цит. по Kaplan, K.: Czechoslovakia's February 1948. In: Czechoslovakia: Crossroads and Crises 1918-1988, ed. Norman Stone, London, 1989, p.147. Sebek, J.:Cesta k mocenskemu monopolu. In: Listy, No.1, 1998, p.74; **24.** Benes, E.: Demokracie dnes a zitra, Praha, 1948. p.227; **25.** текстът на договора вж. у Benes, E.: Sest let exilu a druhe svetove valky. Reci, projevy a dokumenty z r.1938-1945. Praha, 1946, p.471-472; **26.** Тошкова, В.: СССР в проектите на САЩ... цит.съч., с.331. Proks, P.: Ceskoslovensko: Politicka moc a sovetizace (1945-1948). In: Sovetizace Vychodni Evropy, ed. A. Cerny a kol. Praha, 1995, p.39.; Vykoukal, J.: Sovetizace, lidova demokracie a komunismus. In: Sovetizace Vychodni Evropy, op. cit. p. 263; **27.** Восточная Европа...т.1, с.154-155; **28.** Marjina, V.: op. cit. p.624-625; **29.** Восточная Европа... т.1, с.156; **30.** Тези думи оставят дълбоко впечатление на присъстващите политици. Те са цитирани и от други членове на чехословашката делегация, вж.напр. Masaryk, J.:Vola Londyn, Praha 1946, p.295., Ripka, H.:CSR v nove Evrope, Praha 1947, p.85; **31.** цит. по Драганов, Др.: Политически системи през 20 в. /Демокрация, тоталитаризъм, авторитаризъм./, С, 1998, с.107; **32.** Литвинов в писмо до Молотов. вж. подробно у Marjina V.: op. cit. p.609; **33.** Баева, И.: Когато се спускаше "желязната завеса", цит.съч. с.141; **34.** бележка на И.М. Майски до Молотов от 11.01.1944 г. Marjina, V.:op.cit.p.610. Проруските симпатии на населението в Чехословакия е отбелязано и в сведенията на американските анализатори от това време, вж. подробно у Тошкова, В.: СССР в проектите на САЩ, цит. съч.с.333; **35.** Просъветските симпатии се "наслагват" на постари проруски и общославянски симпатии, които са присъщи на чешкото общество през 19 в. Tejchman, M.: Geopolitika a revoluce. In: Sovetizace vychodni Evropy, red. A. Cerny a kol. Praha, 1995, p.278. за становището на различните политически партии вж. Поп. И.И.: цит съч. с.192. Sebek, J.:op.cit.p.77; **36.** Rude pravo, 12.12.1945; **37.** реч на Ян Масарик на митинг на 7 ноември Прага. Централен Държавен архив в Прага: SUA, Praha VA AMZV, II Krab. 1199; **38.** макар и не съвсем в довоенните си граници, защото "Освободителката" взема Задкарпатска Украйна, дотогава в рамките на Чехословакия.

ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ БЪЛГАРСКАТА МИЛИЦИЯ И ИТАЛИАНСКИТЕ ОКУПАЦИОННИ ВЛАСТИ В КОСТУРСКО (МАРТ - СЕПТЕМВРИ 1943 г.)

Иван Шандански

Борбата на българската милиция в Костурско срещу нападенията на гръцките партизани на страната на италианските окупационни власти е подробно изследвана от Г. Даскалов.[1] Авторът опровергава наложената в македонската и гръцката историография теза за създаването на милицията по българска инициатива, като доказва активната роля на италианските окупационни власти за формирането, организацията и ръководството на милицията.

Целта на настоящата работа е да разкрие факторите, които определят отношенията между милицията и окупационните власти. Представени са нови сведения за опита на италианското разузнаване да проучи доколко милиционерските водачи и българското население клонят към България или към идеята за автономна Македония.

Градиво на изследването е кореспонденция от фонда на Министерството на външните работи и изповеданията, съхраняван в Централния държавен архив.[2]

* * *

През февруари 1943 г. в Костурска околия започват да действат партизански чети на ЕЛАС (Гръцка националноосвободителна армия). Обект на набезите им са италианските окупационни войски и българските села, от които завличат хора, храна и добитък.

Италианските окупационни власти в Костур не успяват да се справят сами с партизаните. Затова се обръщат за съдействие към българското население.

През март българските първенци се събират в Костур, за да се организират за защита.[3] Командирът на 13-ти италиански пехотен полк "Пинароло" и комендант на Костур полк. Алдо Вениери и неговият адютант и пръв помощник поручик Дж. Равали убеждават българите да подпомогнат италианците срещу партизаните за десетина дни, докато дойдела българската войска.[4]

За да мотивират българите да се включат в борбата, италианците показват на събралите се първенци досиета на българи със сведения от гърци, предизвикали поредица от изстъпления над българското население от окупационните власти и гръцката администрация. Първенците са надъхвани, че е назрял моментът да се освободят от гърците. Италианците обещават на българите свобода на действие, право да си определят водачи и въоръжение.[5]

По италиански подканвания и поради необходимостта от самозащита на 5 март българите основават "Македонски български комитет" ("Българо-македонски революционен комитет", "Българо-македонски комитет при Оста", "Македоно-български комитет при Оста").[6] Формиран е Централен комитет. За председател е избран Пандо Макриев, а за заместник-председател Лука Диманов. В състава на Централния комитет влизат още Кузман Шестоваров, Никола Шестоваров, Константин Попантонов и Кузман Киряков.

Целта на Македоно-българския комитет е "предпазване на българските села от евентуално навлизане на гръцките части". Комитетът поставя условие да се признаят "известни преимущества и права за българския елемент, който не признаваше и унищожаваше гръцкото управление", за да се включи в борбата срещу гръцките чети. За целта е подписан протокол с италианското командване в Костур, с който се уреждат взаимоотношенията между комитета и италианските окупационни власти.

Веднага след създаването си Македоно-българският комитет подготвя и изпраща мемоар до италианското правителство с три основни искания: да се признае формиращата се милиция за съюзническа военна част, да се премахне гръцката жандармерия и Костурска околия да се присъедини към България. Удовлетворени са само първите две искания.[7]

В началото на март 1943 г. полк. Вениери организира българска милиция на своя отговорност. В началото на април главнокомандващият италианските войски в Гърция ген. Джелозо дава разрешение и одобрение.[8]

В писма до "Комитета за събиране на доброволци българи" от 9 април 1943 г. италианското военно командване в Костур определя "организацията на въоръжените българи" в Костурско. Мотивът за създаването на отрядите е "сигурността на българските села срещу опасността на бандитите". Предвидено е формирането на подвижни и неподвижни отряди. Територията се разделя на зони от по няколко села, начело с началник, който ръководи въоръжените българи. Началниците на зони са подчинени на комитета в Костур, който дава заповедите си, съобразно с разпорежданията на италианското командване. В случай на нападение на едно село от бандитите, въоръжените българи от останалите села на зоната са длъжни да се притекат на помощ, дори и ако не са повикани. Италианското командване в Костур може да повика до 20 % от въоръжените българи от всяко село за кратковременни операции в други зони.

Подвижните отряди са на разположение на комитета и на италианското командване в Костур. След като отпадне необходимостта от тези отряди те ще се разформироват. Милиционерите ще се завърнат по селата си под командването на началниците на зоните, но при нужда ще формират отново подвижни отряди.[9]

За въоръжаване на зоните се предвижда да послужи скритото от българите оръжие. На всички притежатели на пушки ще се издаде билет за право на носене, "тъй като това командване възнамерява винаги да държи въоръжени жители българи, дори и след прекратяването на сегашното положение на необходимост".[10]

До април италианското командване в Костур сформира 15 неподвижни милиционерски отряди в 15 зони с обща численост 598 души. Образувани са и 5 подвижни отряда в Костур, Хрупища, Добролища, Четирок и Горенци с обща численост от 526 души.

Около 500 българи от различни села изваждат скритото си оръжие. С тях общата численост на българските милиционери към 15 април достига около 1 600 души.[11]

Италианското комендантство въоръжава българската милиция с 1 100 пушки, повечето от които са старо оръжие от бившата гръцка армия.[12]

Подвижният отряд в Костур е изхранван от италианското комендантство. Останалите милиционерски отряди срещат трудности при снабдяването. Доставките от италианците са недостатъчни и нередовни. Българските милиционери "реквизират" добитък от гръцките и гъркоманските села и добавят свои храни за изхранването си.[13]

Италианските войски в Костурско са 3-4 000 души.[14] В Костур пристигат 37 италиански танка и 350-400 мотоциклетисти, които са разпръснати из околията в преследване на партизаните заедно с българите.[15]

Почти всички италиански части са прибрани в Костур. Взети са мерки срещу изненадващи атаки на партизаните. Градът е силно охраняван и заобиколен с телени мрежи. Около учрежденията и по някои от улиците са поставени барикади.[16]

Отбраната на околията е поверена на българската милиция. При сигнал от българските милиционери за поява на партизани италианците реагират с оръдейна стрелба от Костур или с бомбардировка от самолети. Целта е партизаните да се разпръснат. Тази тактика води до разрушения в българските села Хрупища, Света Неделя, Четирок, Ошени, Сливени и др.[17] Същевременно не се бомбардират или обстрелват гръцки села в околията Цоколохор (Богоцко, Костараджа, Лошница, Клисура и др.), в които през първите няколко месеца на 1943 г. са разквартирувани щабовете на гръцките чети, въпреки че италианските власти имат сведения за движението и разположението на четите.[18]

През април 1943 г. андартите владеят района южно от Костур. Северната част на Костурско е под контрола на българските милиционери.[19] До средата на април италианските окупационни войски не предприемат нито една сериозна акция за прочистване.

Създаването на българската милиция променя положението на българското население спрямо гръцките власти. Формираните местни български комитети се утвърждават като органи на властта. Те решават важни въпроси от управленчески, съдебен, стопански и полицейски характер. Българите отказват да записват децата си в гръцки училища и да търпят интригите на гръцката администрация и полиция. В много села гръцките кметове са избягали, избити или изгонени и българите сами назначават свои кметове.[20]

Полк. Вениери заема балансирана позиция по конфликта между българите и гръцката администрация. Той одобрява смяната в някои села, тъй като по този начин се разстройва яташката мрежа на гръцките партизани.

През април командирът на 15-та охридска дивизия полк. И. Маринов и представителят на Министерството на външните работи и изповеданията при Битолската областна дирекция Драгомир Димитров посещават Костур и отправят постъпки в защита на българското население. Италианският комендант заявява, "че тук диктува гръцкият закон и че срещу него аз не мога нищо да направя".[21]

Димитров и Маринов предлагат някои от по-интелигентните бежанци костурчани, избягали в България от гоненията срещу българското население в Костурско през лятото и есента на 1942 г., да се завърнат, за да се включат в борбата. Някои милиционери изказват идея да се назначи български офицер за свръзка в Костур. Полк. Вениери отхвърля предложенията, за да предотврати разширяването на българското влияние в Костурско. Той смята, че "може да се справи с положението с помощта на намиращите се в Костурско българи".

Димитров изтъква пред полк. Вениери, че заради преследванията срещу българското население, осъществявано с участието на италианските окупационни власти, Костурско е една от невралгичните точки в българо-италианските отношения.[22]

Представителят на Министерството на външните работи и изповеданията смята, че италианците продължават да толерират гръцката власт и гръцкото население "и че поради стеклите се обстоятелства те използват временно нашето население като маша срещу андартите". В сравнение с действията на германците срещу четите полк. Вениери се отнася меко с партизаните. Срещу всеки убит българин се разстрелва само по един от задържаните гърци. За разлика от германците италианците не прилагат репресии срещу гръцкото население.[23]

Около 25 април полк. Вениери изпраща костурския митрополит Никифорос и трима гръцки граждани да преговарят с партизаните. Преговорите са осъществени в планината до с. Нестрам. Мисията е неуспешна. На връщане за Костур от името на партизаните митрополит Никифорос се опитва безуспешно да склони водача на милиционерския отряд в с. Добролища Паскал Николов Добролицки към сътрудничество против италианците. Добролицки съобщава за разговора на поручик Равали, който изказва обичайните обещания за подкрепа на италианските власти към българското население.[24]

На 29 и 30 април италианските войски провеждат акция за прочистване на югозападната част от Костурска околия от партизаните. По заповед на италианския комендант в Костур към тях се присъединяват двата подвижни български милиционерски отряда на Кузо Кирязов и на Костадин Кьосеиванов, наброяващи общо около 190 души. Включват се и главният ръководител на българските милиционерски отряди в Костур Пандо Макриев и водачът на неподвижния отряд в Добролище Паскал Николов Калиманов. Милиционерският отряд на Лука Дамянов от с. Хрупища осигурява фланга на италианските войски откъм с. Желегоже.

Със съгласието на Пандо Макриев, Кузо Кирязов и Костадин Кьосеиванов италианските войски опожаряват българските села Радогоже и Нестрам, използвани за база на еласитите. Двете села са оплячкосани от италианците и българските милиционери. Опожарено е и българското с. Чука.[25]

Италианската акция срещу партизаните е неефикасна. Единственият резултат от нея е отрицателен - опожарени са селата Нестрам, Чука, Радогоже, Желегоже и Старичане.

На 1 май четите на ЕЛАС предприемат контранастъпление. Те отново заемат селата Нестрам, Чука, Радогоже, Желегоже и Брещани.[26]

Същият ден около 400 партизани нападат с. Старичане. Селото е защитавано от един български милиционерски отряд от 29 души, воден от Васил Манолов. Поискана е помощ от италианските войски. Полк. Вениери изпраща подвижния български милиционерски отряд от Хрупища, наброяващ 50 души. Заради грешка италианците обстрелват със снаряди българското с. Семаси, вместо Старичане. Загиват няколко човека, а 4-5 къщи са разрушени.

Старичане е защитавано от милиционерите и селяните около 30 часа. След свършването на мунициите милиционерите се оттеглят.[27] Част от селяните бягат в с. Хрупища. Партизаните опожаряват Старичане и отвличат 72 българи, от които 28 жени.[28]

Предпоставките и последиците от това нападение внасят обрат в отношенията между българското население, милицията и италианските окупационни власти. На 4 май българското население и милиционерите изпращат делегация в Костур, за да поискат обяснение за неадекватната реакция на полк. Вениери. За ръководител е определен известния в околията българин от с. Хрупища Тома Чокоев. В състава на делегацията влизат още Пандо Макриев, главен ръководител на българските милиционери, Паскал Николов Добролицки, Костадин Четирски и раненият в Старичане Никола Клисов.

Българите критикуват пасивната политика на италианските окупационни власти към гръцките чети пред полк. Вениери. Изтъкнато е, че върху българските милиционери пада цялата тежест на борбата. Делегатите искат начело на българските милиционерски отряди да застанат италиански офицери, а в някои села, като Четирок, Хрупища и др., да се изпратят италиански войски и артилерия, за да действат заедно с милиционерите. Отправено е искане на милиционерите да се доставят муниции и облекло. Накрая представителите заявяват, че ако италианското командване не промени поведението си, българската милиция не ще може повече да му оказва помощ.[29]

Вениери изтъква, че е дал ултиматум на партизаните да предадат оръжието си до 20 май. След тази дата той щял да действа "както италианците действали в Черна гора".[30] Ултиматумът е безрезултатен.

През май продължава издигането на укрепителни съоръжения около Костур.[31] Положението на българското население в Костурско се влошава заради пасивното поведение на италианските окупационни войски към андартското движение. Четите на ЕЛАС владеят българските села в Костурска околия южно от река Бистрица - Езерец, Осничане, Мангила, Марчища, Нестрам, Бойно, Лебище, Доляни, Жужелци, Бяла черква, Марковени, Песияк, Галища, Стенско, Чука, Кърчища, Сливница, Калевища, Яновени, Пилкат и др. Нападенията на партизаните срещу български села предизвикват бежанска вълна. Първоначално полк. Вениери отказва да допусне български бежанци в Костур, но след разгорещен разговор с Пандо Макриев отстъпва.[32]

На 10 май 1943 г. Битолската областна дирекция отправя молба министър-председателят и министър на външните работи и изповеданията Б. Филов да нареди да се направят постъпки пред италианското правителство за ефикасна защита на българското население в Костурско, за да се предотврати масова емиграция към България. Поискана е доставка на патрони за българските милиционери и да се изпрати български офицер за свръзка в Костур.[33]

В средата на май митрополит Никифорос повторно е изпратен от полк. Вениери да преговаря с партизаните. Италианските окупационни власти в Костурско продължават своята политика на кокетиране с гърците. В резултат гръцката пропаганда се засилва. Гръцките власти в Костур подновяват усилията си да спечелят италианското разположение, нарушено заради връзките между гръцката администрация и партизанското движение.

Гръцката администрация се опитва да завоюва позиции в отношенията между италианските окупационни власти и българската милиция, за да може да манипулира милиционерите. Костурският окръжен управител Спильотис предлага на полк. Вениери да заплаща на всеки български милиционер по 150 000 драхми месечно. Вениери препраща управителя в щаба на българските милиционери в Костур. Спильотис посещава с още няколко гърци българския щаб, за "да изрази "грижите" на гръцката власт спрямо "нашите момчета, които се бият с бандитите." Милиционерският водач Васил Наков ги наругава и изгонва.[34]

В края на май полк. Вениери спира да издава билети за носене на оръжие от българи. До този момент са издадени само 60 разрешения. Същевременно продължава да е в сила заповед за предаване на скритото оръжие.[35]

През юни полк. Вениери открито толерира гърците. Засилва се влиянието на гръцкия номарх Мехас Йоанидис и други гърци от Костур, които ловко използват слабостта на италианския комендант към жени. Полк. Вениери възприема партизаните в планината като обикновени разбойници и не се опитва да разкрие цялата андартска мрежа сред населението и администрацията.[36]

На 10 юни по нареждане на полк. Вениери е извършена нова акция срещу гръцките чети. Операцията е безрезултатна. При настъплението на италианците партизаните се оттеглят в планините. Няколко часа след изтеглянето на италианските войски от Нестрам и други села андартските чети отново се настаняват в селищата.[37] Извършено е неуспешно нападение на с. Хрупища с жертви само от партизаните. Въпреки близостта на селото до Костур, италианските войски не се намесват. Атаката е отблъсната от българските милиционери.[38]

Отношенията между италианското командване в Костур и българската милиция охладняват. Полк. Вениери обвинява милиционерите за недисциплинираност, неподчинение, издевателстване над гърците, грабежи и преминаване на някои на страната на партизаните. В неофициален разговор с полк. Вениери Др. Димитров отрича обвинението в изменничество и критикува неефикасните действия на италианските окупационни войски срещу еласитите.[39]

България изпраща тайно патрони на българските милиционери в Костурско. Полк. Вениери узнава за доставките. Той предлага да се иска разрешение от италианското командване в Атина. Димитров настоява да се направят постъпки от Българската легация в Атина по този въпрос, за да се предотвратят обвинения срещу България, че въоръжава българите в Костурско за противодействие срещу окупационните власти. Представителят на Министерството на външните работи и изповеданията обосновава опасението си с влошаването на отношенията между по-крайните и необуздани български милиционери и италианското командване в Костур.

В средата на юни 1943 г. албанецът Хасан Ефенди от Тирана се опитва да влезе във връзка с милиционерски водачи от името на албанския "национален фронт", за "да сондира почвата за обща дейност за независимост и автономна Македония".[40] Милиционерите се отнасят резервирано към албанеца. Димитров смята, че Хасан Ефенди работи за италианците. Целта е да се проучи доколко населението клони към България или към идеята за автономна Македония, за да се работи евентуално по тази идея.[41]

На 20 юни 1943 г. се провежда общо събрание на "Българо-македонският комитет при Оста". Взето е решение да се съставят подвижни центрови отряди в селата Блаца, Добрилища, Кономлади и Хрупища, начело с воеводи, назначавани от Централния комитет. Воеводите са подчинени на Централния комитет и са под командването на италианските военни власти в Костур.

Избрана е комисия за съставяне на устав на комитета и правилник за движението на отрядите. Двата организационни документа ще влязат в сила след одобрение от италианското командване в Костур.

Решено е да се помоли италианското военно управление в Костур да окаже материална помощ на пострадалите от изгорелите села, да се подпомага комитета с военни материали, дрехи и обуща и италианската армия да се притече на помощ по време на жътвата и събирането на храните.[42]

През юли 1943 г. италианският комендант освобождава почти всички гърци, арестувани през предходните месеци във връзка с андартското движение. Същевременно милиционерският водач Никола Янакиев е задържан в Костурския затвор заради упреците му срещу бездействието на италианците спрямо партизаните. На 14 юли италиански карабинери от поста в с. Желево арестуват за неподчинение двама милиционери. Българският офицер за свръзка в Лерин отправя постъпки до началника на поста за освобождаване на милиционерите.

Върху българския милиционерски комитет в Костур се упражнява натиск от италианска и гръцка страна. Целта е милиционерите да се признаят за "доброволци", а гръцката администрация да се възстанови и в българските села.

Опасявайки се от неподчинение на милиционерите и от привличането на българското население в Костурско към България, полк. Вениери проектира създаването на "италиански доброволчески отряд". Предвижда се първоначално да се включват само българи, а впоследствие да се привлекат и гърци от Костур. Определено е доброволците да носят италиански униформи и да получават заплата от гръцката власт. Някои от сондираните българи искат да носят българския трикольор на униформите си.

С тази инициатива италианският комендант се опитва да внесе раздвоение сред българите и да омаловажи ролята на българския милиционерски отряд. Участниците ще са подчинени отчасти и на гръцката власт и ще рискуват да ги използват и за други цели освен за защитата на домовете им от набезите на ЕЛАС.[43]

През юли италианският агент Хасан Ефенди подновява сондажите си в Костур за "автономна Македония". Албанецът изразява желание "да помогне на Македоно-българския комитет". Той заявява, че от Тирана са направени постъпки в Рим по македонския въпрос за земите под бивша сръбска и гръцка власт и че "от Тирана и Рим гледали благосклонно на автономистичната македонска борба, която било много вероятно да подкрепят".[44]

На 17 юли 1943 г. партизаните нападат градчето Хрупища. Четирима защитници на селото са убити, а 8 са отвлечени. Българският комитет иска помощ от италианците. Те не се отзовават, въпреки че Хрупища е само на 10 км от Костур.

Заради влошаването на германо-италианските отношения през август 1943 г. цяла Гърция е поставена под прякото командване на главнокомандващия германските войски в областта "Солун - Егея".[45] В Костурско действат германски войски. Първоначално те нямат доверие на българската милиция. Впоследствие германците приемат сътрудничеството на българските милиционери при прочистването на терена от гръцките партизани.

Останали само в градовете, италианците все по-малко се интересуват от съдбата на българското население. Италиански агенти се опитват да накарат българските милиционери да се присъединят към създадените отряди от гръцки доброволци за обща борба с партизаните.

На 3 септември 1943 г. италианското правителство на маршал П. Бадолио подписва с англо-американското командване съглашение за примирие, предвиждащо безусловна капитулация на италианските войски. След капитулацията италианската власт в Костурска околия престава да съществува. Част от италианските войски в Костурско влизат в италианско антифашистко войсково съединение "ТИМО" ("Италианска войска в Западна Македония"), което се споразумява с командването на 9-а дивизия на ЕЛАС.[46]

* * *

Отношенията между българската милиция и италианските окупационни власти се развиват под знака на основната линия на италианската политика в Гърция - веднъж настанила се в страната, с намерение да остане, Италия трябва да е в добри отношения с гръцкото население.[47]

Тази линия не се променя дори след активизирането на гръцкото партизанско движение. Целта на италианците е да гарантират бъдещата си политика спрямо Гърция. Затова са избегнати всички веществени улики, които биха доказали, че италианските окупационни власти въоръжават българската милиция. Италианските окупационни власти предоставят на българската милиция водеща роля в тактиката за отбрана срещу гръцките партизани. Така италианците се опитват да създадат представата, че стоят настрана от борбата между българските милиционери и андартите.[48]

В резултат от тактиката на италианците негативните настроения между българите и гърците се засилват, гърците възстановяват влиянието си пред италианските окупационни власти, а андартите стават по-агресивни към българската милиция и българското население, отколкото към италианските войски.

Италианската политика води до влошаване на отношенията между българската милиция и италианските окупационни власти. Италианското командване в Костур се опитва да денационализира милиционерските отряди, за да не станат стожер на българската национална кауза в Македония.

---

1. Даскалов, Г. Участта на българите в Егейска Македония 1936 - 1946 г. С., 1999, с. 409-475; **2.** Централен държавен архив (ЦДА), ф. 176 к.; **3.** Пак там, оп. 32, а.е. 77, л. 40-42; **4.** Пак там, а.е. 109, л. 216; **5.** Пак там, а.е. 77, л. 40-42; **6.** Пак там; а.е. 109, л. 190-191; **7.** Пак там, оп. 8, а.е. 1101, л. 160; Даскалов, Г. Цит. съч., с. 414-415, 419; **8.** ЦДА, ф. 176 к, оп. 32, а.е. 109, л. 247; **9.** Пак там, оп. 8, а.е. 1098, л. 25; **10.** Пак там, л. 26; **11**. Пак там, оп. 32, а.е. 109, л. 242-243. За други сведения за числеността на милиционерските отряди вж. ЦДА, ф. 176 к, оп. 32, а.е. 77, л. 40-42; а.е. 109, л. 190; Даскалов, Г. Цит. съч., с. 430; **12.** Пак там, л. 243; **13.** Пак там; **14.** Пак там, оп. 32, а.е. 77, л. 46-47. По други данни дислоцираните в Костурско италиански части са около 5 000. Вж. Даскалов, Г. Цит. съч., с. 423; **15**. ЦДА, ф. 176 к, оп. 32, а.е. 77, л. 40-42; **16.** Пак там, оп. 32, а.е. 109, л. 244; **17.** Пак там, а.е. 109, л. 244; а.е. 77, л. 129. При посещението на командира на 15-та охридска дивизия полк. И. Маринов и представителя на Министерството на външните работи и изповеданията при Битолската областна дирекция Др. Димитров в Костур през април полк. Вениери оправдава бомбардировките срещу българските села със съгласието на комитета. Мотивът на комитета е, че българите в тези села не са "добри", т.е. гъркомани. ЦДА, ф. 176 к, оп. 32, а.е. 109, л. 248; **18.** Пак там, л. 215; **19**. Пак там, л. 242-243; **20**. Пак там, л. 244; а.е. 77, л. 129; Даскалов, Г. Цит. съч., с. 415; **21.** ЦДА, ф. 176 к, оп. 32, а.е. 109, л. 248; **22.** Пак там, л. 249; **23.** Пак там, л. 250; **24**. Пак там, л. 214; **25**. Пак там, л. 221-222. За акцията на 29 и 30 април вж. също: Документи за учеството на македонскиот народ од егејскиот дел на Македонија во антифашистичката и граганската војна во Грција 1941 - 1949 година. Егеијска Македонија во антивашистичката војна 1941 - 1943 година. Т. VII. Кн. 1. Превод, редакција и коментар: Кирјазовски, Р. и Ф. Буцкова-Мартинова. Скопие, 1985, № 112, с. 268; **26.** ЦДА, ф. 176 к, оп. 32, а.е. 109, л. 221-224; **27.** Пак там, л. 213-214; **28**. Пак там, л. 215; **29**. Пак там; **30.** Пак там, л. 216; **31**. Пак там, л.235-236; **32**. Пак там, л. 212; **33**. Пак там, л. 218-220; **34**. Пак там, л.235- 236. **35.** Пак там, а.е. 60, л. 52-57; **36**. Пак там, л. 52-55; **37.** Пак там, л. 52, 57; **38**. Пак там, л. 61; **39.** Пак там, л. 52-55; **40**. Пак там, л. 56; **41.** Пак там, л. 56-57; **42**. Пак там, оп. 8, а.е. 1098, л. 28-29; **43.** Пак там, оп. 32, а.е. 60, л. 67-70; **44**. Пак там, л. 70-71; **45.** Пак там, л. 91; **46.** Пак там, л. 95-97. Даскалов, Г. Цит. съч., с. 465; **47**. ЦДА, оп. 32, а.е. 109, л. 211-220; **48**. Пак там, л. 216.

ВЕСТНИЦИТЕ "ЗОРА" И "ЗАРЯ" - ДВА ПОГЛЕДА ВЪРХУ ТРИСТРАННИЯ ПАКТ

Камка Новакова

Печатът хроникира историята в хода на нейното създаване. Затова след време самият той се превръща в ценно историческо четиво. Особено за събития със съдбовно значение за страната и света.

Страниците на в. "Зора" и в. "Заря" през петте месеца от сключването на Тристранния пакт /27.IX.1940/ до влизането на България в него /1.III.1941/ потвърждават това. Тези вестници, които се нареждат сред най-популярните информационни издания у нас, съставят мащабна представа за случващото се предимно чрез новинарски текстове. Статиите и коментарите, изразяващи авторски мнения и становища, са сравнително малко. Но чрез информация също се прави политика. Както е известно, самият подбор и начинът на поднасяне на новините също са част от манипулативните техники за формиране на обществено мнение. Има разлики в ориентацията на двата вестника, в техните цели и задачи, което дава възможност за паралели и съпоставки. Има разлики в професионалните подходи, чрез които се постига съответния пропаганден ефект. "Зора" гравитира плътно до правителствената политика и играе ролята на информационен официоз. "Заря" е притегателен център за левите журналистически среди и нещо като легална трибуна на препъващия се от цензурни ограничения ляв печат. Така се формират две гледни точки към събитията от края на 1940 и началото на 1941 година.

Логичните въпроси, които си задава в. "Зора" веднага след подписването на Тристранния пакт, са следните: Дали той ще постигне целта си да ограничи европейския конфликт или напротив - ще ускори разрастването му в световен? Дали съюзът не е революционен акт срещу Версайския и Ньойския диктати за установяване на нов ред? Дали наистина се задава нова ера пред Стария свят? В ст. "Войната и тристранният договор"[1] Павел Шатев се опитва да изясни истинския смисъл на станалото. Той го определя като преход от антикомунистически пакт към военно-технически съюз в отговор на разширяващото се сътрудничество между Англия и САЩ, при зачитане интересите на Русия като важен фактор в европейската политика. В този и в други по-късни текстове се подчертава, че това не само е най-внушителната военна коалиция в света, но и политико-дипломатическо действие, пред което всички досегашни договори и споразумения губят сила. "Една нова ера започва за младите народи на Стария свят, които стават съюзници в борбата за щастливо бъдеще".[2]

По време голямото събитие съвпада с един успех - връщането на Добруджа към българските земи, и с два юбилея - 22-годишнина от възшествието на престола на НЦВ Борис III и 32-годишнина от провъзгласяване на независимостта. Амнистирани са всички политически затворници, наградени са висши офицери, устройват се празненства, учредява се фонд за подпомагане на новоосвободените. Вестникът твърде ловко използва тези поводи и еуфорията около тях, за да изтъкне, че връщането на Добруджа е "образцово разрешение на един от най-тежките въпроси на Югоизточна Европа"[3]; че правотата на една кауза не е достатъчна тя да възтържествува, ако няма и една мощ, която да я подкрепи; че след четвърт век германо-българското приятелство по оръжие дава своите плодове, поражда нови надежди.

В."Зора" стриктно следи дипломатическите совалки след подписването на Тристранния пакт, както и политиката на съюзниците в Югоизтока и на Балканите. Отразена е октомврийската среща в Бренер между Хитлер, Мусолини, Рибентроп и граф Чано; после януарското й повторение в същия състав в Оберзалцбург; срещите между Хитлер и Франко, Хитлер и маршал Петен; визитата на Молотов в Берлин, последвана от ст. "Германия и Русия", която завършва така: "България очаква изгрева на своя нов слънчев ден от това велико сближение." [4] Особено място е отделено на неофициалното посещение на българския цар при Фюрера, състояло се на 17.XI.1940, както и на отзвука от него: "Посещението на НЦВ Борис III във Верхтесгаден не се схваща от германските политически среди като едно откъснато от общата политическа обстановка в Европа явление."[5] Напомня се, че съдбата на нашия народ е свързана с тази на германския и че българските искания за излаз на Бяло море са справедливи. Собствен коментар вестникът обаче няма.

В този период дипломатическите усилия на съюзниците от Пакта са насочени към неговото разширяване. Унгария, Румъния и Словакия вече са се присъединили. Международната общественост гледа на това като на поетапно коалиране със съответно морално и стратегическо значение, като включването на всяка нова държава прибавя тежест на процеса. Увереността, че той ще обхване неминуемо и други народи, е непоклатима. В кореспонденцията "Оста започва "трети кръг" на своята дипломатическа работа"[6] се изясняват посоките: Югоизтокът и Русия, а на Запад - Франция и Испания. Наистина, от края на октомври Германия и Съветска Русия водят стопански преговори, които в средата на януари завършват с подписването на 4 спогодби, създаващи илюзорното впечатление за разбирателство и взаимопомощ.

През погледа на "Зора" България е част от Балканите и тя вижда бъдещата й съдба именно като част от цялото. Вестникът споделя убеждението, че силите на Оста се стремят по мирен начин да разрешат балканските и близкоизточните проблеми. Това е достатъчно основание за него българите да разчитат на закрила, неутралитет и безкръвен ревизионизъм. Между несигурна Югославия, неприятелска Гърция, колеблива Турция и отзивчива Румъния, участниците в Пакта съзират уютен пристан и сигурен приятел на полуострова и това е България. Тази конфигурация добре се експлоатира от в. "Зора", който вече подготвя общественото мнение и насочва своите читатели към безалтернативния изход - присъединяване към силните и постигане на националните интереси, но без пряко участие във военния конфликт. Точно в деня на присъединяването в кореспонденция под заглавие "Интересът към Югоизтока отново се повишава"[7] вестникът пише: "Напоследък бие на очи особеното внимание към България." И добавя, че то се изразява в ласкаво отношение на германските обществени среди и печат към царя, към нашата войска и политика. Всъщност вече сме били пред свършен факт, но нашите управници и вестникари сякаш последни ще го разберат. Те са майстори на прелюдиите преди големите солови изпълнения.

Каква външна политика на страната очертава до този момент "Зора"? Тя непрекъснато изтъква два основни принципа: възстановяване доверието към България и осигуряване на нейните исторически граници. В тронното си слова при откриване на II редовна парламентарна сесия на XXV ОНС Борис III изказва благодарност към "великите водачи на Германия и Италия за инициативата и приятелското им съдействие при уреждане на добруджанския въпрос"[8]. Мирното разрешаване на Ньойските несправедливости очевидно е предпочитаният път. Но това не пречи на царя да довърши: "Взетите мерки за засилване на народната отбрана и пълната готовност на всеки българин да пази независимостта на страната ни, дават основание да гледаме със спокойствие на бъдещето." Във втората си реч, при поднасяне отговора на тронното слово, Борис III отново в типичния си стил предупреждава: "Като се пазим от временни увлечения, да не забравяме действителността и да държим сметка за възможностите."[9] По повод 48-ия рожден ден на царя вестникът обобщава неговата политика така: българският народ да получи без нови жертви всичко, на което има законно право.[10]

Воденият от България курс намира своето отражение и в две официални речи, произнесени в духа на царския условен стил. Министърът на външните работи Иван Попов потвърждава пред НС, че "средствата на българската външна политика са средства на мира" и допълва, че "при твърдото решение, което сме взели да запазим мира и да отбягваме всичко, което би могло да го застраши, не бива да забравяме, че най-доброто средство за един народ да запази този мир е било и ще бъде готовността му да посрещне всяка опасност, която би застрашила нашата родина."[11] При откриване на бронзов бюст-паметник в Борисовата градина военният министър ген. Даскалов казва нещо много подобно: "И днес, когато светът е изправен пред най-големи сътресения и изненади, нашият народ е готов да ги посрещне със спокойствие и пълна вяра в своята опитност, своите сили и своя върховен вожд. Българският народ желае мира, ала той е готов да грабне пушката във всеки момент и да действа с ножа така добре, както и с ралото."[12]

В този смисъл са и двете уводни статии: "Година на изпитания и надежди"[13] и "На нещата и събитията трябва да погледнем с отворени очи"[14]. В първата от тях мирното успокоение вече се измества от драматични нотки: "Ако още по-голяма жертва се наложи на целокупния български народ, за да запази земята си от вражи крак, и тя ще трябва да се приеме драговолно. Нека не се приспиваме с проповеди за мир и благополучие, което щяло да ни дойде от големите приятели." Във втората милитаристичните настроения са още по-изявени. Авторът развива тезата, че политиката и желанията на малките неутрални държави е подчинена на военните и дипломатическите ходове на големите и че те просто трябва да се приспособяват, да препокриват интересите си. И направо заявява, че ако окървавени юмруци похлопат на затворените им врати, "не ги ли отворят, те ще ги счупят или ще съборят къщата." Никакви хуманни принципи, идеологически сантименти и политически доктрини, никакъв идеализъм, малодушие, колебание, лукавства и хитрини вече няма да помогнат. Ако ни засегнат или принудят, мирното ни пионерство може да се превърне в действие. Като илюстрация на тези прогнози е и публикуваната в навечерието на Новата година заповед на военния министър - всеки да бъде на своя пост и с търпение и вяра да чака заповедите на върховния вожд.

В това се изразява и основната пропагандна задача на "Зора": да внушава настроения за мир и неутралитет, но при бойна готовност, защото богът Марс вече се разхожда по балканските земи. На чия страна ще бъде България? След като дълго време вестникът е подготвял общественото мнение, че силите на Оста държат в ръцете си победата, че Германия и Италия ще управляват Европа, отговорът е повече от ясен. В уводната ст. "Иска се фронт на Стара планина"[15] по повод речта на английския министър-председател Чърчил твърдо се подчертава, че нашата страна е неутрална, "да се иска обаче тя да се опълчи срещу Германия, то е равно да се иска от нея да се самоубие".

Като ехо от тези реплики звучи една италианска преценка за нашата външна политика - ст. "България в очакване"[16], препечатана от сп. "Темпо". Тя се свежда до следното: ревизионистична политика срещу неправдите на Ньой; след своята Добруджа страната си иска и своя беломорски излаз. А финалът е символно-декоративен:"България изчаква развитието на събитията с пушка при нозе." В този дух е и германският отзив за нашите справедливи искания, препечатан от в. "Дойче Алгемайне Цайтунг"[17], отбелязващ засилената активност на България, която следва да изясни отношенията си с Турция, Гърция и Югославия. Българският излаз на Егея се коментира и от унгарските вестници "Магяр Немзети" и "Еши Уйшаг". А софийският кореспондент на в. "Пополо д'Италия" съобщава, че "България почти автоматично застава духовно зад Оста"; че поради политико-сантиментални съображения българите имат здраво доверие в посредническата и възстановителната й дейност.[18] На свой ред в. "Пестер Лойд" подкрепя българските аспирации към Егея като основателни и справедливи, потвърдени през столетията; въжделенията й, които се приближават до осъществяване.[19] Ето как типичният български синдром на малка нация, жадна да чуе оценката на големите за нея, проработва и тук, в "Зора". Вестникарите предпочитат официалната протоколна информация за това какво вършат правителството и царят, въздържат се от собствени коментари и с охота цитират чуждия печат.

Във фокуса на вниманието на "Зора" са българо-германските и българо-италианските отношения. Отбелязва се тържественото преименуване на софийски булеварди с имената на Виктор-Емануил, Адолф Хитлер и Бенито Мусолини в присъствие на пълномощните министри на двете страни. Нашироко се отразява гостуването на германския просветен министър у нас, откриването на Германски научен институт в София, на изложбата "Ново германско строително изкуство". Адекватно подробно се проследява гостуването на нашия земеделски министър Багрянов в Германия и Италия и срещите му с високопоставени лица. Цитират се думите на Мусолини, че "между Италия и България няма и не може да има никакви спорни въпроси, които да хвърлят сянка върху сърдечното приятелство между тези две страни"[20], а отношенията между тях могат да бъдат проявени във внушителни позитивни дела. Съобщава се, че Гьобелс е приел група български интелектуалци - писатели и художници, и е казал пред тях: "Германия именно е, която желае мира на Балканите и която даде доказателства за това, като се помъчи да помогне за мирно уреждане на спорни въпроси."[21] В отговор Райко Алексиев изразява "искреното възхищение на българския народ от възхода на Нова Германия и предстоящата борба за по-справедлив ред в Европа, който и България вече сама е почувствала."

В."Зора" много често цитира оценки за величието на германския народ и водача му, за Фюрера като ненадминат творец и военен майстор. Следи хода на военните действия, нарича войната "един дуел в полза на Германия" и внушава спокойствие, че "германският план се реализира с точността на часовников механизъм."[22] Английската столица е претърпяла над 200 въздушни нападения и представлява море от пламъци и разруха. Тази на пръв поглед безпристрастна информация служи на "Зора" да разгърне друга своя пропагандна задача - възхвала на германското оръжие, чийто съюзник става дори прочутата лондонска мъгла. В кореспонденция, озаглавена "Български младежи вчера дефилираха пред Дуче"[23], се съобщава, че Мусолини е приел в Падуа парад на 20 хиляди души, числящи се към доброволните легиони на младежката организация "Литорио", между които и 170 българи. Това се отчита като положителна проява на солидарност между държавите, готови да си сътрудничат за постигане на крайната победа. Скоро следва ст. "Италианската армия По"[24], характеризирана така: "Една мощна маса, която Дуче има на свое разположение и която може да хвърли бързо на големи разстояния във всяко време и във всяко направление, за да предизвика решително събитие." Демонстрацията на явно военно превъзходство на Германия и Италия създава впечатление за сигурност, непобедимост и безспорно лидерство.

Успоредно с това "Зора" работи и по темата национално съзнание и дух, патриотизъм, сила на българската армия, което трябва да се впише в еуфорията на ставащите събития. Такава е ст. "Българската войска. Идеалът, на който служи"[25], препечатана от немски източник. Освен хвалебствия, има и извод: "Българският народ зачита чуждото, но не забравя собственото." Друга ст. "Морална мобилизация"[26] е посветена на духа на нацията и нейните изконни интереси, с препратка към Балканската война и с напомняне, че "днес задачата е поставена не по-малко ясно." С подобно звучене е и уводната ст. "Изпитания и надежди"[27], посветена на единството и патриотизма. Нейният призив е: "Нека в мир се готвим морално и материално във всяко отношение, за да посрещнем достойно всякакви евентуалности и нови изпитания."

Ето как постепенно, позовавайки се главно на чуждия печат и ползвайки селективно официалната информация, в. "Зора" подготвя аудиторията си за присъединителния акт. Нито частното посещение на Борис III при Хитлер, нито внезапната оставка на м-р Багрянов, нито пристигането на фелдмаршал Лист не се тълкуват като прелюдии към това събитие. То сякаш идва логично и безспорно, като нещо нормално, естествено, невъзможно да не се състои. Ден след официалното подписване "Зора" публикува ст. "България и Тристранният пакт"[28], която отразява западното обществено мнение. "България не можеше да не се присъедини към него, не само защото и тя беше пострадала и беше на два пъти онеправдана. И тя трябва да сътрудничи за създаване на новия справедлив ред в Европа." Подписът на министър-председателя проф. Б. Филов е формално потвърждение на това, което отдавна е станало. Такава е нейната съдба, предначертана от възрожденските дейци, а актът е в хармония с националните ѝ интереси. Прозорливите наблюдатели не са изненадани. Това може да измами само непроницателните.

Включва се в действие и публицистичното перо на Данаил Крапчев. Освен директор на изданието, той е и активен журналист, автор на уводните статии почти във всеки брой. До 1 март обаче изявите му имат по-друг характер. Неговата всекидневна реакция на ставащите събития не е просто интерпретация, а съставен елемент от пъзела на водещата се вече война. И то - в исторически, геополитически, военен, дипломатически и дори народо-психологически аспект, в причинно-следствена връзка между минало, настояще и бъдеще. Докато активните кореспонденти Христо Огнянов - от Берлин, Борис Ников - от Будапеща и Христо Михайлов - от Рим създават достатъчност на информационната среда, то статиите на Д. Крапчев извличат от нея публицистични идеи и пропагандни ефекти с висока стойност. Тази информационно-публицистична нишка, следвана във всеки брой, изплита мрежата на популярността сред читателите. Сега канонадата на Крапчевите статии е по конкретен повод - преминаването на германските войски през наша територия. Серията започва със знаменитата ст. "Защо не спряха германската армия"[29], последвана от още четири. Внушението е съвсем директно: това е революционна армия на един велик народ, жестоко засегнат от победителите през Първата световна война, както и самата България, дочакали и двете тържеството на правдата. За окупация и дума не може да става.

Представата за "Зора" не би била пълна без карикатурите на Ал. Божинов. Поради своята злободневност, те не могат да не засегнат темата за Тристранния пакт /напр. "Балканите", "Сън", "Разговор между политици"/. Така изобразителната публицистика става съзвучна част от политиката на вестника и има своеобразен принос в нея, действайки чрез силата на сатирата.

Позициите на в. "Заря" са по-предпазливи, а емоциите - по-сдържани. Той схваща преди всичко милитаристичната същност на Пакта и открито подчертава това - "Създаване на новия ред с 35 млн. щикове".[30] Но се опитва да намери и други негови измерения. Ст. "Германско-италианска основа на стопанската политика в Европа"[31] е посветена на решаващото значение на райхсмарката и лирата. Той се впечатлява също така от дейността на комисиите като ефикасен орган за приложение на Пакта и цитира по "Фьолкишер Беобахтер": "Берлин, Токио и Рим не се задоволиха с една платоническа декларация за приятелство, но създадоха технически институти, за да осигурят сътрудничество в политическата, стопанската и военната области. Който и да предизвика една от трите страни, трябва да си даде сметка, че ще има срещу себе си и трите страни."[32]

"Заря" следи внимателно дипломатическите ходове по унгарското, румънското и словашкото присъединяване. И все повече приема идеята, че организирането на Европа около Оста е основата на нейното бъдещо единство; че вратите на Пакта не са заключени и всяко влизане в него е в полза на мира. От началото на новата 1941 година вестникът се поддава на слуховете, че през пролетта Германия щяла да започне голяма офанзива, каквато светът не е виждал; че Оста ще предприеме решителни действия и може да открие втори фронт; че Средиземноморието и Балканите сега са двете основни грижи за нея, дори се изразява страх войната да не се разшири по Черноморието. Защото "в такива времена няма малки събития, които да не породят значителни последици."[33] Но за в. "Заря" войната има и своето човешко лице и по повод въздушните нападения над Лондон пише за ужаса на хората, които прекарват дълги часове в подземията при непосилни условия, като придружава този разказ с голяма снимка.

Акцентът в публикациите на "Заря" обаче пада върху взаимоотношенията на СССР и страните от Оста. Доста от тях са писани от Теню Стоянов. Във втората си мемоарна книга "Строго поверително" той признава: "Всъщност сред широките партийни среди се ширеше необуздана дискусия по въпроса, на кого служи германо-съветският пакт. Настъпи объркване. Англо-американските съюзници се оказаха врагове, а хитлеристка Германия и фашистка Италия - съюзници на СССР и Коминтерна. Нашата пропаганда заекна. Партийното ръководство ме нахока и аз скоро се "поправих". Публикувах на уводно място в "Заря" и другаде положителни статии за пакта." /С., 1994, с. 30-31/. Така може да си обясним защо "Заря", която винаги е поддържала жив интерес към Съветска Русия, сега приема и новите обрати в нейната политика. Позовавайки се на съветски информационни източници /главно ТАСС, "Известия", "Правда"/, тя подробно осведомява за позициите на СССР спрямо Тристранния пакт и военните действия. Изходната точка винаги е една: Съветският съюз е великата нация в Източна Европа - фактор, с който всички трябва да се съобразяват. На това е посветена ст. "Съветският съюз и събитията в света"[34] на Т. Стоянов. Лайтмотивът в нея е: "Трите сили трябва да признаят, че СССР е четвъртата велика сила, която има свои интереси в Евроазийското пространство". Само след няколко броя е поместена ст. "Германското официално мнение за отношенията между СССР, Великобритания и Оста"[35], в която става дума за надеждите на английските политически среди да привлекат голямата руска сила на своя страна, защото я виждат застрашена от маневрите на Пакта. Но действителността показва друго: "Русия желае мир, а не война. Нейните интереси не се кръстосват с тези на Оста, но са в ярко противоречие с капиталистическия империализъм", т.е. Сталин няма да вади кестените от огъня на британския империализъм. В потвърждение на същото е ст. "СССР и събитията на Балканите"[36], препечатана от "Аксион Франсез", в която се казва, че Руският Сфинкс на бойна нога чака и гледа как другите се бият и трябва да има много силни причини, за да изостави тази удобна позиция.

Колкото "Зора" слага ударение върху германската военна мощ, толкова "Заря" прави същото спрямо руския й еквивалент. Честването на 23-годишнина от ВОСР, военният парад в Москва, речта на Калинин са удобни поводи за това. По думите на Сталин и Ворошилов: "Не искаме нито крачка от чуждата страна, но не даваме нито педя от своята земя... Червената армия не се създава за нападение, но ако ни нападнат, тя ще бъде най-нападателната армия в света."[37] Следва и допълнението на Калинин, че съветската външна политика е политика на мир и отбрана, но това не значи безразлично наблюдение на събитията.[38]

В навечерието на посещението на Молотов в Берлин "Заря" помества ст. "Ще влезе ли Съветска Русия в Тристранния пакт?" [39], препечатана от "Сюд Ост Еко". Изводът е следният: твърде смело е да се предполага едно формално присъединяване, но пък може да се мисли за тясно сътрудничество. Самото посещение е повод отново да се напомни пакта за ненападение от 1939 г. А в уводната ст. "Основни въпроси на германо-съветските преговори"[40] се подчертава, че фундаментът на споразумението е идеята за мир, за творческо съревнование. Прибавя се и следното успокоително заключение: никакви промени на Балканите без участието на СССР. Практическият завършек на преговорите - подписването на стопанска спогодба, се оценява като най-голямата досега между две държави, която урежда дори граничните им въпроси, като същевременно е удар срещу английската дипломация. За по-голяма сигурност в случващото се "Заря" превежда от "Известия" ст. "Развитие на съветско-германските отношения"[41] с уверението, че СССР води независима самостоятелна политика на мир и добри отношения с всички съседни държави.

Следващата тематична доминанта на "Заря" е България и Тристранният пакт, която се разглежда в контекста на съдбата на малките народи. Още в ст. "Международното положение и България"[42], също с автор Т. Стоянов, се твърди, че мястото на страната ни "в развиващите се големи събития е очертано ясно с нейната политика на мир и неутралитет." Както "Зора", така и "Заря" се поддава на всеобщото въодушевление около освобождаването на Добруджа и двата национални юбилея. Но тя все още е скептична и нащрек, що се отнася до германо-българското приятелство, тъй като до този момент не й е ясен курсът на СССР. И ето, че във "Фьолкишер Беобахтер" открива нещо, което й допада и го препечатва. Това е ст. "Германия и малките народи" [43], където пише: "Тя ще осигури основите, върху които ще може да вирее собствената стойност на малките народи."

Във връзка с визитата на царя при Хитлер се подчертава, че Оста подкрепя искането на България за излаз на Бяло море и се напомня за благотворната й намеса за връщането на Добруджа. Така посещението се поставя в контекста на "българските въжделения" за ликвидиране на лошите диктати от предишната война. Базирайки се на сп. "Темпо", очертава лицето на страната ни като невралгична точка, ключово място на Балканите и имиджа на Борис III като ловък политически мъж, предвидлив, с чувство за мярка, но с реваншистка нагласа към миналото. Като продължение на тези оценки е преведеното от "Кориере дела Сера" : "Някой би могъл да укори България в известна прекалена умереност... Но сега се вижда, че не се касаело за прекалена умереност, но само до политическа мъдрост."[44] По подобен начин звучат цитатите от сп. "Воа де пьопл" и в. "Хърватски лист", които се свеждат до следното: мирът и разбирателството са лозунги на българската демокрация, но след Добруджа тя ще си иска Западна Тракия и Егея, защото там са нейните жизнено важни интереси. Тук отново се налага паралел между "Зора" и "Заря", защото и двата вестника предпочитат чуждата преса ясно да изговори и защити нашите права, а те само да ги потвърдят. Стига се дотам, че цитират едни и същи издания, дори едни и същи статии. "Заря" оставя за себе си ролята на подгряващ глас, който да мобилизира вътрешните сили в името на тези цели - например апелът на министър-председателя проф. Б. Филов към учителството, което трябва да възпитава бодрост и готовност за борба и саможертва. Подобен дух открива и в речта на военния м-р Даскалов при произвеждане на школници във фелдфебелски чин, където директно се казва: "Застанете начело на нашите взводове и чакайте заповедта на върховния вожд."[45] Пред НС той призовава за гражданска мобилизация и добра координация между министерствата поради ненормалните времена. А при посещението в Добрич думите му са почти команда: "Да превърнем държавата в непревземаема крепост, а народът - в страшна за врага сила!"[46]. Дори в празничната новогодишна реч на Б. Филов[47] надеждата няма миролюбив християнски ореол, а е изразена с народната поговорка "Бог дава, ала в кошара не вкарва". С други думи, всеки народ кове сам съдбата си, а тя вече чука на вратата.

В протоколна информация "Заря" също осведомява своите читатели за посещението на земеделския министър Багрянов в Германия и Италия, на пълномощните министри Рихтхофен и граф Маджистрати в Добрич, на германския просветен министър в София, на цар Борис III във Верхтесгаден. Но той също се въздържа да дава оценки на тези събития. И докато "Зора" все пак изразява позиция чрез патоса и величината на тази информация, то "Заря" е много по-лаконична и спокойна. Българският читател не може да прозре, че зад тези дипломатически совалки се крие не приятелство, каквото в политиката няма, а интереси и доста груб натиск върху нашата страна да се присъедини към Пакта. Приспивната песен за мир и неутралитет съвсем скоро ще бъде прекъсната от марша на германските войски, които ще минат през нашата територия. До този момент и двата вестника считат това за слух. "Заря" се позовава дори на БТА, макар че това вече е било факт.

За същността на събитието, станало на 1.III.1941, "Заря" предпочита да даде думата на ГТА-Берлин - "Защо България влезе в Тристранния пакт".[48] Отговорът на този въпрос се основава на двата принципа: да се осигури траен мир и стабилен ред в Югоизтока и да се пресече пътя на Англия да пренесе войната в области, които са част от германското стопанско пространство. В приветствията на Хитлер, Виктор-Емануил и Мусолини до царя, както и в неговите реплики, отново звучи старият рефрен - България се държи разумно, а силите на Оста победоносно създават нов ред в Европа. Подтекстът е - очаквайте награда за послушанието. Интересна е и една уводна статия на "Нойес Винер Тагблат", препечатана в "Заря"[49]. Основната мисъл в нея е, че българското правителство е взело своето решение за присъединяването при пълна свобода. Ако е имало натиск, то той е могъл да се прояви още през ноември /т.е. при посещението на НЦВ при Хитлер/. Необходимо е било време за естествено назряване на събитията. В това се състои мъдрото ръководство на царя и разумната, предпазлива политика на правителството, при запазване на традиционното приятелство със СССР.

Почвата вече е подготвена, присъствието на германските войски у нас от слух изведнъж се превръща в реалност и те биват възторжено посрещани навсякъде, където минат. По повод скоростта, с която е извършена тази балканска акция, в. "Кориере дела Сера", препечатан във в. "Заря"[50], пише нещо много любопитно: "В същия момент, в който българският министър-председател проф. Филов подписваше във Виена акта на присъединяването,... германските войски се появиха на българо-румънската граница, за да започнат своя поход през българска територия. И мастилото на подписите още не бе изсъхнало, когато германските самолети вече летяха над София. Всичко бе извършено с редовността на хронометър".

Така без война германските сили се оказват в самото сърце на Балканите, с което рухват всякакви балкански споразумения.

В този момент "Заря" няма такова силно перо като това на Крапчев. Главният редактор Кръстю Станчев се задоволява с кратки бележки, а името на Т. Стоянов вече не се появява. "Заря" е лишена от присъствието на художник като Ал. Божинов и неговите карикатури. Но тя заменя изобразителната публицистика с друго неподвижно изображение - фоторепортажът, който доста често присъства на последната му страница. Така визуално читателят се запознава с тържествата по повод присъединяването на Добруджа, с военния парад в Москва, с масовките около навлизането на германските войски. Това създава настроения с определен ефект.

Налага се изводът, че в този съдбовен за политическата ориентация на България период нашата информационна преса, в частност "Зора" и "Заря", действат по своеобразен начин. Те предпочитат официалната протоколна информация за събитията /от БТА и големите световни агенции/ и оценката на чуждия печат. Това не е израз само на комплексите на една малка нация, на ограничените възможности и цели на информационната преса предимно да осведомява, а не да тълкува. Това е и поведение на вестникарите от онова време, които се съобразяват с ограничителните мерки, но са жертва и на собствената си, т. нар. самоцензура. По-лесно и по-малко рисковано е било да се пише какво мислят другите за нас, да се гради национално самочувствие чрез речите на вождовете, да се опровергават слухове, дори да се ползва езоповска комуникация с подтекст. Обществената нагласа - да се формира с доказателства отвън и отстрани, а да се усилва отвътре с патриотарски и националистически нотки, галещи слуха на българина с напомняния за минала слава и светло бъдеще. Общественото мнение за случващото се, за процесите и тенденциите, скрити зад очевидните факти - да се канализира и направлява по косвен път. А пропаганден ефект да се получи и без назоваване на нещата със собствените им имена.

Ето защо голямото събитие - самото присъединяване на България към Тристранния пакт, се приема без изненада, дори със спокойствие и сигурност. Журналистическата прогностика не проработва. Никой не предполага последствията от този акт. Четени от съвременна гледна точка, тези страници показват как се създава една историческа грешка и как пресата, волно или неволно, се натоварва с този грях. Защото читателите са й вярвали, надявали са се на нейната обективност и безпристрастност и не са съзирали задкулисната дълга ръка на политиката. А журналистите, вместо да изпреварват събитията, виждайки тяхното настъпване и преценявайки техните евентуални резултати, просто са вървели след победителите.

---

1. в. Зора, бр. 6392, 2 окт. 1940; **2.** Пак там, бр. 6410, 24 окт. 1940; **3.** Пак там, бр. 6393, 3 окт. 1940; **4.** Пак там, бр. 6425, 13 окт. 1940; **5.** Пак там, бр. 6431, 20 ноем. 1940; **6.** Пак там, бр. 6445, 6 дек. 1940; **7.** Пак там, бр. 6513. 1 март 1941; **8.** Пак там, бр. 6414, 29 окт. 1940; **9.** Пак там, бр. 6453, 15 дек. 1940; **10.** Пак там, бр. 6488, 30 ян. 1941; **11.** Пак там, бр. 6443, 4 дек. 1940; **12.** Пак там, бр. 6460, 24 дек. 1940; **13.** Пак там, бр. 6466, 31 дек. 1940; **14.** Пак там, бр. 6472, 11 ян. 1941; **15.** Пак там, бр. 6498, 12 февр. 1941; **16.** Пак там, бр. 6423, 10 ноем. 1940; **17.** Пак там, бр. 6433, 22 ноем. 1940; **18.** Пак там, бр. 6454, 17 дек. 1940; **19.** Пак там, бр. 6503, 18 февр. 1941; **20.** Пак там, бр. 6407, 20 окт. 1940; **21.** Пак там, бр. 6410, 24 окт. 1940; **22**. Пак там, бр. 6433, 22 ноем. 1940; **23**. Пак там, бр. 6399, 11 окт. 1940; **24.** Пак там, бр. 6401, 13 окт. 1940; **25**. Пак там, бр. 6419, 5 ноем. 1940; **26**. Пак там, бр. 6459, 22 дек. 1940; **27.** Пак там, бр. 6491, 4 февр. 1941; **28**. Пак там, бр. 6414, 2 март 1941; **29.** Пак там, бр. 6516, 6 март 1941; **30**. в. Заря, бр. 5732, 28 септ. 1940; **31**. Пак там, бр. 5749, 19 окт. 1940; **32.** Пак там, бр. 5801, 21 дек. 1940; **33**. Пак там, бр. 5840, 11 февр. 1941; **34**. Пак там, бр. 5746, 16 окт. 1940; **35**. Пак там, бр. 5750, 20 окт. 1940; **36**. Пак там, бр. 5756, 27 окт. 1940; **37**. Пак там, бр. 5763, 6 ноем. 1940; **38**. Пак там, бр. 5764, 7 ноем. 1940; **39**. Пак там, бр. 5765, 8 ноем. 1940; **40.** Пак там, бр. 5769, 14 ноем. 1940; **41**. Пак там, бр. 5816, 12 ян. 1941; **42**. Пак там, бр. 5734, 1 окт. 1940; **43**. Пак там, бр. 5755, 26 окт. 1940; **44.** Пак там, бр. 5779, 26 ноем. 1940; **45**. Пак там, бр. 5819, 16 ян. 1941; **46**. Пак там, бр. 5829, 28 ян. 1941; **47**. Пак там, бр. 5810, 3 ян. 1941; **48**. Пак там, бр. 5858, 5 март 1941; **49.** Пак там, бр. 5860, 7 март 1941; **50**. Пак там, бр. 5867, 15 март 1941.

ЗА ТАЙНАТА ВОЙНА МЕЖДУ СССР И БЪЛГАРИЯ В ЧЕРНО МОРЕ ПРЕЗ 1941 -1942 ГОДИНА

Иво Жейнов

Съветският черноморски флот извършва многократни вражески действия пред българския бряг през юни 1941 - февруари 1942 г. без България да е във война със СССР и без България да е предизвикала реципрочни по силата си военни мерки. Съветските подводници още от 22 юни 1941 г., незачитащи националния ни суверинитет, непрекъснато кръстосват пред нашите пристанища, минират крайбрежните води и дори потопяват български товарни кораби, при което загиват и 47 мирни български граждани. Вина за жертвите имат и българи - съветски шпиони, които предават информация за движението на корабите. Съветските подводници стоварват тайно на брега ни въоръжени български емигранти - военнослужещи в съветската армия под измислени имена, за да извършват терористична дейност против законноустановената власт. Непрекъснатото нарушаване на морските ни граници дава повод за ответни отбранителни мероприятия. Българските военни моряци, авиатори и артилеристи защитават храбро родината ни и участват в потопяването на най-малко 6 съветски подводници с над 250 души екипажи. За съжаление истината за случилото се продължава да е неясна. Едно успешно изключение е проучването в Централния военноморски архив на СССР на Николай Белоусов "Съветски подводни лодки край бреговете на България през 1941 г."[1]

В архива на Военното контраразузнаване и на разни служби на МВР са запазени сведения за някои от участниците в никога неафишираните сражения в Черно море между двете държави.[2] Смелостта на българските военни, защитавали морската ни граница в необявената война, е равнозначна на смелостта на българските летци, участвали в отбраната на въздушното ни пространство в т. нар. Символична война, а в някои от случаите са и едни и същи лица. След 9.IX.1944 г. и едните и другите са подложени на гонения. Набелязаните репресивни мерки са единствената причина техните имена да фигурират в докладите на ВКР. От своя страна представители на Червената армия изземат документите на българския военен флот и те и днес стоят заключени и недостъпни в Архива на победените народи в Москва, а вероятно и в други специализирани архивохранилища.

Настоящето съобщение има за цел да допринесе за изясняване събитията, свързани с необявената война между СССР и България в Черно море през юни 1941 - февруари 1942 г. включително и репресиите срещу българските авиатори, участвали в нея.

От края на юни 1941 г. СССР започва нападения с подводници и самолети срещу България. Тъй като двете държави не са във война, съветските самолети летят без опознавателни знаци, избягват контакт през деня и атакуват различни селища в Североизточна България през нощта. Първото прелитане на чужд самолет над Русе е на 26 юни 1941 г. Машината извършва разузнавателен полет, като лети много високо над понтонния мост, свързващ Румъния и България и е прогонена от германски самолети. Два-три дни по-късно същото се повтаря. Следва нощно нападение от група самолети. Те хвърлят голямо количество запалителни бомби, като 63 от тях падат в града към флотските казарми, на о. Матей и една се взривява върху празен шлеп. С бързото прехвърляне на военните действия на изток във вътрешността на СССР, бомбардировките се прекратяват.[3]

Подобни неприятелски действия се извършват и в българските териториални води. Едно от нарежданията в заповедите за действие на съветския Черноморски флот от 22 юни 1941 г. повелява нанасяне на удари по морските пътища на противника.[4] Действията, произтекли от тази заповед, показват, че още от началото на войната СССР се отнася към България като към враг, независимо, че между двете държави няма обявена война и се поддържат дипломатически отношения. Системните активни настъпателни действия на подводниците са извършени чрез изпращането им на предварително набелязани в общия план за война от 1940 г. позиции пред българския бряг. В началния период на войната по нашето крайбрежие крайцеруват 21 съветски подводници: С /Сталинец/ - 31, С - 32, С - 34; Д /Декабрист/ - 4, Д - 5; Л /Ленинец /- 4, Л - 5; Щ /Щука/ - 201, Щ - 204, Щ - 205, Щ - 207, Щ - 208, Щ - 209, Щ - 210, Щ - 211, Щ - 212, Щ - 213, Щ - 214, Щ - 215 и Щ - 216. От 22 юни 1941 г. до февруари 1942 г. съветските лодки имат повече от 60 бойни плавания по българското крайбрежие. Първата подводница, която се отправя срещу България, е Щ - 209. Тя тръгва от Севастопол в 18,20 ч. /московско време/ на 22 юни и дебне повече от две седмици между нос Емине и Иланджик. Обичайните позиции на съветските лодки са при Варна, Бургас, Созопол, Шабла, Емине и Калиакра.[5]

Какви са резултатите от пиратствата на съветските подводници пред българското крайбрежие. Някои морски изследователи твърдят, че през 1941 - 1942 г. са потопени 9 кораба с 22 хил. BRT, от които 11 854 т се падат на Щ - 211.

Ловният сезон на черноморския театър на военните действия е открит на 15 август от **Щ - 211**. Тя торпилира при нос Коцан край Бургас 5700-тонния моторен италиански кораб "**Пелес**" и серозно поврежда движещият се след него румънски транспорт "Адриал", който прави опит да излезе на брега. "**Пелес**" е и първият плавателен съд, потопен от съветска подводница в Черно море. Четири дни по-рано Щ - 211 стоварва на брега южно от устието на р. Камчия десант от 14 диверсанти, които имат задача да извършват терористични актове в България и да оглавят компартията. На 16 август Щ-211 неуспешно атакува българския кораб "Фердинанд" и румънския "Каварна". Подводницата е обстрелвана от охраняващия торпедоносец "Строги" и български самолет и след връщането си в Севастопол е изпратена за ремонт. По-късно "Каварна" е потопен от друга подводница край Мангалия с товар от Бургас. За първия удар на Щ - 211 научава целия СССР от дневника на политическия офицер на борда. Пропагандно преувеличените описания на случилото се са отразени във в. "Правда" от 20 септември и в целия ежедневен печат. От публикуваното става ясно, че съветските подводничари от началото на войната не спазват международните изисквания за проверка на съда и товара, за предупреждение за атаката и за спасяване на екипажите на торпилираните кораби.[6] Практически те извършват неограничена подводна война пред крайбрежието на една държава, която не е във война с тях, без да спазват международното морско право и хуманни норми. И по-късно не е известен случай, при който съветска подводница в Черно море да е оказала предупреждение и помощ на екипажите на потопените от тях търговски кораби включително и на неутрални държави. На 29 септември **Щ - 211** торпилира италианския 6154 т. танкер **"Суперга"** южно от Варна и дори подводничарите правят фотографска снимка на потъващия кораб /изваден на части от 1958 до 1972 г./. На 28 август **С - 32** стоварва втори десант от 9 диверсанти между с. Шкорпиловци и устието на р. Камчия.

Първата българска жертва е товарният кораб **"Шипка"**, който от Варна отива в Балчик, за да бъде натоварен със зърно. Той е потопен близо до брега пред Евксиноград на 15 септември 1941 г. /изваден на 11 юли 1952 г./ на минна банка, поставена предната нощ от **Л - 4**, а според други източници от **С - 32**. На поставени мини от **Л - 5** южно от нос Галата на 10 октомври 1941 г. потъва румънският крайцер "**Карол I**". С торпедо на Щ - 210 се разминава на 18 октомври панамският параход "Прогрес" при о. Свети Иван до Созопол, което минава под машинното отделение. **Щ - 214** разстрелва на 3 ноември с оръдието си 350 т **гемия**, натоварена с памук, а на 5 ноември торпилира 3336 т танкер "**Торчело**". **Щ - 215** на 18 ноември потопява 527 т. турски товарен кораб **"Енидже"** на 6 км от Приморско. **Щ - 204** атакува безрезултатно на 30 ноември 1941 г. три пъти конвой при о. Свети Иван, при Несебър и при нос Ераклия. В броя на потопените кораби са още румънските **"Сучиява"**, **"Карпати"** и италианския **"Компидолио"**. От септември до ноември 1941 г. съветските подводници правят най-много походи пред нашето крайбрежие - 30. На 30 ноември 1941 г. два български торпедни катера "Люрсен" отблъскват между 19,30 и 21,15 часа три атаки на съветската подводница, вероятно Щ - 204, срещу охранявания от тях конвой между Созопол и Обзор. На 19/20 август 1943 г. моторен кораб **"Варна"** е потопен от съветска подводница на път от Кюстенджа за Севастопол. От българския екипаж загиват 32 души и се спасяват 5.

Пред българския бряг действат през 1941 - 1942 г. 21 подводни лодки т.е. почти половината от всичките в съветския флот. През 1944 г. техният брой е 10 или отново половината от останалите подводници на съветския черноморски флот.[7]

Освен с разузнаване и потопяване на плавателни съдове съветските подводници поставят и стотици мини . По съветски сведения само през 1941 г. пред нашите пристанища и морски пътища са хвърлени повече от 260 мини. Какъв е техният брой до края на войната не е със сигурност известен. През 1941 - 1942 г. минните заграждения са поставяни предимно от Л - 4 и Л -5 около Бургас и Варна.

47 български моряци загиват от действията на червенозвездите лодки. Голяма вина за тези жертви имат и българите, тайни агенти на съветското разузнаване. Събирането и предаването на сведения, които да подпомагат Червената армия и съветския флот стават една от най-отговорните задачи на всички нелегални групи на БКП в българския флот.[8] Шпионските групи на генерал Владимир Заимов, Антон Прудкин, "Вагон Ли-Кук", Гиньо Г. Стойнов, "Пан" на Стефан Богданов и др. са събирали и изпращали данни за движението на морските транспорти по българското крайбрежие. Последните известни българи - съветски агенти от времето на Втората световна война във Варна бяха разконспирирани в края на 70-те години

на XX век - 30 години след края на войната.[9]

Въпреки своята многобройност съветските подводници в Черно море не са особено ефективни и търпят големи загуби. До края на 1941 г.са потопени 8 от тях, през 1942 г.- 13 и през 1943 г. още 2. Цели два месеца от започването на войната те не успяват да торпилират кораб. Сравнението между съветските и германските резултати от подводната война е любопитно. През 1942 - 1944 г. съветските подводници в Черно море извършват 130 атаки и унищожават 9 парахода с 25 хил. BRT, 6 по-малки съда и повреждат един голям танкер. Само през 1943 г. под носа им между Одеса, Констанца и Босфора са преведени безпрепятствено 2030 кораба с общ тонаж 1 350 000 BRT.[10] През 1942 - 1944 г. 6-те германски подводници от най-малкия клас в Черно море потопяват 300 хил BRT. Германците не загубват нито една от 6-те еднотипни лодки - U - 9, 18, 19, 20, 23, 24, които през август - септември 1944 г.се самопотопяват. Подводната война в Черно море завършва на 9.IX.1944 г.[11]

СССР си е правил сметка да хазайничи в Черно море без да се съобразява с международните норми, защото има най-мощния флот. Пред него в количествени показатели българските сили са микроскопични. Срещу 1 линкорн, 5 крайцера, 1 учебен крайцер, 3 лидера, 13 разрушителя и десетки други по-малки типове бойни кораби, 47 подводници /според някои 53 [12]/ и 626 бойни самолета, притежаващи огромна огнева мощ [13] България може да противопостави 4 стари торпедоносеца, купени преди Балканската война, 3 торпедни катера, 2 стражеви кораба, 2 минни заградителя и 5 стражеви катера с общо 21 малокалибрени оръдия и 28 картечници. Боезапасът от 49 торпеда, някои купени през Първата световна война, а други извадени от морското дъно, дава възможност от всеки торпеден апарат да се изстрелят по 2 торпеда. Освен тях има и 74 противолодъчни бомби.[14] За сравнение може да посочим, че средната подводна лодка "Щука" е въоръжена с 6 торпедни апарата, две 45 мм полуавтоматични оръдия с 1000 снаряда и 3 картечници с 24 000 патрона.[15] За подобряването на конструкцията й се е трудил българският емигрант Генчо Кокилев от Ловеч, убит в 1938 г. по време на чистките.[16] В Черноморския флот на крайцера "Молотов" е монтирана и единствената в съветските ВМС радио-локационна станция. За допълнителна защита на българските брегове са поставени 510 квадратни морски мили минни полета, а от лятото на 1941 г. границата се охранява от повече от 64 самолета. Флотът ни е без подводна лодка, кораб за борба с подводниците и артилерийски кораб.[17]

НАКАЗАНИТЕ

На 15 септември 1941 г. до Созопол в пясъка са намерени два трупа в леководолазни костюми. През 1969 г. се установява, че удавниците са пом.-командир кап.-лейтенант Виолет Душин и гл. старшина Фрол Терехов, боцман от **С - 34**. Идентификацията е извършена въз основа на снимки и документи от АМВР и Централния военноморски архив на СССР и от ветеран подводничар.[18] Тогава не са обърнали внимание на несходството в датите. Труповете са намерени на 15 септември, а С - 34 е загинала 25 дни по-късно - на 10 ноември, а според някои изследователи на 14 ноември. Подводницата е изпълнявала бойна задача за унищожаване на кораби около нос Емине на позиция № 22 между Варна и Бургас и напуска базата си в Поти на 8 ноември. Разликата в датите показва, че вероятно загиналите не са идентифицирани правилно, защото според аутопсиятата те са се удавили на 13 -14 септември. Разпознаването по полицейските снимки от 1941 г. след 25 години и твърдението на гробаря за инициали по дрехите не е от най-сигурните. С - 34 е била на позиция на о. Емине, а телата са открити до Созопол. Възможно е да се касае за хора от екипажа на **друга подводница, потопена в квадрата на Созополския залив**. Досега корпусът на С - 34 не е официално обявен за открит и изследван за причините за потопяването. До 1992 г. има лансирани две версии - повреда в резултат на бой с ескортни кораби. Руски изследователи споменават, че последното съобщение е "Влязохме в бой, унищожен е вражески кораб и подводницата продължава патрулирането."[19] Няма обаче потвърждение за потопен кораб на тази дата в този район. Втората версия е външна повреда или заплетено минно въже и по време на огледа двамата водолази активират мина , която унищожава лодката и умъртвява и тях. След 1992 г. се появиха подозрения, че е потопена от водосамолет.

В края на ноември е унищожена **Щ - 209** около Варна. **Щ - 211** с командир капитан-лейтенант Девятко излиза за четвърти поход от базата в Туапсе на 14 ноември на позиция № 21 между Варна и Калиакра. На 3 декември, когато трябва да се завърне, тя не се появява в базата. Щ - 211 е подводницата, която на 11 август 1941 г. стоварва в устието на Камчия 14-те диверсанти на полковника от Червената армия Цвятко Радойнов. На 16 август тя е обстреляна от български самолети и на 25 август 1942 г. на нос Атанас е изхвърлен един напълно разложен труп без крака и ръце, с обезобразено лице и оголен череп, с разкъсана куртка и бинокъл, закрепен на шията. В куртката са намерени документите на Павел Борисенко, помощник командир на Щ - 211. Приема се, че Щ - 211 е загинала в надводно положение, когато Борисенко е бил вахтен на мостика.[20]

Хипотезата се потвърди през 2001 г., когато на 11 септември на останките и близо до брега във Варненския залив на 24 м дълбочина се е натъкнал леководолаз - рапанджия. При огледът, направен от д-р Илко Щирков, е констатирано, че е отворен люкът на полуразбитата рубка. Цялата предна част на подводницата е разрушена, което дава повод да се смята, че след попадение от авиобомба са се взривили и торпедата във втория отсек. Според кап. I ранг Василий Василчук, началник на управление "Търсене и спасяване" в щаба на Черноморския флот на Руската федерация, Щ - 211 е извършила неуспешна атака срещу транспортен кораб във Варненския залив, с което се е разкрила и е била атакувана с бомби и картечен огън, следите са запазени, от самолет при опит в надводно положение да се изтегли в по-дълбоки води.[21]

На 5 декември 1941 г. **Щ - 205** е сериозно повредена от мини край Варна. На 6 декември потъва завинаги **Щ - 204**. Тя излиза от базата си в Туапсе на 21 ноември. Нейната задача е да смени С-34 на позиция № 22 и с всички възможни средства да потопява корабите пред българското крайбрежие. Лодката е открита от траулера "Алка" през юни 1983 г. на 15 мили от брега в района на с. Бяла.[22] Смята се, че е потопена при артилерийски бой.

Първата потопена подводница през следващата 1942 г. е **Щ - 210** през март, а според специалисти от Военоморския музей между 15 и 23 февруари в акваторията на Шабла. На 24 декември 1942 г. пред нос Шабла е взривена на мина **Л - 24**. От края на лятото на 1942 г. и през 1943 г. морските течения довличат на българския бряг около Мичурин, Варвара и Приморско много трупове в съветски униформи. Появиха се мнения, че потопените подводници са дори 7. За седмата се предполага, че е **М /Малютка/**, унищожена в морето между България и Румъния.

Близките на загиналите подводничари не са знаели, че те са изпращани край българския бряг и там са се удавили. В триъгълни писма те са уведомявани само, че са погребани в морето. Истината научават, и то само някои от тях, едва 20, а други 40 години след края на войната. 7 скелета от Щ - 204 са погребани през 1983 г. в Севастопол, но повечето все още не се знаят къде са.[23]

След откриването на Щ-204 през юни 1983 г. и частичното й обследване от съветски и български военни водолази започват няколко начинания за откриване и на други потопени лодки. През същото лято съветски специализиран кораб открива силуета на още една подводница на около 4 мили от нос Шабла на 60 м дълбочина. През 1987 г. изследванията продължават с по-прецизна техника и на 26 юни с.г. тя е заснета на видеофилм от изследователската подводница "РС - 8 - В" . На копието, предадено на Военноморския музей във Варна, се вижда, че това е Щ-210, загинала от взривяването на контактна противолодъчна мина на българско минно поле. Близо до нея е открита и Л - 24. Д-р Илко Щирков, участник в експедициите, смята, че двете са се взривили на едно и също минно поле. Резултатите са предадени на командването на съветския флот, но не им е дадена гласност.

ПОДРОБНОСТИТЕ ЗА УНИЩОЖЕНИТЕ ПОДВОДНИЦИ СЕ ПАЗЯТ В ТАЙНА ОТ СТРАХ ОТ ВОЙНА СЪС СССР

От намерените през десетилетията останки от С - 32 или друга неидентифицирана подводна лодка, Щ - 204 и Щ - 211 и още една край Балчик /известна от документите на ВКР/ става ясно, че те са унищожавани в надводно положение. Йордан Миланов установява 5 атаки на български самолети - 16 август, 30 август, 21 септември, 29 септември и 15 октомври 1941 г. За поне четири подводници, а според германски изследвания за пет е ясно, че са обстреляни от самолети, а Щ - 204 и от кораби и са жертва на българската активна отбрана. Подобни действия могат да се тълкуват като фактическа промяна на българското неучастие във войната против Съветския съюз. Като значително по-слаба от СССР във военно отношение държава, подобна истина е била много неприятна още по време на самото действие, защото по-силният, макар и агресор, спокойно може да я изтълкува като причина за наказателни действия и дори война. Една военна демонстрация срещу Варна и Бургас, проведена за засилване на убеждението подобно на американо-английските бомбардировки, би донесла много човешки и материални загуби. При голямото желание на България да не участва пряко във военните действия срещу СССР, неафишираните сражения в Черно море са били секрет от държавна важност. До 1944 г. тайната е спазвана, тъй като в съветските архиви тези подводници са се водили като взривени от морски мини. Единствено отделни български военни, наградени с германски отличия и техни разкази в тесен кръг са оформили слухове, които официално не са потвърждавани. Няма сведения, че и съветското разузнаване през войната, а и известно време след нея е разбрало как са потъвали подводните им лодки.

Факт е, че и от българска страна тези неафиширани битки в Черно море са били водени без вземане на пленници. На сушата са намерени само две тела, които бързо са заровени с обяснението, че са се удавили преди 1-2 дни. Как са се отзовали на брега, когато лодката им е била на километри от него? Практиката от Втората световна война сочи многократно, че не винаги екипажът на засегнатата подводница загива с нея, а още по-малко, когато тя е била в надводно положение. Теоретично може да се предположи, че са разстрелвани и онези, които са искали да се предадат. Подобни тайни, свързани с определяне съдбата на държавата по време и след войната, са били твърде обременяващи и опасни за отделните участници или свидетели. Те завинаги са предпочели позицията на отрицанието и прехвърлянето на отговорността. Може би затова в публикуваните спомени на летците Тихомир Мушанов и Михаил Григоров известните им факти се съобщават уклончиво и с желание България да не се замесва. Аксиомата за ненамеса на България във военни действия срещу СССР е валидна за Мушанов 50 години след края на войната. Той продължава да твърди, че само германски пилоти са потопявали съветски подводници, а български не са, защото България е била неутрална във войната и никакъв самолет "Врана" не е атакувал съветска подводница. Думите му се оборват от откритите факти. Подобна категоричност, противоречаща на фактите, е твърде ангажираща, а и няма как един младши офицер да има поглед върху действията на всички летища и самолети и тя има друга причина.

След 9 септември 1944 г. темата за съветските подводници отново не е актуална за обществото и науката. Тя се дискутира само от специалните служби и БКП и то от много различен ъгъл. В строго лично поверителния тримесечен оперативен доклад № 1146 от 11 октомври 1948 г. в два екземпляра на началника на поделение 4090 - Варна е обяснено защо се бави коренното прочистване на командния кадър на ВМС от офицери, техници и специалисти, които в миналото се биеха срещу Съветския черноморски флот, в услуга на германското разузнаване и в чието лице всеки началник на служба вижда активен шпионин. [24]

Репресивните и партийни органи установяват, че до 9 септември 1944 г. с германски ордени и медали са наградени 104 български моряци - 35 офицери, 69 подофицери и матроси.[25] Втората причина е как да се обясни идеологически правилно на народа, че срещу могъщия Дядо Иван и модерните му подводници са били мотивирани и са се изправили и го побеждавали български военни с двуплощни самолети, напомнящи за Първата световна война и няколко малокалибрени оръдийца на корабчета, купени още преди Балканската война и три катера.

Интересен за обяснение е случаят с Щ - 204. След огледите на корпуса от съветски и български военни водолази през 1983 г. в печата се появяват две версии. Съветската, че лодката е унищожена от дълбоководна бомба или артилерийско обстрелване и българската - от дълбоководна бомба. И двете отхвърлят първоначално обявената причина за взрив на мина. Третата версия излезе през 1992 г. след 51 година премълчаване от участника Тихомир Мушанов, който говори за 3 серии авиобомби, като още първите четири експлоадират върху корпуса в близост до командната рубка. В подкрепа на тезата си съветските автори пишат, че в цевта на едно от оръдията имало снаряд, а българските автори, че бил намерен снаряд около едно от оръдията. Версията за артилерйска стрелба свързва веднага гибелта на подводницата с ескортните български кораби, тъй като двете 45 мм полуавтоматични оръдия на подводницата не са зенитни, нито могат да стрелят до брега. Известно е, че нашите торпедоносци тип "Дръзки"и торпедните катери тип "Люрсен" са въоръжени с подобни 37 и 20 мм оръдия и артилерийски бой може да има само с тях. Въпросът за съветските автори вероятно се свежда до нещо друго - оправдание с късна дата за агресията след 22 юни 1941 и обявената на 5 септември 1944 война на неутрална България, защото не е без значение дали германски самолет, анонимна мина или български кораби с умисъл и целенасочено са станали причина за унищожаването на първата открита и изследвана съветска подводница.

Тезата за създаване на вина със задна дата не е маловажна. Търсенето на причини за оправдаване на обявяването на война на България от СССР на 5 септември 1944 г., след като българското правителство започна преговори за примирие със САЩ и Великобритания в Кайро, след като на 27 август 1944 г. обяви, че България излиза от войната и обявява пълен неутралитет и дава нареждане за разоръжаването на германските части в страната и т.н., започва от 1944 г. През януари с.г. пълномощният министър Лаврищев и МВнР отправя настойчиво серия от въпроси, предупреждения и ноти, свързани с Варна и Бургас, а през май СССР обявява че "счита за невъзможно да запази отношенията си с България". На 8 септември 1944 г. вестник "Известия" дава мотивите на съветското правителство за обявяване на война на България. Във военноморско отношение се вменява като вина на българското правителството, че "позволи на немците" да самопотопят в района на Варна и Бургас 67 свои кораба. Обявяването на война на България на 5 септември автоматично прекратява преговорите на България със САЩ и Англия или "заговорът на българската буржоазия с империалистическите среди от западните държави да се прегради пътя на Съветската армия и революцията и се запази капитализмът в България е осуетен". Как ли щеше да действа СССР, ако знаеше, че българската отбрана е потопила най-малко 6 съветски подводници с над 250 души екипаж е въпрос с ясен отговор.

Опазването на тайната изиграва важна роля и при определяне условията на подписаното примирие с правителствата на Съветския съюз, Обединеното кралство и САЩ на 28 октомври 1944 г. В член 1 на конвенцията се споменава само, че през втората половина на 1943 и 1944 г. българските ВВС са самозащитавали българската столица и редица градове, обект на въздушния терор т.е. на ограничената въздушна война. Ситуацията се повтаря и при подписването на Парижкия мирен договор на 10 февруари 1947 г. Потопените съветски подводници, които съставляват много по-големи загуби в жива сила и техника от свалените англо-американски самолети и убити пилоти не успяват да влязат в дипломатическите сметки и да станат довод против България .

След 9 септември 1944 г. в резултат на политическите гонения и фобии загиват повече български летци и командири от Въздушните войски, отколкото са били убити по време на военните действия през Втората световна война. Може би на най-големи гонения са подложени летците-изтребители. В този контингент са всички авиатори, участвали в отбраната на българските териториални води от съветските подводници. При тази ужасна равносметка немальк брой военни чинове бягат от България, като единствена възможност да запазят живота си. Някои от тях се включват и във въоръжената борба срещу комунистическия режим в България. Техните колеги и приятели, останали в страната, са обект на многогодишни следствия, уволняване от армията, изпращане в затвор[26] Едни от първите, които напускат родината в 1944 г. са двама пилоти с водосамолет "Арадо" от водолетище "Чайка".[27] В началото на септември 1945 г. от Съюзната контролна комисия нареждат на МВР да "очисти" приморските райони т.е. крайбрежието на Черно море и р. Дунав от различни неблагонадежни елементи. В контингента на "неблагонадежните елементи" автоматически се включват почти всички български авиатори, тъй като по силата на изпълнение на своите задължения са били обучавани от германци, завършили са летателни школи в Германия и нейните провинции, награждавани с германски отличия и или са изпълнявали патрулна служба по черноморското крайбрежие срещу съветските подводници.[28] През ноември 1945 г. от Русе изчезва завинаги капитан Борис Теофилов. Той е служил 1941 - 1942 г. във въздушната охрана на черноморското крайбрежие, а след това служи на летище Карлово. Пуска с слух, че е убит при преминаване на границата[29] Гоненията срещу военновъздушните офицери се поддържат от ДС с т. нар. "положителни данни" в продължение на години, но без преки доказателства и реализация на "положителните данни". И през 1956 г. II и V управления продължават да твърдят, че германското въздушно аташе по време на Втората световна война е вербувал агентура от офицерския състав на ВВС, но без да представят доказателства.[30]

В архива на Разузнавателния отдел на Главния щаб, Военното контраразузнаване, X отдел на ДДС със Служба 19-ВМС и накрая преобразувани в Управление V на ДС и отдел IX-ВМС, който се пази във фонд 3 на Архива на МВР са останали няколко документа, които хвърлят малко светлина върху потопяването на съветските подводници и българското участие в това дело. През лятото на 1944 г. началниците на разузнавателните секции на военните летища в Сарафово, "Чайка"- Варна и Балчик, от които са излитали самолетите за борба с подводниците, вземат мерки за укриване и унищожаване на архивите им. Документите започват да се изпращат от летище на летище, а междувременно офицерите, отговарящи за тях, се сменят. Архивът на летище Сарафово е изпратен в летище Балчик, на водолетище "Чайка" - в летище Горна Оряховица, а на летище Балчик също в летище Горна Оряховица.[31] Впоследствие ВКР-тата разбират, че преди 9 септември 1944 г. документите на летище Балчик са били изгорени. Елементарната система се оказва ефективна, защото оперативните работници и началници от отделения 2, 7 и 9 на Управление V на ДС през 1952 и 1953 продължават да се питат къде са документите и се убеждават един друг, че трябва да ги търсят.[32]

Липсващите оригинални сведения са заменени от донесенията на секретни сътрудници. Така агент "Тодор", офицер от ВВС, на 26 октомври 1955 г. предава агентурно донесение в явочна квартира "Дрян". Той отбелязва, че Иван Зидаров от Стара Загора, завършил гимназия в родния си град, е бил награден от германците с Черния кръст за потопяване на подводница около Балчик. Агент "Тодор" е съвипусник на Зидаров и двамата са завършили обучение от 1 март 1938 г. до 1 юни 1939 г. във въздушния взвод към специалната рота в ШЗО - София. Иван Зидаров е положил I и II пилотски изпит през юни 1939 г. и продължава службата си на летище Карлово като летец-изтребител. Той е бил командирован през 1941 г. в Балчик със звено двуместни изтребители Летов - S 328 "Врана", числящи се към 3 разузнавателен орляк в Ямбол.[33] Според спомените на полковник Петър Желязков, служил на летище Ямбол, за същата цел са изпратени и 5-6 едноместни изтребителя Авиа В - 534 "Доган". На 31 юли 1941 г. по искане на Главното командване на Вермахта на летищата Балчик и Сарафово са дислоцирани първоначално по едно звено "Врана", които после нарастват на ято за защита на конвоите в Черно море и осигуряването им срещу подводници. 333-то бойно разузнавателно ято от 12 самолета "Врана" са разположени в Сарафово, а 323-то в Балчик. Като щурмови изтребители те конвоират корабите поединично или на двойки, а също често са вдигани и по тревога за акции срещу подводници. До края на 1941 г. те извършват 68 полета и регистрират 5 нападения срещу съветски подводници с 20 кг бомби, твърди германският историк Ханс Вернер Нойлен.[34] Атанас Панайотов обръща внимание на изтребителния орляк "Галата", който през октомври 1941 г. е преместен от водолетище "Чайка" на нос Галата. Задача му е борба с противниковите морски единици, препотвърдена на 17 ноември с.г. от командира на Въздушни войски генерал-майор Айрянов. Отново по искане на Главното командване на Вермахта за защита на черноморското крайбрежие на 10 октомври 1941 г. са сформирани две изтребителни ята, въоръжени с Месершмит 109 Е от състава на 6 изтребителен полк в Карлово. 682-ро е изпратено на летище Балчик, а 692-ро на летище Сарафово. Операцията получава кодовото название "Галата". Задачата им също е отбрана на черноморската граница, българската територия, летищата и флота. В 692-ро ято и в други поделения за защита на черноморската ни граница през 1941-1942 г. са служили едни от най-прославилите се български изтребители в сраженията с англо-американските самолети Стоян Стоянов, Димитър Списаревски, Михаил Григоров и други.

Михаил Григоров в спомените си неколкократно твърди, че колегите им от ято "Врана" на летище Сарафово са разказвали през декември 1941 г. за потопени от тях подводници. В дневника си Григоров е записал, че през зимните месеци авиаторите от 333-то ято са продължили усилено изпълнението на задачите си и отново са съобщили за успешни атаки срещу подводници. Факт, че действията на 323-ро и 333- то ята са били успешни са раздадените германски награди, отбелязва Григоров.[35] Този факт е потвърден от агент "Тодор" за летеца Иван Зидаров.

Щабовете на Летов S 328 и Месершмит 109 Е са на летище "Чайка" във Варна. Командният пункт се е намирал в 5-етажната вила на д-р Шишков в Морската градина. Потопяването на кораба "Шипка" на 15 септември 1941 г. срещу Евксиноград става пред очите на българските летци, намиращи се в командния пункт и им подействало много силно.

За нуждите на флота през 1942 г. е създадено военноморско авиационно разузнавателно подразделение - Водосамолетно ято, въоръжено с 12 хидроплана Арадо 196 "Акула", базирано на летище "Чайка". Освен тях на него от 1941 г. има водосамолети Юнкерс, Хайнкел - 60, Хайнкел - 42 и периодично двумоторни германски разузнавачи - бомбардировачи Фоке Вулф и Хайнкел. Българските летци от Водосамолетното ято започват да изпълняват служба по ескортиране на кораби и търсене на подводници от началото на 1943 г.

След като разведките ни не откриват архива на летище Балчик, през 1953 г. Управление V на ДС започва следствие за проучване на дейността му от 1941 до 1944 г. В Архива на МВР са запазени показанията на майор Яни Константинов Георгиев, метеоролог на летището. В Балчик той служи от 20 април 1942 г. до 1 януари 1945 г. Майор Георгиев съобщава, че важните документи на летището са били изгорени лично от капитан Любен Койчев. Останалите изпратил в Горна Оряховица, откъдето по-късно ги върнали и се изгубили при идването на Червената армия. Майор Георгиев пише в показанията си, че е чул, че подводница са потопили летците поручик Иван Енчев и подпоручик Иван Зидаров край Балчик.[36]

Пряк свидетел на унищожаването на съветска подводница е летецът от Втори въздушен линеен/щурмови/ полк Тихомир Мушанов, родом от Русе. Той служи на водолетище "Чайка" от юли 1941 г. до януари 1942 г. като офицер за свръзка, преводач и летец-наблюдател. На 6 декември 1941 около 9 ч. радистът на засечна пеленгаторна станция на нос Галата препраща на самолетите от летище "Чайка" координатите на забелязана съветска подводница. Според Мушанов за преследването й са изпратени два германски самолета Хайнкел. Те били командировани на летище "Чайка" от Кюстенджа след потопяването на парахода "Шипка" по искане на германското командване. Той и летците капитан Койчев и подпоручик Антонов били изпращани за контролно присъствие при патрулирането им над българска територия. Така станали свидетели на някои германски операции за борба със съветските подводници. На 6 декември 1941 г. в 11 часа с дежурния Хайнкел излита Тихомир Мушанов. Водосамолетът, въоръжен с 2 стокилограмови бомби и други по 50 килограма, полита първоначално навътре в сушата, за да не бъде забелязан и да не се чува шума от двигателите му. Близо до оказаните координати германският пилот насочва машината към морето и се отзовава точно над изплавалата подводница. Докато на борда й тичали две изплашени фигури летците атакували от малка височина целта, пускайки групово първите 4 бомби . Те попадат върху корпуса на лодката и се възпламеняват в близост до рубката. Веднага били осъществени още две бомбени атаки преди подводницата да потъне на плиткото дъно. Тъй като унищожената подводница ясно се виждала от въздуха са изпратени германски журналисти, които я фотографирали. Според Мушанов е била унищожена Щ - 204.[36] Възможна е и грешка, защото предложеното от него описание с двете фигури, а и резултатите от изследванията на Щ - 204 подсказват, че жертвата би могла да бъде и С - 34.

В спомените си полковник Петър Желязков твърди, че колегата му от летище Ямбол Ангелов е потопил подводница, а Димитър Златев е атакувал, но не е успял.[37]

Допълнителни сведения за участието на българската отбрана в унищожаването на съветските подводници се съдържат в две агентурно наблюдателни досиета на Спецотдела на РО от 1948 г. Първото е започнато на 15 юни 1948 г. с названието "Ветроход" . Основанието е, че лицето "Ветроход" /името не му се споменава, но с подразбира, че е от ВМС/ "преди 9.9.44 г. е вземал участие в борбата със съветския флот". Второто е "Полет", "започнато на 24 юни 1948 г. поради обстоятелствата: 1. Вземал активно участие в борбата против Съветския черноморски флот и оспорвал правото за награда за потопен съветски подводник". Осигуряването на ОНД - тата се извършвало от няколко информатори. "Каравелов" - вербуван и принудително ползван при ОНД "Ветроход". "Акула", "Болт" и "Лост" вербувани на доброволни начала при ОНД "Полет". Останалите информатори на поделение 4090-Варна, които през 1948 г. са "Грозд", "Валентина", "Румен", "Л -1" от дивизион БО, "Звезда" от отряд МО, "Бутало" от отряд МО, "Арадов" - вербувани на идейна основа; "К" - вербуван доброволно и принудително; "Патрон" - вербуван принудително с компроментиращ материал от дивизион БО; "Страхил", "Бомба", "Шмайзер", "Во Локин", "Младин", "Иванка", "Челкаш", "Пушкин" и "Чук" вербувани на идейна основа от Морското училище; "Оса" и "Винч" вербувани на патриотична основа от миночистачната флотилия. Всички те са осигурявали активната разработка "Марс"; предварителните разработки "Корсар", "Юва", "Бедняков", "Градината" и груповите "Софийски", "Захар" "Америка", "Тротил"; оперативно наблюдателните досиета "Осман" и "Паламуд"[38]

ИЗКУСТВЕНИ ПРЕГРАДИ

Изясняването на събитията, свързани с подводната война пред българския бряг през 1941 - 1944 г. ще продължи, тъй като много малко от оригиналните документи за нея са известни. Очакваната възможност Русия да предостави копия от отнесените там архиви на Морските войски, а също и малко известните архиви на БКП, на МВР и др. вероятно ще помогнат да се попълни. Известно е, че Държавната дума на Русия забрани със закон връщането на трофеи /включително и архиви/, взети през Втората световна война. Това стана след "грешката" с върнатите на Полша оригинални документи за трагедията в Катинската гора и избитите десетки хиляди полски офицери. Но подобни "грешки" са проблем на Русия. Нашият проблем е, че български държавни документи се крият в "Архив побежденых народов и государства" в Москва и кой знай къде още, а ние не си знаем историята.[39] Ако архивът на флота беше в България вероятно щеше да имаме точни отговори, а не несъстоятелни обясненията "натъкнала се на мина" или "загинали в морето". Най-често сляпата случайност е вадила на повърхността части от истината.

Излиза, че по-важен въпрос от историческата истина е търсенето на повод за репресията чрез пипалата на ВКР и ДС и за търсене на доказателства за оневиняване с късна дата за непровокираните нападения на българския бряг от 1941 до 1944 г. и обявяването на война на 5 септември 1944 г. на неутрална България.

1. Николай Белоусов Съветски подводни лодки край бреговете на България през 1941 г. - Векове, 5, 1972; **2.** За пръв път тези факти, а също и тезата за необявената война и преимущественото участие на български летци в унищожаването на съветските подводници бяха публикувани: Иво Жейнов в."Демокрация", 2 и 4 януари 2002 г.; **3**. Иво Жейнов "Символичната война" над Русе (1941-1944). Трудове на Русенския университет, т. 41, серия 6.2, Рс, 2004 г., с. 232 и посочената там литература; Дипломатически документи за участието на България във Втората световна война. Съставители Цочо Билярски, Иванка Гезенко, С., 2006, с. 164, 167, 175, 176, 184; **4.** Георги Антонов Приносът на съветския военноморски флот във Великата отечествена война - 1941-1945 год. - Фар, 1985, Вн, 1985, с. 18; **5**. Николай Белоусов Съветски ... с. 6, 9 - 14; **6.** Васил Данов Витязи на дълбините - Фар 84, Вн, 1984, с. 18; **7.** Какво се случва и с другите големи български кораби:

На 30 май 1941 г. в Пирея се взривява "Мария Луиза". Той е натоварен с бензин и авиобомби, който могат да унищожат голяма част от пристанището и да причинят много невинни жертви. Екипажът, начело с капитан Иван Томов, с пълна жертвоготовност предотвратява трагедията. Загиват капитанът и 5 моряка, за да спасят гръцката столица. Смята се, че "Мария Луиза" е станал жертва на атентат, а днес се водят пазарлъци дали в Пирея да се постави паметна плоча в чест на загиналите българи, спасили пристанището. Досега това не е направено, защото гръцката компартия е против.

На 19 септември 1941, източно от Созопол, участта му е споделена от товарния кораб "Родина", който попада последователно на две мини от българско заграждение.

На 17 декември 1941 г. параходът "Балкан" е потопен в Егейско море от британска подводница с две торпеда.

През септември 1943 г. моторен кораб "България" е потопен от британски самолети край остров Родос. Точната дата не е известна. Параходът е конфискуван от германците и е превърнат в спомагателен крайцер. На 17 декември 1943 г. британска подводница торпилира моторен кораб "Балкан" край о .Лемнос, при което загиват 3 души от екипажа.

През септември 1944 г. "Бургас" и "Цар Фердинанд" са изоставени от екипажите си в Солун.

Параходът "Евдокия" е потопен през пролетта на 1944 г. от съветски самолети в Севастопол. По-късно изваден от германците и след войната ремонтиран под името "Първи май".

8. История на българския военноморски флот С., 1989, с. 119; **9.** Невидимите барикади. Съставител Илия Димитров. С., 1975; Божидара Димитрова, Невяна Димитрова, Лариса Донева Живот, отдаден на победата - Фар 85, Вн, 1985, с. 31 - 39; Недю Недев Секретни операции. Офицер от разузнаването попада в полицията. Вн, 1988; Димитър Наумов Конвой/свитък първи/. С., 1992; **10.** Чони Чонев Подводната война на Третия райх, т. II. С., 2001, с. 209; **11.** Gerd Enders Auch kleine Igel haben Stacheln. Deutsche U-Boote im Schwarzen Meer. Herford, 1984; **12.** Николай Белоусов Съветски ... с. 3; **13.** Николай Кулаков Черноморският флот през годините на Великата отечествена война 1941 - 1945 г. - Фар 76, Вн, 1976, с. 50; Георги Антонов Приносът на съветския военноморски флот във Великата отечествена война - 1941-1945 год. - Фар 85, Вн, 1985, с. 11; Чони Чонев Подводната ... т. I, С., 2000, с. 272 - 273; **14.** Георги Антонов Българският военноморски флот през Отечествената война 1944 - 1945. Вн, 1985, с. 41 - 45; История на българския ... с. 74 - 77; **15.** Мартин Мартинов Отново за гибелта на "Щ - 204" - Корабостроене и корабоплаване, 10, С., 1984, с. 352; **16.** Владимир Павлов Подводното плаване в българския военен флот - Фар 71, Вн, 1971, с. 230; **17.** История на българския ... с. 83 - 84; **18.** В. Ростовшчиков Двамата от подводната лодка - Фар 75, Вн, 1975, с. 76 - 79; **19.** Пак там, с. 77; **20.** Николай Белоусов Съветски ... с. 10 -11; **21.** Останките и бяха изследвани щателно през юли 2003 г. от български и руски военни водолази с помощта на корабите "Епрон" и "Кил 158"; Приключи изследването на Щ - 211 - в. Морски вестник, 23 юли 2003, с. 3-4; Атанас Панайотов Кой унищожи съветската подводница Щ - 211 в наши териториални води през 1941 г.? - в. Морски вестник, 6 август 2003, с. 16; **22.** Илия Димчев Последни почести на екипажа на подводната лодка "Щ - 204" - Фар 84, Вн, 1984, с. 24; **23.** Илия Димчев Последни ... с. 25 - 26; **24**. Архив на МВР (АМВР) ф. 3, оп. 3, а.е. 65, л. 48; **25.** История на българския.... с. 85; **26.** Иво Жейнов По повод на репресиите срещу военните летци (1944 - 1957) Трудове на русенския университет, т. 41, серия 6.2, Рс, 2004, с. 240; **27.** АМВР ф. 3, оп. 3, а.е. 19, л. 126; **28.** АВМР ф. 1, оп. 1, а.е. 59, л. 55; **29.** Държавен вестник бр. 271 от 20 ноември 1945 г.; Спомени на Любомир Савов - личен архив; **30.** АМВР, ф. 3, оп. 3, а.е. 130, л. 42; **31**. АМВР ф. 3, оп. 3, а.е. 19, л. 624; **32.** пак там, л. 160, 243; **33.** АМВР ф. 3, оп. 3, а.е. 486, с. 93, 95 96; На 11 август 2004 г. в. "Морски вестник" публикува "Български авиатор атакува и потопява съветски подводници" от Рашо Радков, посветена на Иван Д. Зидаров; **34.** Ханс Вренер Нойлен Съюзниците на Луфтвафе 1939 - 1945 г. С., 2000, с. 143. Български самолети ескортират германски кораби и в Егейско море. От 23 юни 1941 г. до 3 януари 1942 г. бомбардировачната група има 304 участия и два видими контакта с британски подводници - пак там; **35.** Михаил Григоров Орли на България. С., 1998, с. 125, 177; **36.** Истината за потопяването на съветската подводница Щ - 204 - в. Утро, 166, 26 август 1992, с. 1, 8; 167, 27 август 1992, с. 8; 168, 28 август 1992, с. 8; **37.** Спомени Петър Желязков-личен архив; **38.** АМВР ф. 3, оп. 3, а.е. 65, л. 48 - 53 - Тримесечен оперативен доклад на поделение 4090; **39.** През 1995/96 г. служител на Националния военноисторически музей във Варна е допуснат да работи в този архив, но са били предоставени едва 3 папки с документи.

ПОЛША И МИРНОТО УРЕГУЛИРАНЕ НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Румяна Тодорова

Като активна участничка във формираната през Втората световна война антихитлеристка коалиция и една от 26-те държави, подписали през януари 1942 г. Декларацията на Обединените нации за съвместна борба срещу държавите от Тристранния пакт и техните съюзници, Полша имаше законното право и задължение да участвува в разрешаването на проблемите за мирното урегулиране на отношенията с бившите неприятелски държави. Декларацията на Обединените нации задължаваше правителствата на всички подписали я страни да си сътрудничат и "да не сключват с враговете сепаративно примирие или мир".

Задължението за общо и съгласувано сключване на примирията и мирните договори беше потвърдено впоследствие и от декларацията на СССР, САЩ, Великобритания и Китай , подписана в Москва през октомври 1943 г., както и в Техеранската декларация от 1 декември 1943 г. и решенията в Ялта и в Потсдам през 1945 г. на СССР, САЩ и Великобритания. Същевременно споменатите споразумения издигаха за принцип главната отговорност на великите сили за завършване на военните действия и за бъдещото мирно урегулиране на отношенията с неприятелските държави. Решаващата роля на великите сили в антифашистката коалиция беше формално правно демонстрирана в подписаните примирия с европейските съюзници на Германия. Всички примирия бяха сключвани от две или три от великите сили, действуващи "в интерес на всички обединени народи" (примирието с Италия и Румъния) или "от името на всички обединени народи, които се намират във война" с дадената неприятелска държава (примирията с Финландия, България и Унгария). Тази роля на великите сили при сключването на споразуменията с неприятелските държави беше от самото начало призната от останалите съюзници и законното основание на техните решения не беше оспорвано.

Становището на Полша за съглашенията за примирие с бившите сателити на Третия райх се прояви в тяхната оценка на страниците на правителствения ежедневник "Rzeczpospolita". Непосредствено след сключването на примирието с България, вестникът го коментира с най-приятелски тон към правителството на отечественофронтовска България. Изтъкваше се, че българското правителство е изпълнило повечето от условията на примирието още преди неговото подписване. Наблягаше се на факта, че България е пристъпила към изтеглянето на своите войски и администрация от гръцка и югославска територия и се изказваше надежда, че ще се постигне установяване на приятелски отношения между балканските държави. Констатираше се, че между България и Югославия това вече е започнало с подписаното специално споразумение. (Имаше се предвид спогодбата от Крайова от 5 ноември 1944 г. за военно сътрудничество между двете държави.)

Процедурата по подготовката на мирните договори с бившите сателити на Германия, приета в Потсдам, беше окончателно съгласувана на конференцията на министрите на външните работи на СССР, САЩ и Великобритания в Москва през декември 1945 г. Съгласно постигнатото споразумение проектите за мирните договори с бившите сателити на Германия трябваше да бъдат изработени от Съвета на министрите на външните работи при участието само на тези негови членове, които бяха подписали условията за примирие с бившите неприятелски държави, т.е. СССР, САЩ и Великобритания, или бяха признати за подписали условията за примирие с договора за създаването на Съвета на министрите на външните работи, каквато беше Франция в случая с примирието с Италия. След изготвянето на текстовете на петте мирни договора, Съветът на министрите на външните работи трябваше да свика международна конференция за тяхното обсъждане. В конференцията, освен петте държави-членки на Съвета на министрите на външните работи, трябваше да вземат участие всички онези членове на Организацията на обединените нации,"които активно със значителни военни сили са водили война срещу неприятелските държави в Европа". В Москва беше одобрен предложеният от американската делегация списък на 21 държави, които трябваше да участват в международната конференция.

Изработването на окончателния текст на договорите се поверяваше на Съвета на министрите на външните работи, който трябваше да разгледа препоръките на мирната конференция. Договорите трябваше да бъдат подписани от тези държави, участнички в конференцията, които са били в състояние на война със съответния бивш сателит на Германия и влизаха в сила след ратификацията им от великите сили, подписали условията за примирие, при което Франция се смяташе за страна в примирието с Италия.

Постигнатото на Московската конференция споразумение по процедурата за подготовка на мирните договори представляваше компромис, свързващ съветското становище, базиращо се на Потсдамските решения, със становището на западните велики сили за участие на държави, които не са подписали съглашенията за примирие с бившите съюзници на Германия в Европа. Във връзка със започнатата от великите сили подготовка на мирните договори с бившите сателити, в полското Министерство на външните работи в края на 1945 г. е създадено Бюро по конгресни дела. То има за задача да подготви предложения за клаузи на мирните договори, с оглед конкретните полски претенции към всяка от бившите неприятелски държави. Основно внимание на експертите от Бюрото е формулирането на икономическите искания на Полша.

Във връзка с последното са проведени и сондажи през пролетта на 1946 г. в Лондон по време на конференцията на заместник-министрите на четирите велики сили. С тази мисия е натоварен съветникът от Министерството на външните работи Юзеф Виневич. В разговор на

16 април 1946 г. във Форийн офис със заместник-държавния секретар Гледуин Джеб, Виневич предупредил за намерението на Полша да предяви искания за репарации от бившите сателити. Представителят на Форийн офис информирал полския дипломат, че Лондонската конференция на заместник-министрите на външните работи е обсъждала въпроса на по-малките от съюзените държави да бъде предоставена известна сума репарации, която те да си поделят. Под формата на личен съвет Джеб препоръчал по възможност полските искания да бъдат формулирани по-рано и да бъдат съобщени на четирите велики сили.

За формулиране на икономическите искания към бившите сателити полската дипломация концентрира вниманието си към проучване на тези клаузи в съглашенията за примирие, които налагаха задължения: първо,за издръжката на всички съюзни военнопленници, интернирани, преместени лица и бежанци, намиращи се на територията на сателитите от правителствата на бившите сателити; второ, за възвръщане цялата собственост на държавите от антифашистката коалиция и техните поданици (реституции) и за заплащане за щетите и загубите, причинени на обединените народи по време на войната (репарации), и, трето, за възстановяването на всичките права и интереси на обединените народи и техните поданици на територията на всяка сателитна страна в това състояние, в каквото те са били преди войната. В българското съглашение за примирие тази материя се третираше съответно от чл.4, чл.9 и чл.10 и 11.

В края на юни 1946 г, полското Министерство на външните работи подготви пет ноти, които по-късно бяха разпространени на Парижката конференция. Като се позоваваше на съглашенията за примирие, полското правителство заявяваше, че ще се стреми да бъде възмездено за щетите, нанесени на полската държава или на полски физически и юридически лица от съответните неприятелски държави.

По отношение на Италия, Унгария и Румъния бяха посочени конкретните основания за тези претенции. Този елемент липсваше в нотите, отнасящи се за България и Финландия. Въпреки че в архива на Министерството на външните работи на Полша има голямо количество работни документи по подготовката на конкретни претенции към България и особено Финландия, които включват редица искания за ревандикации, липсват документи за официалното поставяне на тези искания от страна на Полша. Причината навярно е, че в навечерието на Парижката мирна конференция в полското Министерство на външните работи надделява мнението за отказ от искания за компенсации от България и Финландия. Същевременно в нотите за Италия и България се предвиждаше искане за анулиране на полските предвоенни дългове към тези държави. Нотите препоръчваха създаването на специален орган, който да се заеме с определяне на компенсациите за материалните и морални щети, нанесени на Полша от неприятелските държави.

Тук е мястото да се посочи, че проектите за мирните договори с бившите сателити, подготвени от Съвета на министрите на външните работи на великите сили и поставени на обсъждане на Парижката конференция,както и мнението на великите сили не даваха шанс за удовлетворяване на повечето от повдигнатите в полските ноти максималистични искания за компенсации за материални загуби и морални щети, причинени от бившите сателити на Германия.

По време на Парижката конференция Полша оттегли исканията си за репарации към Унгария и Румъния предвид малката вероятност за успех и предвид неблагоприятния отзвук, който тази стъпка на Полша предизвика в засегнатите държави. По такъв начин единствената страна сателит, спрямо която Полша издигна искания за репарации на Парижката конференция, беше Италия.

Съгласно решенията на Съвета на министрите на външните работи на 29 юли 1946 г., в Париж беше свикана конференция с участието на 21 държави-членки на Обединените нации за обсъждане проектите на мирните договори с Италия, Финландия, България, Румъния и Унгария, и изготвяне препоръки до Съвета на министрите на външните работи. Като страна, която активно воюва срещу неприятелските държави в Европа, Полша беше включена в приетия на Московската конференция състав на държавите-участнички в мирната конференция и впоследствие бе поканена в Париж. Същевременно московските решения признаваха право да бъдат страна и да подпишат мирните договори само на тези участници в мирната конференция, които са били в състояние на война със съответния бивш сателит. От подготвените от Съвета на министрите на външните работи проекти за мирни договори единствено проектът за мирен договор с Италия назоваваше Полша като страна в договора. По тази причина в навечерието на Парижката конференция полското Министерство на външните работи поде акция за признаването на Полша за страна и в мирните договори с Румъния,Унгария и България.(Полша нямаше подобен интерес за договора с Финландия.) Изказваше се становището, че подобно на Италия, Румъния, Унгария и България също де факто са били във война с Полша, тъй като с встъпването си в Тристранния пакт те са водили заедно с Германия война срещу съюзените държави. От своя страна Полша, воювайки срещу Германия и Италия и подписвайки съюзни договори със СССР и Великобритания, де факто е воювала срещу всички неприятелски държави в Европа. Горните съображения бяха включени в пет вербални ноти, които правителството на Полската република разпространи сред участниците на конференцията. Акцията нямаше успех.

Полската делегация, която взе участие в работата на Парижката конференция, се ръководеше от министъра на външните работи Винценти Жимовски и включваше заместник-министъра на външните работи Зигмунд Модзелевски, председателя на Централното управление по планиране министър Чеслав Бобровски, посланика на Полша в Париж Станислав Скшешевски, съветника във външното министерство Юзеф Виневич. По време на конференцията съставът на делегацията търпеше промени - пристигаха нови делегати и експерти.

Работата на Парижката конференция протече в четири фази. Дните от 29 юли до 9 август бяха заети от приветствени речи на делегатите и продължителни дебати по процедурни въпроси. От 10 август до 15 август се проведоха пленарни заседания, на които бяха изслушани становищата на победените страни. В периода от 16 август до 5 октомври се състояха основните дискусии по договорите в съответните комисии. На пленарните заседания от 7 до 14 октомври се проведе гласуване на окончателните решения на конференцията, които ставаха препоръки за Съвета на министрите на външните работи.

В навечерието на Парижката конференция на 25 юли 1946 г. българското правителство отправи молба до полското правителство за оказване подкрепа на България при обсъждане проекта за мирен договор. Възможностите на полската делегация в Париж да се окаже подкрепа на България по проблемите на политическите, териториални и икономически клаузи на българския мирен договор се ограничаваха само до пленарните заседания, тъй като поради липсата на състояние на война между България и Полша последната не беше включена в Комисията за политическите и териториални въпроси на българския договор и не участваше и в Общата комисия по икономическите въпроси на мирните договори с България, Унгария, Румъния и Финландия. Единствено по военните клаузи на мирния договор България можеше да получи подкрепа от Полша в съответната Обща военна комисия за петте мирни договора,на която Полша беше член.

На 14 август 1946 г. на пленарното заседание на конференцията декларация от името на българското правителство по проектодоговора за мир прочете министърът на външните работи Георги Кулишев. В декларацията се заявяваше, че българският народ води повече от 20 години борба с фашизма и не може да бъде морално отговорен за деянията на управляващите. Министър Кулишев изтъкна съществуването на силно съпротивително движение в тила на германците, организирано от Отечествения фронт от момента на неговото създаване (1942 г.), което свидетелствувало, че българският народ от самото начало на войната е застанал на страната на съюзниците. Представителят на България подчерта активното участие на страната във войната срещу хитлеристка Германия веднага след Деветосептемврийското въстание, а не чак след подписване на примирието. Като напомни за военните заслуги и понесените жертви от българската армия, Кулишев изтъкна правото на България да бъде официално призната за съвоюваща държава.

След прочитане на изложението на българското правителство за първи път енергична подкрепа на българската кауза на Парижката конференция от полска страна прозвуча в изказването на министър Винценти Жимовски. Той каза: "Полската делегация взема днес думата по въпроса за България, защото се чувствува морално упълномощена за това ... Поканихме българите да представят от тази трибуна своите тези, считайки, че в много случаи народи, често дори братски народи, се бореха срещу нас, принудени към тази борба не от спонтанен рефлекс на враждебност и ненавист към нашата страна, а тласнати срещу нас от своите предвоенни деспотични и корумпирани режими ... Убедени сме, че ако българският народ имаше свободен избор, никога не би застанал в редовете на държавите от Оста ... България, по наше мнение, заслужава човешко и снизходително отношение... Полша като славянска страна протяга ръка на българския народ и призовава другите народи да направят същото, за да помогнат на този народ в неговото възраждане. В никакъв случай това не е политика на блок или група народи, насочена срещу който и да е. Някои народи са свързани чрез миналото, традициите и общите усилия за по-добро бъдеще. Българският народ е заслужил със своите жертви нашето снизхождение. След напускането на Оста българите се бореха на фронтовете - унгарски и югославски, а действията на техните партизани ни направиха ценни услуги. Убедени сме, че заедно с другите народи България ще ни помогне в укрепването на трайния мир и социална справедливост в нова Европа."

Военните клаузи на проекта за мирен договор с България бяха обсъдени от Общата за петте мирни договора военна комисия на Парижката конференция, в която участвуваха представители на всичките 21 държави и която работеше под председателството на полския делегат генерал Стефан Мосор, член на щаба на полската армия. Като негов заместник някои от заседанията ръководи полковник Мариан Нашковски, военен аташе в Полското посолство в Париж, бивш политически комисар на I армия на Полската войска. Поверяването ръководството на Военната комисия на Парижката конференция на представител на Полша беше жест на признание към военните заслуги на тази страна по време на Втората световна война. Военните ограничения за България бяха обсъждани на девет заседания на комисията значително по-дълго в сравнение с другите държави.

Най-остри дискусии в Комисията предизвикаха онези положения в договора, които засягаха размера на българската армия, нейното въоръжение и демилитаризацията на българо-гръцката граница откъм България. В своето изказване пред комисията на 24 септември 1946 г. полковник Нашковски разкритикува гръцкия проект за демилитаризацията на българската граница под формата на поправка към чл. 9 на мирния договор.Основавайки се на последните събития (през септември гръцкото правителство обяви Югославия, България и Албания за инспиратори на бушуващата в страната гражданска война), полският представител обвини Гърция в агресивни намерения спрямо България и подчерта, че още в момента Гърция има превъзходство във военната област по численост и въоръженост на гръцката армия спрямо българската, а освен това разполага и със силна фортификационна система по границата с България, тъй наречената линия "Метаксас". В заключение Нашковски изтъкна, че издигайки подобни искания за поправка, именно Гърция е тази, която има агресивни намерения към България. По предложение на полския представител Комисията взе решение да се изслуша и мнението на българите по военните клаузи на проекта за мирен договор. В резултат на 28 септември Георги Кулишев направи изявления пред Комисията, в които се възразяваше срещу най-тежките военни ограничения в проекта за мирен договор.

На 28 септември при обсъждането на гръцките искания за промяна на българо-гръцката граница с оглед на стратегическата безопасност - въпрос, прехвърлен във Военната комисия след безплодни дебати в Комисията по политическите и териториалните въпроси на мирния договор с България - отново отношение взе полковник Нашковски. Той разкри несъстоятелността на гръцките опити да се обосновава преместването на границата на север с причини от стратегическо естество -защита на ж.п.линията, свързваща Солун с Източна Македония. "Удовлетворяването на това нечувано гръцко искане би означавало, че всяка държава, която се стреми да разшири своята граница, може да построи в близост до нея железопътна линия, а след това да твърди, че тази линия би могла да попадне под артилерийски огън на съседната държава. Очевидно е, че зад гръцката поправка се крият не стратегически, а политически цели. Задоволяването на гръцките искания би означавало анексия на част от българска територия", заяви Мариан Нашковски. Той възрази на разглеждането на въпроса за изменение на гръцко-българската граница от Военната комисия като проблем извън нейната компетентност.

Гръцкото искане за стратегически съображения при определяне на границата беше отхвърлено от Комисията и в отговора до председателя на Политическата комисия за мирния договор на България беше заявено, че така поставена стратегическата безопасност при определяне на границата включва политически, икономически и етнически въпроси, които не са от компетентност на Военната комисия.

В резултат от работата на Военната комисия бяха взети две положителни решения - бе отхвърлено гръцкото искане да се обоснове със "стратегически съображения" завземането на българска територия и искането за намаляване на българската армия. Същевременно бяха приети и двете несправедливи гръцки поправки - за забраната да се строят гранични укрепления по българската граница в местата, където артилерийски огън може да достигне гръцка територия (поправка към чл. 9) и за забрана България да притежава торпедни катери (поправка към чл. 12). И двете поправки бяха приети с обикновено мнозинство. За гръцката поправка на чл. 9 гласуваха 11 члена на комисията срещу 7 (включително Полша) "против" и 3 "въздържали се". Поправката към чл. 12 беше приета с 13 гласа "за" срещу 6 "против" (включително Полша) и два "въздържали се".

Делегациите на държавите, които не бяха съгласни с приемането на гръцките поправки към чл. 9, чл. 12, включително полската делегация, в две специални декларации, приложени към доклада на Военната комисия, възразиха срещу несправедливото третиране на България.

В първата декларация, изясняваща становището на малцинството по поправката на чл. 9, се заявяваше, че България няма никакви фортификации на своята южна граница, което е било потвърдено и от гръцкия представител във Военната комисия. При това положение границата на България е съвършено открита, което не отговаря на принципа за гарантиране на вътрешната сигурност и локална отбрана, за които става дума в чл. 9. Декларацията изтъкваше, че България се стреми към мирно уреждане на отношенията с всички съседи. В заключение се изразяваше надежда, че пленумът на мирната конференция ще признае за несправедлива гръцката поправка към чл.9 и ще приеме този член в редакцията, предложена в проекта на мирния договор от Съвета на министрите на външните работи. По този начин конференцията би третирала България еднакво с Румъния,Унгария и Финландия.

В представената декларация по поправката към чл. 12 се изтъкваше, че ограничаването на българския флот до 7250 т ще позволи на България да строи само ограничен брой малки военни плавателни съдове. При положение, че Италия запазваше линейните кораби и крайцерите, които имат много по-голяма нападателна сила, нямаше никакво основание да се налага на България забраната да притежава торпедни катери. При формално еднакво третиране на Италия и останалите сателити,със забраната да се притежават торпедни катери, фактически се фаворизираше Италия, тъй като й бяха оставени големите военни кораби. Декларацията апелираше пленумът на конференцията да отхвърли гръцката поправка към чл. 12 на проекта за мирен договор с България.

Становището на Полша по мирния договор с България беше отново представено по време на общата дискусия върху договора на пленарното заседание на мирната конференция на 11 октомври 1946 година. От името на полската делегация говори Стефан Вербловски. Още в началото на своето изказване той посочи, че Полша "е пряко заинтересувана мирният договор с България да бъде както справедлив, така и разумен, да бъде инструмент на мира, да ликвидира съществуващите невралгични пунктове и да не създава нови огнища на конфликти."

"Полската делегация счита - заяви Вербловски, че проектът за мирен договор с България такъв, какъвто излезе от комисиите, само частично съответствува на принципите на справедливостта. Ние смятаме, че той явно дискриминира най-малката и най-малко виновната от всички страни, които се бореха в италиано-германския лагер." Полският делегат изтъкна заслугите на българската съпротива и участието на България във войната срещу хитлеристка Германия, които незаслужено не намериха отражение в договора с признаването на България за съвоюваща. Стефан Вербловски подложи на критика постановленията за репарациите, които окачестви като прекомерни спрямо вината на България, която фактически не е водила война против никой от обединените народи в сравнение с репарациите, наложени на другите държави от Оста.

Обосновавайки несправедливостта на постановлението за демилитаризирането на българо-гръцката граница и на забраната за притежаване на торпедни катери, полският представител подчерта обстоятелството, че тези поправки са единствените, по които Военната комисия не е постигнала единомислие. Стефан Вербловски нарече "дискриминиращ" България в сравнение с другите държави от Оста и членът, налагащ на страната редица задължения по отношение на транспорта. Той подкрепи българското искане за даване излаз на Егейско море, като каза, че от етническа и икономическа гледна точка Западна Тракия несъмнено трябва да бъде в границите на българската държава. В заключение Вербловски още веднъж повтори искането на Полша конференцията да промени военните, икономическите и транспортните клаузи на мирния договор с България.

Интересно е, че в заключителната част на речта на полския делегат отсъствува искането за изменение на териториалните клаузи на мирния договор и за присъединяването на Западна Тракия към България. Това може да се тълкува като липса на последователна подкрепа от страна на полската дипломация на българското искане за Западна Тракия. Причината може да е, че полската страна не беше докрай убедена в основателността на това искане, а освен това Полша се съобразяваше и с мнението на западните велики сили, които се противопоставяха на териториално разширяване на България. Така, въпреки изразената симпатия към искането за излаз на Егейско море, полската делегация не се ангажира с неговото отстояване.

Заслужава да се отбележи, че българското искане за Западна Тракия получи отглас и подкрепа в ежедневния полски печат и периодиката под лозунга за "славянска солидарност". Голяма роля за това имаше дейността на Славянския комитет в Полша.

При гласуването на членовете на проектодоговора и препоръките за поправки от пленума на конференцията на 11 октомври 1946 г. полската делегация подкрепи поправката за признаване на България за съвоюваща и за включване на текста, че България воюва срещу Германия от 10 септември 1944 г., а не от 28 октомври същата година, както и за предложения от Съвета на министрите на външните работи текст на чл.1 на договора за запазване на границите в състоянието им от 1 януари 1941 г. Полша гласува срещу включването на допълнителен чл.2а за правата на евреите, срещу поправката към чл.9 за демилитаризиране на българската страна на българо-гръцката граница и против забраната за притежаване на торпедни катери(поправка към чл.12). Полската делегация се солидаризира с югославското предложение за определяне на репарациите в размер на 25 млн. долара и гласува срещу британското предложение за 125 млн. д. репарации и срещу лишаването на България от всичките й активи в Германия, включително и правото за репарации. Полша гласува и срещу задължението България да гарантира на съседните държави железопътен транзит през своята територия.

По въпроса за разрешаване на споровете по изпълнение на икономическите клаузи на договора, полската делегация подкрепи съветския проект неутралният член на арбитражната комисия да се определя от шефовете на дипломатическите мисии на трите велики сили в София, а не както гласеше британското предложение от председателя на международния съд.

Полша се противопостави на включването в мирния договор на въпроса за корабоплаването по Дунав, считайки че този въпрос трябва да бъде разрешен на конференция на заинтересуваните държави.

По въпроса за разрешаването на споровете, възникнали във връзка с интерпретацията и реализацията на договора, Полша подкрепи съветското предложение първа инстанция да бъдат непосредствените дипломатически разговори, а втора и последна - шефовете на дипломатическите мисии на трите велики сили, а не както предвиждаше британското предложение - първа инстанция да бъдат шефовете на дипломатическите мисии, а втора и последна - международният съд.

Общо може да се каже, че полската делегация на Парижката мирна конференция енергично се противопостави на опитите да се ограничи суверенитетът на България, да ѝ се наложат тежки политически, стопански и военни клаузи, а така също и условия, улесняващи чуждата намеса във вътрешно-политическия и икономически живот на страната.

Подкрепата, която полската делегация в Париж оказа на България, произтичаше от принципа за справедливо следвоенно устройство на света, което да гарантира световната сигурност и в частност сигурността на Полша. Във връзка с последното в някои изследвания се изказва хипотезата, че полската дипломация още тогава виждала в България страна от съюзната система, която Полша започна да изгражда след войната за гарантиране на своята сигурност срещу нова германска агресия.

Подписването на мирните договори беше посрещнато с облекчение от народа и правителството на Полша. В редакционна статия под заглавие "Договорите са подписани" правителственият вестник "Rzecz-pospolita" от 11 февруари 1947 г. отбелязваше, че Мирният договор с България е несправедливост към страната, тъй като нейният дял във войната не може да се сравни с много активното участие на Италия. Въпреки това вестникът изразяваше задоволство, че подписването на договорите дава възможност на бившите съюзници на Германия да пристъпят към възстановяване и преустройство на своите страни.

Подобни мисли за договора сподели и президентът на Полската република Болеслав Бйерут в разговор с кореспондент на БТА на 12 февруари. Той заявява: "Ние съчувстваме на България че договорът за мир не удовлетвори нейните искания... Вярвам, че нашите културни и стопански отношения ще се развиват и задълбочават все повече."

Макар възможностите на Полша да повлияе върху решенията на Парижката мирна конференция по българския мирен договор да бяха ограничени в значителна степен, дейността на полската дипломация в Париж в подкрепа на справедливото мирно урегулиране на България, може да се счита за една от първите прояви на последвалото политическо сътрудничество на България и Полша на международните форуми след Втората световна война.

---

1. Dokumemty i materialy do historii stosunkow polsko-bulgarskich. Tom II. 1944-1960. Wroclaw etc., 1985; **2.** Jackowicz,J. Traktat pokojowy z Bulgaria, 1947. Wroclaw etc., 1981; **3.** Koseski,A. Bulgaria w polityce europejskiej 1944-1947. Warszawa, 1975; **4.** Kowalski,W.T. Polityka zagraniczna Rzeczpospolitej Polskiej 1944-1947. Warszawa, 1971; **5.** Lundestad G. The American Non-Policy towards Eastern Europe 1943-1947. Universalism in an Area not of Essential Interest to the United States. Tromso, Oslo etc., 1975; **6.** Modzelewski, Z. Polityka zegraniczna Polski. Warszawa, 1960; **7.** Zieba,R. Stanowisko Polski w sprawie paryskich traktatow pokojowych 1947. Warszawa,1981.

СВОЕНРАВНИЯТ ДИПЛОМАТ. МЕЙНАРД БАРНС И ПОЛИТИКАТА НА САЩ КЪМ БЪЛГАРИЯ 1944-1945

Евгения Калинова

В относително малки държави като България ролята на външния фактор във вътрешнополитическото противопоставяне особено в повратни или преходни периоди винаги е от решаващо значение и накланя везните в полза на една или друга политическа сила в страната. По принцип хората, които провеждат политиката на една държава зад граница, се подчиняват на принципите на нейната външна политика, а не на личните си политически пристрастия. Но и от това правило има, макар и редки, изключения. Сред тях е и политическият представител на САЩ в България в периода 1944-1947 г. Мейнард Барнс. В наситените с напрежение месеци от края на 1944 г. до началото на 1946 г. той нерядко взема желаното за действително, отклонява се от инструкциите на Държавния департамент и е сред главните фактори, довели до оформянето на легалната съпротива срещу Комунистическата партия в България.

М. Барнс пристига в София в края на ноември 1944 г. Това не е първото му назначение в страната - между 1931 и 1934 г. е легационен секретар и консул в американската легация в София[1] . Статутът му на политически представител на САЩ му дава повече свобода в контактите с българските власти, каквато нямат колегите му от Съюзната контролна комисия (СКК)[2] Но инструкциите, дадени му от Държавния департамент, не предполагат активност. Във Вашингтон смятат, че "*българските работи нямат особена важност за Съединените щати*".[3] До края на войната те не възнамеряват да нарушават договореностите със СССР, на чиято добронамереност разчитат при решаването на по-важни за тях проблеми в други региони. Но ограниченията, налагани от руснаците, макар и предвидени в клаузите на примирието, дразнят и подтискат Барнс. Независимо от официалните инструкции той все повече се чувства призван да се бори за защитата на демокрацията в България, но все още не се ангажира с подкрепа на определени партии и политици и се задоволява да оказва натиск върху началниците си с въпроси какъв отговор да дава на българските граждани, които "*напразно очакват някаква проява на американско или английско противопоставяне срещу съветската намеса във вътрешните работи на страната, от която толкова се страхуват*" .[4]

От началото на 1945 г. вътрешнополитическата ситуация в България се променя. Борбата за ръководни позиции в управлението слага край на "медения месец" на ОФ коалиция и води до сериозни сътресения в нея[5] . Те са плод на вътрешни процеси, но в конфликта все по-активно започва да се намесва и външният фактор в лицето на съветските ръководители на СКК, а след тях и западните представители, макар Лондон и Вашингтон да не дават такива указания. В центъра на сътресенията е лидерът на БЗНС д-р Г. М. Димитров, който се противопоставя на БРП (к). Той търси подкрепата на Барнс и на 9 януари 1945 г. Барнс се обръща към Държавния департамент с искане да бъде инструктиран как да действа, ако на лидера на БЗНС се наложи да потърси политическо убежище в САЩ, но Вашингтон не дава отговор[6] . Разногласията в БЗНС се засилват, Г. М. Димитров е заменен на лидерския пост от Никола Петков, но съюзът запазва единството си и остава в ОФ.

Желанието на Барнс за по-активна американска политика започва да се сбъдва след като на конференцията на "тримата големи" в Ялта (4-11 февруари 1945 г.) е приета предложената от Рузвелт "Декларация за освободена Европа", която предвижда тристранни действия на победителите за установяване на демократични режими. САЩ я превръщат в основен инструмент за натиск срещу бившите сателити от съветската сфера и аргументират с нея опитите си за по-активна намеса там, на каквато според примирията нямат право. През април 1945 г. Държавният департамент се опитва да приложи декларацията към България. Поводът са подготвяните парламентарни избори, които според САЩ не могат да се проведат без външна помощ. Държавният департамент настоява да се създаде тристранен комитет, който да окаже предвидената в Декларацията подкрепа, като при отказ се поставя под съмнение представителността на бъдещото българско правителство[7] . СССР отклонява този опит, защото при неустойчивото политическо положение в България, той ще подкрепи прозападните среди. САЩ не протестират, а Москва все пак внушава на българските управляващи да отложат предвидените за април избори [8].

Следващият тласък за активизирането на американската политика дава новият президент Хари Труман, който започва по-твърда политика към СССР, и краят на войната срещу Германия, породил надежди за преразпределяне на сферите на влияние. Промяната се долавя от онези политически кръгове в България, които се надяват да ограничат БРП (к) и да я изтласкат от властта. Лидерът на влиятелния Земеделски съюз - Никола Петков обаче все още се колебае дали да се възползва от променената ситуация. Решаваща роля за еволюцията му към открито противопоставяне на комунистите изиграва М. Барнс. За тази роля на американския представител свидетелстват в спомените си редица съвременници[9] . Барнс е убеден, че американската намеса е повече от необходима и е готов да я осъществява дори без инструкции от Вашингтон. Затова, когато Н. Петков му разказва как комунистите искат да обезличат БЗНС в навечерието на парламентарните избори, Барнс го успокоява: "*Казах на Петков, че не вярвам правителството на Съединените щати да прости подобна тактика или да приеме резултата от такива избори*". Окуражен, Н. Петков споделя с него, *че "спирането на военните действия срещу Германия и поведението на Съединените щати и Англия в полското имброглио, са му помогнали да реши, че е дошъл моментът да не отстъпва повече*".[10]

Ново напрежение в нестабилната ситуация в страната внася бягството на 23 май 1945 г. на д-р Г. М. Димитров от жилището му, където от един месец е поставен под домашен арест и е зорко охраняван[11] . Това второ след 1941 г. рисковано действие доказва личните качества на земеделския лидер, но дава повод на Барнс открито да заеме страната на противниците на БРП (к). Г. М. Димитров се надява да получи подслон в британската мисия, но Форийн офис отказва. В два часа през нощта срещу 24 май англичаните го отвеждат в резиденцията на Барнс в Драгалевци. Държавният департамент официално обявява в Москва и София, че одобрява поведението на Барнс и го упълномощава да действа за безопасността на Г. М. Димитров. Окуражен, Барнс решава да действа твърдо, макар че в инструкциите се изисква въпросът да бъде поставен на тристранна основа в СКК. Той отхвърля предложението на българската страна за гаранции за земеделския водач с думите, че ако Г. Димитров от Москва поиска ликвидирането му, тези гаранции "*не биха стрували и хартията, на която са написани*". Получил информация, че случаят е предаден на съветските военни от СКК, които още същия ден възнамеряват да отведат със сила д-р Г. М. Димитров, Барнс решава да го отбранява с неколцината американски военни, с които разполага. Телеграмата на Държавния департамент *"да не се противопоставя със сила срещу опит Димитров да бъде отведен със сила"* Барнс или не получава, или просто пренебрегва . Убеден в своята правота, той не за пръв и не за последен път излиза извън ограниченията. Когато емоциите у него надделяват, както е в случая с жестокото убийство на арестуваната след бягството на Г. М. Димитров негова секретарка Мара Рачева, М. Барнс не се колебае да отстоява позициите си пред Държавния департамент с тон, близък до ултимативния: *"Ако се окаже, че не съм в състояние да осигуря отпътуването на Димитров от България, държа да Ви информирам, че в такъв случай аз никога няма да допусна той да попадне жив в ръцете на милицията.*[13]"

Пропорционално на решимостта на Барнс нараства и твърдостта на българската и съветската страна. Съветски военен отряд и български части блокират неговата вила и само намесата на Барнс предотвратява отвеждането на Г. М. Димитров. На 26 май Г. М. Димитров е изключен от БЗНС. Същият ден Барнс обсъжда положението с премиера К. Георгиев, външния министър П. Стайнов и вътрешния А. Югов. Разговорът продължава повече от два часа. Според Тр. Костов Барнс се държал "*много нахално и предизвикателно*". Той обяснявал, че неговото правителство одобрява постъпката му, че в България нямало свобода, затова му е предоставено правото да постъпи по въпроса за Г. М. Димитров "*както намери за добре*"[14] . Барнс заплашвал, че ако възникне конфликт между САЩ и СССР, за това ще бъде отговорна България. Тр. Костов е категоричен, че целта на Барнс "*е да се нанесе удар по престижа на ОФ правителство и на Съветския съюз и да се окуражи гемедовщината и цялата реакция в страната, която и без това, очевидно по тяхно внушение, се е размърдала напоследък*".[15]

Съвсем закономерно в обсъжданията започва да се преплита името на Н. Петков. Според Тр. Костов "*Барнс не излиза от квартирата на Н. Петков*", който му внушавал, че България се управлява от "*комунисти-гангстери*" и че няма "*никаква демокрация*" - твърдения, които Барнс предавал във Вашингтон и така определял линията на САЩ спрямо България. Според Тр. Костов позицията на Н. Петков ставала все по-определена: той бил вече убеден, че "*англичани и американци действали дружно против СССР, нямало да търпят комунистическа власт в България ... и нямало да позволят съветско вмешателство даже с риск за въоръжен конфликт... СССР едва ли щял да се скара с тях заради България и щял да отстъпи.*[16]" Всъщност Сталин предпочита въпросът да се проточи и постепенно да отшуми, ако разбира се, другите две държави не предприемат крути действия. Вашингтон и Лондон също са въздържани и дори не правят официални декларации относно инцидента в София, макар да са подробно информирани. Барнс обаче продължава да бъде твърде активен и се опитва да накара българското правителство да разреши на Г. М. Димитров да замине за САЩ. На 31 май Барнс отправя предложение: американското правителство да се ангажира, че Г. М. Димитров няма да прави "*никакви демонстрации против отечественофронтовска България и правителството*", а българските власти "*под наблюдението на американски агенти*" да го изпратят зад граница и кабинетът "*да изкаже огорчението си, задето американската легация е дала достъп на Гемето*"[17].

Коментарът на Тр. Костов е, че Барнс търси възможност да излезе от "*задънената улица*", в която сам се е поставил. Комунистите искат Г. М. Димитров да бъде предаден на българските власти, за да не се създаде прецедент, като се изпълняват инструкции, дадени само от западните представители. Не е без значение и слухът, че Англия и САЩ искат да изведат д-р Г. М. Димитров от страната, за да образуват емигрантско правителство[18] . Усилията на Барнс са обречени, тъй като в началото на юни 1945 г. българското правителство и БРП (к) вече са наясно, че държави-победителки няма да се ангажират със случая. Барнс обаче продължава да внушава надежди за намеса, но БРП (к) вече не се впечатлява от неговите протести. Тя е окуражена и от сведенията, че Барнс е получил указания от Вашингтон "*да не настоява много за Гемето, ако въпросът за него бъде решен неблагоприятно в Москва*"[19]. През втората половина на юни вниманието на всички вече е отклонено в друга посока и ситуацията около Г. М. Димитров остава патова. М. Барнс е изоставен да се справи сам. Той замисля различни (неприложими) варианти да излезе от положението, което описва пред П. Стайнов с думите: "*Животът в една къща, в която всички стаи - с изключение на една, са превърнати в спални помещения, в постоянно съжителство с български политически дисидент (независимо от това колко очарователен и интересен е той) и двама или повече американски войници, едва ли може да бъде положение, което бих желал да продължава вечно*"[20]. Така действията на американската дипломация в началото на лятото се оказват достатъчни да направят разбирателството между партиите в ОФ проблематично и да засилят разединението в БЗНС и БРСДП. Но без официална подкрепа действията на Барнс остават недостатъчно убедителни и макар да увеличават стремежа на Н. Петков към противопоставяне на БРП (к), не успяват да го тласнат към обособяване на опозиционна формация.

През лятото на 1945 г. в Потсдам (17 юли - 2 август) победителите обсъждат ситуацията в Европа след капитулацията на Германия. Решенията на конференцията са плод на компромиси. Сталин се стреми да запази военновременното сътрудничество със САЩ и Англия с оглед на стратегическите интереси на СССР, а западните съюзници не проявяват прекалена настойчивост към бившите сателити, като поставят на преден план много по-важните за тях въпроси за следвоенното устройство на Германия и Полша, а и войната в Далечния изток още не е завършила. Вашингтон обаче не се отказва да търси пътища за по-солидни позиции в България. Към засилена активност го подтикват насрочените за 26 август 1945 г. парламентарни избори в страната и призивите на Барнс, че САЩ трябва да окажат подкрепа на силите около Н. Петков, които се противопоставят на БРП (к). Според Барнс "*в случая с изборите в България ние (САЩ - б. м., Е. К.) имаме хубави карти... Ако се откажем да разиграем картите, които ни идват при раздаването, трудно би било оправдано оставането ни в играта*". Липсата на официална реакция от Вашингтон го кара да постави въпроса още по-остро: "*Дълбоко съм убеден, че е дошло време Департаментът да ми каже какво е готово да направи, ако изобщо е готово да направи, правителството на САЩ по отношение на политическото положение тук. Ако по някаква причина не можем да заемем позиция... то смятам, че на мен и на местните водачи, които се съпротивляваха срещу комунизма, трябва да се кажат фактите.*[21]" Американският представител вдъхва надежди на Н. Петков, че правителството на САЩ ще застане на негова страна в контекста на втвърдяващото се отношение на Вашингтон към СССР след разгрома на Германия[22] . Тези внушения, както и настойчиво заявяваното от САЩ искане за прилагането на Ялтенската декларация в България, подтиква Н. Петков да поиска изборите да се отложат и да се извършат "*под международен контрол*", тъй като в страната няма достатъчно гаранции за демократичното им провеждане. Целта на Н. Петков е да окаже натиск върху Англия и САЩ като им даде аргумент за пряка намеса в духа на официалните им заявления, че искат да се приложи Ялтенската декларация. Така условията в страната в съчетание с действията на западните представители, водят до открито оформяне на опозиционни политически групи.

Във Вашингтон обаче призивите на М. Барнс са посрещнати резервирано. САЩ още не са си осигурили съгласието на Москва по особено важните въпроси за бъдещия контрол в Далечния изток и нямат намерение да я провокират с непремерен натиск по отношение на държавите в съветската сфера на влияние. Стремежите на Държавния департамент и на Барнс съвпадат, що се отнася до реорганизирането на българското правителство, но докато М. Барнс смята, че Вашингтон открито и сериозно трябва да се ангажира с налагането му, официалната американска позиция е, че до него трябва да се стигне най-вече в резултат на действията на вътрешните опозиционни сили. Те трябва да предизвикат криза, която да направи неизбежна правителствената промяна, а САЩ да останат "зад кулисите", като ролята им се сведе до внушения към опозиционните политици, че ще получат американска подкрепа. Смисълът, който Вашингтон влага в нея, е непризнаване на нереорганизирания кабинет и несключване на мирен договор с него, т. е. подкрепа, която няма да дразни Москва, защото не излиза извън рамките на решенията от Потсдам. Резултат от това разбиране са двете американски ноти от 13 и 20 август 1945 г. В тях се констатира липсата на условия за демократични избори, но не се иска отлагането им, за да не се нарушават поетите ангажименти. Въпреки тази половинчатост, Барнс продължава да вдъхва увереност на опозицията. Комунистите започват да проявяват нервност към действията му и смятат, че "*тоя господин се държи страшно нагло и предизвикателно. Обкръжил се е с най-големите представители на реакцията и враговете на ОФ. Обзалагал се е публично с 1000 долара срещу 1000 лева, че изборите няма да станат... Държи се не като дипломат, а като някакъв абисински рас (княз - б. а.). Сигурни сме, че ангажиран лично против ОФ, той сега дезинформира правителството си*"[23].

В навечерието на изборите Барнс информира Държавния департамент, че "всички възможности на местна почва за промяна на политическата ситуация в България са изчерпани и по-нататъшни действия могат да бъдат предприети само на правителствено ниво между трите велики сили"[24] . Призивът за намеса на високо равнище не само не е подкрепен, но и Барнс е порицан от Вашингтон, който просто изчаква реакцията на СССР. Държавният департамент телеграфира на Барнс, че няма да предприема постъпки пред Москва и не подкрепя действията му, тъй като е бил натоварен само да изрази американското отношение към положението в страната, а не да иска отлагане на изборите[25] . Частичният западен натиск кара Москва да прецени, че ако настоява за провеждането на изборите, има сериозен риск от конфликт със съюзниците, което противоречи на съветската тактика. За да не изглежда поредният компромис, който Москва се готви да направи, като слабост на съветската политическа линия, ходът с отлагането на изборите трябва да бъде изигран така, че "вината" да падне върху българската страна. Едно интервю на външния министър П. Стайнов дава повод Москва да обвини България, че сама е предизвикала отлагането и Кремъл, уж поставен пред свършен факт, се съгласява. Вероятно няма по-изненадан, но и по-щастлив човек от Барнс. За соловата си акция той е получил остра критика от Вашингтон, а се оказва, че тя завършва с успех, който по-късно двама американски наблюдатели оценяват като "*връх на американското и британското влияние в следвоенна България, а всъщност и на целия неспокоен Балкански полуостров*"[26] . Но според Барнс отлагането на изборите е само една стъпка към демократизиране на страната. Следващата би трябвало да е реорганизиране на правителството или още по-добре оставката му и създаване на временно правителство от всички партии, което да проведе изборите. СССР не позволява да се продължат отстъпките, а и САЩ не възнамеряват да искат това. Те бързат да вразумят своя амбициозен дипломат и да предотвратят нови негови акции. М. Барнс е инструктиран, че трябва да се консултира с Вашингтон, преди да прави нови предложения на българското правителство[27] . Той трябва да се ограничи само с действия за извеждането на д-р Димитров от страната. На 5 септември 1945 г. двамата отлитат от София с американски военен самолет и след престой в Италия и английското нежелание да го приемат, д-р Г. М. Димитров заминава за САЩ.

В резултат на отлагането на изборите в началото на септември оформилите се опозиционни партии са легализирани и това безспорно е успех на тактиката на Барнс. Те се опитват да продължат линията на натиск върху БРП (к), като ги бойкотират и получат отново западна подкрепа, за да отложат обявените за 18 ноември избори. В навечерието им и пак без указания от Държавния департамент Барнс прави последен, предварително обречен опит да промени хода на събитията и не само да предотврати изолацията на опозиционните партии, но и да им осигури сериозни позиции в политическия живот. Той се е отказал да иска отлагане на изборите, а предвижда споразумение на основата на програмата на ОФ от 9 септември 1944 г. като партиите се договорят след изборите от 18 ноември работата на парламента да се ограничи в изпълнението на определена програма, след което да се проведат нови избори с участието на всички демократични партии. Предприетата от Барнс стъпка е отчаян опит, по-скоро емоционален изблик, импулсивно действие, мотивите за което нямат логично обяснение. Не е ясно на какво разчита американският дипломат, като предлага на лоялния към БРП (к) К. Георгиев споразумение, насочено срещу комунистите. Действията му изглеждат наистина като лична инициатива, несъгласувана дори с опозицията[28] . Липсват данни, че предложението на Барнс е обсъждано от управляващите. Едва ли той уведомява за него и своите преки началници.

В края на 1945 г. най-важен за Вашингтон е въпросът за уреждане на следвоенните проблеми в Далечния изток в негова полза и за тази цел разбирателството с СССР е задължително. През декември в Москва е постигнат компромис, който напълно удовлетворява САЩ - те получават контрола над Япония, срещу което се отказват да искат реорганизиране на правителствата в бившите гермaнски сателити. Това е краят на възможностите на САЩ да оказват ефикасен натиск върху Москва за известно демократизиране в тези държави. Резултатите от Московската среща са истинско разочарование и крах за надеждите на М. Барнс, който признава: "*Всички (опозицията изключително опечалена) са склонни да вярват, че Ялта е мъртва, а Московската конференция е послужила просто за погребение на трупа*". От началото на 1946 г. победителите СССР, САЩ и Великобритания, решили главните проблеми на следвоенното устройство на света в своя полза, постепенно започват "студена война" помежду си, а българската опозиция, останала без външна закрила, бързо е разгромена от Комунистическата партия, опряна на съветската политическа, икономическа и военна подкрепа. Интересът на САЩ към България в годините на войната и непосредствено след нея е временен, свързан с конкретни политически цели, които далеч не са от първостепенна важност. Затова те са готови да се отдръпнат веднага, когато това ще им донесе изгоди в стратегически важни за тях региони. За М. Барнс остава обезкуражаващият извод, че в историята на България "*... никога не е имало момент, когато някаква велика сила не се е намесвала в нейните вътрешни работи. Ако изобщо доживеем такъв момент, българските политици ще си помислят, че повече няма основание да бъдат политически фигури. Намесите за тях са нещо естествено...*" [29].

1. Дипломатически архив на Министерството на външните работи (ДА на МВнР), оп. 1п, пр. 148а, л. 4, 9, 110; **2**. При пристигането си в България М. Барнс уведомява външния министър Петко Стайнов, че президентът Рузвелт го е назначил за представител на САЩ, чиято "мисия е изцяло независима от СКК" със задачата да влезе "в близък контакт с всички течения в българския политически живот" и да защитава и развива интересите на САЩ в България. - ДА на МВнР, оп. 1п, пр. 119, л. 1-3; **3**. Според М. Барнс Държавният департамент и Департаментите на войната и флота не са следели дори преговорите по примирието с България, в които и САЩ участват, "с какъвто и да е особен интерес или с някаква по-особена (разузнавателна) информация". - Пинтев, С. България в британската дипломация 1944-1947. С., 1998, 73-74; Доклад на М. Барнс, изнесен в Националния военен колеж във Вашингтон на 3 юни 1947 г. - Култура, № 15, 15 април 1994; **4.** Мозер, Ч. Д-р Г. М. Димитров. Биография. С., б. г., с. 172; **5.** Калинова, Е. Победителите и България 1939-1945. С., 2004, 148-200; **6.** Гунев, Г. Към брега на свободата или за Никола Петков и неговото време. С., 1992, с. 65; **7.** Пинтев, С. САЩ и режима на народната демокрация в България септември 1944 - септември 1947 г. - ИБИД, т. 37, С., 1987, с. 279; **8.** Пинтев, С. България в британската..., с. 101; **9.** Ст. Мошанов разказва, че след края на войната Барнс поканил него и Н. Петков на обяд, но Н. Петков бил зает. На обяда Барнс разкрил пред Ст. Мошанов, че американците решили да не допуснат съветско влияние в страната и за целта се стремели да създадат силна опозиция, която да противостои на комунистите. Регентът В. Ганев преценява, че Барнс е подтиквал Н. Петков към стъпки, "които бяха направо авантюристични". Д. Казасов също твърди, че пред К. Георгиев Н. Петков "се изпуснал и признал, че минаването на БЗНС в опозиция се иска от американците", а "фатална" роля за него е изиграл М. Барнс - "един неуравновесен човек". Според Ст. Тончев Барнс вървял "по петите" на Н. Петков и му внушавал, че САЩ ще се намесят активно в България. - Димитров, И. Миналото, което беше близко, а става все по-далечно. С., 1992, с. 71, 62, 33, 108; **10.** Пинтев, С. България в британската..., 106-107; **11.** Димитров, Г. М. Спомени. С., 1993, 224-229; Мозер, Ч. Д-р Г. М. Димитров, 180-182; **12.** Мозер, Ч. Д-р Г. М. Димитров, 186-187; Централен държавен архив на Република България (ЦДА на РБ), ф. 1-Б, оп. 7, а. е. 338, л. 1, 3, 10; **13.** Гунев, Г. Към брега на свободата..., 76-77; **14.** ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 7, а. е. 338, л. 9; **15.** Пак там, л. 11; **16.** Пак там; а. е. 333, л. 7; **17.** Пак там, а. е. 345, л. 1, 3; **18.** Пак там, а. е. 351, л. 1; **19.** Калинова, Е. Победителите и България, с. 272; **20.** Мозер, Ч. Д-р Г. М. Димитров, с. 192; **21.** Бол, М. Студената война на Балканите. С., 1999, с. 272; **22.** Тошкова, В. САЩ в България (януари-септември 1945). Разузнаване и дипломация. - Военноисторически сборник, 1993, кн. 5, с. 100; Пинтев, С. САЩ и режимът на народната демокрация..., с. 285; **23.** ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 7, а. е. 449, л. 1; **24.** Доклад на М. Барнс..., - Култура, бр. 15, 15 април 1994; **25.** Калинова, Е. Победителите и България, 348-353; **26**. Мозер, Ч. Д-р Г. М. Димитров, с. 195; **27.** Бол, М. Студената война..., с. 292; **28.** Калинова, Е. Победителите и България, 422-424; **29.** Доклад на М. Барнс..., - Култура, бр. 15, 15 април 1994.

ХУДОЖЕСТВЕНАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ В ЗАЩИТА НА БЪЛГАРСКАТА НАЦИОНАЛНА КАУЗА

Ани Златева

В борбата срещу фашизма, започнала още със създаването на неговата реакционна идеология през 20-те години на XX век, постепенно се включват всички честни и демократично настроени представители на различни националности, слоеве и класи от цял свят. Разгромът на въоръжените сили на Райха и Оста през Втората световна война е само

началото на дългия път към Победата.

Налага се необходимостта от ликвидиране на всяка възможност за възраждане на фашистката идеология и разпалване на нов въоръжен конфликт. Най-сигурната преграда срещу подобни реваншистки опити световната прогресивна общественост вижда в сключването на справедливи, честни и обективни мирни договори. Затова непосредствено след победата тя с искрена надежда и интерес очаква реализацията им, но с тревога следи и събитията, свързани с преговорите по тяхното осъществяване поради все по-ясно изпъкващата и неприкривана конфронтация между страните от антифашистката коалиция. С ясно разбиране за важността и отговорността на историческия момент тя влага своите усилия за недопускане на условия за избухването на една нова и поради усъвършенстваните оръжия - гибелна за човечеството световна война. Така и за България от 1945 до 1947 г. започва

ТРЪНЛИВИЯТ ПЪТ КЪМ МИРА.

Вярна на своите демократични и хуманни традиции, патриотичната българска художествена интелигенция и нейните творчески съюзи, имащи и свой принос в борбата срещу фашизма, подпомагат усилията на новата отечественофронтовска власт за сключване на справедлив мирен договор, запазващ достойнството и суверенитета на страната ни.[1] До момента, обаче, дейността им в тази широкомащабна правителствена и публично оповестена акция не е била обект на самостоятелно изследване. В публикации на наши и чужди автори, засягащи посочения период, са споменавани и анализирани само някои от художетвените произведения, създадени в посочения период и посветени на мира и антифашистката борба.[2] В контекста на други научни разработки се споменават конкретни прояви на отделни творчески съюзи, чрез които те дават публичност на своите антифашистки и антирасистки възгледи.[3] Между тях можем да припомним опитите на Съюза на българските писатели (СБП) за запазване на националния и дълбоко демократичен характер на българската литература срещу натиска на Дирекцията на националната пропаганда, създадена през 1941 г. по Гьобелсовата матрица на пропагандните институции на "Вилхелмщрасе" за тиражиране на фашистка литература; писмата на СБП и Федерацията на дружествата на българските художници до Борис III и Председателя на Народното събрание срещу ЗЗД, свързаните с него и започнали репресии срещу българските евреи, *доказали на живот и смърт, в мир и война "своята дъбока и искрена любов към майка България*"; високохуманният жест на Федерацията на българските журналисти през 1939 г. с едногодишния прием в страната ни на полските им колеги - едни от първите жертви на Новия хитлеров ред в Европа, спасените чрез реемиграция в Америка.[4] По-подробно е отразено участието на художествената ни интелегенция в така наречената Отечествена война, когато по призива на правителството на ОФ и решение на БРП/к/ в края на 1944 г. нейни представители участват в творчески изяви сред бойните подразделения в Македония, а по-късно заминават на фронта в Югославия и Унгария в състава на Културната бригада при I-ва българска армия.[5] По-голямата част от останалите в тила творци чрез реорганизираните, възстановени или новосформирани съюзи поемат задачата да разясняват с помощта на слово, перо, музика и жив образ целите, които си поставя правителството на ОФ с включването на България във войната на страната на антихитлеристките сили - спасение от трета национална катастрофа и запазване на националната ни независимост.[6] Едновременно с това, като дълг пред паметта на жертвите от войната, пряко им се вменява необходимостта публично да изразят своята гражданска позиция с творби, в които да разкриват античовешката същност на нацизма, шовинизма и расизма, но най-вече героизма и саможертвата на съветските войни-освободители, високият патриотизъм на българските бойци, тръгнали по фронтовите пътища на Европа, за да защитят свободата и мирното бъдеще на Родината.[7]

Обстановката, при която следва да се решава съдбата на България на Парижките мирни преговори, е изключително трудна и сложна в проекция на глобалното противоборство на интереси между победителите и произтичащите от това последствия за страната ни; с динамиката на извършващите се вътрешнополитически процеси; пряката или опосредствена намеса в живота на творческите съюзи от страна на новите или реорганизирани държавни институции в духовната сфера, както и от степента на влиянието, което отделните политически партии и коалиции могат и на практика оказват върху дейците на културата и изкуството, използвайки ключовите и изпълнени с голям емоционален заряд за всеки честен творец думи - ***патриотизъм*** и България.[8]

Първата задача - дълбоко вътрешно осъзнаване ролята и мястото на твореца в новия обществен живот и определяне на личната му позиция към актуалните въпроси относно бъдещето на Родината поставя **Кр.Кюлявков** в изказването си пред I-та Национална конференция на писателите, проведена в София през септември 1945 г. "*Изтеглен е големият меч на правдата и се решава съдбата на народите. Борбата с фашизма по фронтовете е свършена, но борбата с остатъците от него тепърва се разгаря. И в тая борба изкуството е определено да изиграе една много отговорна и историческа роля. С целия блясък на своето малко, но изключително силно оръжие - словото - то трябва да застане на страната на прогресивните сили в света и да води яростна и безпощадна борба със силите на фашизма и реакцията до тяхното пълно унищожаване*".[9] Ръководствата на Съюзите добре разбират, че за успешното ѝ изпълнение не може да се разчита единствено върху залога *патриотизъм* и *България*, който, макар и важен, е недостатъчен за утвърждаване позитивния имидж на нова ОФ България.

Особено чувствителен и актуален става този въпрос за времето около изборите за XXVI ОНС, когато се задълбочават взаимните нападки между представителите на официалните Съюзи от КНК и опозицията. Към отправените сериозни обвинения за ограничаване на творческата свобода и физически гнет се прибавят, не без основание, и такива за принудителна меркантилност и разрушаване на естетиката от страна на "писачите под партиен ритъм". В името на националното единство и демократичното развитие на страната се издигат призиви за "омекотяване на партийните нрави", ненамеса на изкуството в обществено-политическия живот и пр.[10] На практика противоборството между двете страни преминава под еднакво изписания патриотичен лозунг за бъдещото мирно развитие на страната, в който обаче се долавят различни нюанси. Критиките срещу творческите съюзи като цяло или срещу отделни техни представители имат пряка връзка с общата политическа платформа на опозиционните партии, в рамките на която е включена и интелигенцията. Целта е да бъдат привлечени независимите или колебаещи се творци, както и да бъде представена пред световната общественост културната политика на ОФ-правителството като "чисто партийна", обслужваща управляващата коалиция и най-вече БРП/к/, която вече се опитва да контролира дейността на съюзите, грубо нарушавайки традиционния им демократичен и автономен характер.[11]

Чрез приетите в тях творци-комунисти пред организациите се поставя задачата в кратък срок да бъде събран богатия документален материал за антифашистката борба в България и приноса на БНА във войната, който в кратки срокове да бъде художествено обработен с популяризаторска цел у нас и в чужбина. Дейността им се активизира особено през пролетта на 1946 г. във връзка с подготовката на делегацията за участие в първата следвоенна конференция на Интерпарламентарния съюз в Копенхаген. Постепенно тя придобива все по-голям размах и достига своята кулминация непосредствено преди началото на Сесията на външните министри и Парижката мирна конференция. По време на самите преговори и до подписването на мирния договор на 10.II.1947 г., обществените изяви визират борбата срещу хитлеризма, подчинени на непосредствени и конкретни задачи - Референдума и изборите за ВНС и свързаните с тях мероприятия. Именно поради тази неотменна взаимовръзка между различните фактори, участието на творческите съюзи в подкрепа на правителствената пропагандна акция за сключване на "достоен и справедлив за Родината ни мирен договор" преминава в най-общ план през три основни етапа. В него са включени вътрешни и международни изяви, чрез които организациите и отделни творци засвидетелстват своето отношение по третирания за периода основен въпрос.

Първият - *от есента на 1945 г. до 29.VII.1946 г.* Избраното чрез всеобщи законодателни избори правителство на ОФ прави усилия за разграничаване от стария режим и за признаване на новата власт. В първата си програмна декларация то поставя като основна и неотложна задача сключването на справедлив и достоен за отечеството ни мир, който се разисква в специалната комисия на мирната конференция в Париж на 29.VII. 1946 г.[12] Ключов момент в този период са проведените на 5 септември и началото на м. декември 1945 г.в Агитпропа на ЦК на БРП/к/ съвещания,на които се обсъжда въпросът за правилната и ефективна българска пропаганда в чужбина.Формулираните от ръководството на НК на ОФ изводи имат важно значение за реализирането на набелязаната пропагандна програма в защита на България: на *първо място* се признава ,че развитето на културните връзки е едно от найреалните за момента средства за излизане от международната изолация и установяване на нови ползотворни за страната ни контакти; *второ* - дава се широко поле за изява в духовната сфера като се признава нейната значителна роля и значение в живота на обществото; *трето* - за първи път след политическите промени се обръща внимание и се вменява в дълг на дипломатическите представителства пълноценно и активно съдействие за подпомагане усилията на пропагандните и обществени институции за възстановяване на културните връзки и широка пропаганда на политиката, която ОФ България провежда в страната;четвърто-след дълги години изолация правителството "подава ръка през границите" и се надява на всестранна/морална и материална/ подкрепа от страна на българската патриотично настроена емиграция и нейните организации,действащи по всички континенти. Решенията пряко засягат подготовката на правителството ни за представяне на страната пред планираното в средата на декември 1945 г. Московско съвещание на министрите на външните работи. Повод за тях дават и свързаните с него опити на опозицията за деформиране на парламентарна система с чужда намеса и помощ от страна на САЩ и Англия.[13] По време на разговорите около решенията му и подадените от К.Лулчев, Н.Петков и П.Стоянов изложения до СКК в."Народно земеделско знаме" отправя своя статия-апел към съвестта на писателя-гражданин "да подкрепи изнесената от него истина".[14] С открито писмо-статия "Думата на писателя-гражданин", публикувано във в."Отечествен фронт", Л.Стоянов, П.Матеев, Г.Белев, Н.Хрелков, Л.Маринов-Ламар и Д.Б.Митов, от името на съюзните творци заявяват, че българският народен писател познава и цени "*перото, което пише с острието на истината, но той никога не би подкрепил "политиканският бяс" на шепа псевдолитератори, защото "бясът бяс поражда*".На свое общо събрание художниците гласуват и изпращат протестно писмо-резолюция и публикуват серия от интересни и ярки карикатури във в."Работническо дело", "Отечествен фронт", "Литературен фронт", "Народна войска", "Земеделско знаме", "Папагал", "Стършел" и др.[15]

Вторият - *от 1.VIII до ноември 1946 г., "етапът на противоборствата*", в който ключови събития са проведеният Референдум за Народна република и избори за Велико народно събрание, което да изработи новата конституция на страната. Този етап се характеризира с усилените политически "совалки" между Москва, София, Прага, Белград, Минск и Варшава относно ангажиментът им спрямо България в Париж и консолидирането на опозиционите партии, подкрепени от западните държави, използващи редица вътрешни и външни фактори, забавящи сключването на благоприятен за нас мир.

Третият - *от ноември 1946 до 10.II.1947 г.*, когато се подписва Мирният договор в Париж или етапът на "*маслиновото клонче и лавровото дърво на победата*". Ключовият момент в него е проведеният на 8-10.XII.1946 г. Първи славянски конгрес, който е и най-мащабната общославянска инициатива след Втората световна война.[16]

Протакането на процедурата по обсъждане на проекто-договора, както и непризнаването на избраното чрез законодателни избори правителство целят да се ограничи и покаже неспособността му да разреши бързо и ефективно особено болезнения и жизнено важен за страната проблем - сключването на мирния договор. Тези обстоятелства налагат на правителството на ОФ да организира и проведе широко планирана пропагандна работа в защита на българската национална кауза,чиято цел е да запознае европейската и световна общественост със справедливостта на исканията ни по мирния договор, "доказвайки с неопровержими факти миролюбивата външна политика на ОФ-власт".[17] Именно поради това, през този етап в най-голяма степен е включен и използван в акцията сериозният потенциал на художествено-творческата ни интелигенция. В тази насока НК на ОФ, ЦК на БРП/к/ и лично Г.Димитров открито я призовават "*да изпълнява без остатък своя патриотичен дълг към народа и страната, без да се поддава на съблазните на реакцията*".[18] От нейните представители се изисква публично да оповестят личната си гражданска и творческа позиция към новата власт с активно участие в живота и дейността на обновените или новосформирани творчески съюзи, включени в състава на Камара на народната култура /КНК/ (изградена към М-вото на пропагандата, по-късно преименувано в М-во на информацията и изкуствата /МИИ/). От друга страна, чрез професионални изяви на международни форуми официално да покажат пред световната общественост своята съпричастност и подкрепа на правителствената линия.[19] В изказването си пред мартенската сесия на XXVI-то НС В.Павурджиев точно посочва мотивите и очертава целите и задачите на предстоящата агитационно-пропагандната работа: "*Ние излязохме от пламъците на войната, но очевидно е, че пътят* *до мира е твърде дълъг. А за да се спечели един достоен и справедлив мир са необходими много усилия. Ние имаме големи и малки приятели, но имаме и големи и малки неприятели. И ние имаме право да правим пропаганда в защита на нашата справедлива национална кауза, наше право е да осведомяваме света, да информираме широко общественото мнение в чужбина за себе си, да разобличаваме клеветите срещу България, да разсейваме омразата, да разпръскваме предубеждението и се борим за справедливост и истина*". В заключение той подчертава, че това могат да извършат само хора "*обгорени от пламъка на чистия патриотизъм, с който трябва да се бранят и отстояват националните интереси*".[20]

Важна роля в това отношение се определя на възстановените и новоизградени контакти на българската научна и културна общественост с прогресивните дейци, дружества и комитети от различните европейски страни. *На първо място са връзките със СССР и страните от така наречения съветски блок.*[21] През 1946 г. културният обмен между тях се разширява все повече, преминавайки под знака на разрастващото се славянско движение и борбата за мир. Необходимостта от задълбочаване на взаимовръзките им се налага не само от добронамереност и жажда за нови ползотворни контакти, но и поради все по-изострящите се отношения между бившите партньори, очертали се ясно по време на проведената в Париж сесия на Съвета на външните министри на държавите от антихитлеристката коалиция.[22]

Оценявайки правилно големите възможности на многобразните форми за културния обмен, новата власт търси начини, чрез които да бъдат възобновени контактите с представителите на западния интелектуален елит и неговите организации. Разчита се с тяхно участие да бъде засилен интересът към България, богатото ѝ културно наследство и традиции и най-вече към перспективите за следвоенното ѝ развитие. Очаква се те не само да подкрепят усилията на своите български колеги, но и чрез влиянието, което имат в деловите кръгове и върху общественото мнение, да защитят България и нейните национални интереси. За реализиране на тези задачи съюзите и сформираните в тях партийни организации, със съдействието на КНК и МИИ, набелязват мерки за осъществяване на подготвяната от НК на ОФ широка международна програма за контакти, в която българските творци да имат сериозно и стойностно творческо участие.[23]

За ръководно начало при създаването на художествени произведения се препоръчват указанията на Г.Димитров, че "българската национална кауза е права и силна и тя трябва да бъде защитена умело и достойно само с необорими аргументи".[24] Със специални изразни средства на изкуството творците трябва да "оживят и изваят от плът и кръв образите на много знайни и незнайни герои", подкрепящи като необорими факти същността и съдържанието на тези аргументи. В писмата си до творческите съюзи ЦК на БРП/к/ и НК на ОФ подчертават, че не трябва да се забравят и онези първи антифашисти, които още през септември 1923 г. "издигнаха знамето на борбата и го пренесоха смело и самоотвержено през героичните сражения на съпротивата". Жертвите на българския народ в тази борба трябва да докажат на международната общественост, че той "никога не е бил сателит на хитлеристка Германия". В потвърждение на този аргумент се сочи и обявената от новата власт война на фашизма, наречена Отечествена, както и приносът на БНА в окончателния разгром на хитлеризма. Препоръчва се българските писатели, публицисти, художници да не забравят в своите творби, посветени на мира, и факта, че в България непосредствено след победата на Девети септември бяха изправени пред Народния съд и наказани всички нацисти и техните помагачи.[25] Най-ярко тези идеи намират отражение в картината на Б.Ангелушев "Нашите първи делегати на Мирната конференция", където партизанин и боец крачат рамо до рамо.[26]

При изпълнение на тази най-актуална задача художествено-творческите съюзи са подкрепени от културните институти, редица обществени организации и др. По инициатива на създадения към политическото управление на М-вото на войната Сектор за научна и културна пропаганда сред войската, съвместно със СБП и СБХ, се обявяват конкурси между членовете им за създаване на произведения, отразяващи правдиво героизма и себеотрицанието на българските бойци през Отечествената война.[27] Между наградените творби са "След боя при Ниш" на Н.Петков, "Драва Чехи" на П.Панайотов, "Драва Полконя" на Д.Вълканов, "Десантът" на Й.Върбанов, "През Драва" на Ал.Петров и "Минаването на Драва" на Цв.Димчевски. Авторите се стремят да внушат едно съвършено ново разбиране за героизма и саможертвата, социално-класово и исторически конкретизирано. Със своята искреност тези картини внушават уважение към подвига на българските воини, воюващи за свободата и на други народи. Затова Ив.Руж отбелязва, че "...за спечелване поддръжката на прогресивните среди на англо-американските, френските и други народи даде тласък и развитието на военната картина".[28]

Съвместно с КНК и Съюзите Секторът урежда две военно-документални изложби - "С "Чайка" и "Контакс" от Страцин до Алпите" и "Отечествената война", разкриващи приноса на БНА за победата на 9-ти май 1945 г. По думите на генерал Кр.Лекарски целта им е "да се покаже на целия свят, че българският народ е платил в аванс своите репарации".[29] Като използват над 100 хил. фотоснимки и 12 хил. м. кинолента, статиите и репортажите на в."Фронтовак" от архива на Първа българска армия, филмовите дейци от трите фронтови операторски групи възстановяват създадените по време на войната късометражни филми "Първа българска армия - първа фаза", "В името на родината", "Те победиха. Фронт 1944-1945 г.", "Родината над всичко" и "Пътят на Първа българска армия". Фронтовакът-режисьор и оператор В.Бакърджиев заснема филма "Пътят към победата" за действията на I-ва българска армия през втория период на войната.[30]

В знак на благодарност към подвига и в прослава на загиналите за свободата на Югославия и Унгария, творците провеждат множество мероприятия, също насочени към главната цел - аргументирано отстояване законните ни искания България да бъде призната за съвоюваща страна. В чест на годишнината от Дравските сражения СБП издава специален тематичен брой на "Литературен фронт" и единичен възпоменателен брой на "Фронтовак". По решение на УС се организират 6 групи писатели за участие в литературни четения пред бойците и гражданството из цялата страна. В тях участват Л.Маринов-Ламар, Е.Багряна, М.Грубешлиева, К.Зидаров, Мл.Исаев, Ив.Мартинов, Кр. Пенев, Б.Райнов, Челкаш и др.[31] За деня на Победата Девети май СБП, СТС и Дружеството на музикалните дейци съвместно с отделите на Сектора подготвят тържествено честване на първата годишнина от Деня на победата. СБП издава антологията "*Дни на героите*", редактирана от Ив.Мартинов и П.Вежинов, със стихове на фронтови и др. автори и сборника "*Пехотинци*", с творби на наши и съветски поети. Колективът на Държавния симфоничен оркестър подготвя премиерата на героичната увертюра "Г. Димитров" на Св. Обретенов, а артистите и инструменталистите съвместно със сектор "Музика", под ръководството на Ф.Кутев, организират културни бригади и популярни концерти. Осъществява се и една творческа екскурзия по пътя на I-ва българска армия, където участниците-писатели и фронтоваци имат възможност да се срещнат с югославски и унгарски трудещи се, да беседват и разказват спомени за бойните действия.[32]

СБП насърчава авторите за разработване на антифашистката тематика. О.Василев съставя двутомника "*Съпротивата*" /Очерци и документи/, в който с над 800 оригинални клишета и факсимилета е показан размахът на партизанското движение у нас. За да получи международна известност този труд се издава на няколко чужди езика.[33] Излизат от печат антологиите "Революционни поети"-съст. В.Делчев, "Отечествен фронт"-съст. А.Гуляшки и Б.Райнов и "Писатели-жертви на фашизма 9.VI.1923-9.IX.1944 г."-съст. В.Знеполски. По радио София се организира прочит на откъси от романа на К. Калчев "В края на лятото", посветен на партизанското движение. Провеждат се специални утра и вечери на борческата поезия за антифашистите-поети Хр.Ясенов, Гео Милев, Н.Вапцаров.[34] Особено се активизира дейността сред младите литературни кадри и в любителските кръжоци, където писателите изнасят специални беседи, засягащи творческите и актуалните въпроси на деня. В началото на 1946 г. на две извънредни събрания СБП обсъжда бъдещата дейност на организацията. Отчитайки сложната обстановка в страната се приема Апел - обръщение към нашата общественост, в който се казва: "В тоя момент, когато се слага за разглеждане въпросът за мирния договор с нашата страна, от който зависи съдбата на родината за десетилетия, СБП единодушно подкрепя всички начинания на нашето ОФ правителство за спечелване на по-справедлив мир".[35]

СХБ също поддържа всяка проява и инициатива на своите членове или съюзни групи. В откритата през декември 1945 г. първа следвоенна Обща художествена изложба - ОХИ`45 се представят 194 художника с 258 творби, част от които са посветени на животрептущите проблеми на времето.[36] Такива като "Партизани" и "Посрещане на Съветската армия" на Ст.Венев, "Пред атака" на Д.Вълканов, "Разстрел на комунисти" на Г.Попов, "Партизанска война" на Вл.Рилски, "Последният" на Б.Обрешков и "Черните забрадки" на К.Цонев, които чрез таланта на своите автори преосмислят историческите ценности, надхвърляйки рамките на художествения документ и се превръщат в изразители на отношението им към революцията и текущите, съдбоносни за родината събития. В организираните от съюзните групи ОХИ творбите на антифашистка тематика се отличават по новия си живописно-пластичен език и идейно-философски обобщения. Друго направление в дейността е написването на задълбочени научни изследвания върху развитието на изобразителното изкуство у нас, които да ползват и чуждестранния читател, както и съставянето на каталози и албуми с репродукции от картини на наши майстори.[37]

Ръководството на Съюза се стреми да насочи по-голям брой творци към сътрудничество с културните отдели на ОФ-изданията, което е особено необходимо за повишаване на тяхната агитационна мощ. Както отбелязва Г.Димитров, "Карикатурите действат по-силно отколкото най-добрата бляскава реч... Редица наши аргументи и положения могат да бъдат въплътени в такива убедителни, ясни за простите хора карикатури и други подобни произведения... Особено необходими са хуморът и сатирата".[38] Художниците-членове на съюза участват в списването на особено популярните и търсени от широката публика вестници "Папагал" и "Стършел".[39] В тях чрез актуални карикатури се подлагат на критика антибългарските действия на опозицията и нейното обвързване с противниците на нашия народ, издигащи контрибуционни искания.

За да покажат пред световната общественост дълбоко демократичния, народностен и антифашистки характер на установената ОФ власт, художниците и филмовите дейци използват за творбите си автентичен документален материал. С кадри от 28-те начални броеве на хроникалния "Отечествен кинопреглед", заснети в първите часове на революцията, те създават културно-репортажния филм "*Денят на победата - Девети септември*", който се прожектира в Москва, Варшава, Париж и Стокхолм.[40] Издават фотоалбум "*Народен съд*" и филм със същото заглавие, разкриващи жертвите на нашия народ, дадени в организираното съпротивително движение 1941-1944 г. и присъдите, произнесени в Народния съд.[41] Те подготвят експозициите на откритата в София през декември 1945 г. Национална антифашистка изложба и подобна за Международния студентски конгрес в Прага.[42]

Музикалните дейци под ръководството на КНК подготвят записи на българска и славянска музика и творби на наши композитори в служба на пропагандната дейност на различните институции в чужбина. В страната се организират тематични концерти, посветени на борбата и саможертвата във войната против нацизма. Българската публика за пръв път се запознава с героичната Седма симфония на Шостакович, написана в зловещите дни на блокадата на Ленинград. Общо до началото на май само Държавният симфоничен оркестър в София изнася 57 концерта. Срещи с публиката имат и симфониците от Пловдив и Варна. Оперните колективи насочват вниманието си към руската класика. Проявите на музикантите само през второто тримесечие на 1946 г. са посетени от близо 165 хил. души.[43]

Следвайки демократичните традиции на своята организация, Централното ръководство на САБ поставя за обсъждане въпросите на театралното дело у нас в светлината на актуалните задачи. За целта през март с.г. се свиква обща конференция на всички режисьори, директори и драматурзи от театрите на страната, а през юни и III пленум на Съюза. Единодушно е мнението, че главната задача е "да се създаде съвременен, прогресивен, национален, български театър, чийто репертоар да отразява най-характерното за историческия момент, най-необходимото в общественото развитие, най-значимите въжделения на народа".[44] В този смисъл от театралите се изисква освен тематично насочване към пиеси на класически или съвременни наши и чужди, предимно съветски драматурзи, които "да воюват срещу злото и неговите носители, да възхваляват героизма и подвига на самоотвержения борец за свобода".[45] Привличане вниманието на публиката към актуалните проблеми може да стане не само с преорентиране на репертоара, но и с издигане професионалното майсторство на актьорите и художественото ниво на постановките. Пример за това дава Силистренският театър, на чиято сцена се играе пиесата на Ивайло Петров "Песен за родината" с режисьор Ст.Николаев, посветена на героите от Отечествената война.[46] Актьорите от Русенския театър за 12 дни подготвят премиерата на пиесата "Марта" от Кр.Кюлявков по книгата на Ст.Ендстранд "Норвежка пролет", разказваща за героичната борба с немските окупатори и антифашисткото движение в страната. С интерес се посрещат "Подвигът" на Ас.Разцветников, "Борбата продължава" на Кр.Кюлявков", "Чакай ме" и "Платон Кречет" на К.Симонов и др.[47] Артистите от фронтовите театри също се включват със свои постановки в изпълнение на съюзните решения.[48]

Филмовите дейци подготвят специално за Парижката конференция документалния филм "*Българска действителност*", разказващ за силите и размаха на антифашистката борба у нас, който се прожектира в страните с народна демокрация и на запад.[49] През пролетта на 1946 г. кинофондация "Българско дело" и "Союзфилм" постигат договореност за заснемане на художествено-документален филм "*България*", който да представлява един цялостен кинооочерк за страната ни. Съветските и българските кинодейци работят под ръководството на Р.Кацман. Текстът подготвя Иля Еренбург, а музиката е от Св.Обретенов.[50] "Филмът, пише по-късно Г.Димитров до министъра на кинематографията Болшаков, е направен с голяма любов към България, с дълбоко разбиране миналото и настоящето на България... Филмът е полезен и за задграничния зрител, на когото той дава вярна представа за народа на България, за неговата борба за свобода и независимост, за прогресивния характер на новия народнодемократически режим в България".[51] По мнение на специалистите всеки кадър от филма е безусловна защита на българската национална кауза пред света.

В сложната вътрешна и международна обстановка на 1946 г. дейността на художествено-творческата ни интелигенция е насочена към установяване на дружески отношения с прогресивните сили и сродни организации и съюзи в чужбина. Особено значение придобиват те със страните с народна демокрация и на първо място със Съветския Съюз. За постигането на справедлив мирен договор работят Българо-съветското, Българо-югославското, Българо-полското и Славянското д-ва, също и Българо-чехословашката взаимност, които към 1946 г. обединяват 350 хил. члена.[52] Те изиграват голяма роля в развитието на международните творчески връзки, защото едни от главните организатори и активисти в тях са дейците на българската култура. В ръководствата им активно участват Г.Караславов, В.Павурджиев, Кр.Кюлявков, Л.Стоянов, Д.Габе, Н.Фурнаджиев, Н.Ланков, П. Славински, Д.Пантелеев, Д.Б.Митов, Ел.Багряна, Кр.Сарафов, Ст.Македонски, Г.Димитров, Л.Пипков, Г.Цанев, Пр.Кършовски, Ф.Кутев, П.Динеков, Д.Полянов и др.

По инициатива на Славянския комитет и съдействието на Съюзите, КНК и МИИ се организира издаването на преводни книги и антологии на славянски автори, театрални вечери, гастроли на изтъкнати артисти и режисьори, гостувания на именити творци, спортни празници, уреждат се фотоизложби и вечери на дружбата. Видни политически и културни дейци запознават представителите на българската интелигенция с най актуалните проблеми на деня като изнасят доклади, беседи, реферати и сказки на различни теми, показващи връзките и отношението на техните страни към животрептущия за българския народ въпрос за мира. С активна кореспонденция и преки контакти се осигурява размяна на художествена, научна и популярна литература, музикални творби, записи на специални радиопредавания, преводи на материали и информации, засягащи борбата за траен мир, братско сътрудничество и взаимопомощ.

В периода на подготовката, провеждането и след Парижката конференция Съюзът на българо-съветските дружества /СБСД/, съвместно с КНК и по линия на Славянския комитет, организират лекции, беседи и сказки пред населението и в Народните университети, устройват 15 изложби, гостуващи в 700 селища и посетени от над 2 млн. души. Чрез излъчвания редовен радиочас, две подвижни кина, концерти и срещи с български и гостуващи у нас творци широката общественост се запознава с живота на съветските народи до войната и проявеният безпримерен героизъм за защита на родината във Великата Отечествена война.[53] Разкрива се позицията на съветското правителство по въпроса за запазване на нашата независимост и суверенитет като се цитират широко речите на неговите представители на отделните работни срещи и форуми. Коментират се изказвания и статии, публикувани в съветския печат по този повод, както и приетата от Учредителната конференция на СБСД резолюция в подкрепа Меморандума на българското правителство до великите сили в защита на справедливите искания на народа ни за достоен и справедлив мир.[54] СБСД кани у нас видни политически и културни дейци, състави и групи, срещите с които обогатяват духовния живот в страната и представите на широката общественост за постиженията на съветската култура. За тези прояви подробно информират съюзните органи - в."Българо-съветско единство" и сп."Българо-съветска дружба".[55]

Особена инициативнот проявява Българо-югославското д-во. Между 1000-та му члена голямо мнозинство представляват видни представители на нашата интелигенция. Неговата работа се подпомага от издавания в."Южнославянски преглед" и открития през октомври 1946 г. Дом на БЮД.[56] В речта си по този повод министър Д.Казасов подчертава сериозната подкрепа, която България получава от Югославия на Парижката конференция. Миролюбивата външна политика на ОФ правителството у нас насърчава всяка инициатива на обществени, научни или културни организация за укрепване братските връзки с Югославия, пояснява председателят на д-вото Д.Казасов. Организират се пролетни вечери и срещи на южните славяни, посветени на мирното бъдеще на Балканите, изложби и сказки за народоосвободителната борба на югославските народи против фашистките окупатори и бойното сътрудничество на нашите два народа по време на съпротивата и Отечествената война.[57]

Във връзка с първата годишнина от победата Българо-полското д-во, съвместно с КНК, организират паметни вечери за жертвите в полските концлагери и ужасите на разрушена Варшава, на които наши изтъкнати дейци изнасят беседи и рецитали. Прожектират се документални филми, показващи зверствата на Райха и борбата на всички честни антифашисти за мир и свобода. Изложбата "Варшава обвинява" обикаля по-големите градове на страната, където функционират активно клоновете на дружеството. Осъществяването на такава обща инициатива в навечерието на Парижките преговори още веднаж показва желанието на двата народа да работят и живеят в братско сътрудничество и мир.[58]

Дружествата на Българо-чехословашката взаимност у нас организират съвместно с КНК и Славянския комитет вечери и концерти в памет на творците-борци за свобода и национална независимост, утра, посветени на братската бойна дружба и загиналите българи в Словашкото национално въстание, вечери за годишнината от Пражкото въстание и Съветската армия-освободителка.[59]

С цел популяризирането на българската национална кауза и създаването на по-вярно и цялостно впечатление за народа и живота в страната ни, КНК-отделение "Културни връзки с чужбина", в сътрудничество с творческите съюзи, активизират дейността на съществуващите Съветски, Югославски, Чехословашки, Полски, Румънски, Албански, Френски, Английски, Италиански, Американски и тези на скандинавските страни. Задачите им е да установят връзки помежду си, с редакции и издателства, научни институти и културни дейци, както и с българските легации в съответните страни. Ежеседмично се изпращат пратки с художествени и литературни творби, грамофонни плочи с народна и съвременна българска музика, албуми и пр. Отделението подобрява издавания от 1.V.1945 г. Информационен бюлетин на руски, френски и английски езици, който придобива облик на илюстровано списание с художествени приложения. МИИ започва издаването на сп."Съвременна България", в което се отразява политическото, стопанско и културно развитие на страната ни. Съвместно със СБЖ подготвя специален "*Вестник на вестниците*", в който с уводна статия от Г.Димитров се разкрива позицията на правителството по въпросите на мирния договор.[60]

На този жизнено важен проблем за България са посветени специални предавания на Радио Москва, седмичните радиочасове в Белград и Букурещ, изказванията на видни политически, научни и културни дейци, пребивавали у нас в навечерието на преговорите. Между тях са Ю.Завадски, Н.Державин, Ф.Гладков, Н.Замошкин, Н.Анисимова, Д.Ойстрах, П.Румянцев, Ст.Рачич, О.Данон, Д. Шафран и др. Голям интерес предизвикват серията статии в защита на България на писателя Иля Еренбург във в."Известия". В подкрепа на българските искания се изказва председателят на ССП Н.Тихонов пред творческите съюзи в Москва, заслужилият режисьор на РСФСР Н.Петров в беседите си "100 дни в България", изнесени пред Всеруското театрално общество и лекциите на пианиста М.Соколов пред музикалната общественост в Москва и Ленинград.[61]

Интересни, съдържателни и обективни са оценките за режима и достиженията на отечественофронтовска България, поместени в сп."Славянски преглед", редактирано от проф.Фиала, беседите на българиста проф.Хора от Пражкия университет, както и изказванията за нова България на Й.Палинечек.[62]

В защита на българските искания се изказват и югославските творци, които в тежките дни на първата следвоенна година получават морална и материална подкрепа от своите колеги.СБП, СХБ, САБ, СФД и СБЖ масово се включват и в обявената от НК на ОФ акция за подпомагане на югославските деца, пострадали от войната, а Софийският областен театър дарява целият си приход от гостуването си в Пирот, Цариброд и Западните покрайнини в размер на 90 000 динара в полза на ранените бойци от Югославската армия. Реален и съществен принос в борбата за защита на националната ни кауза има организираният в Белград Първи Славянски конгрес. Към официалната делегация, водена от В.Червенков, са включени и председателят на КНК Ал.Обретенов, проф. П.Владигеров, Н.Ланков, Ст.Сотиров, проф. Ив.Пенков и завърналият се от САЩ основател и редактор на в."*Народна воля*" П.Григоров и др.[63] На конгреса от българска страна съдоклад изнася академик Т.Павлов. В него той насочва вниманието на делегатите върху факта, че правителството на ОФ разглежда разширяването на културния обмен между България и славянските и други страни като приоритетна задача, решаването на която ще подпомогне ликвидирането на международната изолация, в която е попаднала страната ни. Подчертава и готовността на българската прогресивна творческа интелигенция не само да усвоява интересния за страната ни чужд опит, но и да запознае света с достиженията на българския духовен гений. След доклада на съветския историк акад. Б.Греков "Приносът на славяните в развитието на световната култура" се повдига въпроса за необходимостта от създаване на общославянски творчески обединения, които да организират и осъществяват различни видове международни форуми-конгреси, конференции, издания и пр., което заляга в приетия документ "Временно положение на Общославянския комитет". Идея, лансирана официално още в края на 1944 г. от независимите български интелектуалци, обединени в "Общество за изкуство и култура" на индустриалеца и мецената на българското изкуство Б.Бараков и отхвърлена поради това от ръководството на Камарата. В изпълнение на същите цели, Обществото предлага като конкретна форма за общуване постройката и пускането на вода под български флаг на един "плаващ международен "Кораб на изкуствата". Като конкретно доказателство за тази възможност може да се посочи и изключителният успех, пожънат от проф. П.Владигеров с изпълнението му по време на специално подготвения за конгреса концерт от славянска музика.[64]

В навечерието на Парижката конференция в Ягелонския университет-Полша проф. Грабовски пламенно защитава пред прогресивни интелектуалци и студенти избраното от народа ни правителство на ОФ и неговата справедлива борба за сключване на достоен мир.[65]

Дейността на художествено-творческата ни интелигенция и нейните съюзи в защитата на националната кауза и суверенитет в СССР и страните с народна демокрация е извънредно много улеснена поради приятелските взаимоотношения на страните и позициите на техните правителства по въпроса. Практически те са подпомогнати от съществуващите там културни институции, творчески сдружения и двустранни дружества и комитети.[66] В СССР, Югославия, Чехословакия и Полша се провеждат успешно и се публикуват творби на класиците на българската литература Хр.Ботев, Ив.Вазов, П.Славейков, П.Яворов и др. Читателите се запознават със съвременните български писатели и поети Л.Стоянов, К.Зидаров, Д.Полянов, критиците Г.Цанев, П.Зарев, П.Динеков. Изнасят се рецитали на музикални творби на Л.Пипков, П.Владигеров, П.Стайнов, Св. Обретенов, Ф.Кутев и др. Канят се на гастроли и участия в конкурси на славянска музика български певци и инструменталисти, самодейни колективи. Показват се изложби от художествени творби, репродукции и фотоматериали за борбите на българския народ против фашизма и усилията му да изгради нова демократична България.[67]

Подобна дейност се развива и със съдействието на Българо-унгарското, Българо-румънското и Българо-албанското д-ва у нас. Ръководствата им, в които активно участват Д.Полянов, Д.Габе, А.Каменова, П.Славински, Б.Болгар, О.Василев и др., организират събирането и изпращането на материали за съпротивителното движение у нас, статии за централните им вестници, фотоизложби, гостувания на музиканти, художници, артисти. Провеждат се културни седмици на България в Будапеща и театрални конкурсни вечери в Букурещ.[68]

Важно значение за успеха имат отправените покани към наши творци за участие в утвърдени международни конкурси и фестивали в демократичните страни, както и конгреси на художествените съюзи.[69] С участието си в тях те имат възможност не само да изкажат отношението на нашата интелигенция към правителството на ОФ и водената от него мирна външна политика, но и да установят връзки със световноизвестни културни дейци от САЩ, Англия, Франция, Канада, Швеция, Белгия и др.[70] Това е от особена важност като се има предвид, че за извоюването на справедлив и достоен мирен договор е необходимо навреме, вярно и точно да се информира широката общественост за живота в отечественофронтовска България, справедливостта и историческата обоснованост на нейните искания. Ето защо те правят опити за пробив и на Запад, където по-малко се знае за нова България и е необходим внимателен и гъвкав подход за привличане на внимание и печелене на симпатии. Следователно, от тях се изисква преди всичко добре аргументирана и проведена на високо професионално ниво агитационна работа, включваща всички форми и средства на въздействие. На своята първа Национална конференция българските писатели и присъстващите дейци на изкуството единодушно приемат "Апел за защита на националната независимост и суверенитет", адресиран до дейците на културата от САЩ, Франция, Англия и всички демократични и свободолюбиви народи.[71]

На първо място Съюзите насочват вниманието си към Франция. Използвайки традиционно добрите отношения между двете страни, те се стремят да разширят и укрепят възстановените контакти, да обогатят формите на сътрудничество. Основания за това са изказванията на френския пълномощен министър у нас Жак Парис. В края на 1945 г. пред представители на печата той дава висока оценка и признание на антифашисткото съпротивително движение и участието на България в окончателния разгром на хитлеристка Германия. Подчертава, че има пътища за осъществяването на "по-широк и по-чест контакт между представителите на френската научна мисъл и култура и българската такава".[72] В потвърждение на тези уверения, у нас се провеждат вечери, посветени на френската култура и изкуство. На организираните от българската легация мероприятия в Париж неизменно присъстват активисти на Френско-българското д-во - творците Луи Арагон, Елза Триоле, проф. Й.Обел, художникът Фужерон, Мари Клод и др.[73] Интересът на политическите и културни среди във Франция към обстановката в България става повод у нас да пристигнат директорът на парижкия "Ле летр Франсез" писателят Клод Морган и художникът Фужерон. Те се срещат с изтъкнати дейци на българската култура, разговарят с тях по въпросите на творческата свобода, мястото и гражданската позиция на писателя в съвременния живот. В беседа с министър Д.Казасов, К.Морган отбелязва: "*Събитията поставиха България в първата редица на борбата за освобождението на отечеството и в тая борба нейните интелектуалци, в унисон с народа, ще играят важна роля. Убеден съм, че те ще победят*!"[74] Отличните впечатления от страната ни и демократичността в нея той излага в статията "Български реалности", сполучливо илюстрирана от Фужерон. Тя се препечатва и от в."Ла прес дьо Франс". В знак на уважение към българските творци, с които Клод Морган установява лични връзки, той изпраща албум с репродукции на Пикасо, под всяка от които има стихотворение от Пол Елюар.[75] След завръщането им в Париж, френските интелектуалци организират голямо събрание, посветено на България. На него съобщения правят професорът от Сорбоната Йожен Обел, К.Морган и Андре Фужерон. Те правят характеристика на новия демократичен режим у нас и изброяват щетите, нанесени в България над културните ѝ паметници по време на войната, най-вече от бомбардировките в столицата, между които е и безценнният фонд на библиотеката при Софийския университет. Присъстващите заявяват пред нашият пълномощен представител Хр.Силянов, че "България може да разчита на френската подкрепа".[76] Това събрание има положителен резонанс сред френските интелектуалци. В началото на 1946 г. Пол Елюар изпраща специално стихотворение, "посветено на почитателите ми антифашисти". Изтъкнатият художествен критик Клод Сербан прави постъпки да получи по-подробни сведения и материали за развитието на българската живопис и приложни изкуства, които да използва за френски художествени издания. Пианистът Лазар Леви изразява желание за концерти в София. Домът на писателите-Париж изпраща покана за активизиране на културния обмен и размяна на делегации със СБП.[77] Директорът на френския институт у нас Мишел Лео води разговори с министър Д.Казасов, в който се набелязват конкретни форми на сътрудничество между България и Франция. За укрепване на връзките особено много помага секретарят на френската легация в София, писателят Ромен Гари, който веднага осъществява преки контакти с художествено-творческите съюзи.[78] Той дава вярна информация за тяхната дейност и позицията им спрямо политиката на отечественофронтовското правителство. На 2.VI.1946 г. в салоните на Алианс Франсез пълномощният министър Ж.Парис открива изложба на новопристигналите от Франция книги, която се посреща с подчертан интерес от културните ни дейци.[79]

След официалното публикуване на допълненията към Меморандума на българското правителство от 6.VII.1946 г. за Париж заминава делегация на българските интелектуалци в състав: Л.Стоянов, Ал.Обретенов, Л.Пипков, П.Владигеров Г.Попов, П.Увалиев, К.Братанов.[80] Като неофициален гост пътува и писателката М.Грубешлиева. Целта е да се установят лични контакти с френски прогресивни дейци на науката и изкуството и сами да разкажат на своите колеги истината за живота и условията за работа в нова демократична България, която "някои опозиционни дейци се опитват да представят тенденциозно и в невярна светлина".[81] В началото на август, пред вид положителното отношение на френските интелектуалци към борбата за мир, демокрация и свобода, СБП изпраща телеграма-апел до Клод Морган и чрез него до световното обществено мнение за подкрепа на справедливите искания на България. В него се подчертава, че в жестоката борба срещу фашизма са участвали много дейци на българската култура, които са дали свидни жертви. Именно поради това СБП чувства особен дълг "да апелира към хората на мисълта и творчеството да подкрепят усилията на България да получи справедлив и достоен мир, основан на честта и достойнствата на нашите жертви".[82] Своеобразен отговор на апела и признание е изпратената от К.Морган до МИИ пълна колекция на нелегалното издание на органа на френската съпротива "Льо летр Франсез", издаван през време на немската окупация. В."Юманите" публикува специална статия в защита на България и утвърждава правотата на изложените в Меморандума на правителството документи.[83] В подкрепа на българската кауза се явява и творбата на лауреата на Френската академия Кристиан Жерар "Трите нападения", издадена през лятото 1946 г. Отбелязвайки, че мирът е настъпил, но това е мир нетраен и приличащ по-скоро на един полузагасващ огън, отколкото на това, което трябваше да бъде, той подчертава, че българският народ още от 1941 г. е дал свидни жертви в антифашистката борба. Той смята, че гръцките претенции само навреждат на добросъседските отношения с демократична България. "Скромното маслинено клонче може да цъфти и без да засенчва лавровото дърво на победата!"[84]

На 5 август с.г. в Париж, по почин на Френско-българското д-во, в което активна роля играят дейците на културата и изкуствата и със съдействието на Вл. Топенчаров - български наблюдател на Парижката конференция, в галерията на изящните изкуства се открива изложба "*20 години българска съпротива. България не е само страна на розите*".[85] При откриването ѝ присъстват бившият министър Ж.Годар - почетен председател на д-вото, кметът на Версай Лабери, председателят на народното събрание В.Коларов, дипломати, представители на френските творчески съюзи и сдружения. В словото си при откриването Ж.Годар подчертава, че тя има за цел да даде една макар и несъвършена представа за усилията и жертвите, дадени от българския народ в борбата срещу фашизма още от времето на Ал. Стамболийски. Накрая отбелязва, че България не е защитена от дипломатическа агресия, но се надява демократична Франция да ѝ протегне приятелска ръка и да ѝ помогне "да възтържествува нейната справедлива кауза".[86] Той подчертава големия принос на българския народ в победата над фашизма на Балканите и добрата организация на изложбата, дело на проф.Й.Пенков и Й.Боров.[87] По време на Парижките преговори френските интелектуалци лично изказват мнението си пред официалните дипломатически лица относно режима в отечественофронтовска България и перспективите, които тя предоставя за развитието на своите таланти. Повод за това дават концертите на оперните артисти Н.Карова, Т.Цокова, Хр.Бръмбаров и П.Владигеров в Париж, посрещнати с голям интерес от френската публика.[88]

През лятото на 1946 г. активна дейност развива Българо-френското д-во у нас. Съвместно с КНК и МИИ организират поредица от вечери, посветени на френски и български творци, посрещат пианиста Роберт Сотанс и диригента Гастон Пауле, разпространяват изданията специален културен бюлетин на Министерството и подготвените от него на френски език книги на съвременни автори - поети, белетристи, изкуствоведи.[89]

Правят се опити за подновяване на връзките и с английските интелектуалци. Представител на Бритиш Кансъл полк. Барбрук пристига в София, за да се свърже с културните учреждения и организации. В разговор с министър Казасов той подчертава готовността на творческите среди в Англия да бъдат възстановени връзките с дейците на литературата и изкуството в България, обсъждат се конкретните форми на сътрудничеството.[90] Това активизира дейността на Българо-британската взаимност /Д-во за връзки с Англия/ у нас, чийто председател е директорът на изкуствата в МИИ К.Петканов. През юни 1946 г. той открива вечерите, посветени на 330-годишнината от смъртта на Шекспир. Полагат се усилия за доставка на художествена и научна литература, записи на народна музика, репродукции на картини и др. По същество обаче културният обмен между двете страни става по-интензивен едва след подписването на мирния договор.[91]

В началото на 1946 г. СБП, чрез КНК и МИИ, се свързва с издателство "Брюксел брюге"-Белгия и започва подготовката на първи том от избрани приказки на А.Каралийчев. Книгата излиза в навечерието на Парижките преговори под заглавие "Начово стадо". Установяват се връзки с редакциите на сп."Льо Тирс" и това за международни театрални вести, които започват редовно да публикуват материали за културното развитие на "България на ОФ". Страната ни е поканена за участие в учредяването на Международната организация на радиоразпръскването в Брюксел, което също представлява признание за нас.[92]

Нашите културни институции и дейци търсят контакти и със сродните организации от неутралните по време на войната Швейцария и Швеция.[93] На филмовия фестивал в Базел българският представител Дудов изнася реферат, засягащ проблема на социалната отговорност на филмовия деятел. Това е особено важно когато се решават въпросите за мирното и равноправно сътрудничество в полето на изкуството.[94] През март 1946 г. в Берн, в един от салоните на Курсал, с голям успех гастролират българските музикални дейци проф. С.Савов и Л.Вишегонов.[95] Отличното им представяне пред швейцарската публика на уредения под покровителството на българската, чехословашката, полската и югославската легации концерт, посветен на славянската музика, става повод по-късно да последва покана за участие на наши млади изпълнители на конкурс в Женева, а едно от големите книгоиздателства в Берн да включи материали за нашето народно творчество в голям труд за изкуството на Европа.[96] По почин на Шведско-югославското д-во в Стокхолм, в края на 1945 г. се провежда вечер, посветена на България и Югославия. Председателят Г.Паули изтъква сърдечните отношения на неговата страна с тях, което се основава на факта, че народите им никога не са приели нацисткия режим и идеология. Против фашистките агресори те са водили упорита и кървава борба. Изказвания на подобни мисли от представители на официалните среди в Швеция непосредствено след Декларацията на правителството от 5.XII.1945 г. има особено важно значение за страната ни. Установените стопански връзки и осъществените делови контакти между шведски фирми и България подпомагат организирането на "Дружество на приятелите на демократична България" в Стокхолм с председател Фархи, подпредседател Брантинг и секретар Мер.[97] На своите първи сбирки участниците се запознават с обществено-политическата и културна история на България, с актуалните проблеми, които стоят пред нея и най-важният за момента - въпросът за мирния договор. Фолке Йонсон - български генерален консул в Гьотеборг пише във в."Гьотеборгс Ханделстиднинген" за "необоснованите и фантастични" репарационни искания на Гърция и големите щети, които фашистка Германия е нанесла на стопанството на България като заключава: "Великите сили едва ли ще подкрепят искания, които българският народ не може да изпълни при най-добра воля".[98] Дружеството прави постъпки за гастроли на наши творци там, както и за уреждането на художествени изложби на съвременни български автори.[99]

Разбирайки голямата сила на изкуството, културната общественост и ОФ-та власт обръщат внимание и на връзките с интелектуалците от държавите със сродна на България съдба. През пролетта на 1946 г. сред творческите среди в Италия, както и у нас, все повече се налага мнението за възстановяване на взаимните връзки. На 3-ти март Д.Казасов разговаря с Луиджи Сапорито от легацията в София за възможностите за културен обмен, независимо от неустановените все още междудържавни отношения. Набелязва се размяна на филми, радиопредавания, записи на народна и симфонична музика, гостувания на артисти и състави на обменни начала. Разискват се въпросите за бърза информация относно културните прояви, издателската дейност и др.[100]

Независимо от сравнително малкия брой осъществени мероприятия и все още нередовния характер на връзките, резултатът от усилията на художествено-творческата интелигенция за възстановяване на културните отношения със страните от капиталистическия свят е положителен. Особено ценен се оказва той впоследствие, значително улеснен от преминаването на културния обмен на нова, междудържавна основа. Личните познанства с културните дейци от чужбина също допринасят за възстановяване на контактите, за запознаване с новата обстановка, в която живеят и задачите, които решават българските им колеги.

На 27.IX.1946 г. в."Отечествен фронт" публикува писмото на Дора Габе до писателите от ПЕН-клубовете.[101] В него тя изказва възмущението си от наложеното от някои реакционни среди на Парижката конференция тенденциозно и грозно решение "България да осигури защита на евреите в страната".[102] Писателката припомня, че през най-тежките години на фашистка реакция и терор единствено българският народ и неговата интелигенция се противопоставиха на античовешката политика на геноцид, наложена от фашистка Германия. Подчертава, че смешната абсурдност на подобно искане се доказва красноречиво и недвусмислено от констатациите на проведения през юни с.г. световен конгрес на ПЕН-клубовете. На него вече се е дала висока оценка и се е изказала специална благодарност на българския народ и неговата интелигенция за героичната им борба за спасяване на еврейското население. Писателката призовава всички честни и антифашистки настроени интелектуалци-членове на ПЕН-клуба да защитят националната кауза и суверенитет на България. Да я реабилитират в очите на световната общественост като демократична и миролюбива страна, както направи чрез своите блестящи статии Иля Еренбург.[103] Писмото на Дора Габе става достояние на всички членове и клонове на международния ПЕН-клуб и е още едно реално доказателство за високата гражданска и творческа съвест на родолюбивата българска интелигенция. По този повод Г.Кулишев отбелязва: "Много басни, съчинявани за днешното положение у нас, са вече разпръснати и истинският образ на нова демократична България, жадуваща да работи в мир, свобода и ред за своя напредък и благоденствие, се очертава все по-ярко пред погледа на всички безпристрастни хора, които не са отровени от лъжата или от егоистични сметки".[104]

Интересен момент в акцията за защита на националната ни кауза представляват връзките на художествено-творческата ни интелигенция с дейността на т.н. организации /комитети, сдружения/ на българските преселници в капиталистическите страни, където се утвърждават като центрове на честната и прогресивна българска и славянска емиграция. Такива са "Американо-български комитет", "Българо-канадски народен съюз", "Австралийска славянска лига", "Свободна България"- в Аржентина, Боливия и Уругвай, "Българско дружество" в Куба, "Демократична България" в Белгия, "Нова България" в Швейцария, "Дружество на българите за единство и защита" във Франция и др. След изборите за XXVI ОНС в писма и телеграми до правителството и Славянския комитет у нас те подчертават, че "Отечественофронтовска България ще стане една от най-напредничавите демократични държави между държавите в Европа" и затова са готови да направят всичко възможно за постигането на по-добро разбирателство и контакти между нея и другите страни.[105] За своята важна разяснително-пропагандна работа ръководствата им търсят помощта на Славянския комитет и творческите организации в България. Като преценяват атмосферата и политическите условия в своите страни, те смятат, че най-леко и безпрепятствено могат да водят своята дейност като запознават широката общественост с историята, демократичните традиции и достижения на българския народ преди всичко в областта на културата. По тяхно настояване МИИ, КНК, Славянският к-т и творческите съюзи изпращат не само пропагандни материали и лекции, а преди всичко художествена и научна литература, фотоалбуми, репродукции на картини и изследвания в областта на литературата и изобразителното изкуство, грамофонни плочи и записи от творби на български композитори и др. Информациите за културния подем в нова България се използват за издаваните там вестници, бюлетини и списания, за популярни лекции, сказки или радиопредавания.

На 10.I.1946 г. като гост на Славянския к-т в София от Москва пристига ръководителят на обединените славяни в Америка Лео Кръжицки.[106] Посрещнат е от представители на българското правителство, Славянския к-т, Българо-полското д-во и членове на творческите съюзи. Той посещава Пловдив и околните селища, запознава се с живота на нова демократична България, с вътрешнополитическите проблеми на страната и тези, свързани със защитата на националната ни кауза в Париж. На прощалната вечеря в чест на госта, В.Коларов от името на правителството заявява: "Отивайки си, кажете на американските народи, които в голямото си болшинство са демократично и приятелски настроени към нас, да знаят, че ние се борим за национална независимост и суверенитет".[107] След завръщането си Лео Кръжицки става инициатор на поредица от акции в защита на българския народ и балканските славяни.[108]

В-к "Славянско единство", орган на всички живущи в Южна Америка славяни, чийто директор е Хр.Гоневски, отпечатва Апел към българската емиграция за организиране на акция в помощ на изстрадалото отечество. На 29.IX.1946 г. в Уругвай се свиква митинг в защита на славянското единство и национална независимост на страните в Европа.[109] Чрез в."Възраждане", орган на помощната организация "Свободна България" в Аржентина, за страната ни се събират 32 хил. долара, 40 тона гьон, обувки и дрехи на стойност 5 000 дол., които се изпращат у нас със съветския кораб "Баку".[110] 130-те славянски организации в Аржентина, Боливия и Уругвай извършват широка пропагандна дейност за запознаване на обществеността в тези страни с нова България. В резултат на акцията до 30 декември с.г. се набират 180 хил. песо.[111] В протестна телеграма до Парижката конференция изказват своето възмущение от необоснованите искания на реакционните кръгове за лишаване на България от излаз на Бяло море, което ще бъде гаранция за "единството на славянското семейство".[112]

Българо-канадският институт на събор в Торонто обявява помощна акция в подкрепа на България от 7 юли до 9 септ. с.г. Още първия ден в касата постъпват над 8, а до края сумата надхвърля 15 хил. долара. Инициативата е широко разгласена в емисиите на специалния ежедневен радиочас за България. Ръководството на съюза изпраща до Славянския комитет покана за участие на редовния им конгрес през септември с.г., което "ще засили акцията и ще повиши духа на емиграцията".[113]

На 23.IX.1946 г. в Ню-Йорк се открива III Американо-славянски конгрес. На него присъстват делегати от всички славянски страни.[114] Докладчиците там дават висока оценка на демократичността на режимите в европейските страни. Те отхвърлят нереалните и тенденциозни репарационни искания към тези държави. Гласува се Апел до Парижката конференция за даване излаз на България на Бяло море и сключване на почетен и справедлив мир, за който българският народ е платил със скъпи жертви в борбата срещу фашизма. Нашите делегати Ц. Драгойчева, Г.Петров и писателят Г.Белев, възпрепятствани от властите да заминат на конгреса, изпращат телеграма, в която призовават сънародниците си "да вдигнат високо знамето на славянското единство и се борят за почетен и справедлив мир за България".[115] Тя е поместена в редактирания от Андро Христов вестник на съюза "Ново време". Без да може да внесе кардинална промяна в двустранните отношения това участие носи позитивите на ОФ за желанието на нова България да бъдат установени по-трайни контакти с нашите общности в Америка. В същото време то реално дава и тласък в започналия процес на консолидация между българите в Америка в името и защита на националните ни интереси, независимо от твърде откритите негативни жестове от страна на официалните власти.

Реална оценка за преговорите в Париж и перспективите на мирна, демократична България дава в."Ла Бюлгари нувел", орган на Д-вото за единство и защита на българите във Франция. По страниците му са отразени всички събития, свързани с решенията на Сесията и Конференцията, както и срещата на българската колония с делегацията ни в Париж, на която говори В.Коларов. Присъстващите там гласуват резолюция, в която изказват пожелание "да се подкрепят изцяло усилията на българското правителство в борбата му за справедлив мир".[116] Прожектиран е филм за съпротивата в България, посрещнат с голям интерес. Възторжена е срещата им с изкуството на гостуващите оперни певци М.Попов, Т.Цокова, Хр.Бръмбаров и композитора П.Владигеров, която минава под девиза за справедлив мир и възхвала на новата република.[117] На Парижката конференция някои реакционни кръгове дискутират и подлагат на съмнение участието на България в съпротивителното движение на европейските народи. В отговор на клеветите сдружението "Демократична България" в Белгия организира съвместно с белгийските и славянски антифашисти поклонение пред гроба на убития водач на партизанското движение там - българинът Тодор Ангелов.

Към тези прояви на нашата емиграция непосредствено отношение има и художествено-творческата интелигенция и нейните съюзи. Те участват в реализацията на всички мероприятия като организатори и изпълнители. Правилното и вярно информиране на световната общественост за позициите им в нова отечественофронтовска България и главно отношението към най-важните задачи за момента имат своето положително въздействие при оформянето на представите за режима у нас. Както отбелязва В.Коларов преди заминаването си в Париж: "За успеха не е достатъчна само безпорната справедливост на нашето дело. Необходимо е да бъде спечелено и доверието на демократичните народи в здравината и крепостта на нашия режим, на нашата демократична власт".[118]

Това особено важи за общественото мнение в Америка, където нищо не се знае за малка България, за многогодишната и героична антифашистка борба, както и за приноса ѝ в окончателния разгром на хитлеристка Германия. Благодарение на информацията, разпространявана от землячески сдружения, се добива по-точна представа за миролюбивата външна политика на правителството на ОФ и неговите напълно законни искания за запазване териториалната цялост на страната. Със своята дейност славянските д-ва противодействат на създадения в САЩ антибългарски комитет на Съмпър Уелс "Справедливост за Гърция", целящ да настрои общественото мнение в подкрепа на нейните антибългарски репарационни и териториални претенции.[119] Дейността му е улеснена обаче от някои изявления на опозицията у нас, която дискредитира донякъде усилията на правителството за установяване на добросъседски отношения с Гърция. В опровержение на тези провокативни твърдения може да се посочи фактът, че българските профсъюзи по време на конференцията в Париж провеждат акция в подкрепа на гръцкия народ. СТС, като член на ОРПС, внася сумата от 50 хил. лв. за гръцките профсъюзи, а писателите и музикалните дейци участват в утра, литературни четения и концерти, приходите от които са в полза на гръцки културни институции.[120]

* * *

В борбата за защита на националната кауза и суверенитет българската художествено-творческа интелигенция се включва масово, с желание и най-вече по вътрешно убеждение.За болшинството от нейните представители формулираните от НК на ОФ на 5.IX.1945 г.задачи,целящи разгръщане на международната културна дейност в подкрепа на националната ни кауза се оказват близки и жизнено важни за тях като граждани и патриоти.Именно поради това художествено-творческите съюзи не само подкрепят публично правителството на ОФ в неговата дейност, но стават и инициатори на многобройни и разнообразни по своя характер изяви в името на голямата цел - достоен и справедлив мир за България. В процеса на работата преди конференцията в Париж и след нея до 10.II.1947 г. ръководствата на организациите се стремят да обединят и активизират все повече свои членове,тактично и правилно изтласквайки на заден план изяви на партийни пристрастия и личностни борби,"откривайки" голямата сцена на изкуствата за изява по акцията за мира и на другите"нелегитимни" творчески формирования, останали извън официалния списък на КНК.Обявена от НК на ОФ през септември 1945 г тя не само ескалира и придобива все по-масов характери,но има и реални творчески измерения с неповторими художествени образци,станали емблематични в българската култура. Поради самия си характер тя не налага специална административна намеса за участие в нея, а това сериозно облекчава работата на съюзните ръководства в центъра и поделенията им из страната. Борбата за защита интересите на отечеството не само налага, но и дава реална възможност за изяви в страната и чужбина както на утвърдените наши творци, така и на младите кадри. Това също е положителна страна в дейността им, посветена на мира, тъй като блестящите им изяви дават повод да се заговори с уважение за богатите традиции и перспективното бъдеще на българската култура.

Независимо от трудностите, патриотичната и родолюбива художествено-творческа интелигенция у нас е единна в борбата за защита на националните интереси и суверенитет. Чрез своите съюзи тя успява да намери добри и ефективни начини да привлече вниманието, да предизвика интерес и спечели доверието на широката общественост към нашата страна, залагайки преди всичко на интензивен обмен в духовната сфера и разкривайки пред света достиженията и върховете на българския творческия гений. А това е от особена важност спрямо страните от Западна Европа и Америка, където информацията за довоенна България има твърде ограничен и еднопосочен /по-силно изразен стопански/ характер. Там където усилията на културните институции, творците и техните съюзи са възпрепятствани, се търсят подходящи и приемливи, макар и опосредствени, пътища и способи за въздействие, които също дават положителни резултати. И не само това. Активното включване в акцията дава възможност да се открият перспективни за нас "ниши" в европейската и световна духовна сфера, където изявите на българските културни дейци с подчертано самобитния си характер биха били най-ефективни, а в дългосрочен план - по-бързо и непосредствено да "прехвърлят мостовете на мира и добросъседството" и допринесат най-голяма полза на следвоенна България. Изпълнявайки своя човешки и професионален дълг в акцията около подписването на мирния договор, те откриват или успяват да спечелят стотици нови приятели на страната.

Най-вярна и точна оценка за тази ѝ дейност в края на 1947 г. прави лауреатът на Френската академия на науките Кристиан Жерар, който отбелязва, че българските творци на дело доказват как "***скромното маслиново клонче може да цъфти и без да засенчва лавровото дърво на победата!***"

1. Виж по-подробно Ив.Домусчиев, Дейността на БКП за привличане на художествената интелигенция в борбата с монархо-фашизма през годините на Втората световна война 1939-1944, С., 1973 г.; **2.** Божков,Ат. Художници - антифашисти, С., 1964; М.Овчарова, Българската карикатура срещу настъпващия фашизъм, сп.Изкуство, кн.1, 1974, с.40; същата, Бешков художник - гражданин. С., 1972; Д.Паунов, Вл.Тенев - творец и гражданин, С., 1973; Ал.Александров, Партията и киното през годините на монархо-фашизма, сп.Кино и време, кн.11, 1962, с.10-16; Хр.Брайков, Изобразительное искусство в революционной борьбе болгарского народа, сб.Социалистическая революция и искусство, М., 1977, с.100-127; Н.Инджова, Театър на революционния протест, С., 1966; **3.** Божинов,В. Защитата на националната независимост на България 1944-1947, С., 1962; същият, Съветският съюз в защита на българския народ и неговите национални интереси, ВИСб, 1977, кн.3; Мельцер,Д. Борьба Советского Союза за демократический справедливый мирный договор с Болгарией на Парижской конференции 1946 г., УЗБГУ, кн.30, 1956, с.198-218; С.Васев и К.Христов, България на мирната конференция в Париж, С., 1947; М.Исусов, Политическият живот в България 1944-1948, С., 2000, с.114-143; Ст.Пинтев, Българската южна граница и мирният договор с България /септември 1944 - февруари 1947/, сп.Векове, кн.5, 1982; В.Чичовска, Международна културна дейност на България 1944-1948. С., 1990, с.128-162; Вл.Мигев, Българските писатели и политическия живот в България 1944-1970. С., 2001, с.9-52; Е.Калинова и И.Баева, Българските преходи 1944-1999. С., 2000, с.39-52; Е.Калинова, Победителите и България 1939-1945. С., 2004, с.373-374, 384-402; А.Златева, Творческите организации ѝ ОФ власт. В: Страници от българската история - събития, размисли, личности, т.2, С., 1993, с.167-180; същата, Художествено-творческите съюзи в подготовката на Референдума за Република през 1946 - ИПр, 1986, №4, с.92-106; **4.** Златева,А. Под сянката на "Вилхелмщрасе" (Съюзът на българските журналисти по време на Втората световна война), В: ГСУ-ФЖМК С., 2004, /под печат/; **5.** Алексиева,Цв.Творческата интелигенция в Отечествената война, ГКМЛ и история на БКП, С., 1972, № 1, с.129-172; А.Златева, Художествено-творческая интеллигенция в годы Отечественной войны /1944-1945/, Etudes Historiqru es, т.10, 1980, с.315-345; същата, Захар Никитич Грек - пратеникът на в.Советский войн и културната бригада при I-ва българска армия (март-май 1944 г.), В: сб.Българо-съветски политически и военни отношения 1941-1947 г., т.2, С., 1999, с.108-118; Д.Вълканов, С автомат и палитра, С., 1977; С.Попов, БРП/к/ и участието на писателите в Отечествената война 1944-1945 г., ВИСб, кн.3, 1984, с.114-130; **6.** вж. А.Златева, бел.5; **7.** в.Работническо дело, бр.386, 17.XII.1945 г. ; **8.** Исусов,М. Политическите партии в България 1944-1948. С., 1978, с.149-267; **9.** Национална конференция на писателите, С., 1945, с.191.На форума са поканени и писатели от Чехословакия и Полша, но поради военновременната обстановка те не присъстват; **10.** в.Народно земеделско знаме - орган на опозицията на БЗНС, известен под името "Зеленото знаме", бр.40, 17.IX.1945 г.; вж. в.Отечествен фронт, бр.371, 15.XI.1945 г., който печата отговори по някои нападки и клевети, засягащи българските творци; **11.** Димитров,Г. Съчинения, т.11, с.366-367. /Беседа с членове на РМС, произнесена на 7.XII.1945 г./ ; **12.** Димитров,Г. Избрани произведения, С., 1972, с.78; **13.** ЦДА на РБ, ф.28, оп.1, а.е.27, л.20-22; пак там, ф.141, оп.2, а.е.1, л.40-41; пак там, а.е.2, л.30; пак там, оп.3, а.е.41, л.6-7; пак там, ф.1к, оп.15, а.е.10, л.191-192; пак там, оп.1, а.е.26, л.217-233; виж подробно В.Чичовска, Международна.. цит.съч., с.77-81; в.Работническо дело, бр.429, 25.I.1946 г.; **14.** ЦДА на РБ, ф.141, оп.2, а.е.1, л.40-41;пак там, а.е.2, л.30; оп.3, пак там, а.е.41, л.6-7; В.Чичовска, Международна... цит.съч., с.158-163; в.Работническо дело, бр.429, 25.I.1946 г.; А.Златева, Славянският събор в София през 1945 г. и художествено-творческите съюзи. В: сб.Славянски летописи, т.IV, С., 1998, с.317-332; същата, Клубове за изкуство и наука в България 1945-1946, сп.Векове, 1985, кн.5, с.27-36. Н.Ланков, Първият следвоенен конгрес на новото славянско движение.-ИПр, 1947, №4-5, с.241-243; **15.** в.Отечествен фронт, бр.428, 25.I.1946 г., вж. карикатурите на Б.Ангелушев, В.Виденов, Ст.Венев, Ал.Жендов; **16.** Златева,А. Художествено-творческите съюзи в подготовката... цит.съч.; **17.** Божинов,В. Защитата на... цит.съч.; Българската парламентарна делегация в Копенхаген и Париж. Отчет за нейната дейност в защита на България, направен от председателя на Народното събрание В. Коларов на 30.V.1946 г. С., 1946, с.3-14; М.Исусов, Сталин и България, С., 1991, с.92-93; Е.Калинова, България, Втората световна война и пътят към мира. В: Страници от българската история. С., 1993, т.2, с.101-102; **18.** Димитров,Г. Делото на 9 септември е историческо дело, Реч в Народното събрание на 25.XII.1945 г., Съчинения, т.11, с.403; **19.** Чичовска,В. Държавни културни институции в България /1944-1948/, В: България 1300, Институции и държавна традиция, т.1, 1981, с.459-482; А.Златева, Творческите организации и ОФ власт... цит.съч.; същата, КНК, КНИК и "саморазтурянето" на неудобните творчески сдружения 1946-1951, В: сб.България след 1944 г.- история, проблеми, тенденции. Шумен, 2002, с.19-43; От лятото на 1945 г. съюзите са обединени в Камара на народната култура, в която членуват 9 съюза, между които са: Съюзът на българските писатели /СБП/, Съюзът на художниците в България /СХБ/, Съюзът на театралните служители /СТС/, Съюзът на филмовите дейци /СФД/ и дружествата на музикалните дейци. На 7.IX.1945 г. на мястото на М-вото на пропагандата се сформира М-во на информацията и изкуствата; **20.** Стенографски дневници на XXVI-то ОНС, 1-ва раб. сесия, 41 засед., с.446-447. /В.Павурджиев е народен представител на БЗНС/; **21.** Чичовска,В. Движението за славянско единство в международните културни връзки на България /1944-1947/, В: Международни отношения и външна политика на България след Втората световна война, С., 1982, с.289-342; Культурные связи Болгарии с балканскими странами народной демократии /1944-1948/, Etudes Historiqrues, т.IX, 1979, с.247-273; **22** Сесията протича в два етапа - от 25 април до 15 май и от 15 юни до 12 август 1946 г., виж В.Божинов, пос.съч., с.133; **23.** Чичовска, В. А. Златева, цит. съч. бел.19; **24**. Димитров,Г. Избрани произведения, С., 1972, с.78; **25** Златева,А., Залогът Катин и българската следа в него, сп.Историческо бъдеще, 2004, кн.1-2, с.206-230; **26.** в.Отечествен фронт, бр.584, 1.VIII.1946 г. ; **27.** ЦДА на РБ, ф.551, оп.1, а.е.4, л.77; в.Литературен фронт, бр.29/31, 23.III/6.IV.1946 г. Секторът се организира непосредствено след 9.IX.1944 г. под название Дирекция за културна дейност сред войската. вж. подробно Тр.Доброславски, Дирекцията за културна дейност сред войската, в.Народна войска, бр.236, 20.VI.1946 г.; **28**. Руж,Ив. Военна живопис, в.Народна войска, бр.434, 15.I.1947 г.; **29.** ЦВА, ф.3, оп.1, а.е.31, л.305; в.Изгрев, бр.457, 30.III.1946 г. ; **30.** По въпроса за филмирането на Отечествената война 1944-1945 г. вж. в.Отечествен фронт, бр.426, 23.I.1946 г.; **31.** ЦДА на РБ, ф.551, оп.1, а.е.4, л.72; в.Народна войска, бр.393, 27.II.1946 г.; **32.** Св.Обретенов в писмо до Г.Димитров, Г.Димитров за литературата, изкуството и културата, С., 1971, с.311; в.Народна войска, бр.381/3.I, 385/3.II, 392/7.II, 394/21.III.1946 г.; сп.Славяни, кн.6, 1946 г.; **33.** в.Вестник на вестниците, бр.1 /ед/, 22.IV.1946 г.; **34.** в.Лост, бр.15, 12.VI.1946 г.; в.Изгрев, бр.619, 11.X.1946 г.; сп.Славяни, кн.2-3, 1946 г.; ЦДА на РБ, ф.551, оп.1, а.е.4, л.100-101; **35.** Пак там, ф.551, оп.1, а.е.4, л.100-101; в.Литературен подем, бр.7, май 1946 г.- орган на Съюза на литературните кръжоци в България със седалище Ст.Загора.; ЦДА на РБ, ф.551, оп.1, а.е.5, л.129-134; **36.** ЦВА, ф.3, оп.3, а.е.97, л.171,172; Д.Остоич, 15 години българско изобразително изкуство, С., 1959, с.15; **37.** в.Дунавски културен фронт, бр.1, 18.III.1946 г.; сп.Сердика, кн.3-4, 1946, с.76. /Изложбите се организират в Казанлък, Русе, IV р-н в София, от групата на художниците-звенари и др./; **38.** В беседа с писатели-комунисти Г.Димитров отбелязва, че на тези два вестника може да се разчита, вж. Г.Димитров за... цит.съч., с.217; **39.** Виж поредицата в "Папагал" от 17.II/1.III/26.IV.1946 г.; **40.** в.Отечествен фронт, бр.426, 23.I.1946 г.; **41.** ЦДА на РБ, ф.2, оп.1, а.е.4, л.165-167; А.Златева, Залогът Катин... цит.съч., сп.Историческо бъдеще, 2004, с.206-230; **42.** в.Работническо дело, бр.93/6.I и бр.178/9.VIII.1946 г.; **43.** ЦДА на РБ, ф.2, оп.1, а.е.4, л.165-167; **44.** ЦДА на РБ, ф.123, оп.1, а.е.30, л.188. /Доклад на секретаря на СТС Г.Гочев пред III пленум "Обществената и обществено-културната дейност на СТС - постижения и слабости 1945/ 1946 г., с.177-192/. Съюзът на артистите се преименува така на XIX-я си конгрес, състоял се през юни 1945 г./; **45.** ЦДА на РБ, ф.123, оп.1, а.е.30, л.193; сп.Изкуство, кн.4-5, 1946 г.; **46.** в.Изгрев, бр.456, 29.III.1946 г.; ЦДА на РБ, ф.123, оп.1, а.е.30, л.177; **47.** ЦДА на РБ, ф.123, оп.1, а.е.30, л.188; сп.Театър, кн.2, 1946 г. Виж подробно за постановките В: Народен театър "Иван Вазов". Летопис, януари 1904-юли 2004. С., 2004, с.381-397; **48.** ЦДА на РБ, ф.123, оп.1, а.е.30, л.197; пак там, ф.2, оп.1, а.е.102, л.143; в.Български театър, бр.290/291, 14.V.1946 г. ; **49.** Григоров,Р. Българската кинодокументалистика - летописец на нашата социалистическа епоха, сп.Кино и фото, кн.5, 1973, с.56; **50.** Г.Димитров за литературата..., цит.съч., с.286; **51.** Г.Димитров в спомени на дейци на културата, С., 1982, с.97; **52.** ЦДА на РБ, ф.141, оп.2, а.е.13, л.63-64,132; **53.** ЦДА на РБ, ф.141, оп.1, а.е.4, л.136; вж. по-подробно Р.Тодорова, Българо-полските и българо-чехословашките отношения 1945-1949 г., ИИИ, т.VIII, 1978, с.365-382; **54.** в.Българо-съветско единство, бр.1, 20.VI.1946 г.; **55.** Виж. по-подробно В.Чичовска, Ролята на българо-съветските дружества за укрепване дружбата между България и Съветския съюз /1946-1948/, В: Октомврийската революция и българо-съветската дружба, С., 1967, с.345-378; Л.Чернова, Роль обществ дружбы в становлении советско-болгарского сотрудничества в 1944-1948, сп.Советское славяноведение, кн.6, 1982 г. **56.** Участват Н.Ланков, Н.Фурнаджиев, П.Владигеров, Д.Пантелеев, В.Павурджиев, Л.Маринов-Ламар, и др. За 1 месец след откриване на Дома членовете на д-вото нарастват на 1000. вж. в.Отечествен фронт, бр.693, 3.XII.1946 г.; **57.** в.Отечествен фронт, бр.669, 5.XI.1946 г.; вж. подробно М.Лалков, Българоюгославските културни връзки /септември1944-февруари 1947/, ГСУ, Ист.ф-т, т.68, С., 1979, с.317-334; **58.** Тодорова,Р, цит.съч... В дружеството участват Д.Габе, П.Динеков, П.Димитров, Пр.Кършовски, Л.Пипков, П.Стайнов и др.; ЦДА на РБ, ф.141, оп.1, а.е.4, л.105; сп.Сердика, кн.5-6, 1946 г; В.Чичовска, Международната цит. съч., с..91-108; **59**. в.Български народен театър, бр.302/303, 1.II.1946 г.; в.Изгрев, бр.425, 22.II.1946 г.; **60.** Казасов,Д. Дейност на Министерството на информацията и изкуствата 9.IX.1944/9.IX.1946 г., С., 1947, с.41-46. Вестникът е ед.брой и излиза на 22.IV.1946 г., а списанието - от 1.VI.1946 г. ; **61.** в.Народна войска, бр.328, 5.X.1945 г.; в.Отечествен фронт, бр.428, 19.II.1946 г.; в.Работническо дело, бр.712, 25.XII.1946 г.; **62.** Казасов,Д. Дейност на М-вото..., с.44; в.Отечествен фронт, бр.427, 24.I.1946 г.; **63.** в.Отечествен фронт, бр.695,5.XII.1945 г.; ЦДА на РБ, ф.141, оп.2, а.е.1, л.40-41; а.е.2, л.39; виж по-подробно В. Чичовска, Международна...цит. съч., с.159-160; **64.** ЦДА на РБ, ф.141, оп.2, а.е.1, л.60; пак там, оп.3, а.е.2, л.39; А.Златева, Корабът, който не вдигна платна /Италианският интелектуалец Ж. Нурижан и българският "Кораб на изкуствата"/, В: Българи в Италия, италианци в България. Приноси. С., 1997, 508-524; същата, Творческите организации... цит. съч., бел. 3; същата, "Корабът на изкуствата" или прмълчаваните усилия на независимите творци у нас за преодоляване на изолацията 1944-1947 г. В: XI-ти Понтийски четения, 2005, Историята-начин на употреба, Варна., 2005/ под печат/; **65.** в.Българо-съветско единство, бр.1, 20.VI.1946 г.; **66.** сп.Славяни, кн.2-3, 1946 г.; **67.** ЦДА на РБ, ф.141, оп.2, а.е.13, л.5; ф.2, оп.1, а.е.1, л.188; в.Отечествен фронт, бр.412, 3.I.1946 г.; **68.** ЦДА на РБ, ф.2, оп.1, а.е.1, л.25; Кишкилова,П. Начало на културното сътрудничество между България и СР Румъния /1944-1947/, ИПр, 1979, кн.4-5, с.185-196. / Излиза сп.Българи и румъни, бр.1, 1946 г./; **69.** Чичовска,В. Международната ... цит. съч.; А.Златева, Участието на художествено-творческата интелигенция в културния процес и обмен между Източната зона /ГДР/ и България 1944-1950. В: Колегиум Германия, С., 1997, с.273-284; в. Български народен театър, бр.308/309, 10.V.1947 г. В Париж се дискутира възможността за възстановяване на международното театрално общество, забранено от Райха; **70.** В интервю пред в.Народ Дж.Мак отбелязва "За нещастие, все още остава значително непознаване на България в странство", вж. в.Работническо дело, бр.82, 12.IV.1946 г.; **71.** в.Литературен фронт, бр.4/46/, 29.IX.1945 г. ; **72.** в.Отечествен фронт, бр.388, 4.XI.1945 г. ; **73.** сп.Сердика, кн.1-2, 1945 г.; вж. по-подробно В.Чичовска, Международната... цит.съч., с.108-113; **74.** в.Отечествен фронт, бр.389, 5.XII.1945 г.; **75.** ЦДА на РБ, ф.2, оп.1, а.е.100, л.87; **76.** К.Морган изнася пред творческите съюзи и обществеността сказки на тема "Интелигенцията и съпротивителното движение във Франция", в.Народна войска, бр.430, 27.I.1945 г. ; **77.** в.Народна войска, бр.371, 24.XI.1945 г. ; **78.** Казасов,Д. Дейност на... , с.45; в.Отечествен фронт, бр.400, 16.XII.1945 г.; **79.** ЦДА на РБ, ф.551, оп.1, а.е.4, л.81-84; А.Каменова, Първият пробив на запад, в.Литературен фронт, бр.33/75/, 20.IV.1946 г.; **80.** сп.Сердика, кн.3-4, 1946 г.; в.Изгрев, бр.469, 13.IV.1946 г. ; **81.** сп.Сердика, кн.5-6, 1946 г.; виж по-подобно В.Чичовска, Международната... цит. съч., с.202-206; **82.** Казасов,Д. Дейност на..., с.45; в.Отечествен фронт, бр.400, 16.XII.1945 г. ; **83.** ЦДА на РБ, ф.551, оп.1, а.е.4, л.92-112; **84.** Пак там, ф.551, оп.1, а.е.4, л.81-84; А.Каменова, Първият пробив на запад, в.Литературен фронт, бр.33/75/, 20.IV.1946 г.; **85.** сп.Сердика, кн.3-4, 1946 г.; в.Изгрев, бр.469, 13.IV.1946 г.; **86**. сп.Сердика, кн.5-6, 1946 г.; **87.** ЦДА на РБ, ф.2, оп.1, а.е.140, л.48; в.Отечествен фронт, бр.562, 6.VI.1946 г.; **88.** ЦДА на РБ, ф.2, оп.1, а.е.157, л.116; а.е.21, л.21; в.Изгрев, бр.549, 23.VII.1946 г.; в.Работническо дело, бр.177, 8.VIII.1946 г.; **89.** ЦДА на РБ, ф.551, оп.1, а.е.4, л.92-112; в.Отечествен фронт, бр.613, 4.IX.1946 г. в.Работническо дело, бр.96, 29.IV.1946 г.; **90.** в.Отечествен фронт, бр.571, 17.VII.1946 г.; **91.** ЦДА на РБ, ф.2, оп.1, а.е.21, л.21.; **92.** в.Работническо дело, бр.177, 8.VIII.1946 г.; **93** сп.Изкуство, кн.9, 1947 г. ; **94.** Тончева,Ел. Любомир Пипков, С., 1962, с.58-59.; **95.** Казасов,Д. Дейност на..., с.41 /издават се "Български народни песни", "Монография на българското изкуство от Паисий до днес" на Н.Мавродинов, "Антология на съвременната българска поезия"/; сп.Сердика, кн.5-6, 1946 г.; **96.** виж. по-подробно В.Чичовска, Bulgaran-British Cultural Relations 1944-1948, BHR, 1983, 1, p.23-28; **97.** ЦДА на РБ, ф.2, оп.1, а.е.172, л.163; В.Чичовска, Културната политика на България / 1944-1958/, ВНР, 1, 1984 г., с.17; **98.** ЦДА на РБ, ф.2, оп.1, а.е.157, л.1; М.Минков, Новото българско радио 1944-1956, ГСУ, т.73, 1982, с.107; **99.** в.Изгрев, бр.388, 6.I.1946 г. /С Дудов дискутира Марио Солдати/; **100.** Пак там, бр.457, 30.III.1946 г.; **101.** в.Отечествен фронт, бр.634, 27.IX.1946 г.; **102.** Казасов,Д. Дейност на... цит.съч., с.39-40; ЦДА на РБ, ф.2, оп.1, а.е.157, л.1-2; **103.** в.Отечествен фронт, бр.395, 12.XII.1945 г. ; **104**. Пак там, бр.695, 5.XII.1946 г.; **105**. в.Изгрев, бр.439, 10.III.1946 г. ; **106**. ЦДА на РБ, ф.143, оп.1, а.е.139, л.152-153; пак там, а.е.157, л.167; в.Български народен театър, бр.300/301, 1.I.1947 г.; **107.**

в.Изгрев, бр.461, 4.IV.1946 г. Приема се решение за възстановяването на италианския културен клуб в София; **108.** Казасов, Д, Дейността на..., с.39; **109.** в.Отечествен фронт, бр.634, 27.IX.1946 г. ; **110.** Българската общественост за расизма и антисемитизма, С., 1937 г. Изказват се Кр.Сарафов, А.Николов, А.Страшимиров и др./; вж. по-подробно И.Димитров, Българската общественост, фашизмът и войната /1934-1937/ , С., 1976 г.; Е. Калинова, ..цит. съч., бел.17; **111**. Ковачева,М, Българската колония в Аржентина и Г.Димитров, сп.Векове, кн.3,1982,с.20-26; в.Изгрев, бр.547, 20.VII.1946 г.; **112**. в.Вестник на вестниците, ед.бр., 22.I.1946 г.; **113.** в.Отечествен фронт, бр.395, 12.XII.1945 г. ; **114.** ЦДА на РБ, ф.141, оп.2, а.е.6, л.85; пак там, ф.143, оп.1, а.е.123, л.260; **115**. сп.Славяни, кн.1, 1946 г.; ЦДА на РБ, ф.141, оп.3, а.е.16, л.2-5; За активна и ползотворна дейност в защита на българските интереси Славянският к-т предлага на правителството на НРБ ръководителите на комитетите в Америка да бъдат наградени с наши държавни отличия. вж. ф.141, оп.2, а.е.8, л.175; **116.** в.Отечествен фронт, бр.416, 10.I.1946 г.; пак там,, бр.569, 14.VII.1946 г. По-късно той се преименова "Париж-София" в отличие от бюлетина, издаван от МИИ в София под първото заглавие; **117.** ЦДА на РБ, ф.141, оп.1, а.е.4, л.128; в.Отечествен фронт, бр.724, 12.I.1947 г. ; **118.** Исусов,М. Външнополитическата дейност на В.Коларов 1944-1949 г., В: Международни отношения и външна политика на България след Втората световна война. С., 1982, с.64-65; **119.** Пенчев,Д.Пенчо, Васил Коларов на Парижката мирна конференция 1946 г. В: Шуменци строители на съвременна България. Шумен, 2004, с.209-20.20; Доклад...цит. съч; **120.** ЦДА на РБ, ф.123, оп.1, а.е.138, л.40. ЦР на Съюза на артистите издава до всички свои поделения-секции по този повод специално Окръжно. Сумата е внесена на 6.IX.1946 г.

ВОЙНАТА СРЕЩУ ХИТЛЕРИСТКА ГЕРМАНИЯ 1944-1945 г., ОТРАЗЕНА В НАШАТА ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКА ЛИТЕРАТУРА

Ташо В. Ташев

Участието на Българската армия във войната срещу хитлеристка Германия е крупно военно събитие в нашата най-нова история. То е обект на научно изследване и описание от страна не само на военните историци, но и на писатели, поети, журналисти, художници, композитори и кинодейци.

Непосредствено след завършването на войната, поради това, че архивните документи за нея не бяха обработени и систематизирани, достъпът до тях беше ограничен. Към Военно- историческия отдел на Генералния щаб бе формирана специална работна група от действащи и запасни офицери, участвували във войната, които имаха за задача да прегледат архивните документи за войната и да подготвят за печат цялостен труд за нея. В продължение на редица години тази група извърши огромна работа по систематизирането на фактическия материал за отделните операции и за участие на родовете и видовете войски във войната. Тези материали, над 70 заглавия, са написани на машина и се съхраняват в библиотеката на военно-историческия отдел. Макар че нямат стойност за изследователски труд, те представляват интерес като готов подбран материал за научните работници, които работят по проблемите на войната.

Войната срещу хитлеристка Германия 1944-1945 г. е известна в нашата военноисторическа литература до 1989 г. като Отечествена война на България. За първи път името Отечествена война се споменава в доклада на Тодор Звездов, секретар на Областния комитет на БРП(к) в Пловдив, публикуван в отделна брошура със заглавие "Отечествената война", ноември 1944 г. Новогодишната реч на генерал Фердинанд Козовски "Втори етап на Отечествената война започва. Защо трябва да воюваме" във вестник "Народна войска" от 30 декември 1944 г.; историкът Димитър Косев публикува статия със заглавие "Отечествената война" във вестник "Народна войска" от 7 февруари 1945 г. Това са първите автори, които нарекоха нашата война срещу хитлеристка Германия "ОТЕЧЕСТВЕНА ВОЙНА", копирана от Червената армия. Всички автори след това приеха наименованието и то стана официално заглавие до 1990 г., когато беше заменено с "Участието на БНА във войната срещу хитлеристка Германия" или "Участието на БНА в заключителния етап на Втората световна война".

Първата книга за войната е Възпоменателен сборник "Вихър", издаден през 1945 г. Същата година популярната библиотека "Наши времена" започва да издава очерци, посветени на героите на 2-ра, 3-та, 4-та, 6-та, 8-ма пехотни дивизии и на Бронираната бригада. Първият автор, който издаде самостоятелна книга "Отечествената война. Илюстрована хроника", 1946 г. е полковник Иван Кирчев, началник на разузнавателния отдел към щаба на I БА. Макар да е популярна, авторът за първи път дава информация за състава на БА, за имената на командирите на армиите и дивизиите и кратко описание на бойните действия през първата и втората фаза на войната.

Първият опит да се разгледат подробно основните действия на БА във войната срещу хитлеристка Германия е трудът на група военни историци (Щ. Атанасов, Л. Данаилов, М. Алексиев, П. Хаджииванов и Б. Чолпанов) "Кратка история на Отечествената война 1944-1945", издадена 1958 г. Книгата съдържа два раздела: Национална освободителна борба на българския народ 1941-1944 и Отечествената война 1944-1945 г. В този труд за първи път Отечествената война се разглежда като продължение на въоръжената борба. По този въпрос може да се спори. Въоръжената борба има друга организация, въоръжение и тактика, за разлика от редовната армия. Вярно е, че целта е една - да се води война срещу хитлерофашизма, но формите са различни. Ако се приеме, че Отечествената война е продължение на въоръжената борба, то би следвало да се определи, че нашата армия е водила партизанска война.

Всички военни операции, проведени от БА по време на войната 1944-1945 г. и тяхното значение за развитието на българското военно изкуство, са отразени в труда на известния наш военен историк и началник на Генералния щаб по време на войната ген. полковник Кинов "Кратка история на военното изкуство" т-2, 1960 г. Международната обстановка и външно политическото положение на България, вътрешното положение и кратък преглед на бойните действия са отразени в книгата на проф. Воин Божинов "Защита на националната независимост на България 1944-1945", издадена 1962 г.

По случай 20-годишнината от завършването на войната е издадена книгата "Приносът на българският народ за разгрома на фашистка Германия", 1964 г., написана от авторски колектив, начело с ген. Кинов, ген. Маринов и други. Този труд представлява съкратено издание на тритомното издание за войната с някои нови изводи и обобщения. Във връзка с

30-годишнината от края на войната, авторски колектив от преподаватели във Военна академия издава книгата "Участието на България в разгрома на хитлеристка Германия", 1975 г. Този труд е предназначен за широката читателска среда и затова проблемите са разгледани по-обобщено и популярно.

За нашата военна историография най-значително постижение е тритомната история на Отечествената война, издание на Военноисторическия отдел на Генералния щаб (т.1, 1961 г.; т.2, 1963 г.; т.3, 1966 г.). Това е най-пълният и най-задълбочен труд, в който са обхванати въпроси на въоръжената борба (том 1), подготовката, бойните действия през първия и втория период на войната и резултатите от нея (том 2 и 3). Основните събития са дадени достоверно и убедително. Трябва да се отбележи, че бойните действия на БА до известна степен са разгледани изолирано, има известно подценяване на ролята на ЮНОВ. При разработването на труда не са използувани публикации на чужди езици и чуждестранни архивни документи.

В посочените по-горе книги данните за състава, групировката и замисълът за действията на противника не са пълни, дават неточна представа за усилията на БА в борбата срещу хитлеристката армия. В тези трудове авторите им недостатъчно са използвали чуждестранни архивни документи. В някои случаи дейността на БА се разглежда откъснато от бойните действия на Съветската армия и ЮНОВ. Не е даден научно обоснован отговор на фалшификаторите, които грубо изопачават историческата истина по много въпроси от историята на Отечествената война. Всичко това обосновава необходимостта да се напише нова история за Отечествената война. С тази задача се зае Институтът за военна история към Генералния щаб. За целта бяха привлечени нови автори, военни и цивилни, над 50 души, някои от които не бяха публикували нищо за войната. За разлика от тях не бяха включени като автори такива специалисти като проф. Атанас Пейчев, доц. Стоян Пенков, доц. Игнат Криворов, доц. Димитър Зафиров, всички преподаватели във Военната академия по военна история. Не са използвани като автори: началник-щабът на I БА полк. Петър Хаджииванов, началник щабът на Бронираната бригада полк. Асен Сурдолов, началник-щабът на 9-та пехотна дивизия полк. Левчо Савов и полковник Атанас Русев. Същите са използвани като консултанти. Авторският колектив освен богатия документален материал от ЦВА използва документи и от архивохранилищата на други страни, включително и редица нови, неизвестни досега документи на противника.

Новата четиритомна "История на Отечествената война 1944-1945" беше издадена през 1981-1984 г. Това е най-пълният и най-задълбочен труд за войната и голямо постижение за нашата военна историография. Трима от авторите са лауреати на Димитровска награда: проф. Мито Исусов, доц. Яко Молхов, доц. Нинко Косашки.

Отечествената война е била обект на внимание не само на военните историци, но и на участниците в нея. Много от тях написаха и публикуваха свои спомени. През 1953 г. бяха публикувани спомените на Станю Бончев "Шипченци на Драва" пом.-командир на рота в 23 пехотен полк. На следващата година Борис Ташев, пом.-командир на 3 гвардейски полк, публикува книгата "Гвардейци". Последваха спомените на Аврам Митев "Отрядът на войната" 1955 г. (за 35 гвардейска рота), на Стефан Бобев "Победни дни", 1956 г. (за 2 др., 24 пех. полк), на полк. Никола Ботев, командир на 31 пехотен полк "Силистренци в ОВ", 1957 г., на Димитър Димитров, пом.-командир на 11 пехотен полк "Ние бяхме на Драва", 1960 г. Общо за войната са публикувани спомените на 36 участници, от които на 20 помощник-командири, 6 на командири, 5 на писатели и журналисти, 1 на доброволец, 1 на фелдфебел-школник, 1 на доброволка и два дневника.

Трябва да отбележим, че няма написани и публикувани спомени на командирите на армии (Стойчев, Станчев, Урумов и Сираков), на командирите на корпуси (Т. Тошев и Трендафилов) - последният е оставил ръкопис "Бележки по Нишката и Косовската операция" и "Употребата на Бронираната бригада". От 14 командири на дивизии, участвали във войната, има публикувани само спомените на ген. Цоню Ганев "Сурови дни", 1965 г., командир на 16 пехотна дивизия. Във военно-историческата библиотеката се съхраняват в ръкопис спомените на ген. Стефан Та̀ралежков "Бойната история на 12 пехотна дивизия" и на ген. Ангел Доцев "Действията на 11 пехотна дивизия през втората фаза на ОВ". Макар и в съкратен вид през 1975 г. бяха публикувани спомените на началник-щаба на I БА полк. П. Хаджииванов "До Алпите с Първа Българска Армия". За достойнствата на тези спомени говори фактът, че в четиритомната "История на ОВ" тя бе цитирана 26 пъти. Интересни спомени публикува началник-щабът на 4-и корпус, полк. Д. Братанов - "Хора от окопите" 1966 г. и командирът на 10 пехотен полк Веселин Вълков - "Родопци в настъпление", 1973 г.

Независимо от това, че в спомените събитията са отразени субективно и в повечето случаи авторите им изтъкват своята роля като решаваща за успехите на дадени бойни действия или събития, те са ценен изворов материал за уточняване или отразяване на дадено събитие, за което не се знае нищо, или няма запазени архивни документи за него. Така например в публикуваните до сега научни трудове за ОВ, включително и в четиритомната история, не се пише нищо за бунтовете (дезертьорите) в I БА през януари 1945 г. За първи път ген. Щ. Атанасов в статията си "Дравските боеве" във ВИСб, 1955 г. споменава за тези бунтове, но по-късно в спомените си "Походът на Запад" 1966 г. пише подробно за тях. Попълна информация за тях дава Д. Гилин в спомените си "На война", 1962 г. На него командването е заповядало да спре дезертьорите със сила (с огън) и той изпълнява заповедта с цената на човешки жертви. За бунта на 24 пех. полк има пълно описание в спомените на помощник-командира на 3-та пех. дивизия Н. Петров "Сотин - Грабово. Балканци в атака", 1970 г. Авторът се спира на причините, които довеждат до тези бунтове, усилията на командването да предотврати и застави дезертьорите да се върнат в частите си. Единствено в тези спомени са посочени имената на организаторите на бунта, броя на жертвите при ликвидирането му (убити 2 души и 1 кон, ранени 4 войника и 5 коня) и решението на полевия съд (трима осъдени на смърт и десетина на различни срокове затвор). Как е била организирана стрелбата по дезертьорите и как са разоръжени научаваме от спомените на Стефан Симеонов, пом.-командир на 3 дружина от 44 пех. полк - "Път през войната", 1971 г.

За тези бунтове в I БА се споменава в доклада на командира на армията ген. Вл. Стойчев до министъра на войната ген. Д. Велчев от 17 януари 1945 г., в който дава отчет за състоянието на армията след боевете в Сремската операция и само на половин страница дава информация за тези бунтове, като посочва че "около 650 войника дезертьори и около 60 каруци са се отправили към България... убити са 4 войника и 1 кон, а 4 войника и 5 коня са ранени". От този доклад не може да се разберат нито причините, нито кои са организаторите, нито как е ликвидиран бунтът. Благодарение на публикуваните спомени ние можем да научим почти всичко за тях. Не знам защо официалната историография премълчава това събитие.

Почти във всички трудове за войната не се споменава нищо за заслугите на т.н. "царски офицери". Посочени са няколко негативни прояви на отделни командири, но пълна оценка за тях няма. Трябва да се отчете, че това са офицерите, които командваха армията по време на бойните действия и имат определена заслуга за победата. За разлика от това, е подчертана твърде много ръководната роля на БРП(к) и на помощник-командирите.

Не е уточнен и броят на жените, участвали във войната. Всички автори, включително и четиритомната история за войната посочват цифрата 4218. Тази цифра е взета от доклада на международния женски конгрес в Париж на 28 ноември 1945 г. Според него в първия период на войната са участвали 3700 жени, а във втория период - 518. Авторката на книгата "Българката в Отечествената война" Димитрина Щерева е успяла да издири и публикува поименно 850 жени. Къде е истината?

Участието на БА във войната е било обект на внимание от страна на редица научни работници, които разработват своите дисертации по този проблем. Първата дисертация на Николай Максимов "Приносът на България в разгрома на фашистка Германия" е защитена през 1956 г. в СУ. Същата година във Военната академия защитават дисертации майор Стойко Недев "Армейски тил в ОВ" и подполк. М. Марков "Създаване и укрепване на БНА в периода на ОВ". След това са защитени още 9 дисертации по проблемите на войната и други 19, в които са разработени отделни раздели или глави за войната.

От завършването на войната до днес нашата военна историография натрупа доста много заглавия на книги и статии в периодичния печат. Публикувани са 55 заглавия на общи и научни трудове за войната. Издадени са 48 популярни книги, от които 18 са очерци за подвига на загинали бойци, пом.-командири и командири. Публикувани са 14 сборника с различни материали за войната. ЦВА издаде 4 тома документи за войната (1978-1982), а другите архиви издадоха 8 сборника с документи по различни теми за войната. Публикувани са 25 книги с разкази и очерци за войната, 25 стихосбирки, 12 романа, 13 литературни сборника, 4 албума. Нарисувани са 34 картини с маслени бои, и отпечатани в периодичния печат разни сборници, 138 рисунки и карикатури, 8 скулптури. Композирани и отпечатани са 34 войнишки песни и маршове. Отпечатани са 25 пощенски марки. Заснети са 4 игрални филма и 16 документални за войната.

Днес нашата военна историография разполага със значително количество от научни и популярни книги, дисертации, мемоари и студии за участието на БА във войната срещу хитлеристка Германия. Всички тези материали, публикувани у нас и в чужбина, са анотирани и систематизирани в специална библиография "Отечествената война на България" - част първа, 1966 г. и втора, 1985 г. В тази библиография са посочени 4186 заглавия, от които 67 заглавия на съветски книги и статии, 61 заглавия на югославски, 24 на унгарски и 20 на немски.

Въпреки това голямо количество от книги, дисертации, студии и статии все още има проблеми за войната, които не са проучени, други - неправилно изяснени и тепърва ще трябва да се анализират фактите и документите за тяхното изясняване. Да се надяваме, че бъдещите млади историци ще направят това.

ОГРАБВАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Господинка Никова

Дълго време българската историография предпазливо отбягваше въпроса за характера на Московското съглашение за примирие от 28 октомври 1944 г. и за наложения с него статут на България. През последните години в научната ни литература убедително се утвърждава мнението, че на практика е подписана безусловна капитулация,[1] а на страната е наложен окупационен режим. Тъй като точка 18-та от примирието поставя тристранната Съюзна контролна комисия под председателството на Съветското главно командуване,[2] то неговите представители получават правото да се разпореждат с целокупния живот в страната, с нейните финанси и стопанство.[3] Формираната към съветската мисия в СКК икономическа секция се ползва с правото да контролира всички интересуващи я авоари в българските банки и в частност да следи сметките, в които се вписват доходите от чуждестранните фирми. По този начин секцията има възможност да контролира както цялостното развитие на българската икономика, така и външноикономическата й политика.[4]

Нещо повече, лаконичните формулировки на международните споразумения за България дават възможност на Съветския съюз да ги тълкува по свое усмотрение и да разшири обхвата на много от санкциите. Поради това, без да се изследва конкретното приложение на отделните клаузи, не може да се добие и пълна представа за реалните последствия от тях. За съжаление, именно този род документи в продължение на няколко десетилетия бяха засекретени. Освен това Съветското главно командуване в България и съветската мисия в СКК, Управлението на съветските имущества и др. с напускането на страната изнасят и документацията си. За тяхната дейност се съди по проникналата информация във фондовете на българските институции.

В разсекретените и публикувани досега документални сборници в Русия[5] са включени само по 2-3 документа, отнасящи до условията на примирието и на мирния договор с България, които далеч не са в състояние да разкрият характера им. Поради това и в издадените обобщаващи изследвания за Източна Европа руските историци не отчитат различията в следвоенния статут на отделните държави от региона, а ги поставят под общия знаменател „освободени от фашизма", като съответно отхвърлят и понятието „окупация".[6] И в найновите публикации продължава да се твърди, че „Съветският съюз се явявал за България не само могъщ, богат и великодушен партньор, играещ важна роля във формирането на нейната икономика и социална сфера, но по същество и неин донор"[7] . Системното проучване на българските източници от следвоенния период оборва този мит.

Спазвайки член 1, буква „с" от Съглашението за примирие, нашата страна взима участие в заключителния етап на войната срещу Германия.[8] Посоченото условие не е задължително за всички бивши сателити на Германия. Така например Финландия, макар че сключва по-рано примирие, не е заставена да воюва срещу Третия райх и не й е наложен окупационен режим. Както е известно, участието в заключителния етап на войната струва на българското стопанство над 133 милиарда лева, а в продължилите 8 месеца бойни действия са дадени над 40000 убити, изчезнали и ранени.[9] Въпреки тези загуби и силните разрушения от бомбардировките, мирният договор лишава България от правото на обезщетения, докато Финландия получава репарации от Германия. Отправеният протест по повод на това несправедливо решение от тогавашното българско правителство до министрите на външните работи на СССР, Великобритания, САЩ и Франция остава без отговор.[10] За разлика от Румъния, България не воюва срещу СССР, но по настояване на съветската мисия е заставена да вземе участие във възстановяването на Севастопол. Срещу символично заплащане през март 1945 г. тя предоставя голяма част от необходимите строителни материали за разрушения от войната град. [11]

Съгласно чл. 15 от Съглашението за примирие българското правителство е задължено да поеме изцяло издръжката на съветските войски в страната.[12] То редовно изплаща левови суми на Съветското главно командване, безвъзмездно му предоставя всички необходими хранителни продукти, горива и други материали и услуги като квартири, международни телефонни разговори и т. н. Освен това условие на примирието, докато траят военните действия, България е принудена да снабдява и частите на Трети украински фронт и на съветския Черноморски флот. Някои от исканите видове припаси са в много големи количества, което задълбочава продоволствената криза сред населението и създава огромни проблеми за българската войска. Дирекцията за гражданска мобилизация прави нееднократни постъпки пред командването на съветските войски да намали някои от доставките, то обаче не отстъпва. До края на 1947 г. издръжката на съветските войски гълта около 1/5 от ежемесечния бюджет на страната.[13]

Съгласно член 12 от Съглашението Съветският съюз получава като военен трофей „всичкото намиращо се на българска територия военно имущество на Германия и нейните сателити".[14] И тази клауза обаче се тълкува твърде произволно. Иззети са и търговските стоки на тези страни, намиращи се вече на българска територия. Като военен трофей са предадени трите най-големи български търговски кораби.[15] Съветски влекач изтегля сухия док на пристанище Варна, построен с германски съоръжения, но изцяло с български средства.[16]

Значително се превишават и санкциите, предвидени по чл. 17 от Съглашението. Според него българското правителство се задължава да „обезпечи използуването върху територията на България на промишлените и транспортните предприятия, а така също на средствата за връзка, силовите станции, предприятия и учреждения за обществено ползуване, складове за топливо и други материали съобразно с инструкциите, дадени през време на примирието от страна на Съюзното/Съветското/ главно командуване."[17] На основание на посочения член двете корабостроителници „Кораловаг" и „Нептун" във Варна и пристанищните работилници в Бургас, Русе и Лом започват да изпълняват поръчки само за нуждите на съветското морско командуване, като тяхното производство авансово се финансира от българското държавно съкровище.[18] И други български предприятия са натоварени с подобни поръчки. За нуждите на съветските войски са иззети 40000 железопътни вагони и много други транспортни средства. На практика железопътният транспорт е парализиран и не е в състояние да участва във възстановяването на стопанския живот в страната. Докато трае примирието българското правителство прави многократни постъпки за връщане поне на част от вагоните, но за съжаление те остават безрезултатни.[19]

Още през 1945 г. Съветският съюз слага ръка и върху добива на полезните изкопаеми. Правилата за експлоатацията, товарно-разтоварните работи и транспорта на рудите започват да се определят директно от НКВД, а самото ръководство на тази дейност се осъществява от Първо главно управление при Съюза на министрите на СССР.[20] През същата година е създадено и строго засекретеното съветско-българско минно дружество за експлоатация на урановите находища в България. Условията за дейността на дружеството също така се диктуват от НКВД и лично от Л. П. Берия, който отговаря за изпълнението на съветската атомна програма. Съуправлението от българска страна се осъществява от МВР. В дадения случай изобщо не може да става дума за сътрудничество, а за налагането на откровен съветски диктат върху добива на тази суровина с изключително важно военно-стратегическо значение.[21]

Съгласно член 11 от Съглашението българското правителство се задължава „да възвърне в пълна изправност на Съветския съюз, а така също на Гърция и Югославия и на другите Обединени народи[22] изнесените от страна на Германия и България от техните територии по време на войната всички ценности и материали."[23] Съветската собственост в страната се ограничава до 2-3 имота в столицата, но българското правителство веднага финансира реставрирането на руската църква и на пострадалите от бомбардировките сгради. Много повече главоболия създава възстановяването на изнесените ценности и материали от Гърция и Югославия. То започва веднага след подписването на примирието, а през цялата 1945 г. се водят множество дела за компенсации и обезщетения.[24]

Допълнителни условия за ограбването на България създава и засиленото германско присъствие в българската икономика. Тази тенденция се наблюдава още от началото на 30-те години, а по време на войната немските фирми завземат всички основни стратегически производства и търговията с техните стоки.[25] Голяма част от българските фирми, висши учебни заведения, държавни и културни институции са преоборудвани с немска техника.[26] В предвоенния период българската стопанска и техническа интелигенция се обучава преимуществено, а през годините на войната единствено в Третия райх.[27] Преминаването на германската собственост в съветска дава възможност на СССР безпроблемно да заеме лидерската позиция на Германия, да наложи контрол върху стратегическите стопански отрасли и да ускори технологичната си инвазия. Сложният процес на транформация на немската собственост и до днес подхранва претенциите на Русия за някои бивши съветски имущества, поради което ще се спрем по-подробно на този въпрос.

Още на 15 септември 1944 г. Министерският съвет приема постановление, с което поставя под надзор немските имущества в България.[28] По силата на член 13 от Съглашението за примирие българското правителство се задължава да не експроприира и изнася от страната тези имущества /включително ценностите и валутата/ без разрешението на СКК.[29] Впоследствие, по настояване на съветската мисия, то предава в СКК балансите на всички действуващи германски фирми в България и на българските в Германия.[30] Рекапитулацията от декларираните и неизплатени от 5 септември 1944 г. до края на август 1945 г. задължения на германските фирми в страната към българските физически и юридически лица възлизат на 407 673 256 лв..[31] Декларираните и неизплатени стоки, открити акредитиви и др. на българските частни фирми и лица към германски фирми и граждани са на обща стойност 168 720 000 лв. Съгласно разпореждането всички установени задължения се внасят по специална сметка в БНБ до 31 август 1945 г..[32]

По решение на Потсдамската конференция /юли - август 1945 г./ СССР придобива право само върху германските активи в бившите сателити на Третия райх. Въз основа на това решение през май 1946 г. е приет и специален закон за предаване в притежание на СССР на декларираните немски дялове в акционерните дружества, движими и недвижими имущества, авоари в банките, техническа документация, маркови знаци и патенти и пр. Българското правителство също така е длъжно да изплати и стойността на щетите, причинени на немските активи /фабрики, мини, електроцентрали, сгради и т. н., на тяхното оборудване и обзавеждане/.[33]

Прехвърлянето на германската собственост се извършва през 1946-1948 г. Към търговското представителство в София е създадено Управление на съветските имущества, което става съсобственик на 159 предприятия в страната с преобладаващо германско участие.[34] Освен това усвоява и австрийските имущества в страната.[35] На практика СССР слага ръка не само върху наличните активи, но и върху пасивите, т. е. обезщетенията за нанесените щети по време на войната, кредитните задължения както на германските юридически и физически лица към България, така и на българските към Германия. Той прехвърля правата си от германската върху цялата немска собственост, т.е. и върху австрийската. През първата половина на 1947 г. Управлението на съветските имущества отнема от министерствата, предприятията, научните и културните институции германското техническо оборудване, независимо че е внесено по редовния стокообмен и е българско притежание. Поради лишаването им от машините и основните средства за производство много предприятия са принудени да преустановят дейността си.[36]

На 10 януари 1948 г. в Москва се подписват два специални протокола. Първият от тях заставя българското правителство за сметка на всички неуточнени и несъбираеми кредитни задължения на бившите германски предприятия да обезщети Съветския съюз с 9 милиона щатски долара.[37] За неизплатените дотогава печалби и дивиденти от тези предприятия правителството се задължава да достави допълнително 2 500 т оловен и 1 500 т цинков концентрат. С втория протокол Управлението на съветските имущества продава на България немските дялове в 3 застрахователни дружества, 1 кредитно, 1 транспортно, 3 електродобивни и 99 търговски и индустриални предприятия, 69 апартамента и къщи, 10 празни места, строителни машини, инструменти и други движими имущества срещу общата сума от 487 млн. лв. Съгласно втория протокол България заплаща още една компенсация от 2 681 680 лв. за загубените или повредени движими немски имущества, по-голямата част от които са иззети от съветските войски по време на престоя им у нас. Въпреки настояванията от българска страна, московските споразумения не разграничават германската от австрийската собственост.[38]

През 1949 г. СССР връща обратно и около 2500 германски патенти и маркови знаци, при положение, че със закона от 1946 г. са иззети около 6000. Създава се и двустранна комисия, която изчислява стойността на немските дялове в предприятията, където германското участие е под 50%. Съветските оценки са по-високи от тези, изготвени от българската част на комисията. За акциите на гражданите на Третия райх в посочените предприятия българското правителство е принудено да приведе в разстояние на 1 месец по сметката на Управлението на съветските имущества около 200 млн. лв.[39]

В края на 40-те години, въз основа на немските активи в най-големите предприятия в страната, на паритетни начала са създадени 4-те българо-съветски дружества - „ТАБСО", „КОРБСО", „ГОРУБСО" и „Совболстрой". Управлението на съветските имущества в България е съучредител и на четирите дружества.[40] Практически тези крупни обединения обхващат стратегическите сфери на българската икономика - въздушните комуникации, корабостроителната и кораборемонтната дейност, експлоатацията на основните суровинни източници, строителството на всички големи обекти.

След като най-ефективните действащи германски предприятия са включени в българо-съветските дружества и тези обединения налагат контрол върху основните стопански дейности на страната, СССР се стреми да се освободи от собствеността си в останалите смесени предприятия. Новият протокол за продажба на бившите немски активи е подписан на 14 август 1952 г. Върнатите по тази спогодба дружества с германско дялово участие са 26, от които само 15 са действуващи. За тях България заплаща на Управлението на съветските имущества 44 325 899 нови лв.[41] Съгласно двустранното споразумение СССР продава на България и редица недвижими имоти в София, бивша германска собственост. В списъка са включени 24 къщи и жилищни кооперации, оценени за 9 994 324 лв., 13 апартамента на обща стойност 967 892 лв. и два незастроени поземлени участъци за 10 973 211 лв. В двустранния документ изрично е подчертано, че „предявяването на каквито и да било претенции и искания към Съветския съюз по имуществото, продавано и предавано на НРБ съгласно настоящия протокол, е изключено".

В подписания през 1952 г. протокол за първи път става реално разграничаване на германските от австрийските имущества. Последните се връщат на България, но под аренда. За тях българското правителство изплаща на Управлението на съветските имущества от 1 октомври 1952 г., на равни тримесечни вноски, годишен наем в размер от 534 059 лв. Управлението реинвестира тези суми за свои нужди в България, но разходите по поддръжката на арендуваното имущество - по неговия ремонт, реконструкция и пр., както и всички застраховки остават за наша сметка. В текста на споразумението също така е указано, че съветското правителство не носи отговорности по задълженията, произтичащи от експлоатацията на австрийските имущества. С този изричен текст Съветският съюз умело се измъква от австрийските претенции за компенсации, които датират още от 1949 г.[43] В началото на 60-те години България подписва с Австрия отделна спогодба, по силата на която изплаща като обезщетение за австрийските предприятия и недвижими имущества около 600 млн. долара.[44]

През октомври 1954 г. СССР продава на България своята част и в четирите българо-съветски дружества. Съгласно подписаната спогодба, общата стойност на съветските дялове е оценена на 269 951 887,96 лв. Тази сума се издължава на Съветския съюз със стокови доставки в продължение на 10 години.[45] Трансформацията на собствеността на немските имущества натоварва българското стопанство със скрити репарации, чиито размер трудно може да бъде фиксиран точно. Те се изплащат под различни форми - левове, рубли, долари, стоки чак до средата на 60-те години.[46]

Подписаният на 10 февруари 1947 г. Парижки мирен договор също налага на България наказателни санкции. В много отношения неговите стопански клаузи не са по-леки от тези на Ньойския. Наистина общият обем на репарациите е ограничен на 70 млн. щатски долара.[47] От тях, както е известно, на Гърция се полагат 45 млн. д., а на Югославия 25 млн. д.[48], като последната сума по-късно се редуцира. Но страната е обременена с редица скрити репарации и реституции.

Член 23 от договора за мир най-общо гласи: „България, доколкото още не е сторила това, ще възстанови всички законни права и интереси на Обединените народи и на техните поданици, които са съществували на 24 април 1941 г..."[49] Изпълнението му създава доста проблеми на страната, като се вземе предвид фактът, че още през 1942 г. е гласуван закон за поставяне под надзор на имуществата на поданиците на САЩ и на Великобритания с нейните владения.[50] Дейността на френските поданици в стратегическите производства на българска територия също е ограничена. По-голямата част от британските и френските минни предприятия са национализирани и се експлоатират от германците.[51] Бомбардировките на София нанасят допълнителни щети върху чуждестранната собственост. По силата на споменатия член българското правителство се задължава да върне и приведе в пълна изправност собствеността на обединените народи, да компенсира понесените загуби и пропуснатите ползи на техните фирми в страната.

Основание за финансови претенции към България създава и член 27 от договора за мир. В него е записано, че страната не се освобождава от изплащането на нито един от старите дългове, „произтичащи от задължения и договори, съществували преди възникването на положението на война“.[52] За да се вникне в практическото съдържание на този текст отново са необходими някои исторически ретроспекции. Фактически България престава да обслужва регулярно своите външни кредити[53] още в началото на 40-те години. От една страна, към тази стъпка я подтикват нейните ограничени финансови възможности и изключително неблагоприятните условия на подписаните в Лондон спогодби за реституиране на българския външен дълг.[54] От друга, тясното стопанско и военно-политическо обвързване с Германия създава определена сигурност срещу евентуален икономически бойкот. След войната кредиторите предявяват непосилни претенции, тъй като и лихвите по замразените плащания нарастват неимоверно. Нещо повече, те упражняват върху България допълнителен натиск като настояват да започне и изплащането на наложения й съвсем несправедливо от Лозанската конференция отомански дълг, който не е погасяван от нито едно предвоенно правителство.[55]

Освен това, още на 16 април 1940 г. на правителствено ниво се учредява секретна българско-германска комисия по стопанските въпроси.[56] Тя води преговорите и подписва всички двустранни икономически споразумения, управлява стокообмена на Царството не само с Германия, но и с окупираните от нея европейски държави.[57] Изпълнението на подписаните преди това от България търговски спогодби с тези държави се преустановява, а хитлеровото правителство става правоприемник на техните активи. Въпреки това, член 27 от договора за мир дава право на всички обединени народи да претендират и за компенсации във връзка с неизплатените търговски задължения.

Претенции за вземания към България предявяват 11 държави. Това са Великобритания, Франция, Швейцария, Италия, Австрия, Холандия, Белгия, Швеция, САЩ, Чехословакия и Полша.[58] Неуредените финансови задължения дълго време възпрепятстват възстановяването и нормалното развитие на външноикономическите отношения на страната с тези държави. Извършената в края на 1947 г. национализация прибавя към старите задължения и стойността на самите предприятия, движими и недвижими имущества. Набъбналият размер на рекламациите става практически неизплатим. Само Франция настоява първоначално за глобална сума на обезщетение от 21 милиарда френски франка.[59] Със сключените през 50-те и началото на 60-те години двустранни спогодби със западните държави започва изплащането на частични обезщетения по техните рекламации.[60]

С тежки последици се оказва и член 25 от договора за мир. По силата на този член България губи изцяло индустриалната си собственост в чужбина. Под натиска на западните държави, като гаранция за изплащане от българска страна на евентуалните претенции в същия член е предвидено: „Всяка от съюзените и сдружените сили ще има правото да вземе, да задържи, да ликвидира и да приеме каквито и да било други действия спрямо цялата собственост, правата и интересите, които в деня на влизане в сила на настоящия договор се намират на нейна територия и принадлежат на България или на български поданици.“[61] Всъщност страната е лишена от всичките си недвижими и движими имущества в чужбина. По силата на този член са блокирани българските авоари и ценни книжа в чуждите банки. В „Банк дьо Франс“ са блокирани и 468,15434 кг българско злато, депозирани за погасяване на лихвите по външните държавни заеми.[62]

Нещо повече, мирният договор отнема на България и възможността да претендира за своите вземания от Третия райх, произлизащи от спогодби, сключени през периода от 1 септември 1939 г. до 8 май 1945 г.[63] Тук отново трябва да се вземе предвид историческото наследство. До скъсването на дипломатическите отношения с Германия 89% от българския стокообмен са обвързани с нея. В началото на 1941 г. тя въвежда едностранно годишен лимит върху превода на българските авоари под предлог, че ще ги трансформира в инвестиционни бонове и ще ги прехвърля в боновия трезор на Райхсбанк. Поради небалансирания с насрещни стоки български износ, от 1943 г. в разплащателната клирингова сметка с Третия райх се формира и огромно търговско салдо в полза на България. Към средата на 1944 г. активното българско салдо достига 738,6 млн. райхсмарки или 2430 051 млн. лв.,[64] един дълг, който и до днес остава невъзмезден.[65]

Член 29 от мирния договор постановява, в продължение на 18 месеца след влизането му в сила, България да предостави на поданиците на обединените народи режима на най-облагодетелствана нация по всички въпроси, засягащи търговията, индустрията, транспорта, търговското корабоплаване и въздухоплаване. Освен това, по всички тези въпроси тя няма право да „отстъпва на никоя страна изключителни или дискриминационни права“.[66] Всъщност България трябва да се превърне в свободна икономическа зона с най-облагодетелствуван търговски, митнически и транспортен режим за всички обединени народи. Единствено тази стопанска клауза носи положителен заряд. Тя няма обременителен характер, а дава реален шанс на българската икономика да излезе от международната изолация.

На практика Съветският съюз торпилира заложената в мирния договор идея за превръщането на България в свободна икономическа зона. Мирният договор влиза в сила от 15 септември 1947 г. Още преди тази дата СССР е станал не само приоритетен външноикономически партньор на България, но упражнява и ефективен контрол върху цялата ѝ икономика. През лятото на същата година политическата обстановката в страната и в Европа се променя драстично. Започва разделението на европейското стопанство и формирането на блоковата система. Във всички държави от Източна Европа се ускорява и процесът на въвеждане на съветския обществен модел. СССР засилва икономическата си инвазия в региона. Подготвената и извършена при пълна дискретност национализация в края на годината ограничава не само частната инициатива, но окончателно изтласква западните капитали от страната и десетилетия напред подхранва недоверието и изолацията ѝ от световното стопанство.

Разсекретените през 90-те години архивни документи разкриват, че в икономически план България не е пощадена от нито една велика сила. Нещо повече, тя е сред най-ощетените победени държави във Втората световна война. Този печален резултат е предопределен още от тясното обвързване на българското стопанство с Германския Райх. След войната България попада в зоната на влияние на Съветския съюз, предявяващ и най-големите репарационни претенции. Тя е лишена от възможността да вземе участие в европейските възстановителни програми.[67] Това я поставя в по-неблагоприятно положение от стожерите на Тройния съюз - Германия[68] и Италия, които по силата на американския план Маршал получават значителни кредити и технологична помощ. Икономическите последици от Втората световна война лягат главно върху плещите на българския народ. Ограбването е компенсирано с труда на няколко поколения българи, които дори нямат представа за случващото се.

---

1. В това отношение особено убедителна е публикацията на Ст. Пинтев: Принципът за безусловна капитулация и примирието с България-октомври 1944.ИПр., 1998,3-4,с. 37-63; **2.** Външна политика на Народна република България. Сборник от документи и материали в два тома. Том I.1944-1962.С., 1970,с. 15-20. Както е известно, СКК в България включва представители на СССР, САЩ и Великобритания; **3.** Всъщност държавният суверенитет на България не се възстановява и с Парижкия мирен договор. По настояване на съветската делегация включването на такава изрична клауза съзнателно е пропуснато; **4.** АМВнР, ф. 3,оп. 1, а.е. 20,л. 2;ЦДА, ф. 136,оп. 1,а. е. 71,л. 40; **5.** Восточная Европа в документах российских архивов 1944-1953. Т. 1. 1944-1948. Москва-Новосибирск, 1997; Т. 2, 1949-1953. Москва-Новосибирск, 1998; Советский фактор в Восточной Европе. 1944-1953. Т. 1. 1944-1948. Документы. М., 1999; Т. 2. Документы. М. 2002; **6.** Т. В. Волокитина, Г. П. Мурашко, А. Ф. Носкова, Т. А. Покивайлова, Москва и Восточная Европа. Становление политических режимов советского типа. 1949-1953. Очерки истории. М., 2002, с. 41; **7.** Болгария в XX веке. Очерки политической истории. М., 2004, с. 403; **8.** Външна политика на Народна република България. Сборник от документи..Т. 1, с. 16; **9.** АМВнР, ф. 39, оп. 1, а.е. 333, л. 25-30; Външна политика на НРБ. Сборник с документи. Т. I., с. 79; **10.** АМВнР, ф. 39, оп. 1, а.е. 333, л. 24-28; **11.** ЦДА, ф. 136, оп. 1, а. е. 110,л. 16;а. е. 585,л. 56; а. е. 137,л. 8;а. е. 113,л. 18; **12.** Външна политика на НРБ. Сборник с документи. Т. I. с. 19; **13.** АМВнР, ф. 106, оп. 1, а.е. 1134,л. 27; ф. 48, оп. 1, а.е. 420,л. 20-21;ЦДА, ф. 136,оп. 1, а. е. 99, л. 7; а. е. 101, л. 3; а. е. 110,л. 18, 22, 39, 66; а. е. 114, л. 45; а. е. 130,л. 28-29; а. е. 583,л. 69-70; а. е. 582,л. 7, 190; **14.** Външна политика на НРБ. Том I., с. 18; **15.** ЦДА, ф. 1, оп. 7,а. е. 505,л. 1. На Съветския съюз са предадени трите най-големи търговски кораби „Йоана“, „Гюнтер“ и „Франкфурт“. Те са отстъпени на българската държава от германците в замяна на потопените от тях параходи „Цар Фердинанд“ и „Бургас“; **16.** ЦДА, ф. 1,оп. 7,а. е. 505,л. 1,3,6; АМВнР, ф. 55, оп. 1,дело 55, а.е. 488,л. 79; **17.** Външна политика на Народна република България. Том I., с. 19; **18.** ЦДА, ф. 136,оп. 1,а. е. 128,л. 25;а. е. 82,л. 9; **19.** Част от вагоните са върнати едва през 1949 г.; **20.** ГАРФ, ф. Р-9401, оп. 2,„Особая папка“ Л. П. Берия.“, д. 150,л. 14-16; **21.** Пак там, „Особая папка“ В. М. Молотова, д. 104,л. 14;д. 103,л. 328-329,337-338,343-443;„Особая папка“ Л. П. Берия.“, Д. 144,Л. 183-184; **22.** В случая се имат предвид страните от антихитлеристката коалиция и окупираните от Третия райх; **23.** Външна политика на НРБ. Том I., с. 18; **24.** АМВнР, ф. 35, оп. 1, а.е. 291, л. 10, 12 и др.; **25.** Германските поданици имат капитали в 162 български предприятия, а 17 български фирми са регистрирани със седалище в Германия. В над 30 акционерни дружества германците владеят основния пакет акции. Немските акционерни дружества обхващат преди всичко стратегическите отрасли и търговията с тяхната продукция - корабостроенето, металообработването, добива на оловни, цинкови, медни и хромови руди, както и на оловни концентрати, производството на електроенергия, на електроматериали и на строителни материали. Те имат дялове в застрахователното и банковото дело, строителството, химическата, хранителната, текстилната и кожарската промишленост, производството на каучук, дървообработването, в продажбата на стомана и петролни продукти. Заетата работна ръка в много от тях далеч надминава средната за страната бройка на работещите в едно индустриално предприятие. Характерна особеност за германските капиталовложения е, че те са предимно в производства, ползващи местни суровини, което улеснява износа им за Германия; **26.** Виж по-подробно: Г. Никова. Българското стопанство между Германия и Съветския съюз. Ликвидиране на германското технологично влияние в България.- ИПр, 3-4,с. 70-112 ; **27.** РГАСПИ, ф. 17, оп. 128, а.е. 887, л. 4-12; **28.** АМВнР, ф. 49, оп. 1, а.е. 432, л. 5; ф. 42, оп. 1, а.е. 420 а, л. 1-2; **29.** Външна политика на НРБ. Сборник от документи.... Т. I, с. 18; **30.** АМВнР, ф. 106, оп. 1, а.е. 1136, л. 24; **31.** Пак там, ф. 46, оп. 1, а.е. 377, л. 1; **32.** Пак там, ф. 48, оп. 1, а.е. 420, л. 4; **33.** Държавен вестник, бр. 122 от 31 май 1946 г.; **34.** Зл. Златев, Българо-съветски икономически отношения /1944-1958/. С., 1986, с. 93; **35.** АМВнР, ф. 3, оп. 15, а.е. 32 , л. 15; **36.** Пак там, ф. 49, оп. 1,а. е. 432,л. 5; ф. 42,оп. 1, а.е. 420,л. 1-2;ЦДА, ф. 136,оп. 1,а. е. 15,л. 11; **37.** АМВнР, ф. 42, оп. 1, а.е. 420 а, л. 4-6; **38.** Пак там, л. 11-20; **39.** Пак там, л. 34; **40.** Зл. Златев, Цит съч., с. 166-192; **41.** АМВнР, ф. 45, оп. 1, а.е. 493, л. 1, 14. В случая се има предвид новия курс на лева след паричната реформа през 1952 г.; **42.** АМВнР, ф. 45, оп. 1, а.е. 493, л. 11-12; **43.** Пак там, л. 75; **44.** За спогодбата с Австрия виж по-подробно: G. Nikova, Die bulgarischen Probleme bei der Transformation der deutschen Aktiven in sowjetisches Besitztum.BHR, 1999, 3-4, 112-115. По същата спогодба е изплатено и обезщетение за „Австро-българското тютюнево дружество" с 99,5% австрийски капитал; **45.** Зл. Златев, Цит. съч., с. 190; **46.** Виж по-подробно: G.Nikova.Die bulgarischen Probleme bei der Transformation der deutschen Aktiven in sowjetisches Besitztum. с. 87-116; от същия автор: Ликвидирането на германската собственост в България след Втората световна война.- В сб.: Проблеми на стопанската история С., 2000,с. 229-246; **47.** Ньойският мирен договор налага на България да изплати репарации в размер на 2 250 000 000 златни франка. /Ньойски договор с обяснителни бележки. С., 1999, с. 30./; **48.** Външна политика на НРБ. Том I., с. 53; **49.** Пак там, 59-60; **50.** АМВнР, ф. 173,оп. 6,а. е. 2010; ф. 49, оп. 1, а.е. 49; а.е. 432,л. 5; ЦДА, ф. 136,оп. 1,а.е.5,л.3; **51.** ЦДА, ф. 136,оп. 1,а. е., 5, л. 27,32; **52.** Външна политика на НРБ. Т. I., с.60; **53.** България взема държавни заеми през 1892 г /при 6% лихва/, през 1896 г.,1902 г. и 1904 г. /и трите кредита са отпуснати при 5% лихва/, през 1907 г. и 1909 г. /двата кредита са с лихва 4,5% /. Последните две кредитни спогодби от 1926 и 1928 г. са сключени под покровителството на Обществото на народите/ОН/, но техните условия са най-неблагоприятни. Лихвата на кредита от 1926 г. е 7%, а на този от 1928 г.-7,5%; **54.** Поради явната ориентация на България към Германия, Великобритания започва да упражнява засилен финансов натиск върху страната. Подписаната на 25 ноември 1938 г. в Лондон спогодба между българското правителство и Комитетите на носителите на облигации от българските външни държавни заеми е твърде неблагоприятен за страната и допълнително пренатяга изтъняващия й бюджет.Според тази спогодба, освен изплащането на висок процент от лихвите по всички неиздължени кредити, България трябва да пристъпи към пълно погасяване на заемите от 1926 и 1928 г. За целта българското правителство се задължава да предаде в началото на 1939 г. на Комисията на ОН безлихвени гаранционни бонове, които да издължи още до края на същата година. Освен това всички плащания по външния дълг следва да се извършват в чужди девизи, а не в левове. Указаният финансов натиск и непрекъснато стесняващия се износ срещу свободни девизи, карат българското правителство да прибегне до рестриктивни мерки по отношение на външния държавен дълг. /ЦДА, ф. 173, оп. 6, а.е. 294; а.е. 737, л. 40; а.е. 2254, л. 1, 4, 6/; **55.** Съвсем несправедливо, по силата на Лозанската конференция от 1923 г. дългът на бившата Отоманска империя се поема от Турция, арабските държави на Червено море, Палестина, Ливан, Иран, Трансйордания, Италия, Албания, България, Гърция и Югославия. Общата тежест от този дълг, падаща се на България, се пресмята на 2 230 000 лири стерлинги./ЦДА, ф. 259, оп. 2, а.е. 74, л. 2; оп. 10, а.е. 66, л. 14/; **56.** ЦДА, ф. 284,оп. 2,а. е. 35,л. 20;а. е. 43,л. 6; **57.** Чрез комисията се извършва стокообменът на България с Австрия, Протектората /Словакия/, Бохемия, Моравия, Полша, Холандия, Белгия, Норвегия, Елзас, Лотарингия, Херцогство Люксембург, Сърбия и пр./ ЦДА, ф. 284,оп. 2,а. е. 28,35,215/; **58.** Чехословакия и Полша практически се отказват от своите финансови претенции към България, след като подписват с нея договори за сътрудничество, приятелство и взаимопомощ; **59.** ЦДА, ф. 259, оп. 10, а.е. 56, л. 33; **60.** Виж по-подробно: Г. Никова, Финансовите задължения на България към Великобритания, Франция и Швейцария след Втората световна война. ИПр., 1991,9,36-51; **61.** Външна политика на НРБ. Т. I, с. 61; **62.** Златното депо е образувано от продажбите на български тютюни във Франция; **63.** Външна политика на НРБ. Т. I, с. 60; **64.** ЦДА, ф. 136, оп. 8, а.е. 182, л. 18; ф. 132, оп. 3,а. е. 10,л. 12; **65.** След като България скъсва дипломатическите си отношения с Германия, Райхсбанк прехвърля българските инвестиционни бонове на стойност около 688 млн. РМ към търговското салдо. За този акт българското правителство е уведомено едва през 1949 г. Въпреки условието на мирния договор, приложението към него за ценните книжа дава известна възможност за връщане на сумите, трансформирани като инвестиционни бонове. Още от началото на 50-те години българската страна предприема нееднократни постъпки за уреждане на тези задължения, но въпросът остава неразрешен поради отсъствието на мирен договор с Германия; **66.** Външна политика на НРБ. Т. I, с. 62; **67.** Виж по-подробно: Г. Никова, Разделянето на европейското стопанство и България. - ИПр., 2000, 5-6, 120-147; **68.** В случая се има предвид Западна Германия.

ГЕРМАНСКОТО ПРИСЪСТВИЕ В РУСЕ ДО КРАЯ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Мариана Бърчева

Представеното проучване е периферно спрямо централната тема за българо-германските отношения и връзки до края на Втората световна война и не би следвало да се разглежда извън нейния контекст. Въпреки определено големия интерес към темата, досегашните изследвания не са освободени напълно от идеологически и политически пристрастия, които изхождат от създадения в края на Втората световна война негативен образ на нацистка Германия. Стопанските историци Любен Беров и Давид Коен налагат представата за двустранните ни отношения с Райха изключително като империалистическа експанзия на могъща Германия към изостанала България.[1] Николай Генчев е първият изследовател, който се разграничава от тази идеологема, заменяйки "ограбването" със "сътрудничество".[2] По-късно това мнение се споделя от Георги Марков[3] и от Цветана Тодорова.[4] Тези автори търсят взаимния интерес при стокообмена между двете страни и разчупват традиционното схващане за експлоатирането на малката държава от една суперсила.

И действително, картината на българо-германските стопански отношения е доста по-сложна и многопластова от тази, която историографията показва през 60-те и 70-те години на XX в. Германската дипломация проявява тенденция към икономическо и политическо сътрудничество с България още в последните десетилетия на XIX в., с което изпреварва останалите европейски страни.[5]

Град Русе е един от основните отправни пунктове на чуждото стопанско и културно проникване в страната и винаги се дава като пример на успешен модел за развитие на привнесената европейска модерност в България от края на XIX и началото на XX в. - има опит в международната търговия, създава модерна индустрия, отглежда свой предприемачески елит, излъчва съзидателна енергия. В града пребивава значителна немскоговоряща колония*, която открива частно училище**, създава свое дружество***. Това е времето, когато Русе създава тесни контакти с германски индустриални и търговски фирми и получава многостранна подкрепа от тях, в посока към насърчение на закъснялата икономическа модернизация.

Първите германски доставки са особено важни за развиващата се русенска икономика - релси и железопътни устройства, локомотиви и вагони, телеграфни линии и телефонни съоръжения. Липсата на добри местни специалисти, главно технически кадри, при изграждането на основните предприятия, е запълнена със значително германско участие. Вилхелм Брюкнер и Александър Рихтер са едни от първите корабни механици и техници в Кораборемонтната работилница към Дунавската флотилия[6] и в Железопътната работилница и депо "Тракцията".[7] През 1898 г. Вилхелм Беман открива в Русе първата фабрика за железни ролети в България.[8] По-късно е съосновател на Машинната фабрика "Е. Мюлхаупт", член на управителните съвети на Акционерно дружество за търговия и индустрия "Северна България" и на Русенска сконтова банка. В създаването и развитието на базисните индустриални предприятия участват и редица немски специалисти - инж. Отто Брок от Берлин във фабриката за циментови и тухлени изделия "Труд" [9], Фридрих Мерглер - в Кожарската фабрика[10], Карл Нет - в дружество "Смазма"[11]. Не без значение е и фактът, че дългогодишните директори на АД "Труд" Трънка, баща и син, са завършили висше техническо образование в Германия.

Важно е да се подчертае, че освен материално участие и подкрепа, германците инвестират непосредствено в Русе трудовия опит и духа на предприемчивостта на една високоразвиваща се страна. Първият градски инженер Едуард Винтер, завършил строително инженерство в Карлсруе (Германия) през 1882 г., проектира едни от най - забележителните сгради в Русе - застрахователно дружество "България", църквата "Всях Светих", девическата гимназия "Баба Тонка" и др. По оформлението на централната градска градина през 1898 - 1899 г. работи Фердинанд Халубар. В Държавното средно земеделско училище "Образцов чифлик" от 1893 до 1908 г. преподава специалистът по пчеларство и помология Карл Бец.

Най-успешната германска инвестиция в Русе е Машинната фабрика и железолеярница "Евгени Мюлхаупт & С-ие", основана през 1907 г. от германците Евгени Мюлхаупт - монтьор, Вилхелм Беман - индустриалец, Хайнрих Лангбен - търговец, Херман Арндт - леяр и българинът - Иван Д. Буров - банкер. Въпреки някои временни стопански затруднения акционерното дружество остава едно от най-значимите индустриални предприятия в Русе и страната до национализацията.[12]

Първата световна война става причина за коренна промяна на политиката на Германия по отношение на страните от долното течение на р. Дунав, които до тогава са второстепенен обект на нейната икономическа експанзия. Търсенето на допълнителни източници за продължаване на войната превръща търговията по Дунава във важен фактор на германското стопанско равновесие. От Русе, като най-голямото импортно дунавско пристанище, започва и политиката на германското стопанско проникване в България. Преди края на войната Германия вече е на второ място в борбата за българския пазар, въпреки високите мита, които Виена налага, за да я измести от региона.[13]

Точни данни за вноса на германски стоки през русенската митница трудно могат да се представят, тъй като дори видният русенски икономист Дончо Иванов признава, че "ние не познаваме търговията по Дунава". За първи път у нас този въпрос се поставя в труда му "Дунавът и нуждата от български търговски флот по него".[14] Въпреки това, изхождайки от общи статистически данни, може се предположи, че 75% от германския внос в Русе заемат индустриалните стоки - текстил, метали, машини, апарати и др.

Сътрудничеството с "голямото икономическо пространство" на Германия усърдно се дискутира сред деловите среди в Русе в началото на 20-те год., когато в най-голяма степен се забелязват негативните тенденции в следвоенното социално-икономическо развитие на града. Загубата на значителна част от прилежащия икономически регион, оттеглянето на най-големите търговски предприятия с общ капитал близо 40 мил. лв., намаляване ролята на Русе като импортно-експортен център на страната са фактори, които не чертаят добри перспективи за бъдещето на града. Поражението на Германия във войната също възпрепятства нейното икономическо и културно присъствие в страната. Съгласно Солунското примирие (28. 09. 1918г.) немските и австрийски колонисти напускат Русе, а имотите им са конфискувани. Най-тежък удар понася Немското училище, чиято сграда става френска собственост и тук се открива френско католическо училище "Св. Йосиф".

Главният секретар на Русенската търговско-индустриална камара Васил Бахаров в обширен доклад от 1923 г. констатира, че градът продължава да е главен вносител за страната на много важни за стопанството суровини.[15] Германия обаче не фигурира в посочената статистика, което се обяснява със следвоенния процес на икономическото ѝ възстановяване. Следва да се отбележи още, че в първите следвоенни години, по приблизителни изчисления на местни стопански специалисти, чуждестранното акционерно участие в русенската индустрия е не повече от 20% от общия основен капитал.[16] Именно акционерната форма на участие в дадено предприятие не дава възможност да се води по-точна статистика от Русенската търговско-индустриална камара в това отношение. В този смисъл германско присъствие трябва да търсим в по-сериозните опити за технологично модернизиране на местното индустриално производство. Чрез германско участие в русенските индустриални предприятия се въвеждат научните постижения и методи на времето. Така например се трансформира собствеността на най-голямото текстилно предприятие - Акционерно дружество "Постоянство" е изкупено от немската фирма "Клингер и синове".[17] Производството почти изцяло зависи от външни доставки на памучни и ленени прежди и периодично се доставят от Германия нови тъкачни машини и инсталации за импрегниране на платове. Машини и машинни части, а също суровини и спомагателни материали от Германия се доставят и за производството на металообработващите фабрики "Е. Мюлхаупт" и "Победа", за Захарната фабрика, за Кожарската фабрика "Пенков-Попов", за Сапунената фабрика [18], за Акционерно дружество "Жити".[19]

През втората половина на 20-те години търговският обмен между България и Германия бележи непрекъсната тенденция на нарастване. Местоположението на града и неговата развита промишленост му придават особена значимост за търговските връзки между двете страни. Според съветника към Немската легация в София Хентиг, Русе има най-отдавнашни и интензивни стопански отношения с Германия[20]. Постепенното им съживяване след войната и притокът на немски бежанци от Румъния довежда до нарастване на немската колония****. В местните фабрики работят немски инженери, майстори и техници. В Русе се открива клон на Кредитна банка, управлявана от почетния германски вицеконсул Карл Бургес, която става основен посредник по изпълнението на германо - българската клирингова спогодба (1932 г.). Своя агенция в града открива и Германското дунавско параходство "Баварски Лойд".

Най - видните представители на русенския стопански елит, много от които завършили образованието си в Германия, излъчват идеи и препоръки към правителството за подобряване на външната търговия, но повечето не намират реализация. Поради това Русенската търговско - индустриална камара проявява инициативност и се заема сама с проучването на възможностите за пласмент на българската лозарска, винарска и овощарска продукция в Германия и останалите средноевропейски страни. С такава цел през 1929 г. и 1930 г. е командирован подсекретарят на камарата Иван Попов в Австрия, Германия, Чехословакия и Полша.[21] Резултатите от проучването не закъсняват и през следващите години русенските десертни сортове грозде заливат германския пазар.[22] Особено важно е да се подчертае, че това става възможно в резултат на благоприятния българо-германски търговски договор, който фиксира намалени мита за нашите плодове.[23] Статистическите данни показват, че износът ни към Германия е силно концентриран в 5 - 6 артикула (тютюн, яйца, грозде, кожи, кюспе). Останалите ни експортни стоки (зърнени храни, животински произведения) имат сравнително ограничено значение.[24]

Засиленият интерес от страна на Германия към разрастване на взаимния стокообмен с България намира израз и в посещението на голяма група германски индустриалци и икономисти в Русе на 23. 05. 1931 г. под ръководството на проф. д-р Хофман - бивш саксонски министър на финансите.[25] Основна цел на делегацията е да се запознае със стопанския живот в България и да формира общественото мнение в полза на германо-австрийския митнически съюз, който ще облекчи бизнеса с балканските държави. Подпомагането на българското производство от страна на Германия намира израз и в поканата на група български занаятчии, сред които и членове на Русенската търговско-индустриална камара, да се запознаят непосредствено с немския опит.[26]

През 30-те години германската търговска инвазия по Дунава се разраства с най-бързи темпове. Данните показват, че както вносът, така и износът през Русе бележат значителен ръст, пряко свързан с най-големия външнотърговски партньор на страната по това време - Германия. Градът запазва позициите си на най-голям вносител на стоки по р. Дунав и продължава да заема четвърто място по реализираните митнически сборове от внос след столицата и черноморските пристанища Бургас и Варна.[27]

Преди и по време на Втората световна война Германия притежава най-икономичните и най-модерните кораби и превръща р. Дунав в основен път за своето икономическо проникване в България. Създаването на Българско дунавско параходство (1935 г.) в Русе изисква чуждестранна помощ при обучението на българските специалисти. През 1939 г. русенски капитани и лоцмани стажуват на германски, чешки, унгарски кораби. През 1940 г. в регенсбургската работилница "Кристоф Рудхоф" са построени четири моторни хладилни кораба "Русе", "Видин", "Лом" и "Свищов" и предприятието Българско Речно Плаване - Русе се сдобива с най-модерните караби по Дунава. През същата година във Валзум на Рейн (Германия) е построен фериботът "София", който изпълнява редовни рейсове между Русе и Гюргево.

По време на Втората световна война в Русе протичат стопански процеси, които са обусловени от политическото обвързване с хитлеристка Германия и са идентични за цялата страна. Естествено тук има и някои особености, свързани с освобождението на Южна Добруджа, както и с обстоятелството, че градът става входна врата за навлизането на немската армия в България. Ролята на Германия при връщането на Южна Добруджа към България се приема положително от гражданите на Русе, още повече че това е свързано с отхвърлянето на унизителния статус на града като околийски център. Засилват се настоятелните искания на русенци и въпросът е решен още в края на 1940 г., а на 16 юли 1941 г. Народното събрание приема закон за създаването на Русенска област. С това русенският регион се разширява, повишава се държавният статут на града и се създават още по-добри условия за развитието му.

В началото на 1941 г. министър - председателят Богдан Филов има среща с деловите среди в Търговско-индустриалната камара и произнася голяма реч в Църковния салон, в която заявява, че правителството ще води политика на неутралитет.[28] Няколко месеца по-късно обаче внушава на управляващите среди в Русе, че бъдещето на България трябва да бъде свързано с Германия.

Навлизането на германците в България се подготвя предварително. На 21 февруари 1941 г. 277 германски войници от полк "Бранденбург" са прехвърлени с ферибота от Гюргево в Русе. За да не правят впечатление на гражданите, са преоблечени в български военни униформи. Офицерите са настанени във Военния клуб и в хотел "Тетевен", а войниците - в казармите на Пети пехотен дунавски полк. Скоро пристига и военното им снаряжение - със самолет до София и от там с камиони до Русе. В същото време е доставено и германско оръжие за Пета пехотна дунавска дивизия в Русе. Става ясно, че германците се готвят да превърнат града в своя военна база. Немската военна част охранява пристанището, ж.п. гарата, понтонния мост между Русе и Гюргево, бензиновите складове, барутната фабрика "Принц Борис" и др. стратегически обекти. Заедно с пристигналите инженерни части, немците изграждат понтонен мост, по който на 1 март минават авангардните германски военни части и щабове, а на следващия ден започва масовото преминаване на германската армия. Много от гражданите я приветстват възторжено, но други са сдържани, като напомнят, че по време на Първата световна война германците пак са били тук, но са си отишли бити. Тези гласове обаче са заглушени от еуфорията към "непобедимата немска армия". В. "Русенска поща" пише, че този акт е от "голямо историческо значение за бъднините ни". Със специално внимание е удостоен командирът на първия германски полк, влязъл в Русе. Целият полк преминава тържествено по ул. "Александровска", а вечерта е устроен голям прием с участието на германската военна музика. В следващите дни продължават овациите на русенските граждани към навлизащите нови германски военни части.[29]

След нападението на Германия над СССР на 22 юни 1941 г., в. "Русенска поща" е изпълнен с информация за "светкавични победи" на германската армия. На следващия ден се съобщава, че "започва кръстоносен поход срещу болшевизма", че първите резултати са "поразителни", че това е "справедлива война" за освобождение на руските работници и селяни от комунистическата диктатура.

Присъединяването на България към Тристранния пакт (1. 03. 1941 г.) е съпроводено със засилване на германските икономически позиции в Русе. Значителен брой предприятия работят с участие на немски капитал, а Кредитна банка е преобразувана в Германо-българска кредитна банка. Открити са много германски търговски и посреднически кантори, в които работят и германски специалисти. Основните предприятия в града са пряко подчинени на германското командване. В Русе масово се разпространява "Германо-български наръчник за индустрия и търговия", в който се рекламира стопанската мощ на Германия и нейните технически постижения.[30]

Германското влияние в Русе отново набира сили, опирайки се на опита на довоенната работа на немските културни и просветни организации. Новото икономическо обвързване между двете страни се нуждае от висококвалифицирани кадри, които се подготвят в единствената в страната Немска търговска гимназия в Русе. В нея се обучават повече от 300 ученици, между които и децата на германските специалисти и офицери. Директор на училището е д-р Карл Виргенц, а преподавателите са предимно немци. Те са в основата и на немско-българското дружество в града. В един доклад на областния полицейски началник в Русе до Дирекцията на полицията се отбелязва, че ядрото на немската колония в Русе са учителите от Немското училище и служителите от пристанищната агенция на немското параходно дружество.[31] На 1 декември 1941 г. в Русе се открива и германска книжарница. Широко се разпространяват немски книги, вестници и особено илюстрованото сп. "Сигнал", което излиза на български език. Германското влияние в Русе прониква и чрез редица културни прояви - театрални представления, филми, концерти, честване на известни русенски обществени и културни дейци, спортни състезания и др.

Голяма част от гражданите все по-трудно приемат присъствието на немските войски в града. Те налагат контрол над пристанището, ж.п. и товарната гара и пряко управляват "Петролна индустрия" А Д. Германски патрули непрекъснато се движат из града. Русе е обкръжен от немски противовъздушни батареи, които охраняват понтонния мост на р. Дунав и петролните резервоари. В тази обстановка още през есента на 1941 г. се появяват първите опити за съпротива. Направен е опит за прекъсване на ж.п. линията Русе - Варна при Образцов чифлик, по която минават ешалонни влакове с немски войници и боеприпаси за Източния фронт. Това налага формирането на специална германска охранителна рота от 166 войници, която охранява гарите, пристанището и цялата ж.п. линия в района на Русе. Въпреки засилената охрана на 29 октомври с.г. Леон Таджер успява да запали германските бензинови складове на "Петролна индустрия". Германското командване реагира много остро. На 7 ноември по нареждане на германския аташе в София пред директора на петролната база в Русе се явяват двама агенти на гестапо, които му заявяват, че ако се повтори случаят със саботажа, той и заместника му ще бъдат разстреляни без всякаква процедура.[32] Допълнително са въведени строги охранителни мерки не само в петролната база, но и в другите русенски предприятия. На 6 декември началникът на Пета дунавска дивизия изпраща поверително писмо до всички директори и коменданти на предприятия и нарежда да се вземат енергични и ефикасни мерки против саботажни действия.

Още от есента на 1941 г. русенци започват да усещат действителните тежести на войната. Този процес се засилва особено след решението на българското правителство да обяви война на Англия и САЩ. Опасността от въздушни нападения става реална. Това налага ускорено изграждане на скривалища - главно по брега на р. Дунав и бул. "Цар Освободител", и въвеждане на вечерно затъмнение. Русе е важна база на немците с комуникации и петролни резервоари и може да стане обект на въздушни нападения от противниците на Германия.

При тези условия общината полага усилия да подпомага фирми и предприятия в набавянето на материали, суровини и стоки и съгласно наредбата за мобилизация и реквизиции, участва в разпределението им. Наложена е и промяна в строителната програма. Усилено се изграждат необходимите помещения, водопроводи, канализации и настилка на улиците, водещи към военните обекти в града. В повечето случаи става въпрос за обектите на немската армия в Русе, защото българските военни части имат своя база. Недостигът на средства и липсата на някои строителни материали, както и тяхното поскъпване, налагат замразяване на общинските строежи. Въпреки това за благоустрояването на града през 1941-1942 г. от общинския бюджет са изразходвани повече от 10 мил. лв. По-значителните обекти, изградени през този период, са църквата "Св. Петка", банята на ул. "Цар Калоян", винарската изба до гара "Халтата" и екарисажът към кланницата. Специални грижи се полагат за разширяване на А Д "Петролна индустрия", управлявано от Йосиф Вешков. Предприятието успява да увеличи доставката и преработката на нефт, производството на бензин, дизелово гориво и масла за немската армия.[33] Първостепенни са и обектите, свързани с противовъздушната и противохимическата защита. Средства за това се осигуряват главно чрез "извънредните бюджети" на общината от допълнително облагане на горивата, спиртните напитки, тютюна, луксозните стоки и др.

Значително внимание се отделя на крайградското земеделско стопанство, за да се подпомогне изхранването на гражданите и да се изпълни плана за реквизиция. Болезнено се приемат от гражданите ограничените дажби и лошото качество на хляба. В. "Русенска поща" пише, че купоните са "подаръци" от идващите немци в България. Положението на гражданите продължава да се влошава поради високите цени и недостига на стоки от първа необходимост, тъй като производството отива за армията или за износ за Германия.

В тази напрегната обстановка кметът на Русе инж. Кирил Старцев, който симпатизира на Германия, започва да проявява повече въздържаност и неутралитет. От това време е и първата реакция на кмета срещу германското военно командване в Русе. Първоначално не дава разрешение за настаняването на немска противосамолетна наблюдателница на покрива на общинските хали, но после определя наем за това.[34] Когато по-късно се констатира, че немската наблюдателна команда е нанесла щети на покрива на сградата, кметът нарежда да се състави акт, но немското командване отказва да плати нанесените щети.

До началото на 1944 г. непосредствено над Русе не са извършвани бомбардировки, но още през 1942-1943 г. гражданите преживяват ужасите на противовъздушните тревоги и честите прелитания на английски и американски самолети над града, които бомбардират петролните полета на Румъния и бензиновите резервоари в Гюргево. Русенци чуват експлозиите на бомбите, наблюдават въздушния бой и отделни бомби падат в източните покрайнини на града. Положението рязко се влошава в началото на 1944 г., когато десетки бомби се изсипват над Русе. Училищата са затворени. Започва евакуация на населението, на учреждения, сиропиталища, складове по селата. Мобилизирани са лекарите, моряците, железничарите и всички чиновници и търговци, които снабдяват населението с хранителни продукти.

Фактически в Русе се разпорежда немското военно командване. Сигналите за въздушна тревога и отбой се дават от германския предупредителен пост. Българската противовъздушна отбрана и химическа защита са подчинени на германския щаб. Най-интензивни са бомбардировките през месеците юни и юли. Засегнати са източните райони на града и землищата на близките села. На 29 юни е най-голямата бомбардировка. Над Русе прелитат десетки английски и американски самолети, които пускат повече от 100 бомби. Има убити и ранени. Сред убитите е и Димитра Обретенова, съпругата на Никола Обретенов. Разрушени са 6 къщи, 12 са силно засегнати, на две места е прекъсната ж.п. линията. Силно пострадала е фабрика "Начо Начев". Пораженията не са толкова големи, колкото в София, но гражданите са в паника.

Засилва се охраната на русенското пристанище, където през месеците юли и август се събират около 100 германски военни кораби и катери, които се изтеглят нагоре по р. Дунав под напора на Съветската армия. В същото време германците усилено строят втори ферибот в Русе, за да улеснят своите отстъпващи части през Румъния. Правят се улеснения на германските изселници, установили се в окупираните съветски територии, които пътуват с каруци през Добруджа и Русе на път за Германия.

Изложените факти за германското присъствие в Русе до края на Втората световна война не са изчерпателни, но достатъчно ясно показват, че интелектуалният и управленски елит на града е повлиян от идеите на германския обществен и икономически модел за развитие.

Това влияние се чувства особено силно през 30-те години, когато идеята за държавното начало е поставена по-високо от идеята за обществото. Сред русенския стопански елит идеите за намесата на държавата в икономиката и планово стопанство печелят позиции. В Русенската търговско-индустриална камара се утвърждава гледната точка, че именно чрез ръководната роля на държавата може да се предвижи напред големия проблем за модернизирането на стопанството.[35] Когато се анализират германо - българските икономически отношения, се виждат взаимни отстъпки в общите интереси, без ущърб на изостаналата страна. Нещата се променят, когато в хода на войната това голямо икономическо пространство се превръща във "военно икономическо пространство".

* Към 1881 г. в Русе живеят 570 австрийци и 37 германци (в. "Славянин", бр. 37, от 24. 02. 1881 г.

** Немското училище в Русе е открито през 1883 г.

*** Немското дружество "Конкордия" е основано през 1883 г. В ръководството му влизат Адолф Зайдер, Едуард Винтер, Л. Тайлман.

**** През 1938 г. в Русе са регистрирани 199 германци, а през 1942 г. техният брой нараства на 229.

---

1. Беров, Л. Външната търговия между България и Германия между двете световни войни (1919-1939) -В: Българо-германски отношения и връзки.С,.1972, т. I, с. 295-321; Беров, Л. Германският капитал в България през Втората световна война - В: Българо-германски отношения и връзки, т. II, С., 1979, с. 303-325; Коен, Д., Българската индустрия и империалистическа Германия.-В: Българо-германски отношения и връзки, т. I. С.,1972, с. 479-547 и др.; **2.** Генчев, Н., Българо-германските дипломатически отношения (1938-1941)-В: Българо-германски отношения и връзки, т. I, С.,1972, с. 393-394; **3.**Марков, Г. Българо-германските отношения (1931-1939).,1984, с. 254; **4.** Тодорова, Цв., Германското "Голямо икономическо пространство" и България между двете световни войни - сп. Демократически преглед, бр., 10 от 1996 г., с.409; **5.** Тодорова, Цв., Цит. съч., с.409; **6.** Серебряков, Э., Год в Болгарии. 1885-1886., С.Петербург, 1913, с. 31; Боев, Р., Военният флот на България (1879-1900), С.,1969, с. 14 ; **7.** Юб. сборник "100 г. железници - ЛВЗ"В.Коларов" -пристанище Русе, Р.,1966, с. 41 и 66; **8.** Изложение за състоянието на Русенски окръг през 1905-1906 г., с. 36; **9**. История на "Труд" Русе 1893-1993., с. 11; **10.** И М - Русе - осн. ф. инв. № - К-3767-Членове на училищното настоятелство; **11.** Велинова, Р. и М. Трифонова. Индустриалните предприятия в Русе 1878-1947 с. 127; **12.** Д А -Русе, ф.41 К; 197 а.е.; **13.** Кашев, С. Г., Реката Дунав в средноевропейския воден път Рейн-Майн-Дунав, С.,1926, с.145; **14.** Р И М - Русе, осн. ф. инв. № К - 3457; **15.** Д А - Русе, ф. 59, оп. 1, а.е. 16, л. 1-37; **16.** Златев, Л., Тенденции в стопанското развитие на Русе между двете световни войни (1918-1939) - Алманах за историята на Русе, т. IV ; **17.** Д А - Русе, ф. 56 К; ф. 57, оп. 6, а.е. 33, л. 1 - А Д "Постоянство" е основано на 6. 05. 1905 г. Акционери са известните русенски предприемачи Бурови, Мушанови, Константинови. След Първата световна война поради разногласия между акционерите предприятието е купено от немската фирма. Председател на Управителния съвет става Рихард Швайгер. Повечето акционери са немци; **18.** Д А - Русе, Ф.4 К, оп.1, а.е.12, л. 48 - Фабриката за сапун на Васил Бъчеваров е основана през 1897 г. От 1924 г. директор на фабриката е инж. Георги Бъчеваров, завършил химия в Германия. Едно от най-значимите български предприятия в този бранш. Продукцията му се изнася в Германия и САЩ; **19**. Д А -Русе, Ф. 100, оп. 2, а.е. 6 - Предприятието е основано през 1924 г. от германския гражданин Фердинанд Щайн, който е и главен акционер на дружеството за производство на тел, болтове, гвоздеи и др. Първите работници са немци; **20.** Бояджиева, Ел., Германската културна политика и България 1919-1944. С.,1991, с. 42; **21.** Д А - Русе, ф.8 К, оп. 1, а.е. 55, л. 118; а.е. 57, л. 117-118; **22.** Р И М - Русе, осн. ф., инв.№ К-3870 - Ив. Попов - Австрия и Германия като пазари за нашите грозда, вина, овощя и зеленчуци, Р.,1930 г. ; сп. "Економически преглед", Р., бр. 5-6, 25. 08.1935 г.; **23.** Сп. "Економически преглед", Р., бр.9, 20. 09. 1930 г. ; **24.** Пак там. бр. 12, 15. 05. 1930 г.; **25.** Пак там, бр. 3-4, юли, 1931 г; **26.** Пак там, бр. 20, 15. 10. 1937 г.; **27**.Кашев,С. Г., Цит. съч.; **28.** В. "Русенска поща", № 6574 от 11. 01. 1941 г.; **29.** Пак там, № 6664 от 13. 03. 1941 г.; **30.** Д А - Русе, ф.1, оп.1, а.е. 310, л. 295-296 и 309; **31.** Радков. Ив., Антифашистката съпротива в Североизточна България 1941 -1944, С., 1968, стр. 32; **32**. Пак там, стр. 49; **33.** Д А - Русе, Ф.124 К, оп. 1, а.е. 4, 5 - Дружеството е основано в Русе на 31.07.1933 г. от, Йосиф Вешков - председател на Управителния съвет, братя Габровски и Стоян Митев. От 1937 г. Йосиф Вешков изцяло ръководи предприятието; **34.** Д А - Русе, ф. 4 К, оп. 1, а.е. 97, л. 80 ; **35.** Д А - Русе, ф. 8 К, оп. 1, а.е. 83, л. 19-23 - Проблеми пред българското стопанство - изказване на председателя на РТИК Йосиф Вешков; За стопанската политика на правителството - проф. Славчо Златаров, 30. 01. 1940 г.

АРХ. ЙОРДАН СЕВОВ И НЕГОВАТА РОЛЯ В БЪЛГАРСКАТА ПОЛИТИКА В ГОДИНИТЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /1939 - 1944/

Тоня Любенова

В навечерието и в годините на Втората световна война в Европа става ясно, че в резултат на милитаристичните настроения в Германия, вероятно ще настъпи едно преструктуриране и преначертаване на старите държавни граници на континента. Като държавен глава на България и като наследствено прозорлив човек, цар Борис III от рано разбира и предугажда възможността за извличането на активи в полза на своята страна. Настъпва времето, когато разпокъсаното от несправедливите Берлински и Ньойски мирни договори отечество може да осъществи националния си идеал - обединението на всички българи под крилото на Царство България.

Запознат добре с настроенията на очерталите се два воюващи лагера, цар Борис ясно си дава сметка, че заветната национална цел може да бъде осъществена с помощта на стария български съюзник Германия, търсещ реванш след разгрома си в Първата световна война. За тази цел Борис III се нуждае от добре ориентирани и доверени хора, близки на германската душевност и култура, но преди всичко истински българи и патриоти. Постепенно царят се обгражда с редица немски възпитаници и германофили като Иван Багрянов, Богдан Филов, Иван Попов, Петър Габровски и други официални участници в управлението на страната, изпраща в Берлин едно от най- доверените си лица - Първан Драганов като пълномощен министър, а до себе си привлича една политически анонимна фигура, която познава отдавна и на която вече има доверие - арх. Йордан Севов. В него царят вижда човека който, непринадлежащ към света на политиците, изкарващ добри пари като архитект, без да има нужда от платен държавен пост и нямащ амбиции в обществения живот, отразява здравия разум на безпартийните, трезви и честни граждани на държавата.

* * *

Архитект Севов е обект на внимание на много български автори. На неговата дейност-политическа и архитектурна, е обърнато по- голямо внимание едва от неколцина изследователи[1], но за отделни моменти от неофициалната му политическа кариера се споменава в почти всички трудове, посветени на цар Борис III и неговото управление[2], на Втората световна война[3] и Народния съд[4]. Името на Севов присъства в дневниците и мемоарите на различни политици, членове на царската свита и фамилия, германски служители, работили в България, наследници и съвременници[5]

Документи за арх. Йордан Севов почти липсват, с изключение на преписката с българската легация в Анкара по време на предизвикалата много шум мисия на Севов в Турция в началото на 1944г[6] Светлина върху личността и дейността на архитекта хвърлят най- вече неговото дознание[7] и разпитът му пред Народния съд,[8] намиращи се в архивите на МВР, които освен това са публикувани в началото на 90-те години.[9] Все повече материали за малко известния царски съветник започват да се поместват и в печата.[10] Цялостно проучване обаче, обхващащо в пълнота жизнения път и професионалната дейност на арх. Севов, все още предстои да бъде направено. Настоящето съобщение по същество е първият опит за по-подробно хронологично и тематично проследяване живота на архитекта, с акцент - Втората световна война, и като такова ще бъде част от бъдещо по- широкообхватно изследване.

* * *

Ролята на арх. Севов в българската политика е разностранна, многоаспектна и същевременно еднопосочна, последователна и строго индивидуална. Той не е нито член на царската канцелария, нито министър, нито роднина на царя, а в определени моменти събира всички тези прерогативи в едно цяло, пречупвайки ги през призмата на държавните интереси и верността към българския монарх. В историческата литература преобладава мнението, че той е личен съветник на царя и като такъв изпълнява ролята най- вече на посредник между политици и кабинетни министри. Той освен това е приносител на думата на царя, негов близък приятел, най- довереното му лице и не веднъж негов / или на регентството / емисар в чужбина. " Навсякъде архитектът предизвиква внимание, министрите прекъсват работа си в Министерския съвет, за да го приемат и всеки знае, че щом той идва, значи става нещо важно за България. И както заключава другият съветник на царя Любомир Лулчев : " Изобщо Севов играе странна роля в много случаи ".[11]

* * *

Йордан Анастасов Севов е роден в гр. Ески - Джумая / Търговище / на 15 ноември 1891г.[12] И двамата му родители произхождат от стари джумайски фамилии. Баща му Анастас Йорданов Севов е известен фелдшер в града, а майка му Марийка Банова / сестра на търговеца Петър Банов / - домакиня.[13] Още 9-годишен Йордан Севов остава сирак - умира баща му, но майка му, макар и вдовица с 3 деца / Йордан, Борис и Райна / успява да му осигури добро бъдеще, изпращайки го в София веднага след завършването на основно образование.[14] В София Севов е записан да учи във военното училище, където е в един випуск с Иван Багрянов, Димитър Генчев, Сирко Станчев, В. Каракулаков, Тодор Кожухаров и др.[15] / последният по- късно ще заяви: " Нашият випуск управлява " [16]/. Предполага се, че именно от Военното училище датира и познанството на Севов с бъдещия цар Борис III. През 1910г. е изключен от военното училище " по стачката по химия на средата на 7 -ми клас "[17], след което го завършва, без право да бъде действащ офицер.[18] През 1911г. заминава за Германия, където записва архитектура и строително инженерство в Кралското Висше техническо училище в Дрезден / Саксония /[19]. Прекъсва, за да се включи в Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. Излиза от войската с чин " капитан ". Завършва архитектура едва през 1920г. Завръща се в България, започвайки да работи в Министерството на транспорта / Дирекцията на железниците /. Предполага се, че още по това време извършва архитектурна дейност по царски обекти, за което е натоварен от инспектора по дворците Димитър Генчев. През 1925г. напуска България и заминава да работи като архитект в Турция. Първоначално се установява на работа в Истанбул, а след това в Анкара.[20] Участва в проектирането и строителството на магистрали, шосета, частни и обществени сгради. Асистент е на австрийския професор Янсен / за чиято дъщеря се жени / при изработването на градоустройствените планове на новата турска столица Анкара. Самостоятелно работи върху плановете на Дипломатическия квартал там. Запознава се с президента на Република Турция Мустафа Кемал Ататюрк, с когото стават много близки приятели.[21] Последният му възлага освен професионални задачи / като строителството на личния му чифлик " Мармара " и на резиденция в близост до столицата /, така и по- нетипични за един архитект дела като предаването на международна кореспонденция / арх. Йордан Севов носи писма от Ататюрк до мин-председателя на България Андрей Ляпчев /[22]. И както заключава един български автор " Арх. Севов е единственият български интелектуалец, който е бил на " ти " с двама европейски владетели и изцяло е запазил достойнството си пред тях. "[23] Докато е В Турция архитект Севов става известен сред висшето общество и управляващите кръгове със своята архитектурна дейност. Той строи жилище на турския министър на външните работи Рюжди Арас, познава се и с неговия приемник Нуман Менеменджиоглу, сближава се с депутати и министри. [24]

В България арх. Севов се завръща в края на 1930г., установявайки се в Русе, където строи сградата на Тракцията [25] там, а след завършването строителството на Общината в Шумен [26], Севов се установява да живее и работи в София. Там открива архитектурно-строително бюро на бул. " Царица Йоанна " № 3. Жени се за втори път за австрийката Леополдина - Людмила Кинел, с която са се запознали още в Турция. Раждат им се две деца / Мая-Мария и Всевлад /. През 1933г. отново е ангажиран от инспектора по дворците Димитър Генчев да строи царски обекти.[27] Това са Караулката на 4-ти километър по пътя София - двореца Врана, Наблюдателницата на връх Мусала, къщата на княгиня Евдокия в Борисовата градина, Царската ловна хижа " Ястребец ", Двореца в Кричим, постройки в Царска Бистрица и Баня, Карловско и пр. Участва и в благоустрояването на родния си град Търговище / банката, халите, гимназията /, строи и читалището в гр. Крумовград. Венец на неговото архитектурно творчество е Преванториумът за гръдоболни деца в Трявна, финансиран с личните средства на царица Йоанна.[28]

Прието е да се смята, че строителството на Двореца в Кричим и по- точно проектът на парадния му вход предизвиква лек спор между цар Борис и арх. Севов и точно този спор всъщност издига Севов в очите на царя, защото твърдо отстоява архитектурното си решение.[29] Доверие и авторитет обаче Севов явно е спечелил много по- рано. Има информация, която сочи, че на 16 април 1925г., малко преди опелото на покойния о.з. генерал Коста Георгиев в църквата " Св. Неделя ", именно среща и разговор на улицата между Севов и цар Борис III, спасява и двамата от гибел.[30] Връзките с турския елит, познанствата му в Германия и, разбира се, откриването на архитектурно бюро в центъра на София, са причина за следващите му ангажименти по строителството на царски обекти, които всъщност повече сближават Йордан Севов с Двореца. Белег за сближаването на архитекта с царското семейство е поканата Севов да присъства на " Светото кръщение на негово Царско Височество Престолонаследника Симеон княз Търновски ", което се извършва на 12 юли 1937г. в параклиса на софийския дворец " Св. Св. Ап. Петър и Павел ".[31]

Ролята на царски съветник Севов започва да изпълнява от средата на 1938г., замествайки на това " място " Димитър Генчев.[32] Севов посочва, че това става след едно посещение в дома на другия утвърден вече царски съветник Любомир Лулчев, където го завежда неговият роднина Иван Багрянов.[33] Лулчев потвърждава това, прибавяйки, че остава впечатлен от личността на архитекта : "беше умен, търпелив, умееше да мълчи, когато трябва ... Виждах човека, който е работил върху себе си и може да работи. " Лулчев споделя впечатленията си пред царя - впечатления, които последният вече има. Скоро след това Севов се появява с кола пред дома на Лулчев с поръчение от царя да го закара в Двореца на ул " Московска ".[34]

Тази роля на Севов - да завежда Лулчев при Борис III -продължава до самата смърт на монарха.

Активно арх. Севов започва да участва при вземането на важни политически решения и да изпълнява мисии от държавен или частен характер през 1939г. Така например през октомври 1939г. на тайно съвещание цар Борис, принц Кирил, Л. Лулчев и арх. Севов решават по най- внимателен начин да бъде отклонено съветското предложение за сключване на пакт за взаимопомощ от министър-председателя Георги Кьосеиванов.[35] Лично цар Борис счита, че ангажирането на България във военен съюз би я въвлякло във военен конфликт, затова предпочита да сключи договор за ненападение. В крайна сметка последователно в края на 1939г. и началото на 1940г. със Съветския съюз са сключени Културна конвенция, Търговски договор и спогодби за морски и въздушни съобщения.[36]

През 1939г. Йордан Севов ходи два пъти с поверителни мисии в Италия.[37] Първият път отива с мотива да се запознае с някои архитектурни проекти във връзка със строежа на Санаториума в Трявна, но всъщност отнася писмо до царица Йоанна, която по това време е в Италия / от юли 1939 до декември 1939г. / по повод сватбата на братовчедка си.[38] Втори път Севов ходи в Италия през декември 1939г. по време на изборите за Втора камара[39] / народно събрание/ в България - с каква точно мисия - не е установено. Но факт е, че по време на правителствената криза, когато Кьосеиванов заплашва с оставка или с отлагане на изборите, Севов не е в България. А е бил необходим, ако се съди по думите на Никола Недев - министър на вътрешните работи : " Кьосето играе...Севов го няма в България и той мисли, че ще хване царя на тясно, но това няма да бъде. "[40] Малко преди да замине за Италия обаче - в края на ноември 1939г. правителствената криза тревожи Севов. Любомир Лулчев пише в дневника си : " Севов беше много блед и ми се виждаше покрусен, говореше за заминаване някъде в Германия и пр. Казах му, че ще се минат и тия работи, па после ще говорим. "[41] Всъщност тогава за първи път е възложено на Севов да се намеси по съставянето на бъдещия кабинет. Задачата, поставена от царя, е да събира данни и да се интересува от хората, които са посочени от министър-председателя / Кьосеиванов / за министри, както и от тези, които самият цар предварително си е набелязал.[42]

Архитект Севов е определен от Евдокия Филова като " най - довереното лице на царя " още в началото на 1940г., когато на 14 февруари той отива в дома на Богдан Филов, за да го заведе в двореца Врана, където последният разбира, че от следващият ден той ще бъде министър-председателя на България.[43]

След идването на правителството на Филов започват заседанията на т.нар. съкратен министерски съвет.[44] Той се събира от царя винаги, когато има да се решават някои важни държавни въпроси. В този съкратен министерски съвет влизат четирима министри - министър-председателят Богдан Филов, министърът на външните работи Иван Попов, министърът на вътрешните работи Петър Габровски и министърът на войната Теодосий Даскалов. С тях царят обсъжда важните въпроси от управлението на страната, след което министрите вземат едно общо решение, което в почти готова форма се предлага на Министерския съвет. Тук ролята на арх. Севов е да съобщи на четиримата министри да дойдат в уречения час на съвещание във военния кабинет на царя в Двореца. Самият Севов посочва, че Борис го е натоварил с тази задача, защото не искал да се знае и да се пускат слухове, че царят има някакъв коронен съвет. Севов твърди, че никога не е вземал участие в тези съвещания, а обикновено изчаквал в съседната стая заедно с някои от царските чиновници - с Груев, Морфов или с княз Кирил. След съвещанието цар Борис споделял взетото решение, изказвал мнението си и това на министрите. Така например по време на съвещанието за влизането на България в Тристраннния пакт / на 20 януари 1941г. / Севов е уведомен, че Филов и Габровски били изцяло за влизането в пакта без никакви възражения, а Попов и Даскалов са имали резерви по някои политически и военни пунктове. Решението за обявяването на война на Англия и САЩ е взето отново от четиримата министри за един ден / на 13 декември 1941г. /, но този път те не са извикани от Севов, защото по това време той е по работа в Трявна. Спешността на ситуацията изисквала това да стане в негово отсъствие.[45]

Следствие на извършения държавен преврат в Югославия на 28 март 1941г. от ген. Душан Симович, който сваля правителството, подписало присъединяването на Югославия към Тристранния пакт, се задава опасност от война на Югославия с Германия. Задачата на българската армия при евентуална война с Югославия се обсъжда с началник-щаба на 12-та армия ген. Грайфенберг и военния министър ген. Теодосий Даскалов на 31 март.[46] Възложено е на български части да защитават българо-турската граница, без да вземат пряко участие в една война срещу Сърбия. Решението е обсъдено повторно по настояване на арх. Севов на 2 април с Попов, Даскалов и Филов. На съвещанието е решено : да се струпа почти цялата армия на турската граница, където е главната заплаха за България ; намесата срещу Югославия да се отклони, за да не се предизвика Турция, която има съюзни задължения към Югославия и Гърция.[47] Настояването на Севов е продиктувано и от факта, че предната нощ той лично / в качеството си на о.з. капитан / се е запознал с невралгичните пунктове по българо-югославската граница, където е изпратен от царя заедно с ген. Рафаил Жечев, о.з. полк. Антон Разсуканов и о.з. подполк. Димитър Генчев.[48] По тези места Разсуканов и Генчев са воювали по време на Първата световна война, освен това всички познават релефа, имат контакти със старши и младши офицери, с командири на застави. Събират сведения и правят подробен доклад пред царя. Борис не изисква информация нито от РО /разузнавателния отдел/, нито от тайната полиция, нито от Генералния щаб. Не използва официалната администрация, тъй като изтичането на информация точно в този момент би било пагубно. При това на другия ден в България се очаква да пристигне фелдмаршал Валтер фон Браухич - главнокомандващ сухопътните войски на Вермахта, от който може да се очаква искане за участие на България във военните действия срещу Югославия. Затова, когато на доклад при царя идва ген. Даскалов за обсъждане въпроса за дислокация на току-що мобилизираните 6-а и 4-а дивизия, той остава учуден от по- голямата осведоменост на царя.[49] В крайна сметка България не взема участие в т. нар. Балканска военна операция на Вермахта. След капитулацията на Югославия, а след това и на Гърция, на България ѝ е дадена възможността да навлезе в Македония и Тракия с цел " обезпечаване реда и спокойствието " там, което е възприето от целия български народ като присъединяване на новоосвободените територии с българско население, а от съюзниците - като окупация на чужди земи.[50]

На 24 април 1941г. министър-председателят Богдан Филов се среща с пълномощния министър К. Клодиус, с когото, по указание на Севов уточняват, че границата източно от Шар планина би трябвало да върви по течението на р. Морава, за да обхване целия планински масив със залежите от хром, искани от Германия.[51] На същия ден е подписана тайната спогодба " Клодиус - Попов ", определяща поведението на България в новоосвободените земи по отношение на администрацията и регламентираща правото на Германия да експлоатира мините, северно от Скопие.[52]

Въобще министър - председателят Филов много често се съобразява с указанията, съветите и предупрежденията на Севов, тъй като последният е приносител на думата на царя.

Самият монарх от своя страна, също съветва премиера да говори по трудни политически въпроси със Севов, защото той " бил повече ориентиран и по- умеел да се справя "[53] и "... тъй като всичко трябва да остане в тайна ".[54] Ето защо архитектът е канен постоянно на гости в дома на Филов, който споменава името му над 150 пъти в своя дневник - може би най- често от всички други упоменати имена. При това положение не е чудна констатацията на премиера, че Севов има най- голямо влияние върху царя[55], не се учудва и на твърдението на Светослав Поменов, че " чул да наричат Севов " вицекрал " в разговор на улицата ".[56]

Освен " вицекрал "арх. Севов си спечелва и други най- различни прозвища като: „ушите и очите на цар Борис "[57], „всесилният таен съветник "[58], " всемогъщият архитект "[59], "сивият кардинал "[60] и пр. За всички е нещо нормално да видят спортния сив форд на архитекта пред сградата на Министерския съвет или пред царския дворец на ул. " Московска ". Той се превръща в част от ежедневието на царя, в част от двореца, въпреки че никога не е получавал заплата за своята дейност там. Всеки ден царят и Севов започват деня, запознавайки се с пощата и обсъждайки съдържанието ѝ. Севов е първоизточникът на всяка информация, излязла от кабинета на монарха. Той е човекът, който води посетителите при него, включително министър-председателя.[61] Освен всичко друго, Севов е приятел на цар Борис - не веднъж го придружава по време на пътувания и излети.[62] Това е и една от причините да се породи ревност към царя от страна на царската фамилия и най- вече от страна на княгиня Евдокия. За такава ревност споменава Станислав Балан в своето дознание, казвайки, че княгинята изпитвала " една доза ревност спрямо този загнездил се в двореца на брат ѝ чужд човек "[63]. Самата княгиня заявява : " Тоя господин Севов е нещастието на моята къща и нашия дом " и го обвинява открито, че е агент на Гестапо.[64] Царица Йоанна отрича тези твърдения, заявявайки, че причината за тях се крие в характера на Севов, който бил потаен и мълчалив.[65] Непотвърдени слухове сочат обаче, че княгинята имала разочарования от интимен характер по отношение на арх. Севов / подобно на това по неговия роднина Багрянов /.[66]

Може би някаква ревност съществува и у другите по- близки на царя хора, като тези от царската канцелария. Например дългогодишният началник на канцеларията Павел Груев заявява : "'Арх. Севов стана много доверено и близко лице на царя ", " той се държеше в течение на всички въпроси и се бъркаше навсякъде и във всичко ".[67] Политическите дейци също не харесват и не разбират привилегироваността на Севов. Председателят на Народното събрание Стойчо Мошанов назовава механизма на неговото посредничество " дворцово задкулисие " и се възмущава от даденото единствено на Севов предимство по всяко време да ходи при царя, като го нарича " всемогъщия архитект ".[68]

Друг, който не храни симпатии към Севов и неговото влияние над Борис III, е пълномощният министър в Германия Първан Драганов, който известно време е бил най-довереното лице на царя преди изпращането му в Германия и преди идването на Севов в Двореца. Той смята, че арх. Севов е главния виновник за отстраняването му от Берлин.[69] През април 1942г. цар Борис изпраща архитект Севов в Берлин, за да се срещне с неговия личен лекар д-р Рудолф Зайц, който да ходатайства пред шефа на Гестапо Хайнрих Химлер за отзоваването на д-р Ото Делиус от България. Самият Борис поставя въпроса за враждебното отношение на д-р Делиус и вмешателството му в работите на Двореца при посещението си при Хитлер през март 1942г., но така или иначе Делиус остава в България / даже и след смъртта на царя - до септември 1944г /.[70] Посещението на Севов в Берлин обаче има друго последствие. Малко след него Първан Драганов е преместен от Берлин в Мадрид. Севов действително неведнъж е изразявал недоволство от работата на Първан Драганов в Германия. Отстраняването му са искали и министър-председателите Г. Кьосеиванов и Б. Филов, както и някои външни министри, но по някаква причина то се е бавело и отлагало. Предполага се, че Първан Драганов е имал финансови взаимоотношения с царската фамилия, тъй като арх. Севов изказва мнение, че всички парични разходи вероятно са се извършвали чрез него, освен това винаги е бил доверено лице на царя.[71] Инсценировката по неговото преместване и набеждаването на Севов за виновник всъщност освобождават Борис от отговорността по отстраняването на Драганов. Монархът даже си измива ръцете пред Драганов с ироничните думи : " Драги, какво мога да сторя, когато Севов е германски човек и Химлер е повярвал на неговите интриги ... " [72], а всъщност царят е човекът, който натоварва Севов с тази мисия. Такава е и информацията от 30 април 1942г. на ген.-майор Валтер Шеленберг - началник VI отдел / задгранично разузнаване / в Главното управление за имперска безопасност, изпратена в съобщение до държавния подсекретар на Министерството на външните работи в Берлин ген.-майор Мартин Франц Лутер, в което се казва, че " по поръчение на царя Севов неофициално трябва да инспектира българската легация в Берлин ", където " ще бъдат уволнени от заеманите от тях служби българският пълномощен министър в Берлин Първан Драганов и директорът на външната търговия при Българското министерство на търговията Любен Цонев ". " Освен това от самия Севов стана известно, че в качеството си на доверено лице на царя той щял да преговаря с официални служби в Берлин относно проблеми, които царят и неговият пълномощен министър с оглед на тяхното положение не могат да обсъждат така, както им изглежда желателно от българска гледна точка. Ето защо царят смята за по- подходящ за тази мисия стоящия близко до него Севов ".[73] Какво точно е поръчал цар Борис на Севов е неизвестно / смята се, че той действа и по въпроса за прекратяване германското толериране на ген. Луков и полк. Пантев[74] /, с кого се е срещал последният в Германия - също, но и в дознанието си, и в разпита си, Севов отрича да се е срещал с когото и да било в Берлин, освен с д-р Зайц.[75]

Цар Борис III гласува отново доверие на Севов при посещението на българската военна делегация при Хитлер през януари 1943г. Тогава във връзка с изработването на план-операция " Гертруд ", в който съществено място заема българската войска, в главната квартира на фюрера е извикан българският министър на войната ген.-лейтенант Никола Михов. Той е придружен от началник щаба на 2-ра армия полк. Иван Николов, началник оперативното отделение на щаба на войската полк. Иван Попов и като преводач - майор Георги Славомиров. Към делегацията обаче е включен и арх. Йордан Севов в качеството му на адютант на министъра. За един ден във военното училище ушиват капитанска униформа на Севов и той заминава с делегацията като офицер. На 5 януари българската военна делегация е приета от Хитлер. Германските военни специалисти, както и фюрерът приемат предложението на ген. Никола Михов българската войска да бъде добре въоръжена, предвид възможностите за един балкански фронт, като се формират десет пехотни и една кавалерийска дивизия. Освен това на беломорското крайбрежие да се построят летища, за да могат при нужда германските военновъздушни сили да дойдат на помощ на българските войски.[76]

При разговорите за оперативните действия на Балканите Севов е предупреден от цар Борис да внимава България да не се ангажира с командването на отделни части при отделни нападения. Мнението на царя е, че ако бъде обявена война от Турция, тогава естествено главното командване трябва да бъде българско и главнокомандващ да бъде той. Ако България обаче бъде нападната по крайбрежието, там командването трябва да е немско, защото това ще бъде частично нападение.[77] Такива са и исканията, които цар Борис желае арх. Севов да предяви, когато се постави от въпроса за командването. И когато това става, не друг, а Севов представя на немците българските предложения от името на царя.[78] Между другото архитектът е изпратен от монарха с думите : " Не вярвам вече на генерал Михов и ме е страх, че пак ще ми искат нещо и не може да им откаже, а искам да знам какво точно са му говорили и какво той е говорил "[79]. След завръщането на делегацията на 11 януари 1943г. арх. Йордан Севов подробно информира царя за това какво е казал Хитлер и за държанието на ген. Михов. Държавният глава остава доволен, макар че арх. Севов изразява съмнение, че едва ли ще бъдат изпълнени обещанията от германска страна за въоръжение на българската войска.[80]

Мисиите на Севов в Германия, немското му образование и контактите му с много германци в и извън страната, са повод в управляващите кръгове да се разпространи слухът, че той е германски агент. Обвиненията идват най- вече от княгиня Евдокия, която открито го нарича " фатален агент на Гестапо ".[81] Дали това обвинение е в резултат на оказан натиск върху нея, не се знае, но в дознанието си тя казва, че въпреки всичко не разполага с доказателства. Такива няма и полк. Стефан Недев - началник на разузнавателния отдел към Министерството на войната, който е виждал полицейския аташе на германската легация да ходи в архитектурното бюро на Севов, но не знае за какво са си говорили.[82] Станислав Балан също казва, че " може би това е така " по повод информацията за връзки на Севов със служители на германското разузнаване.[83] Слуховете, че " Севов е германски човек " са много силни предвид контактите му с д-р Делиус, Бекерле, д- р Лооси, Нойбахер, Щеркер, Панцигер, Хофман, инж. Уман и др. германци, посещавали бюрото му.[84] Самият Севов не отрича тези свои връзки, даже много често умело ги използва. Само че резидент на Абвера / н-к разузнаване/ д-р Делиус и пълномощният министър Бекерле никога на са имали положително отношение към Севов. Напротив - и двамата го обвиняват в антигермански действия и го намесват в някои заплетени случаи, включително и в убийството на бившия министър на войната ген.-лейт. Христо Луков и даже в съмнителната смърт на царя.[85] Ст. Балан споменава, че е съществувала " една завист ли, омраза ли на Делиус към Севов "[86], а в дневника на Бекерле навсякъде, където се споменава името на архитекта, постоянно прозира едно недоверие и съмнение от страна на пълномощния министър за връзка на Севов с Англия.[87] Самият арх. Севов заявява : " Че германските среди в София не ме обичаха, това беше на всички известно, и че моето стоене в двореца им беше неприятно, се виждаше. ", а когато цар Борис го предупреждава да се пази от тях и му назначава стражарски пост пред дома, той си внушава, че " могат тези господа действително да направят нещо особено след намесата ми по еврейския въпрос..." [88] По недоказана информация и най-вече по сведения на полицая Златан Златанов, охранявал дома на Севов, има два опита за покушение срещу архитекта от страна на Гестапо.[89]

Във връзка с т.нар. еврейски въпрос арх. Йордан Севов не одобрява някои действия на български политици и активно помага в благотворителната дейност на царица Йоанна. Той твърди, че решението да не се изселват българските евреи, е взето от цар Борис, след като по време на разговор между двамата самият Севов му обръща внимание, че евреите трябва да се третират не просто като евреи, а най- вече като български поданици.[90] По време на строежа на Санаториума в Трявна той приема като работници стотици евреи, за да не бъдат гонени - по озеленяването, по строежа на шосето, по обзавеждането и пр. Като главен инженер е назначен инж. Маджар, а като главен строителен инженер - Цанко Козовски, чието семейство живее в дома на Севов, тъй като никой не им предоставя жилище и работа.[91]

Изниква въпроса за кого работи Севов, предвид безбройните му контакти с различни политически дейци и чужди представители, чий агент е и на чия кауза е застъпник ? Предвид отговорността на ролята, която изпълнява - умело да преценява и мъдро да съветва държавния глава в едни от най- трудните за България години, отговорът може да бъде само един : на българската кауза. Такова е и веруюто, в което са се зарекли още в самото начало двамата царски съветници Лулчев и Севов : българофилство.[92] Интересна е информацията, която дава Шеленберг за цар Борис и за ситуацията в страната от 17 февруари 1942г. : " С помощта на една широкоразклонена система от шпиони и доносници, начело на която се намира неговият специален агент Йордан Севов, той е в състояние непрекъснато да всява безредие, недоверие и разединение в политическия живот на страната. "[93] Тук арх. Севов е наречен от началника на задграничното разузнаване " специален агент " на Борис III и продължава: "Неотдавна този архитект Севов свика събрание на известни политически дейци, в което освен голям брой явни аграрни комунисти взе участие и главният секретар на Министерството на вътрешните работи и сътрудник на царската канцелария Ангелов. Конференцията продължи няколко часа и имаше преди всичко за задача да обсъди евентуалния състав на един нов кабинет. По същество бе констатирано, че вследствие на известното и желано от него отсъствие на една типично национално-българска политическа групировка царят все повече се стреми да си служи с антигермански настроените комунисти за балансиране на немското влияние ". Подобно на Бекерле, и Шеленберг изказва съмнение за антигерманско поведение и действия от страна на царя и неговото доверено лице Йордан Севов, и заключава : " Във връзка с последната реконструкция на кабинета, Севов изигра зад кулисите решаваща роля. "[94]

По това време / 1942г. / вече се е очертала основната политическа роля на Севов - да проучва и участва в избора на министри. " За да стане някой министър трябва да мине през кантората на Севов.[95] "- казва Ст. Балан в дознанието си. А Константин Муравиев в своите спомени казва, че Севов е бил нещо като " министър без портфейл ", защото вземал участие в съставянето на кабинетите и давал мнението си за отделните министри.[96] Самият архитект завява, че от министрите, участвали в кабинетите от 1939г. до 1943г. той лично е познавал единствено Петър Габровски, Иван Багрянов, Никола Недев, Димитър Василев, Димитър Кушев и Никола Захариев и в техния избор съответно е имало някакво лично пристрастие.[97] Освен министри Севов препоръчва и други лица за важни държавни постове като например Ангел Ангелов за главен секретар на Вътрешното министерство, Павел Павлов за началник Държавна сигурност в Дирекцията на полицията и Васил Павлов за главен комисар на снабдяването.[98]

Въобще мнозина съвременници смятат, че мнението и преценката на архитекта имат най- голяма тежест за царя. Севов дълго, мълчаливо и безпогрешно наблюдава и изучава хората, които проучва и прави много точни заключения, които споделя единствено с Борис III. С това свое умение да прави точни характеристики и да преценява умело хората, интересувайки се от тях в полза на държавните интереси, той дава основание на Ив. Пауновски много по- късно да го нарече " кръвожаден политически вълк ". [99]

Всъщност арх. Севов е бил много представителен и интелигентен мъж, който със своя чар и поведение правел винаги впечатление на околните.[100] Въпреки това той никога не парадирал със своето обществено положение. Даже след като се връща в Търговище през 1944г., той не споменава нито веднъж, че е бил близък съветник на царя и живее тихо, скромно и порядъчно, без да се меси в работата на околийския управител, на кмета или народните представители.[101]

А Севов е бил навсякъде и във всичко - изцяло погълнат от водовъртежа на политическия живот. Всички го познават и се съобразяват с него. Даже Фердинанд пита дъщеря си Евдокия за него, защото чул някои германци да твърдят, че Севов бил най-силният човек в България.[102]

Богдан Филов пише в своя дневник : " Севов ми съобщи, че Мусолини си дал оставката..."[103], " Севов ме предупреди да се върна в София ...", " Севов ми съобщи, че днес царят приел Beckerle, който му предал покана от Хитлер."[104] Ден преди смъртта на царя Филов записва : " Аз прекарвах повечето време в двореца, дето неотлъчно беше и Севов.[105] " Архитектът е може би първият, който научава от царският камердинер Свилен за болестта на царя, влошил състоянието си веднага след като двамата обядват в Двореца.[106] Той е сред малцината, които присъстват на самата смърт на царя на 28 август 1943г. Богдан Филов посочва, че в спалнята, до смъртното ложе на монарха, освен царица Йоанна и княгиня Евдокия, са лекарите, княз Кирил, Севов, Филов и Михов. По - късно пристига и Габровски.[107] Самият факт, че при изреждането на присъстващите Филов посочва Севов непосредствено след царската фамилия и лекарите, говори какво положение и място е заемал неофициално той в йерархията на Двореца.

След смъртта на цар Борис III завещанието му мистериозно изчезва. Севов твърди, че не знае за съществуването на такова. По време на разпита му пред Народния съд, му е зададен въпроса дали е вярно, че " цар Борис е оставил завещание за назначението на регенти, обаче това завещание било откраднато и унищожено, и че един от посочените регенти сте били Вие ? ", на което Севов отговаря твърде уклончиво, че не е говорил по този въпрос.[108] А според чл.28 на Търновската конституция царят може приживе да назначи трима регенти при непълнолетие на престолонаследника и затова едва ли Борис, известен със своята предвидливост и съобразителност, не го е направил. Освен това съгласно чл. 29 от Търновската конституция член на царското семейство не може да влезе в състава на регентството.[109] Въпреки това княз Кирил става регент. Регент става и ген. Михов - човекът, на когото цар Борис няма вече доверие. Мистерията е пълна. И изведнъж арх. Севов напуска политическия и обществения живот на страната. Не ходи вече в двореца, не го канят на 40-те дни от смъртта на царя - само той, " макар всички други приятели на царя да бяха там "[110], както казва Богдан Филов в дневника си. Две седмици по- късно / на 25 октомври 1943г. / Филов кани Севов в дома си, уж за да го пита на свой ред дали е верен слухът, че последният е бил кандидат-регент. Двамата разговарят близо два часа, след което Филов записва : " Не бих искал да прекъсвам връзките си с него, понеже виждам, че може да ми бъде полезен, макар че по- чести срещи с него биха се зле изтълкували в някои среди."[111]

Изниква друг въпрос - кои са тези среди, от кого се страхува Богдан Филов? Възможно ли е това да са германските среди, които са разбрали за усилията на вече покойния цар и на неговите най-близки хора да направят опит за завой в българската политика в посока сепаративен мир със съюзниците. Ако да - то най- лесният начин да се прекъснат тези опити е отстраняването на близките на царя хора и превръщането им в персона нон-грата.

Все пак, въпреки страха си от въпросните среди, регентът Филов кани втори път архитекта в дома си. Срещата се провежда на 29 декември 1943г. и трае четири часа. По стар навик Филов търси съветите на Севов относно предстоящи кабинетни промени, но прави и нещо друго : натоварва архитекта с много важна осведомителна мисия в Турция, завоалирана с претекста за строителството на царска легация в Анкара и павилиони за панаира в Измир.[112]

Мисията на Севов в Турция още тогава предизвиква най- много шум и коментари в сравнение с другите сондажи. За нея има и сравнително много документи, редица автори я споменават или коментират, затова е изключително спорна и противоречива.[113] Тя е определяна от историците като неофициална осведомителна мисия, сондаж или просто като нетактична дипломатическа акция, предизвикала много шум. Мисията започва на 25 януари 1944г. и продължава около 45 дни - до 13 март.

До този момент в преговорите със съюзниците активно се включват в различно време и място няколко българи : Любен Пулев, Георги Киселов, някой си Ксандиев / или Казанджиев /, Георги Кьосеиванов, епископ Андрей. Започнала е и мисията на американските граждани Корнилиъс Джедуин и Анджело Куюмджийски под прякото наблюдение на УСС / Управлението на стратегическите служби /и ген. Донован, която има за цел да " убеждава българите " и " да информира Държавния департамент " за развитието на преговорите с българските представители. Куюмджийски, който се представя като официално упълномощен да преговаря, иска от пълномощния министър Балабанов България да изпрати двама мандатьори - един цивилен и един военен, на чиито патриотизъм може да се разчита.[114] Те трябва да са неофициални лица и даже да са компрометирани пред хитлеристите.[115] Интересно е обаче, че Куюмджийски на два пъти отказва единият от тези мандатьори да бъде Севов. Едва на третият път / на 28 февруари / дава своето съгласие Севов и Балабанов временно да представляват българската делегация, при положение, че са официално упълномощени от българското правителство и докато бъде подготвена " квалифицирана българска мисия ", която да отиде в Кайро.[116] Тук трябва да се отбележи, че успоредно с мисията на Куюмджийски, се провежда и друга такава паралелна, но независима операция, отново от човек, работещ за УСС - холандския гражданин Ф. Гепин, зет на бившия консул в Истанбул Иван Станчов. Тази операция е ръководена от американския посланик в Турция Стейнхард и за нея споменава министър Балабанов в своята серия от статии " Година в Анкара ".[117]

Арх. Севов познава много хора в Турция, защото е живял там почти шест години / 1925 -1930 / и се е ползвал с голям авторитет сред висшите среди. Заради това, а и заради близостта му с покойния цар, неговото присъствие предизвиква голям интерес и любопитство от страна на турските и чуждите дипломатически среди. Още на третия ден след пристигането му в Цариград започват да го безпокоят и журналисти, искащи от него изявление за ситуацията в страната, информация за покойния цар и пр. Посетен е в хотел " Токатлян ", където е отседнал, от двама журналисти, един от които е българския журналист с югославско поданство Иван Павлов Иванов, който в последствие публикува мнимо интервю със Севов, озаглавено " Четвърт час с г-н Севов " във в. " Ла Тюрки ".[118] В същият брой на вестника е поместена и уводна статия, озаглавена " Значението на думите на Севов ".[119] Публикациите предизвикват раздвижване сред дипломатическите среди, защото в тях архитектът уж заявява, че българите не обичали германците, поради егоизма, който те проявили през Първата световна война и че правителството на Божилов не би отхвърлило едно евентуално предложение за мир. Налага се Севов и пълномощният министър Балабанов да опровергават тази информация, а БТА, с малко закъснение, е упълномощена да заяви, че данните, обнародвани в турския печат, са плод на чиста измислица.[120] Въпросният журналист Иванов урежда и среща на Севов с югославянина Павлович / или Попович /, който му предава молбата да се срещне с някакъв англичанин в Цариград.[121] Друг, с който се среща Севов в Цариград, е някой си Лангле / Лонгле /, който се представя за агент от английското разузнаване. Той по много странен начин посещава Севов, докато последният още спи в хотелската си стая и му предлага среща с английски дипломатически представител. [122]

В Анкара нещата стоят по друг начин. Там Севов познава повече хора и се предполага, че не е изпуснал възможността да се срещне с тях. Самият той споменава за среща с един турски народен представител.[123] На 3 март 1944г. в. " Джумхуриет " помества дописка със заглавие : " България прави сондажи за мир в Анкара " и се уточнява, че присъствието на арх. Севов в Анкара дава повод за разпространяването на слуха, че България има намерение да сключи сепаративен мир.[124] Българският пълномощен министър в Анкара - Никола Балабанов е принуден да опровергава тези слухове пред чуждите посланици, както и пред германския пълномощен министър фон Папен, който между другото вече смятал Севов за емисар на българската опозиция.[125] Външният ни министър Шишманов пък предупреждава Севов в шифрована телеграма до Балабанов, да се предпазва от устните си съобщения, а към края на мисията вече го съветва да побърза да се върне, защото " неговото стоене започва твърде много да се коментира ".[126]

В публикувана преписка за съветско - американските отношения по време на Втората световна война се казва, че агент на ген. Донован в Анкара се е срещал с емисар на българското правителство, който е изразил желанието на българите да скъсат с Германия и да се присъединят към съюзниците. [127]

По съобщение на пълномощния министър в Стокхолм Н.П. Николаев, в." Дагенс Нюхетер " в дописка от Анкара от 2 март пише, че на посещението на Севов " се отдава най- голямо значение ". В заключението на дописката се казва: " Английският посланик Нячбъл Хюгесън е заминал за Кайро. Неговото пътуване даде повод за редица предположения и се вярва, че той ще предаде по- нататък желанието на България за примирие. "[128]

На 4 март 1944г. Ройтер цитира думите на кореспондента на в. " Дейли мейл" в Истанбул, който съобщава, че благодарение на срещите на " тайнственото лице " Севов с официални лица от турското правителство, Турция ще предаде на съюзниците предложенията за мир, направени от България. [129]

Също Ройтер, но този път на 13 март 1944г., съобщава от Лондон: " Проф. Севов, "загадъчният човек " от България, днес замина от Истанбул за София. По време на престоя си в Турция той се срещнал с някои видни турски лица. Твърди се, че той е влязъл във връзка с бившия американски пълномощен министър в България Джордж Ърл. "[130] Даже има публикация, в която се казва, че Севов предава на американците в Истанбул българското предложение за сключване на примирие, което предвижда оставането на Южна Добруджа и Вардарска Македония в границите на България, както и гарантирането на коридор до пристанището в Дедеагач.[131]

С кого действително се е срещал арх. Йордан Севов в Турция ?

Вариантите и предположенията са много, сведенията - малко. Знае се, че архитектът се е срещал в Истанбул с журналиста Иванов, с югославянина Павлович, с английския агент Лангле и евентуално с Джордж Ърл. В Анкара се е срещал с един / или повече според Филов / народен представител и с агент на ген. Донован / вероятно с Куюмджийски, Джедуин или Гепин /. Лулчев посочва, че архитектът се е срещал и с германци - това може и да е самият фон Папен /. В крайна сметка, колкото и шум да вдига тогава тази мисия, тя си остава една пълна загадка.

В българската историческа литература мисията на арх. Севов се смята за неуспешна и действително - след завръщането му от Турция промяна в българския политически курс няма. Всъщност такава няма и до самия септември 1944г., въпреки неколкократните опити на правителството за по-безболезненото излизане от войната и оста. Всъщност неуспешна е и другата далеч по- важна и подготвена мисия на Стойчо Мошанов в Кайро, където последният прави всичко по силите си, за да се подпише примирие. Как, с цената на какви усилия, след колко срещи, разговори, рискове и нерви, са проведени мисиите - това за историята по принцип не е важно. " Зелената маса " на дипломацията всъщност не поднася на България това, за което нейните мисионери преговарят. Обикновено малките страни винаги играят ролята на пинг-понг на тази " зелена маса " и са запращани там, накъдето ги насочат големите играчи. Затова присъдата за малките държави и техните мисионери в повечето случаи е крайна : неуспех.

Погледната от дистанцията на времето, крайна е и присъдата, която І-ви Върховен състав на Народния съд присъжда на арх. Севов- смърт.[132] Арестуван е в Търговище на 8 октомври, без да оказва съпротива и без да се възползва от няколкото възможности да напусне България.[133] С разпита на служителите в дворцовата канцелария и на двамата съветници на цар Борис ІІІ на 20 декември 1944г. започва Първият главен процес на Народния съд. Разпитът на Севов е най- обстоен и обхваща най - широк кръг въпроси.[134] Разстрелян е на 2 февруари 1945г., няколко часа след прочитането на присъдата, заедно с тримата царски регенти, 22 министри, 6 - ма членове на царската свита и другия съветник Любомир Лулчев.

С решение на Върховния съд на Република България за реабилитация на осъдените от Народния съд от 26. VІІІ. 1996г. е реабилитиран и Йордан Анастасов Севов.[135]

* * *

Архитект Севов изпълнява активно своята роля на царски съветник в едни от най-трудните за България години / 1939 - 1943 /, когато за втори път страната ни се включва в Световна война и то отново като съюзник на Германия. Това обаче са и години на еуфория и национално опиянение, породени от осъществяването на историческите цели на нацията - обединението на всички българи под крилото на майка България. Последното става възможно в мирни условия, при икономически стабилитет, без страната ни да воюва, без да скъсва дипломатически връзки със СССР, без да депортира евреите си. [136] " Странната роля " на Севов, която той играе на българската и на европейската политическа сцена, практически е съобразена единствено със сценария, замислен от цар Борис ІІІ - осъществяването на националния идеал с помощта на истински български патриоти. Той никога не излиза вън от границите на основното си верую : българофилството.[137] Въпреки че живее и учи в чужбина / Германия /, работи и се реализира в чужбина / Турция /, жени се дори на два пъти за чужденки / австрийки /, арх. Севов се връща в България - първо, за да воюва в три поредни войни за нея, след това да работи за нея и в крайна сметка - за да остане завинаги / макар и в безименен общ гроб/ в нейната земя.

---

1. Шарланов, Диню., Поля Мешкова. Съветниците на цар Борис ІІІ. София, 1993, с. 76-148 ; Шарланов, Диню. Тайните на двореца. София, 1999, с. 40-41, 84-85, 120 ; Тангъров, Йордан. За творчеството на архитект Севов. В: сп. " Архитектура", кн.4, 1994, с. 48-49 ; Пауновски, Иван. Възмездието. София, 1988, с. 125-137 ; Груев, Стефан. Корона от тръни. София, 1991, с. 274, 311-313, 415 ; Лазаров, Димитър. Царският съветник Севов. В: в." Неделен стандарт ", 9май 1993, с. 58 ; Любенова, Тоня. Цар Борис III и арх. Йордан Севов. В: в. " Знаме ", бр.98 от 22.VIII. 2003, с.12; **2** Недев, Недю. Цар Борис III. Биография. София, 2002, с.329-330, 352, 355, 373, 392-394, 578-579, 594 ; Даскалов, Дончо. Цар Борис III. Познатият и непознатият. София, 2001, с. 200 - 204 ; Вълков, Ваньо. Цар Борис III в полезрението на германското военно разузнаване. В: ВИСб,кн.3, 1994,с. 73 ; Вълков, Ваньо. Любомир Лулчев като съветник на цар Борис III до края на 1938 година. В: ВИСб, кн.2-3, 1992, с.61 ; Нойков, Стилиян., Валентин Радев. Цар Борис III в тайните документи на Третия райх 1939-1943. София, 1995, с. 57, 166 ; Груев, Павел. Корона от трьни. София, 1991, с. 274, 311-313, 415 ; Димитров, Илчо. Смъртта на царя. В: ИП, 1968, кн. 2, с. 48, 54, 58; **3.** Тошкова, Витка. България в балканската политика на САЩ 1939 - 1944. София, 1985, с. 219-220, 381 ; Тошкова, Витка. България и Третия райх. София, 1975, с. 102 ; Рачев, Стоян. Чърчил, България и Балканите. София, 1995, с. 226 ; Спасов, Людмил. Време на изпитания и дипломатически победи / 1939-1941 /. В: История на българите. Том IV. София, 2003, с. 456, 475; **4.** Семерджиев, Петър. Народният съд в България 1944-1945. Кому и защо е бил необходим. София, 1997, с. 98 ; Илиев, Борис. Революционният народен съд. София, 1988, с. 40, 49 ; Пауновски, Иван, Възмездието. София, 1988, с. 125 - 137 ; Мешкова, Поля., Диню Шарланов. Българската гилотина. Тайните механизми на народния съд. София, 1998 ; **5.** Филов, Богдан. Дневник. София,1989, с. 222, 229-230, 237-239, 241-244, 246, 248-248, 251-252, 255-256, 261, 264-265, 268, 286-287, 289, 295-296, 299, 301, 304-305, 307, 311, 316, 326-327, 329-330, 332, 337, 341, 351, 357-358, 382-383, 387, 390-392, 403, 416, 425, 431, 450, 455, 458, 471, 476-481, 490, 494, 496, 499, 519, 525, 530, 543, 546, 550, 553, 557, 561, 564, 570, 578, 579, 582, 590, 599, 601-605, 627, 634, 652-653, 664, 676, 677 ; Лулчев, Любомир. Тайните на дворцовия живот. Дневник / 1938-1941 /. София 1992, с. 73-74, 76, 122, 150, 162 ; Царица Йоанна. Спомени. София, 1991, с. 103 ; Филова, Евдокия. Дневник. София, 1991, с. 33-34, 141 ; Из дневника на Бекерле - пълномощен министър на Третия райх в България. София, 1992, с. 100, 182, 201 ; Мошанов, Стойчо. Моята мисия в Кайро. София, 1991, с. 180, 200 ; Муравиев, Константин. Събития и хора. Спомени. София, 1992, с. 269, 285, 286, 348 ; Цанков, Александър. Моето време. Мемоари. София, 2003, с. 555, 557 ; ИМ- Търговище, Инв. № 914 Сп. Спомени на Мая Севова ; ИМ - Търговище, Инв. № 913 Сп. Спомени на Димитър Харизанов; **6.** ЦДА, Ф. 176 К, оп.8, а.е. 1306, л. 2 -17 ; Ф. 176 К, оп. 15, а.е. 78, л.73, 106, 183, 186, 209, а.е. 74, л. 64, а.е. 75, л. 12, 35-36, 63 Преписка с Българската легация в Анакара ; **7.** АМВР, II НС - 10, л. 1 - 101 Дознание на арх. Севов ; **8.** АМВР, НС - 1 - 2, 540 - 590 Разпит на подсъдимия Йордан Севов; **9.** Шарланов, Диню., Поля Мешкова. Съветниците на цар Борис III. Народен съд. Дознания. София, 1993 ; сп. " Летописи ", кн. 10, 1991, с. 10-11, 63-84 ; сп. " Летописи ", кн.2, 1992, с .94,102 ; **10.** Шарланов, Диню. Поля Мешкова. Архитект Йордан Анастасов Севов. Съветник на цар Борис III. В: Българска корона, 1993, бр. 24, 25, 26 27, 28 от 18 юни до 16 юли, с. 7 ; Тангъров, Йордан. За творчеството на архитект Севов. В: сп. " Архитектура ", кн. 4, 1994, с. 48-49 ; Петкова, Валентина. Сив кардинал и таен съветник шушнели на Борис III. В: "Труд ", 25 август 2001, с. 12 ; Лазаров, Димитър. Царският съветник Севов . В: "Неделен стандарт ", 9 май 1993, с. 58 ; Севова, Мая. Възхваляван и отричан. В: " Знаме " , бр. 35 от 27 март, 2000, с. 2 ; Матев, Петър, Бележит архитект и строител. В: " Търговищки новини ", 9 декември 2002, с. 3 ; Любенова, Тоня. Цар Борис III и арх. Йордан Севов. В: " Знаме ", бр. 98 от 22 август 2003, с. 12 ; **11.** Лулчев, Любомир. Тайните на дворцовия живот. Дневник / 1938-1941 /, София, 1992,с. 192 ; **12.** Регистър за ражданията в Ески - Джумая през 1891 г. в Храм " Успение Пресв. Богородица ", № 138; **13.** Пак там ; ИМ - Търговище, Инв. № 9 И ; **14.** ИМ - Търговище, Инв. № 904 Сп. ; **15.** Недев, Недю. Цар Борис III. Биография. София, 2002, с. 392 ; **16.** Цанков, Александър. Моето време. Спомени. София, 2003, с. 557; **17.** Шарланов, Диню., Поля Мешкова. Съветниците на цар Борис III. София, 1993, с. 79 ; **18.** ИМ - Търговище, Инв. № 904 Сп. ; **19.** Пак там, Инв. № 1107 Сп. Ф.; **20.** Шарланов, Диню. Цит. съч., с. 76 ; ИМ- Търговище, Инв. № 904 Сп. : Груев, Стефан. Корона от трьни. София, 1991, с. 311; **21.**Шарланов, Диню. Цит. съч, с. 76 ; Груев, цит.съч., с. 312 ; **22.** Недев, Недев. Цит.съч., с. 392-394 ; ИМ - Търговище, Инв. № 904 Сп. **23.** Тангъров, Йордан. За творчеството на архитект Севов. В: сп. " Архитектура ", кн.4, 1994, с. 48-49 ; **24.** Пак там ; Недев, Недю. Цит. съч., с. 392-394; **25.** Тракция - отдел от Държавните железници, който завежда подвижния железопътен материал / локомотиви , вагони и др. / и избира необходимите за това служащи; **26.** Тангъров, Йордан. Цит. съч. ; Иванов, Венелин. Шуменски значими сгради / 1882 - 1950 /. В. Търново, 2004, с. 34; **27.** Шарланов, Диню. Цит. съч., с.76 ; **28.** Пак там ; БАН. Архитектурата в България / 1878 - 1944 /. Материали. София, 1978, с. 133 ; Тангъров, Йордан. Цит. съч. ; ЦДА, Ф. 176 К, оп.8 а.е. 1306, л. 7-8; **29.**

Шарланов, Диню. Цит. съч. ; Пауновски, Иван. Възмездието. София, 1988, с. 126; Груев, Стефан. Корона от тръни. София, 1991, с. 312; **30.** Лазаров, Димитър. Царският съветник Севов. В: " Неделен стандарт ", 9 май 1993, с. 58 ; **31.** ИМ - Търговище. Инв. № 1108 Сп. Ф.; **32.** Недев, Недю. Цит. съч., с. 355 ; Шарланов, Диню. Цит. съч., с. 77 ; **33.** АМВР , II НС - 10, л. 1-101 Дознание на арх. Йордан Севов ; **34.** Шарланов, Диню. Цит. съч., с. 73 ; АМВР, II НС - 11, л. 137 - 154 Дознание на Любомир Лулчев; **35.** Спасов, Людмил. Време на изпитания и дипломатически победи / 1939 - 1941 /. В: История на българите. Том IV. София, 2003, с. 456; **36.** Пак там ; **37.** АМВР, II НС - 10, л. 1-101 Дознание на арх. Йордан Севов ; **38.** Недев, Недю. Цит. съч., с. 352 ; **39.** АМВР, II НС - 10, л. 1-101 Дознание на арх. Йордан Севов; **40.** Лулчев, Любомир. Тайните на дворцовия живот. Дневник / 1938 - 1941 /. София, 1992, с. 162; **41.** Пак там, с. 150; **42.** АВМР, II НС - 10, л. 1 - 101 Дознание на арх. Йордан Севов; **43.** Филова, Евдокия. Дневник. София, 1991, с. 33-34 ; **44.** АМВР, НС - 1- 2, л. 552 Разпит на подсъдимия Йордан Севов; **45.** Пак там, л. 552-553; **46.** Спасов, Людмил. Цит. съч., с.474; **47.** Пак там, с. 474-475 ; **48.** Недев, Недю. Цит. съч., с. 329-330; **49.** Пак там; **50.** Спасов, Людмил. Цит. съч., с. 475; **51.** Филов, Богдан. Дневник. София, 1989, с. 316; **52.** Спасов, Людмил. Цит. съч., с.477 ; **53.** Филов, Богдан. Цит. съч., с. 529 ; **54.** Пак там., с. 477; **55.** Пак там., с. 242; **56.** Пак там., с. 481; **57.** Груев, Стефан. Цит. съч., с. 31; **58.** АМВР, НС - 836, л. 97-98 ; **59.** Мошанов, Стойчо. Моята мисия в Кайро. София, 1991, с. 200 ; **60.** Петкова, Валентина. Сив кардинал и таен съветник шушнели на Борис III. В: " Труд ", 25 август 2001, с. 12; **61.** Шарланов, Диню. Цит. съч., с. 77 ; Груев, Стефан. Цит. съч., с. 312; **62.** ЦДА, Ф. 3К, оп. 14, а.е. 153; **63.** АМВР, II НС - 13, л. 174 - 186 Дознание на Станислав Балан ; **64.** АМВР, II НС - 42, л. 1-14 Дознание на Княгиня Евдокия ; **65.** Царица Йоанна. Спомени. София, 1991, с. 103 ; **66.** ИМ- Търговище, Инв. № 904 Сп.; **67.** Даскалов, Дончо. Цар Борис III. Познатият и непознатият. София, 2001, с. 202 ; **68.** Мошанов, Стойчо. Моята мисия в Кайро. София, 1991, с. 200 ; **69.** АМВР, II НС - 10, л. 1-101 Дознание на арх. Йордан Севов; **70.** Шарланов, Диню. Тайните на двореца. София, 1999, с. 84 ; **71.** АМВР, II НС - 10, л. 1-101 Дознание на арх. Йордан Севов ; **72.** Недев, Недю. Цит. съч., с. 373; **73.** Politisches Archiv des Auswartigen Amts, Inland II geheim, Bd. 349, Bl. 485494-485495 ; **74.** Вълков, Ваньо. Цар Борис III в полезрението на германското военно разузнаване. ВИСб, кн.3, 1994, с. 73; **75.** АМВР, II НС - 10, л. 1-101 Дознание на арх. Йордан Севов ; **76.** Шарланов, Диню. Тайните на двореца. София, 1999, с. 40, 182 ; **77.** АМВР, НС - 1 -2, л. 559; **78.** Пак там ; **79.** Шарланов, Диню. Тайните на двореца. София, 1999, с. 40; **80.** Пак там, с. 41; **81.** Груев, Стефан. Цит. съч., с. 415 ; Семерджиев, Петър. Народният съд в България 1944-1945. Кому и защо е бил необходим. София, 1997, с. 98; **82.** Семерджиев, Петър. Цит съч., с. 102 ; **83.** Пак там., с.102; **84.** АМВР, НС - 1-2, л. 576; **85.** Из Дневника на Бекерле - пълномощен министър на Третия райх в България. София, 1992, с. 100 ; Пауновски, Иван. Възмездието. София, 1988, с. 136 ; **86.** Пауновски, Иван. Цит. съч., с. 137; **87.** Из Дневника на Бекерле..., с. 202 ; **88.** АМВР, II НС - 10, л. 1-101 Дознание на арх. Йордан Севов ; **89.** Севова, Мая. Възхваляван и отричан. В: " Знаме ", бр. 35 от 27 март 2002, с. 2 ; **90.** АМВР, II НС - 10, л. 1-101 Дознание на арх. Йордан Севов; **91.** Севова, Мая. Възхваляван и отричан. В: " Знаме ", бр. 35 от 27 март 2002, с.2; **92.** АМВР, II НС - 11., л.137 - 154 Дознание на Любомир Лулчев; **93.** Нойков, Стилиян., Валентин Радев. Цар Борис III в тайните документи на Третия райх 1939-1943. София, 1995, с. 57 ; **94.** Пак там; **95.** Даскалов, Дончо. Цит. съч., с. 202 ; **96.** Муравиев, Константин. Събития и хора. Спомени. София, 1992, с. 269; **97** АМВР, II НС - 10, л. 1-101 Дознание на арх. Йордан Севов ; **98.** АМВР, НС - 1-2, л. 574 Разпит на подсъдимия Йордан Севов ; **99.** Пауновски, Иван. Цит. съч., с. 135 ; **100.** Груев, Стефан. Цит. съч., с. 274, 311; **101.** ИМ - Търговище, Инв. № 913 Сп.; **102.** Груев, Стефан. Цит. съч., с. 415 ; Пауновски, Иван. Цит. съч., с.131; **103.** Филов, Богдан. Дневник. София, 1989, с. 590 ; **104.** Пак там., с. 599; **105.** Пак там., с. 604; **106.** Муравиев, Константин. Цит. съч., с. 285 ; **107.** Филов, Богдан. Дневник. София, 1989, с. 604; **108.** АМВР, НС - 1-2, л. 583-584 Разпит на подсъдимия Йордан Севов; **109.** Шарланов, Диню. Тайните на двореца. София,1999; **110.** Филов, Богдан. Дневник. София, 1989., с. 627; **111.** Пак там., с. 634 ; **112.** Пак там., с. 653 ; **113.** ЦДА, Ф. 176 К, оп. 8, а.е. 1306, л. 2-17 ; Ф. 176 К, оп. 15, а.е. 78, л. 73, 106, 183, 186, 209 ; а.е. 74, л. 64 ; а.е. 75, л. 12, 35-36, 63 ; Божинов, Войн. Политическата криза в България през 1943 - 1944. София, 1957, с. 49- 50 ; Рачев, Стоян. Чърчил, България и Балканите. София, 1995, с. 226 ; Тошкова, Витка. България в балканската политика на САЩ1939 - 1944. София, 1985, с. 219-220, 381 ; **114.** Тошкова, Витка. Цит. съч., с. 211-216; **115.** Божинов, Войн. Цит. съч., с. 46-48; **116.** Тошкова, Витка. Цит. съч., с. 219, 237; **117.** Пак там, с. 381; **118.** ЦДА, Ф. 176 К, оп. 8, а.е. 1306, л. 2; **119.** ЦДА, Ф. 176 К, оп. 15, л. 209 ; **120.** ЦДА, Ф. 176 К, оп. 8, а.е. 1306, л. 15а; **121.** АМВР, НС - 1-2, л. 563 Разпит на подсъдимия Йордан Севов; Тошкова, Витка. Цит. съч., с. 381; **122**. АМВР, НС - 1-2, л. 563 ; Филов, Богдан. Дневник. София, 1989, с. 677; **123**. АМВР, НС - 1-2, л. 561 Разпит на подсъдимия Йордан Севов ; **124.** ЦДА, Ф. 176 К, оп. 8, а.е 1306, л. 16 ; **125**. ЦДА, Ф. 176 К, оп. 8, а.е. 1306, л. 3 ; **126.** Пак там, л. 3, 9,10 ; **127**. сп. " Летописи ", кн. 10, 1991, с. 11; **128**. Божинов, Войн. Цит. съч., с. 50; **129**. ЦДА, Ф. 176 К, оп. 8, а.е. 1306, л. 16 ; **130**. Райчевски, Стоян. Българите в световните хроники / 1939 - 1948 /. София, 2004, с. 286 ; **131.** Яцкович, Йежи. България и западните Велики сили в периода 1941 - 1944. В: сб. " Великите сили и Балканите в ново и най- ново време ". София, 1985, с. 268 ; **132**. Илиев, Борис. Революционният народен съд. София, 1988, с. 49-50 ; **133**. ИМ - Търговище, Инв. № 914 Сп. ; 915 Сп. ; **134.** Семерджиев, Петър. Народният съд в България 1944-1945. Кому и защо е бил необходим. София, 1997, с. 102; **135.** ТД " ДА " - Търговище, Ф. 1155, оп.1, а.е. 123, л. IV ; **136.** Груев, Стефан. Цит. съч.,с. 448; **137.** АМВР, II НС - 11., л. 137 - 154 Дознание на Любомир Лулчев.

СПАСЕНИЕТО НА ПЛОВДИВСКИТЕ ЕВРЕИ ПРЕЗ МАРТ 1943г. - ЕДНА ДОСТОЙНА СТРАНИЦА ОТ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД ПРЕЗ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Стефан Шивачев

Участието на България във Втората световна война е оценявано разнопосочно в българската историография, но има едно събитие, което винаги е получавало положителна оценка и е изтъквано като достойнство, чест и гордост за българския народ за тези шест военни години. Това е спасяването на българските евреи през пролетта на 1943г. Тук споровете са били чия е главната заслуга, като до 1989г. се изтъква ролята на ръководната тогава партия, по-късно излиза на преден план личността на водещата фигура в българския политически живот по това време цар Борис III, на подпредседателя на Народното събрание Димитър Пешев, на Българската православна църква и нейните архиереи Софийски митрополит Стефан, Пловдивски митрополит Кирил и Видински митрополит Неофит - тогава Наместник-председател на Светия синод. Напоследък се появиха мнения за ролята на дъновистите и кой ли не още.[1]

По мое мнение спасяването на българските евреи през 1943г. е дело, заслуга и признание на цялото българско общество. При описанието на тези събития най-често се дава приоритет на станалото в Кюстендил, от където започва да се разплита интригата, и в София, където са водещите политически фактори. Цел на настоящето съобщение е да осветли събитията от март 1943г. във втория български град Пловдив, където живеят голяма част от българските евреи. Интересът ми е предизвикан и от това, че още от късното Средновековие в Пловдив се създава един специфичен етнически модел на толерантно съществуване на различни етноси. Спасяването на евреите през 1943г. е само една брънка от поредицата взаимопомощ на отделните етноси в града през последните столетия / Априлското въстание от 1876 година, когато със застъпничеството на търговеца Елиезар Калев и Еврейската община са спасени стотици българи; многократното приемане на арменци в Пловдив след погромите над тях в Османската империя; мнозина пловдивски евреи и арменци не се завръщат от фронтовете на войните за национално обединение на България; тежката бежанска съдба на прокудените по време на войните и т.н. /.[2]

Наличието на евреи в Пловдив се отбелязва от повечето пътешественици, посетили града през XV - XVIII век. Без да има масови заселвания, те проникват тук бавно и методично. След прогонването им от Испания през XVI век една значима група намира своето ново отечество в българските земи. Постепенно в Пловдив се обособява еврейски квартал около "Орта мезар", с граници река Марица на север, българския квартал "Мараша" на запад, Бунарджика и Сахаттепе на юг и "Узун чаршия" / ул. "Търговска" / на изток. Малко евреи живеят разпръснати и в останалите части на града. След Освобождението в Пловдив живеят около 500 еврейски семейства с 2168 души, което е 6.5 % от населението на града. През следващите години броят на евреите постепенно нараства, за да достигне до 5960 души през 1939г. или 5.65 % от населението. За сравнение през същата година в Пловдив живеят 82 012 българи / 77,6 % от населението /, 6591 арменци / 6.24 % /, 6462 турци / 6.12 % /, 2982 цигани / 2.82 % / и др.[3]

Съдбата на евреите в България след началото на Втората световна война е добре изяснена. Ще обърна внимание само на един факт, който е засвидетелстван в спомените на пловдивските евреи. Те говорят за тяхното "оцеляване" в условията на специално законодателство и репресивен режим. И в Пловдив са валидни всички ограничителни мерки срещу евреите, а тези семейства, които живеят извън еврейския квартал, са преселени в неговите граници и най-често в еврейските къщи отделните семейства обитават само по една стая. Но сефарадските евреи имат една поговорка по повод на техните гробове, покрити с плочи: "Колкото камъкът притиска земята, толкова сърцата се освобождават от мъката". Така времето излекува тежките спомени и тези събития се героизират, наричани "спасение" на българските евреи.

Хрониката на събитията от пролетта на 1943г. е известна. По разпореждане на ръководителя на Комисарството по еврейския въпрос Александър Белев в края на февруари се изготвят списъци на около 6000 евреи в София, Кюстендил, Пловдив, Бургас, Ямбол, Кърджали, Хасково, Пазарджик, Казанлък, Стара Загора, Нова Загора, Шумен, Русе и Варна. Целта е да се допълни броят на определените за депортиране евреи от Беломорска Тракия и Македония до 20 000 души, определени по споразумението между Александър Белев и СС хауптщурмфюрера Теодор Денекер от 22 февруари 1943г. Отчитайки евреите в Тракия и Македония на 11 500 души Хари Нисимов говори за 8 500 евреи, включени в списъците за депортиране. Идеята е най-напред да се изпрати на смърт в лагерите елитът на еврейското общество в България - "всички евреи от града ви, които са богати, по-видни и обществено проявени" / Окръжно на КЕВ от 22 февруари 1943г. /. След това те да бъдат последвани и от останалите около 50 - 55 000 евреи от "старите земи". Тайната на операцията е разкрита най-напред в Кюстендил, където още на 2 март агентите на Белев поставят под домашен арест всичките около 900 евреи. На 9 март сутринта група от четирима известни кюстендилски лидери , сред които е и членът на ръководството на ВМРО "Иван Михайлов" Владимир Куртев, пристига в София и запознава със ситуацията Димитър Пешев - народен представител от мнозинството, заместник председател на Народното събрание и гражданин на Кюстендил. Убедил се, че замисълът коварно е приведен вече в изпълнение, Димитър Пешев иска среща с министър-председателя Богдан Филов. Последва отказ и среща с министъра на вътрешните работи Габровски. Тук се провежда прословутия разговор и притиснат от неопровержимите доказателства, Габровски признава за противоречието между декрета на Министерския съвет, в който се визира депортирането само на евреите от "новоосвободените" земи и разпореждането на Александър Белев още през нощта на 9 срещу 10 да бъдат събрани и откарани с железопътни вагони около 6000 евреи от "старите" земи. След разговор с "най-високо място" - термин, който има различни тълкувания през следващите десетилетия, Габровски не може да отмени заповедта за депортирането на българските евреи, но заповядва да се уведомят областните управители за нейното отлагане. В много от областите разпореждането за временно отлагане пристига чак на следващия ден по-обяд, когато първоначалната заповед на министър Габровски до всички полицейски участъци да се арестуват евреите по предварително утвърдените списъци, да се натоварят на конски вагони и да бъдат депортирани в Полша, вече е приведена в изпълнение.[4]

Как се развиват събитията в Пловдив? Още на 9 март 1943г. сутринта Ивет / Вида / Анави и други пловдивски евреи - студенти в София, научават, че "в Кюстендил вече "вдигат" евреите и веднага заминават с влака за Пловдив, за да занесат съобщението за предстоящата опасност. През нощта на 9 срещу 10 март 1943г. в Пловдив започва акцията по разпореждане на Александър Белев. По спомените на Ивет Анави още преди зазоряване се чува тропотът по калдъръмените улици на полицейските обувки и започва отвеждането на евреи от почти всяка къща. Не са засегнати само тези, които са чужди поданици. Едва успели да облекат децата, повечето жени и мъже са по домашни дрехи. Плачещи и молещи за помощ, те са подкарани към Еврейското училище. За разлика от събитията няколко дни преди това в Беломорска Тракия, в Пловдив няма побоища, полицията не се отнася грубо с тях, няма унизителни претърсвания. За броя на подготвените за депортация пловдивски евреи има доста спорове. В един списък на КЕВ са 616 души, други споменават за 497, според Христо Бояджиев броят им достига 1500 души, а Пловдивски митрополит Кирил ги определя на 1500 - 1600 души. В спомени на участници се говори за 800 - 1000 души. Факт е, че в плана за извозване на българските евреи от 8 март 1943г. се предвижда на пловдивската гара да бъдат осигурени 10 вагона за 500 души. Според списъците това са лидери на еврейската община, най-влиятелните, изявени и състоятелни евреи. Докладът на КЕВ ги определя като "фанатици евреи...вдъхновители на еврейството и непоправими англофили...идейни привърженици на комунизма".[5]

По идея на един от видните евреи Симон Адроке, Ивет Анави достига до къщата на д-р Обрейко Обрейков на ул. "Софроний Врачански" и го предупреждава за надвисналата опасност. Едно седем - осем годишно еврейско момиченце успява да се промъкне до сградата на Митрополията и да занесе прикачена към дрешката му бележка до Пловдивския митрополит Кирил.[6] Негова е и първата публична реакция срещу депортирането на евреите в Пловдив. Изказани са няколко версии за последвалите събития.

Волеви, амбициозен, емоционален и смел Митрополит Кирил остро и постоянно критикува правителствената политика към евреите. Още през 1938г. написва брошура, която заклеймява антисемитизма. Роден лидер и амбициозен човек, той е сред водачите на българската църковна опозиция срещу антиеврейската политика. На 10 март 1943г. той действа незабавно съгласно решенията и напътствията на Св.Синод и собствената си архиерейска съвест. Изпраща телеграма до Цар Борис III със следния текст:

Двореца София
Негово Величество Борис III Цар на българите
В Божие име усърдно моля Ваше Величество за милост към евреите.

/ п / Пловдивски Кирил[7]

Митрополит Кирил разбира, че на гарата чака специален влак и се отправя към събраните за депортиране в Еврейското училище. Според някои източници на среща с тях на пл. "Орта мезар" той, разперил расото, заявява, че ако влакът бъде натоварен с евреи и се опита да напусне града, той ще легне на релсите пред него.[8] Според други спомени той отива в училището, където са задържани евреите и е спрян от полицейския офицер от охраната с думите: "Не можете да влезете, Ваше Високопреосвещенство!" Предизвиквайки охраната, владиката се покатерва на оградата, скача в училищния двор и се обръща към евреите, които го наобикалят: "Където отивате вие и аз идвам там".[9]

По-късно в Митрополията при Кирил се събират много от покръстените евреи, където той заявява "Нека да се опитат да ги вземат от моя дом", мислейки си за примера на древните християни,които не само пазят своите, но също събират средства помежду си, за да откупуват от робство християните от другите народности. След няколко неуспешни опита за връзка с полицейските началници на Пловдив и областта, Митрополит Кирил се свързва с помощника на Областния полицейски началник и го моли да изпрати веднага съобщение до правителството, в което заявява, че винаги е бил лоялен към неговата политика, но че това вече не може да продължава. Той си запазва по този въпрос свободата на действие, така както му диктува съвестта на архиерей.[10]

Бунтът на един от главите на Българската православна църква има силен отзвук в София. Това е първият случай в българската история, когато един владика обявява отказа си да се подчини на законите на страната. По-късно Митрополит Кирил заявява: "Това изстъпление беше вън от всякакви демократични норми и правдата възтържествува със спасението на евреите". На обвиненията, че еврейският въпрос не е въпрос на морал, а на сигурност, той отговаря: "... няма сигурност без морал. Не е трайна оная сигурност, която не почива на морал. Тъй че еврейският въпрос трябва да бъде не само въпрос на сигурност, а и на морал". При тези обстоятелства през март 1943г. в защита на евреите се обявяват и Софийският митрополит Стефан, Видинският митрополит Неофит и Сливенският митрополит Евлогий. По-късно и Св. Синод на Българската православна църква заема категорична позиция в защита на евреите.[11]

Рано сутринта на 10 март 1943г. информацията за събирането на евреите и тяхното предстоящо депортиране достига и до пловдивската общественост. Първи научава д-р Обрейко Обрейков, който е председател на Търговско-индустриалната камара, създател на Пловдивския панаир през 30-те години, човек с огромен авторитет в града. По спомени на неговия син д-р Личо Обрейков, той знае за опасността още от вечерта на предния ден, когато е имал разговор с личния си приятел Димитър Пешев, който от София го моли за съдействие. Д-р Обрейков решава да се даде максимална гласност на ставащото и изпраща сутринта двамата си сина и служители от камарата да уведомят колкото се може повече хора на домашните им адреси. Той използва насроченото отпреди дни събрание в залата на Търговско-индустриалната камара, където се събират няколко десетки души. Тук са председателят на адвокатския съюз Ангел Станков, Георги Шивачев - адвокат, Георги Кръстев -

адвокат, писателят Йордан Ковачев, Лука Говедаров, Недко Каблешков - адвокат и общественик, арх. Христо Пеев и др. След информацията от Митрополит Кирил и д-р Обрейко Обрейков се взема решение да се подготви и изпрати Възвание до Правителството и Цар Борис III с искането да не се посяга на евреите. Всички подписват документа, но за жалост той не е запазен в архивите. На следващия ден полицаи обикалят домовете на всички подписали възванието с категоричен натиск да се откажат от подписите си.[12]

Христо Бояджиев в своята книга говори за протестна манифестация на българското население в отговор на арестите на евреите на 10 март 1943г. начело с владиката Кирил, но не привежда доказателства.[13] Това не е засвидетелствано в спомените на участниците в събитията и мисля, че е пресилено съобразно военната обстановка в този момент.

На 10 март около обяд и в Пловдив пристига телеграмата от Министерството на вътрешните работи за отлагане на депортирането. Евреите са незабавно освободени и изпратени по домовете си. Те плачат, прегръщат семействата си и благодарят на своите български приятели, че са застанали на тяхна страна. Този ден - 10 март 1943г., те ще запомнят като ден на крайно отчаяние, но също и като ден на своето спасение. Същият ден Митрополит Кирил изказва публична благодарност на местната полиция за коректното ѝ държане към затворниците.[14]

Събитията от 10 март 1943г. стават поредното доказателство, че вековният пловдивски модел на толерантно съществуване на етносите в града е жив и намира проявление отново в най-трудните изпитания на Втората световна война.

Събитията на 10 март 1943г. показват, че българският народ е готов да защити своите сънародници. Опасността не е отминала и през следващите седмици обществеността и Св.Синод на Българската православна църква отстояват своята позиция. За София заминава видният пловдивски адвокат Ангел Станков, който защитава позицията на обществеността на Пловдив. За оценката на тези събития интересно свидетелство е докладът на Германската легация в София от края на март 1943г., който търси причините за провала на акцията: "Тук в България не съществуват нито идеологически, нито расови предпоставки да се представи еврейския въпрос пред българския народ като бърз и нуждаещ се от разрешение, така както бе случая в Райха".

Нито един -единствен живот на еврейски поданик на България не бе загубен в Холокоста. В историята на други народи, освен в Дания, няма подобен прецедент. Това е признание за достойнството, честта и гордостта на българския народ през годините на Втората световна война. Оцеляването на българското еврейство от фашистките лагери на смъртта е връх на хуманността, с която българският народ се легитимира пред света.

---

1. Борбата на българския народ за защита и спасяване на евреите в България през Втората световна война - С.1978г.; Бояджиев,Хр. Спасяване на българските евреи през Втората световна война - С.,1991г.; Няголов,Св. Истината за спасението на евреите в България - С. 1998г., Бар-Зоар,М. Извън хватката на Хитлер, С. 1999г.; Нисим,Г. Човекът, който спря Хитлер, С.1999г.; Екзарх Стефан I Български, С. 1994г.; Сборник в чест на Кирил Патриарх Български по случай 100 години от рождението му - Пловдив, 2001г., Fr Chari The Bulgarian Jews and the Final Solution; Pitsburg 1972 и др.; **2.** За "пловдивския модел" вж: Книга за Пловдив, Пловдив, 1999г. и др.; **3.** Шивачев, Ст. Космополитен град. Махали и квартали в ново време - В:

Очерци за историята на Пловдив, П-в, 1994г., с. 82 -90; **4.** Бояджиев,Хр. Спасяване на българските евреи през Втората световна война, С. 1991г., с. 59 и сл. , Оцеляването / 1940 - 1944г. / - С.1995г.Сб.документи, с. 206.; Няголов,Св. Истината за спасението на българските евреи, с 20.; Нисимов,Х. Със зъби и нокти... - С.1995г., с. 76 и др.; **5.** Оцеляването / 1940 - 1944г. / - с. 210; Извън хватката на Хитлер, с. 126. / Писмо №138, 7.03.1943г. от пловдивския делегат на КЕВ, придружено със списък / ; **6.** По спомени на Ивет / Вида/ Елиезер Анави, съхранявани в Исторически музей Пловдив; **7.** Телеграмата е от Архива на Св.Синод, цит. по Извън хватката на Хитлер, с. 127; **8.** пак там; спомени на д-р Личо Обрейков; **9.** Хасон Р.Ш. Интервю. Израел, Рамет Хашарон, авг. 1994г.; **10.** Митрополит Кирил. Свидетелство на заседание на Св.Синод на 2.04.1943 г.; **11.** Извън хватката на Хитлер, с. 128; **12.** Спомени на д-р Личо Обрейков за дейността на неговия баща д-р Обрейко Обрейков, които са предадени за печат; **13.** Бояджиев, Хр., цит. съч., с. 67; **14.** пак там; Извън хватката на Хитлер, с. 129.

ДЕЙНОСТТА НА МЕТОДИ ШАТОРОВ В МАКЕДОНИЯ - 1940 - 1941 г. И ОТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ БРП И ЮКП

Илия Стефанов

Само пет дни преди 9 септември 1944 г. на връх Милеви скали, в близост до днешния Велинград, се води сражение между полицейски и войскови части и 240 партизани. Загиват 12 партизани. Сред жертвите е и Методи Шаторов - командир на 3-а военно-оперативна зона по тогавашното деление на страната от ръководството на БРП. От онези години до днес за убийството на М. Шаторов се разпространяват различни версии:[1] убит от войници[2], убит от човек, изпратен от Й.Б. Тито. Първопричината за появата на версиите, че е убит от партизани, е дейността на М. Шаторов като секретар на Покраинския комитет на КП в Македония през 1940-41 г. Поради особеностите и характера на политиката, която провежда, е обвинен от Тито и ръководството на ЮКП в предателство и национален шовинизъм, изключен от ЮКП и осъден на смърт. Съмненията се подсилват и от обстоятелствата около смъртта. В съдебно-медицинския акт от аутопсията на трупа на Шаторов, изготвен на 16 септември 1944 г. от д-р Давид Попов, съдебен лекар при Областен съд в Пазарджик, е записано, че вероятно Шаторов е умрял от раните си 5-6 дни след сражението[3]. Оригиналът не е намерен. Опитите ми да го намеря в АМВР не дадоха резултат. До сега не е използван за публикации. Разполагам с препис, предаден в ДА - Пазарджик от Стоян Танев, един от тримата, подписали на 16 септември акта, участник в събитията.

След 1944 г. за убийството на Шаторов е обвинен и осъден на 15 г. войника Андрея Андреев от с. Добровница, Пазарджишко. Стои в затвора 5 г. По-късно има няколко изследвания за смъртта на Шаторов от органи на ДС, от Околийския и Окръжния комитети на БКП, Пазарджик. Стига се до заключения, че е убит от войската, но не може да се установи физическият убиец. Въпреки това версии за убийство от свои продължават да се споделят и от участниците в сражението.

Методи Тасов Шаторов е роден на 10 януари 1897 г. (според източници от България 1898 г.) в гр. Прилеп. Има 2 братя - Кирил и Тодор и 2 сестри - Благородна и Наталия. Завършва гимназия в Битоля, а според други източници в Скопие. Записва учителски курсове и през 1915 г. взема диплом, категория А. Тази диплома е заверена през 1918 г. от Министерство на просветата на България. По това време Шаторов се установява в София. От 1920 г. е член на БКП. Взел е участие при създаването на ВМРО (об). На конференция в Берлин 1927/28 г. Шаторов изразява мнение в Македония да не се формират организации на ЮКП, а само такива на ВМРО (об). От 1930 г. М. Шаторов е сътрудник на Коминтерна по националните въпроси на Балканите. Според теоретичните принципи на социалистическата революция, които се поддържат от Коминтерна, класовата борба изисква подчиняване на национално освободителните движения на борбата за социално освобождение. Сред дейците на ВМРО (об) има принципни различия по този въпрос, както и по въпроса - отделна нация ли са македонците. Тази е основната причина ВМРО (об) да не получи това влияние в Македония, на което са разчитали нейните учредители. Въпреки че в теоретичен план Шаторов поддържа постановките на Коминтерна по националния проблем в Македония, по-късно в Скопие ще гледа прагматично на нещата и ще се съобразява с обективните дадености, самосъзнанието на по-голямата част от населението в Македония. Вътрешното ръководство на БКП, виждайки резултатите от работата на ВМРО (об), през 1935 г. изразява мнение организацията да прекрати съществуването си. Задграничното ръководство прави опити за лавиране и през април 1937 година в писмо-указание до София предлага ВМРО (об). да се бори за националните права на македонците и в Гърция и Югославия[4].

Този подход обаче влиза в противоречие с политиката на Коминтерна и би създал проблеми с ЮКП и ГКП. Вероятно след намеса е пратено второ писмо с указание, където е записано, че македонците се борят за националните си права в трите държави, т.е. изключена е ролята на българската партия ВМРО (об), в Гърция и Югославия. Може да с е предполага участие на Методи Шаторов по отношение на първата формулировка, защото на 26 януари 1937 г. на заседание на Задграничното бюро на БКП се гледа доклад по национално-освободителното движение в Македония, представен от Марко (Методи Шаторов)[5].

В книгата си "Методја Шаторов - Шарло", издадена в Скопие през 1996 г. Ристе Бунтески тълкува тези факти в обратен смисъл, че Шаторов се е намесил при второто писмо. Няма логика в такава намеса. Това е рязка смяна на позиция, която може да дойде след натиск от горе.

Остава малко време до започването на войната. Основните геополитически участници в събитията се стремят към изгодни позиции на Балканите. СССР в този момент няма готовност и интерес от конфликт там, защото ще се възползват преди всичко Италия и Германия. Коминтернът изработва нова програма и тактика по т.н. македонско освободително движение. Препоръките са за създаване на "Балкански антифашистки блок", разобличаване на "освободителната мисия на Германия и Италия", "борба на македонците за признаване на самостоятелност на нацията и за равноправие на всички народности".

М Шаторов в този период поддържа тезите за "македонска национална организация", "македонска култура", "македонски училища". Разглеждани и разбирани буквално, тези постановки водят и до буквални грешни изводи. И при него, както при други дейци преди, работили в Македония, този подход е със скрити мотиви и съдържание. Във Вардарска Македония най-голямата опасност е сръбската политика за скрита и явна асимилация. Зад тези формулировки и терминология може да се види тактическото маневриране с цел постигане на стратегически цели. И тогава, и на по-късен етап се вижда, че Шаторов често се позовава на принципите и вижданията за съдбата на Македония на Г. Делчев, Д. Груев, Я. Сандански. Факт е, че заинтересовани държави с различни ходове оказват пряко влияние при решаването на този сложен македонски въпрос. Опитите днес на някои историци, изследователи и публицисти да го разглеждат и оценяват еднозначно, най-малкото не са коректни. Защото днес ги няма Коминтернът и СССР, но проблемът си стои. И пак не се решава исторически правилно и справедливо за населението в Македония. Хора, познавали М. Шаторов и оставили писмени сведения, а в Пазарджишко те са над 50 човека, пишат за него като за българин. Няма и намек дори за това той да се е чувствал македонец, освен като географско определение. Партизани казват, че обичал да слуша македонски песни, една от любимите била "Болен ми лежи Миле Попйорданов".[6]

През февруари М. Шаторов е изпратен в Париж като завеждащ задграничния пункт на БКП. Той помага за реорганизиране на партийните групи и организации на БКП във Франция. Поддържа каналите за връзка с Прага, Москва, София. Занимава се изпращане на доброволци за интербригадите в Испания, поддържа връзка с ръководствата на ФКП, Испанската КП, с щаба на интербригадите. Понякога пътува до Испания.

В края на 1939 г. Шаторов напуска Париж, последното писмо от там е от 19 октомври. Установява се в Прилеп, след това в Скопие. В началото на 1940 г. е избран за секретар на Покраинския комитет на ЮКП за Македония в Скопие, с препоръката на Г. Димитров. През есента е избран за член на ЦК на ЮКП, единствен от Македония. Покраинският комитет е формиран през април в състав: М. Шаторов - полит. секретар, Перо Ивановски - Тиквар, Коце Стояновски, Добривое Видик, Орце Николов. Организираните членове по това време са малко, около 140. До края на 1940 г. членовете на КП в Македония стават 250 души.[7]

Основна причина за това е дългогодишната дейност на ВМРО, която се бори за свобода и независимост, другата причина е властовият полицейски гнет на сръбската държавна власт. Един от тежките социални проблеми в Македония е владението и стопанисването на земята. Според статистически данни от 1931 г. в страната има 171 667 домакинства. Земя в различни размери притежават 127 597 домакинства. Без земя са около 1/3 от домакинствата, до 1 хектар имат 28 076 домакинства. На петата конференция на ЮКП в Загреб през октомври 1940 г. по този въпрос се сблъскват остро мненията на М. Шаторов и Милован Джилас. Шаторов не се побоява да отстоява позиция - земи, гори, пасища, дадени на сръбски колонисти, да бъдат върнати на селяните в Македония. Тази позиция среща силен отпор не само от М. Джилас, но и от Тито, и от представителите от Сърбия, Черна гора, Войводина[8].) Този отпор е съществен и показателен за трудностите, които ще срещне М. Шаторов при организиране и изпълнение на задачите, които ще му възлага ръководството на ЮКП. Шаторов на тази конференция има различно мнение от М. Джилас и по въпроса за съюзниците. Джилас отдава значение на съюза работници-селяни. Шаторов търси по-широка основа с привличане и на групи и на части от либералната буржоазия. В края на 1940 г. М. Шаторов поставя задачата - борба за свободна македонска република, тоест за отделяне от Югославия. Интересно е да се отбележи, че в началото н а 1941 г. Й. Б. Тито има своеобразна позиция за Македония: "... македонците, пише той, не са нито гърци, нито българи, нито сърби, те са македонци... Имат право на самоопределение до отцепване..."[9]. Тази позиция на Тито само наподобява становището на Коминтерна и по-късно ще се окаже печеливша за

Югославия и поради външни причини. Като държавен ръководител обаче, Тито няма да даде никакъв шанс на идея за самоопределение, камо ли за отцепване.

Войната вече е на прага на Балканите. Италия не крие стремежите си към Южните Балкани и се старае да вкара и България във войната срещу Гърция и Югославия. Германия настойчиво предлага на България включване в Тристранния пакт. На 28 октомври 1940 г. Италия напада Гърция. На 1 март 1941 г., Б. Филов подписва във Виена договора за присъединяване към Оста. На 25 март правителството на Цветкович - Мачек също подписва договор с Германия. На 27 март ген. Д. Симович, подкрепян от Англия, извършва преврат и формира правителството, което се обявява срещу Германия. Нараства опасността от война. На 29 март Георги Димитров в телеграма до Тито препоръчва внимателни действия на ЮКП, за да не се предизвика въоръжен сблъсък. На 31 март ЮКП излиза с призив към народите на Югославия, обявява се против войната и за "демократични национални права". На 6 април Германия напада Югославия. За кратко време югославската и гръцката армии са разгромени. На 19 април българската армия навлиза във Вардарска Македония, посрещната с цветя и знамена от населението. Ръководството на ЮКП призовава да се брани целостта на Югославия и да се организира въоръжена съпротива. Това е повод за второ сериозно разминаване с Шаторов и Покраинския комитет в Скопие. За това ми разказваше през 1999 г. Методи Гарев, македонски българин от Куманово, живеещ сега в Израел. В онова време той е младежки деец на КП в Куманово и работи под ръководството на Кочо Попов, по указанията на Шаторов. "Ние комунистите, пише Гарев, се намерихме в небрано лозе. До тогава говорехме, че Югославия е тюрма на народите, а сега трябваше да браним целостта на Югославия. Тази задача не беше трудна за разбиране от населението на Сърбия и Черна гора. За нас беше. Ако я приемехме, нямаше да бъдем разбрани от голяма част от населението. И тогава Шаторов вдига лозунга: За съветска Македония. Той търсеше някакъв временен изход... "(М. Гарев през 1949 г. е арестуван в Скопие като "шарловист", привърженик на Шаторов. Стои 4 години на Голи оток).

М. Шаторов отчита още тогава като политическа грешка призива за съветска Македония, която той "поправил с помощта на ръководството на БРП". Политиката му да не се бърза с организиране на въоръжени действия на КП е била в съответствие с реалностите. В т.н. "Писмо до Стоян", изпратено до партийните организации, Шаторов прави анализ на обстановката след разгрома на Югославия. Осъжда се окупацията на Македония от германски и италиански войски. Използван е термина "прилепените български войски". Призовава се за приемственост в целите на борбата с тези от времето на Г. Делчев, Я. Сандански, Г. Петров. Македонците следва да се борят не само за свои учители и попове, но и за политическа и национална свобода заедно с другите народности от Балканския полуостров, но "не чрез разделяне на македонската земя и македонския народ..."[10]

Това писмо чрез цитиране на части от него и сега се тълкува в Македония като свидетелство, че Шаторов е привърженик на македонската идентичност, различна от българската. В България историци, разработвали този период, отдават заслуженото на Шаторов и пишат за колеблива политика. Всъщност поддържането на тезата за неразделяне на "македонската земя и македонския народ" и търсене на връзката с ВМРО и нейната политика от началото на века показват, че Шаторов разбира трудността на проблема, съпротивата на великите сили срещу националното обединение на българите и търси някакъв по-далечен изход от ситуацията. Проблемът за Македония тепърва ще изостря отношенията между ЮКП и БКП. Свързването на Шаторов и ПК със ръководството на БРП в София ясно показва същността на политиката на Шаторов, който спазва принципа народ-държава-партия, в случая, БРП. Голяма е вероятността Г. Димитров чрез изпращането на Шаторов в Македония, като се знае, че го е познавал добре, да е разчитал на неговите качества за провеждане на политика със стратегически замисъл. Този замисъл не сработва в цялост поради промяна в международната обстановка и увеличаване тежестта на Югославия пред основните геополитически участници в събитията, както и поради силното противодействие на Тито и ръководството на ЮКП, на моменти подкрепяни не само от СССР и Сталин, но и от Великобритания.

След април 1941 г. Шаторов установява по своя инициатива преки връзки с ръководството на БРП в София. Тито обвинява Шаторов, че лично е ходил до София. Р. Бунтески пише, че БКП целяла да разшири своята дейност на територията на трите дяла на Македония. През 1941 г. КИ бил дал разрешение за това и "на 24 май М. Шаторов бил повикан в София, за да получи инструкции. Шаторов се върнал в Скопие на 1 юни".[11] Цола Драгойчева в спомените си твърди, че контактите са установени по инициатива на Шаторов, но той лично не е идвал в София.[12] В писмо от 10 май, редактирано от Тр. Костов, се уведомява ЗБ на БРП в Москва, че са установени връзки с КП и М. Шаторов в Скопие. Твърди се, че има споразумение с ЮКП. Тито отрича да има тяхно съгласие. Може би, за да се излезе от сложната ситуация, в писмото се търси приемливо обяснение: ... "Решихме: Да остане положението на партийна организация в бивша Югославска Македония да се ръководи непосредствено от Македонски областен комитет, който да работи под наше ръководство и контрол..."[13] След 1 месец в ново писмо се развива идеята за необходимостта партийната организация в Македония да работи под ръководството на БРП. Това се обяснява с целите-приравняване и приобщаване на македонското население с населението в България в борбата за политически и социални свободи. В този период Г. Димитров подкрепя тази политика на БРП и Шаторов. М. Шаторов отива и по-нататък и променя наименованието на комитета: от ПК на ЮКП за Македония в ПК на РП в Македония. Това е знакова постъпка и засяга болезнено бъдещите планове на Тито, поради което той реагира остро. Веднага след установяване на контактите София - Скопие може да се види добрия синхрон в действията. Организирана е постоянна връзка с куриери. До Скопие пътуват Петър Богданов, Ив. Масларов, Й. Кантарджиев, Т. Прахов. Шаторов е с богат организационен и конспиративен опит, има влияние и авторитет в Македония. Той прави и собствен подбор на кадрите, за да може да се води адекватна на обстоятелствата политика. На появилите се упреци от Белград, че не води активна политика срещу окупаторите, спокойно отговаря, че Македония не е Сърбия, тук народът чакал българската войска със знамена, смятали ги за освободители. Шаторов е на мнение да се изчака развитието на събитията и да се види поведението на българската администрация и полиция. Тито и ръководството на ЮКП осъзнават, че политиката и действията на Шаторов влизат в противоречия с техните намерения и политика за превръщане на македонския проблем във вътрешноюгославски въпрос. Има автори, които пишат, че още през април в Скопие е пратена от ЦК на ЮКП Мара Нацева, за да окаже влияние на Шаторов и ПК за промяна на политиката. Разговарял съм с М. Гарев, който е работил в Куманово с М. Нацева и съпруга й Кирил. Той твърди, че е невъзможно Нацева да получи такива пълномощия. Тя също е българка, но след 1940 г., в Сърбия попада под влиянието на други хора, между които и Св. Вукманович и поради слабата си политическа и образователна подготовка започва да споделя техните идеи. Самата тя обаче няма авторитета и възможностите, за да влияе на Шаторов и ПК. През 1941 г. Тито изпраща Лазар Колишев в Македония. На 23 юни Колишев се връща в Белград и докладва, че Шаторов е отцепил македонската организация от ЮКП и я поставил под ръководството на БРП. Тито и членовете на ръководството са силно обезпокоени от промяната в наименованието на организацията. Подозренията за намерението на Шаторов се засилват. Започват да се фабрикуват и формулират обвинения срещу него. В края на юни Тито събира част от ръководството и се взема решение Шаторов да бъде изключен от партията и отстранен от длъжността, Л. Колишев да замине отново за Скопие и там да приведе в действие решението.[14]

Колишев се връща в Белград в края на юни и докладва на Ал. Ранкович за неуспеха на своята мисия, като обяснява, че Шарло не иска да изпълни решението и вероятно с подкрепата от Коминтерна е прикрепил КП на Македония към БРП. Тито отново свиква заседание. Присъстват Ал. Ранкович, Ив. Милутинович, Иво Л. Рибар. Обсъжда се положението в Македония. В Скопие е изпратен Драган Павлович - Шиле, който да осъществи отстраняването на Шаторов. Изпраща се писмо до ПК в Скопие с дата 24 юли, в което са формулирани обвиненията срещу Шаторов: саботиране на указанията и призивите на ЮКП за въоръжена борба, прояви на шовинизъм и национализъм, прекъсване връзките с ЮКП, неприятелска позиция спрямо сърбите, отказ от борба с окупаторите българи.

В книгата си за Шаторов Р. Бунтески цитира документ от 28 август 1941 г.[15]

Това е отчет на Др. Павлович. В него се обясняват обстоятелствата в Скопие. Павлович се среща с Шаторов и членовете на ПК - Перо Ивановски, Коце Стояновски, М. Нацева. Оказва им натиск да се съгласят с решението. М. Нацева се съгласява с решението. Ивановски се колебае, другите са против. Членовете на ПК не приемат обвиненията срещу Шаторов. Павлович им казва, че ги суспендира, отстранява от ръководството на ПК. Той разговарял с Шаторов и за „неговото негативно отношение към Й. Тито и ръководството на ЮКП", критикувал го, че наричал Тито диктатор и англофил. Павлович пише в отчета, че изпратил Л. Колишев и още един човек (това е Кузман Йосифовски - б.а.) в София, за да се свържат с БРП. Двамата се появяват в София внезапно през август 1941 г. За срещата с тях пише в спомените си Ц. Драгойчева[16].

На тази среща Колишев се държал нагло и арогантно, сипел ругатни и хули към ръководството на БРП, без да има аргументи. Обвинявал ги в опортюнизъм и нерешителност. Наричал Шаторов "дърт българин", саботьор и предател. Настоявал за съдействие на БРП за разобличаването на Шаторов, за отправянето му във вътрешността на Югославия, където следвало да бъде съден. Драгойчева е учудена от обвиненията и от тона, с който са казани. Без успех привежда аргументи срещу тези постановки. Колишев настоявал за среща с ръководството. А. Иванов и Тр. Костов, след като изслушали Драгойчева, отказват среща с Колишев. Др. Павлович пише и за проведената на 17 август конференция на Покраинската организация. Разказва за разговор с представител на БРП (това е Петър Богданов). На упреците към него Богданов заявил, че очакват одобрение от Г. Димитров за преминаването на организацията към БРП. Богданов отхвърлил всички обвинения към Шаторов и заявил на Павлович, че ръководството на БРП, както и Коминтернът, познават добре Шаторов и му имат пълно доверие. Въпреки натиска на Павлович, разколебаването на 2 от членовете на ПК, цялата организация застава зад Шаторов. По този повод съм водил разговори с М. Гарев. Той твърдеше, че Кочо Попов и организацията в Куманово и околността поддържали политиката на М. Шаторов. Куманово като северен град имал засилено сръбско влияние. Според него обаче около 80% от населението било с българско самосъзнание. Когато български войски влизали в града, множеството ги срещало с цветя и знамена. След отстраняването на Шаторов се потвърдила правилността на политиката му. Под натиск били формирани 2 групи от младежи, които излезли партизани без достатъчна подготовка и снабдяване. Много скоро били обградени, няколко от тях загинали, другите били заловени. Един от тях, Боян Секираров, бил пратен да го лекува д-р Станишев в Александровска болница. Това уредил баща му Туше, който имал връзки и познанства. Гарев се произнасяше с неохота и омерзение за Л. Колишевски, когото познавал лично още от 1938 г. Според него въобще не можело да се сравняват качествата на Шаторов с тези на Колишевски, който бил едно политическо джудже.

След връщането на Др. Павлович в Белград на 31 август Тито, Ранкович, Милутинович, Иво Л. Рибар обсъждат ситуацията в Македония[17]. Изпращат се две писма: до Коминтерна и до ръководството на БРП в София. В писмото до Коминтерна Тито обвинява Шаторов в саботаж, предателство спрямо указанията на ЮКП за разгръщане на въоръжената борба, в национален шовинизъм. Обвинява се и ЦК на БРП, че подкрепя Шаторов. Съобщава се, че Шаторов е изключен от ЮКП. В другото писмо се посочват грешките на Шаторов според ЮКП и се укорява БРП, че подкрепя и поддържа действията на Шаторов.

В писмо до ПК в Скопие от 6 септ. са формулирани всички обвинения срещу Шаторов. ИК на КОминтерна не отговаря на писмото на Тито. На 4 септ. Тито праща телеграма до Москва, в която обяснява причините за мерките срещу Шаторов и отново го обвинява в предателство. В края на август ЦК на БРП в София получава решение на ИК на Коминтерна от 12 август. Заседанието е водено от Вилхелм Пик, присъстват представители на балкански КП, без гръцката. На 23 август, Г. Димитров в радиограма до А. Иванов свежда това решение с мнение Областната организация в Скопие да премине към ЮКП по "практическа целесъобразност". В решението не се посочват народностни или етнически причини. Препоръчва се сътрудничество на БРП с ЮКП. От София е изпратен куриер до Скопие и пратеник до Белград с писмо. В писмото се изразява съгласие с решението на ИК на КИ. По наказанието на Шаторов се пише, че той е допуснал "политически и организационни грешки", "за което го осъждаме, но смятаме, че пресилено е охарактеризиран като класов враг... настояваме за смекчаване на наказанието..." Ц. Драгойчева пише, че нямали точна информация относно фактите по обвинението, затова, макар да приемали фактите, настоявали за смекчаване на наказанието изключване[18]. Отношението на ръководството на БРП към Шаторов след идването му в България, доверието, което му гласуват показва, че не са повярвали в обвиненията на Тито и потвърждават косвено тезата за стратегически замисъл при изпращането на Шаторов в Македония през 1939 г.

За постановките в решението на ИК на КИ освен тежестта и ролята на съпротивата в Югославия срещу Германия вероятно е повлиял и подписаният на 12 юли 1941 г. договор за съюзни военни действия на СССР и Великобритания. Двете страни нямат намерение да одобряват граници, установени от Германия. В писмо от 6 септ. до ЦК на БРП Тито засилва атаките. Отново се вменяват вини на БРП, увеличават се обвиненията срещу Шаторов. Предлага се размяна на постоянни представители за връзка и координация. БРП отговаря през октомври. Отхвърлят се обвиненията. Изказва се готовност за съвместни действия в Македония, като се обръща внимание на спецификата. Напомня се, че "... в състава на Югославия, македонският народ беше най-потиснатият от великосръбските шовинисти... у него има известна омраза към бивша Югославия... Една безогледна борба против българските войници при сегашната ситуация би рискувала да не намери достойна поддръжка на масите..."[19]

Освен политически Тито е имал и лични причини за неприязненото отношение към Шаторов. Според участници в събитията, Шаторов е имал определено отрицателно мнение за някои лични, организационни и нравствени качества на Тито. Това го е споделял устно, а в Коминтерна и писмено. Дори в България по време на партизанската му дейност понякога Шаторов говорел за тези качества на Тито - за господарски маниери, за пръстени по ръцете, за кучета до него в партизанския живот. За това пишат ген. Вл. Танев, Люба Войводова, Калофер Натов. За това ми разказа през 1996 г. при една среща в Пазарджик и Кузман Георгиевски, историк от Скопие. Спомена, че на една среща на Шаторов със Св. Вукманович в Скопие Шаторов споделил негативното си отношение към Тито, а Темпо после докладвал всичко това поизменено на Тито. В началото на септ. 1941 г. Шаторов е свален като секретар на ПК. Секретар става Л. Колишев. В комитета влизат и Бане Андреев и Бл. Янков. На 6 ноември Колишев е арестуван. Осъден на смърт. Подава молба до цар Борис за помилване. Молбата е подадена като български гражданин, народност българин. Присъдата става доживот. Лежи в Плевенския затвор. Освободен на 8 септември 1944 г. След това променя фамилията си на Колишевски[20]. След арестуването на Колишев секретар става Б. Андреев. Той в някаква степен продължава политиката на Шаторов. По това време като представител на БРП в Скопие е Б. Българанов. Обл. Комитет в Скопие иска да бъде автономен в действията си от страна на ЮКП. Вдигат лозунги за свободна Македония, срещу цар Борис и правителството на Филов, но не срещу България, не срещу българските войници. Просръбски дейци създават паралелен комитет. През август в негова помощ е пратен Др. Радославлевич. Той също вижда и усеща настроенията и нагласите на хората в Македония и в писмо от 22 ноември пише: "... Желаем или не, но с подписа ЮКП отблъскваме масите... оставяме впечатлението, че предварително обвързваме съдбата на Македония за Югославия..." През февруари 1943 г. в Скопие е изпратен с широки пълномощия Св. Вукманович - Темпо. Задачата му е да се утвърди политическата линия на ЮКП за превръщане на македонския въпрос във вътрешно югославски. С натиск, чистки, подбор на кадри Темпо успява да наложи позицията за включване на Македония в "братска общност на югославските народи". Споменава се, че "ще остави отворена вратата за братския български народ".

Скоро след като е отстранен от длъжността секретар на ПК Шаторов е осъден по инициатива на Тито от партизанския съд на смърт. До сега не е открит писмен документ за това. Ц. Драгойчева пише в спомените си, че Шаторов е осъден от ръководството на ЮКП и от Тито на смърт[21]. Р. Бунтески в книгата си за Шаторов също твърди, че е осъден задочно на смърт[22]. Тито и неговият щаб приемат политически решения, които засягат цялата територия на бивша Югославия. На 27 ноември 1942 г. в Бихач първата сесия на Антифашисткото вече за народно освобождение на Югославия (АВНОЮ) взема решение за бъдещо федеративно устройство на страната. Няма участници от Вардарска Македония. На 29 ноември 1943 г. в Яйце II-та сесия на АВНОЮ наред с другите въпроси постановява: "... македонският въпрос да бъде решен в рамките на Югославия..." През декември в България НК на ОФ публикува Декларация по македонския въпрос. В изготвянето участват и К. Георгиев и Н. Петков. В тази декларация се издига призива за свободна и независима Македония. Реакцията на Тито и ЮКП е остра и нападателна. През май 1944 г. в радиограма до Г. Димитров Тито атакува позицията на БРП по македонския въпрос и настоява да се окаже въздействие върху БРП. Преди това Г. Димитров препоръчва на БРП по-голяма тактичност в отношенията с ЮКП и заявява, че проблемът с Македония ще се решава след края на войната. Допълнителен стимул на ЮКП и Тито е конференцията в Техеран (28 ноем. - 1 декември 1943), където Югославия и партизаните на Тито са признати за военна сила. На сесията на АВНОЮ в Яйце Тито предлага за членове на Президиума на АВНОЮ дейците на БРП - Дим. Влахов и Вл. Поптомов.

Избрани са в тяхно отсъствие и без тяхно знание. Това налага намесата на Г. Димитров, който търси и посредничеството на Сталин. Тито се извинява. По-късно Дим. Влахов ще приеме тази роля и ще предпочете кариерата в Македония.

През 1970 г. Вл. Бакарич признава, че тогава, през 1943 г., "решенията, които трябваше да вземе АВНОЮ, криехме от русите, от Коминтерна, от целия свят". От началото на 1944 г. Тито настоятелно търси съдействието от Сталин относно бъдещото държавно устройство на Югославия[23]. Като правило той набляга на по-важната за съюзниците роля на съпротивата на Югославия. Сталин в някои случаи търси допълнителна информация от Г. Димитров. Димитров предлага тези въпроси за Македония да се решават след войната като следствие и от едно българо-югославско споразумение, като се отчетат интересите и волеизявленията на населението в Македония. В телеграма до Тито от 26 юли Г. Димитров съобщава за дадените указания на ЦК на БРП относно политиката на федерална Югославия. Изразява мнение, че не стои въпрос за отнемане на Вардарска Македония от Югославия и изключва възможност Пиринска Македония да се откъсне от България. Ръководството на ЮКП и Тито обаче нямат намерение да чакат края на войната. На 2 август 1944 г. в манастира "Прохор Пчински" се свиква Антифашисткото събрание за народно освобождение на Македония (АСНОМ). На него се взема решение за създаване на Република Македония като федерална единица на Югославия. От определените 115 делегати присъстват 60, някои от които със спорни пълномощия. На фона на тези събития се развива и житейският и политически път на М. Шаторов. През октомври 1941 г. по нелегален канал се прехвърля в София. През ноември Петър Богданов го привежда в Пловдив, където оглавява Военната комисия на ОК на БРП. В края на януари 1942 г. е върнат в София като секретар на ОК на БРП. Полицията го разкрива по самоличност и пуска снимка за арестуване. Шаторов работи с Ц. Драгойчева и по създаване на ОФ. Има пряко отношение при организиране акциите на бойните групи в София, както и при акциите срещу антиеврейските закони. През март-април 1943г. БРП разделя страната на 12 ВОЗ. За командир на 3-а зона - Пазарджик е определен М. Шаторов. Провал в партийната организация в град Пазарджик през юни забавя идването на Шаторов. Той пристига в Пазарджик в началото на ноември. За кратко време прави обход и се среща с всички партизански чети. На 15 февруари 1944 г., Шаторов е на връх Еледжик с две чети от около 40 партизани. Води се сражение, при което загиват 24 човека, а след това сражение има известно обтягане на отношенията между Шаторов и Любен Гумнеров - секретар на ОК на БРП, който смята, че и Шаторов има вина за жертвите. По случая е правена анкета с останалите живи партизани още след сражението. Документите са запазени. След това сражение полицията го засича по псевдоним, но не и по име. В бележник на полицейския началник е записано: "Панайот - пратеник на ЦК, подготвен за началник на II-а опер. зона (това е грешка - б.а.), около 46-47 г., черна къдрава коса, висок, строен, образован човек, малко заплетен език, но хубаво говори, големи крачки, без особени белези". Убит е на връх Милеви скали. Ген. Атанас Семерджиев, участник в събитията, поддържа твърдо тезата, че е убит от войници в издадените книги. През 2000 г. водих няколко продължителни разговора с него и той потвърждаваше написаното от него. В подкрепа на тезата си се позоваваше на показанията на войници, участници в боя. Запазени са документи от разследване на ДС през 1951 г. Тогава имало обвинения срещу Л. Гумнеров. Комисията го оневинява и излиза с мнение, че е убит от войници, но не може д а се посочи физическият убиец. В показанията на разпитаните партизани и войници обаче има много противоречиви и взаимно изключващи се показания.[24]

През февруари 2005 г. в с. Драгомир разговарях с може би единствения жив участник в боя от страна на войската - Христо В. Пашов. За годините си имаше добра памет. Той е разпитван няколко пъти и е дал писмени показания. Разказва подробности, които се различават от казаното от него през 1945, 1951, 1954 г. Категорично отричаше да е стрелял срещу партизани на 4 септември. Разбира се, противоречивите факти в показанията имат своето обяснение. По различни причини и войници, и партизани видоизменят картината и прикриват отделни факти. В подготвена за печат книга се спирам подробно на тези събития на базата на богат документален материал, част от който е непубликуван. А животът и дейността на М. Шаторов заслужават внимание и изследване, защото написаното за него в Македония и в България е едностранчиво. Дейността и борбата му за защита на българската национална кауза в Македония не бива да остават в забвение и някъде по средата на пътя между София и Скопие.

---

1. ОДА - Пазарджик: ф. 1Б, оп. 1, а.е. 98, л. 114: АМВР - София, II сл. д. 8079, т. II, л. 166 - 167, т. III, л. 4 - 165; **2**. АМВР - София, II сл. Д. 8079, т. II, л. 34, л. 81; **3.** Пак там, т. III, л. 87; **4.** Добринов, Д. "ВМРО (об.) Документи и материали", кн. 2, стр. 240 - 243; **5**. ЦДА - София, ф. 3Б, оп. 4, а.е. 532, л.15; **6.** ОДА - Пз., Спомен 433Б, 779Б, 593Б, 1379Б, 758Б, 471Б, 1430Б, 1202Б; **7.** Бунтески, Р.: Методија Шаторов - Шарло", Скопие, 1996 г., стр. 103; **8.** Документи и матерјали 1921-41 г.т. 1, кн. 2, стр. 349-360; **9.** "Собрани дела на Тито", кн. 5, стр. 269; **10.** Извори за освободителната война и револуција во Македонја 1941-45 г. Скопје, 1968 г., т.1, кн.1, стр.13 - 19; **11**. Бунтески, Р., Методија Шаторов - Шарло, Ск. 1996 г. стр. 216; **12**. Драгойчева, Ц., Победата, Сф. 1979 г., кн. 3, стр. 339; **13**. ЦДА - София, Ф. 3Б, оп. 4, а.е. 590, л. 21 - 23; **14**. Бунтески, Р., Методија Шаторов, стр. 151; **15**. Пак там стр. 170 - 175; **16.** Драгойчева Ц., Победата, стр. 342 - 345; **17.** Исторически архив на КПЈ, т. 7, стр. 44 - 45; **18.** Драгойчева, Ц., Победата, стр. 346 - 47; **19**. Пак там, стр. 349 - 352; **20**. Македония. История и политическа съдба. Ст. Загора, 1998 г., т.3, стр. 64; **21**. Драгойчева, Ц. Победата, стр. 347; **22.** Бунтески, Р. Методија Шаторов, стр. 282; **23**. ЦДА, ф. 146Б, оп. 5, а.е. 1498; **24.** АМВР - София, сл. дело 8079, т. I, л. 34-38, т. II, 79-82, л. 92, л. 102-106, т. III, л. 87, 121, ф. 5, оп. 2, л. 1 - 10.

КЮСТЕНДИЛСКА И ДУПНИШКА ОКОЛИИ И БОМБАРДИРОВКИТЕ ПО ВРЕМЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Йорданка Янчева

В навечерието на Втората световна война България е с авторитарен монархически режим, намира се във външнополитическа изолация след Първия световен конфликт, неосъществила и търсеща националното си обединение, предимно земеделска дребнособственическа страна с изостанала икономика според европейските стандарти.

Политиката на необвързаност, която България поема с разпалването на Втория световен пожар, се оказва изчерпана в края на 1940 г. По това време създаденият вече Тристранен пакт за "нов ред" си поставя за цел да разруши Версайското статукво, да извоюва "жизнено пространство" и търси съюзници. България, която е подложена на натиск в това отношение, устоява близо половин година. Успехите на Хитлеристкия блок, нарастващата историческа, политическа и икономическа обвързаност с Германия, както и обещанията за бъдещи териториални промени в полза на решаване националния въпрос на България, определят съдбовното й включване в Тристранния пакт//01.03.1941 г/ като сателит на Германия. В края на 1941 г., под натиск, правителството на Б. Филов обявява символична война на Англия и САЩ.

Кюстендилска и Дупнишка околии са сред потърпевшите от въздушните нападения на сръбски и англо-американски самолети по време на Втората световна война. Изследването на този момент от историята на двете околии е от важно значение за по-пълното изясняване историята на България и Втората световна война. По темата съществуват известен брой документи[1] . Изследванията са недостатъчни .[2]

Основната цел на настоящето изследване е да покаже как се стига до бомбардирането на България по време на Втората световна война, причините, развоя и резултатите от въздушните нападения над Кюстендилска и Дупнишка околии и основните изводи от тях. Целим да покажем, че недалновидната правителствена политика докарва на мирното население неимоверни беди. Но те са още по-големи заради липсата на подготовка и гражданска защита на населението, както и на терористичните похвати на нападателите.

Ролята ни на съюзник на Германия освен безспорни ползи носи и вреди. Макар и да няма активна позиция във войната, България е база за хитлеристките части. И когато на 6 април 1941 г. германските части нахлуват в Югославия и Гърция, сръбски и английски самолети бомбардират български селища. Въпреки че главната им цел са комуникациите, по които се придвижват германски войски, тези бомбардировки са и един вид наказание за България, че е допуснала тези войски да преминат през територията й.

Кюстендил е сред първите селища, попаднали под ударите на бомбардировачите. По това време е малък град с около 17 хил. жители. Разположен е на около 20 км разстояние от границата с Югославия. През града минават две важни комуникации-стратегическо шосе и железопътна линия. В западния край на града се намира казармата на 13 п. Р. п. В края на март 1941г.в Кюстендил идват първите германски войски, а немското командване се настанява в сградата на бившето Педагогическо училище. На хълма, при болницата, е настанена противовъздушна немска батарея.

На 5 април 1941 г. в посока от Кадин мост за Кюстендил се извива колона от немски бронирани коли[3]. Сутринта на 6 април, към 5-6 часа, немско оръдие стреля в наблюдателницата на сръбския граничен пост при Девебаир, с което започва хитлеристкото нахлуване в сръбска територия. От 8.30 до 9.15 ч. същият ден сръбски и английски самолети от височина 1500 м, извършват три въздушни нападения над града и околностите му, като в разстояние от десетина километра изсипват над 200 бомби[4]. Противовъздушната немска батарея стреля няколко пъти безуспешно срещу тях. Според потърпевши очевидци, бомбите са били тип оскольчни, касетъчни, използвани за противодействие на армейски части. Т. е. използвани са бомби за убиване на хора срещу комуникации с немски войски, но и срещу невоенни обекти с мирни граждани, голяма част от които са деца. Атакуват пътя Кюстендил- Гюешево, по който се движат германските части, главната улица "Цар Освободител", Мъжката и Девическата гимназии, гарата, Тютюнева промишленост, Симоневата фабрика, Второ основно училище "Д.Димитри". В околните села няма попадения, но Кюстендил дава 60 цивилни жертви, 2-ма български и 8 германски войници и 11 коне.[5] Между убитите са седем ученици от Мъжката гимназия.[6] Ранените са 95 д. общо., сред които и 6 ученички от Девическата гимназия[7]. Мирното население дава около 117 пострадали, а немската армия тук, - 39. Неочакваното нападение взема огромни жертви от неподготвеното население. Жертвите са не само в бомбардираните училища, домове и обекти, но и сред случайни и любопитни минувачи, наблюдаващи преминаването на немските войски. А многото убити на открито са в резултат на тези, разпръскващи се като множество куршуми, бомби. Към местата на бомбените попадения тичат любопитни, неразбрали за ситуацията Постепенно настава паника. Прекарват ранени. Разпространяват се слухове. Граждани бягат от града към хълма Хисарлъка и околните села. Кюстендилският клон на БЧК осигурява специален санитарен влак заедно с един отряд от Втора хирургия начело с д-р Гребенаров[8]. От София пристигат отряд доброволци, дарители на кръв. След оказването на медицинска помощ на място, множество ранени са изпратени в София със специалния влак на дружеството. БЧК реагира адекватно на събитието, за разлика от управляващите.

Димитър Гогов, един от пострадалите лично и с четирима загинали от семейството му, нарича този ден "злокобният 6-ти април". В спомените си именно той твърди, че бомбардировката е извършена с" касетни, осколочни бомби, които се пръскат навсякъде и са предназначени за поразяване на хора".[9] Той дава кратка характеристика в стихотворна форма на случващото се в този ден.

"Градът е онемял
от писъци и глуми,
градът е оглушал
от самолетните куршуми.
Избягали са всички
Във близката гора,
натъпкали торбички
със дрехи и храна..."

В 10.30 ч., на същия априлски ден, два югославски самолета се появяват и над с. Гюешево, Кюстендилско[10]. Пускат две бомби, които не нанасят поражения. Отново на 14 април в 4.35 ч. самолети нападат гара Гюешево без попадения.

В края на 1941 г. съюзниците на България не се заводоляват вече само с членството й в Тристранния пакт. На 12 декември 1941 г.пълномощните министри на Германия и Италия връчват на българското правителство декларация с изискването България да обяви война на САЩ и Англия с уверението, че това е като акт на солидарност без военни последици. На 13 декември 1941 г. българското правителство, начело с Богдан Филов, обявява война на Англия и САЩ. До края на годината България се оказва във война с девет държави и още две прекъсват дипломатическите си отношения с нея. Около шест и половинмилионната България се оказва във война с противник с над стотици милионно население. Този акт не е издържан и във военнотактическо отношение. От 8 декември 1941 г. победният щурм на хитлеристката армия е спрян и тя минава в първата отбрана. Последиците от съдбовното решение на българското правителство са, че в края на 1943 г. и през 1944 г. армади от "летящи крепости" засипват столицата и други градове с несимволични бомби.

През 1941 г. в България са бомбардирани 25 населени места и обекти. Пуснати са повече от 252 бомби, в резултат на което са пострадали: 115 д. загинали и над 162-ма са ранени[11]. Правителството предприема мерки за противвъздушната защита на населението. Съгласно актуализираният Правилник за противовъздушна и химическа защита на населението, се създават защитни групи, като в Кюстендил, а вероятно и в Дупница те са по една. Защитните групи се състоят от ядра-наблюдателни, свързочни, санитарни, полицейски, пожарни и технически. Всяко населено място се разделя на толкова защитни райони, колкото защитни групи са формирани. От 6.01.1942 г. са организирани лекарско-санитарни служби за защита на населението при въздушни нападения. В комюнике на английското правителство от 22.01.1942 г. по Радио Лондон се казва, че "България ще има да изплаща страшно поведението си в деня на последната разплата".[12] През 1942 г. английски самолети разпръсват позиви. Английските полети над страната са нощни и дневни. И така небето над България става пренаселено. От юли 1942 г. се организира въздушно-предупредителна служба в България., а от септември с. г. при прелитане на противникови самолети над София започва да се подава сигнал "въздушна тревога" чрез вой на сирени. Невинаги се спазват правилата за даване на тревога и за затъмненията на сгради и домове. Тези пропуски довеждат до излишни жертви.

Англо-американската тактика от септември 1942 г. е усилено бомбардиране на жилищните квартали на мирното население на противника с цел деморализиране на противниковата армия. По отношение на България смятат, че бомбардировките ще укротят "надигащата се вълна на хегемонизъм сред някои български среди, мечтаещи за средновековната империя на Симеон"[13]. През 1943 г. от август до декември са извършени около 35 въздушни нападения над 21 селища на страната с над 1000 бомби.[14] Макар че няма преки нападения над Кюстендилска и Дупнишка околии през тази година, във въздушното им пространство прелитат самолети и се водят въздушни боеве.

През следващата 1944 г. от януари до август, градовете на България са обсипани с множество бомби.

Един от тези градове е Дупница. На 4 януари 1944 г. градът е подложен на англоамерикански бомбардировки.[15] 100 самолета изсипват повече от 150 бомби. Общо са разрушени 62 сгради, 15 индустриални предприятия, 14 обществени учреждения. Сред тях са Земеделската банка, диспансерът, пощата, военната болница. В Земеделската банка, под развалините, са затрупани 45 души. При пряко попадение върху една къща загиват 20 души. Убити са 54 д. а ранените са 43-ма. Самолетите обстрелват улиците и дворовете на къщите с картечници. Сред жертвите е и четиригодшно момиченце(Детелина Славчева), което временно ослепява.[16] От Девическата гимназия загиват двама ученика.[17] Училище "Евлоги Георгиев" е разрушено до основи в резултат на шест бомбени попадения. Загива околийският училищен инспектор Стойне Божанов и гражданинът Спас Наков[18]. От бомбардировките над Кюстендил и Дупница излиза, че според тактиката на англо-американското командване по това време, главните стратегически цели за разрушения са училищата и домовете. От 10 януари с. г., до края на учебната година са преустановени училищните занимания. Споменава се за чести прелитания на самолети и през м. март 1944 г. Животът на населението в град Дупница изцяло е изваден от нормалните релси. Семействата масово се изнасят от кварталите и къщите си и се настаняват около тунелите-скривалища или в околните села. Поради липсата на добри скривалища има много премръзнали. Градската управа прави постъпки и от 10 март 1944 г. един железопътен тунел, в близост до жилищен квартал, е приспособен за бомбоубежище[19]. Самата Британска военна мисия отчита, че при нападението над Дупница "не е постигнат желаният резултат".[20] Не са разрушени стратегически обекти, а ефектът от картечната самолетна стрелба по мирното население е отрицателен.

През януари 1944 г. е обстрелвано и с. Кочериново и теснолинейката, при което са ранени двама души.[21]

Често във въздушното пространство на двете околии се разразяват боеве На 17 април 1944 г. 350 бомбардировача и 100 изтребителя на 4 вълни бомбардират столицата. Българските изтребители атакуват противника северно от Кюстендил и над Дупница капитан Бошнаков сваля една крепост, на 10 км западно от Кюстендил.[22]

"На 17 юни 1944 г., в 11.45 ч., при въздушен бой между изтребители и бомбардировач, последният е свален... Крепостта пада в близост до къща в с. Лисец, Кюстендилско и като по чудо няма убити. Обгорена и осакатена е девойката Люба Бойкова, която в същия ден подготвяла моминския си чеиз за бъдещия си, но нереализиран съпруг. В сваления самолет загиват шестима американски летци и четирима оцеляват. Местни хора залавят живите парашутисти и ги охраняват до пристигането на българската военна част. Не позволяват на немски моторизиран войник да се саморазправи с тях.[23] Тази постъпка е доказателство за християнските добродетели на българина, които проявява дори в критична обстановка. По течението на р. Струма са свалени два български самолета.

През нощта на 18 срещу 19 април 1944 г. над Кюстендил, Босилеград и др. градове е отбелязано продължително кръжене. Кюстендилци дочакват утрото будни.[24] Осветителни ракети са хвърлени над селата Гюешево и Земен и градовете Кюстендил, Куманово и Босилеград. На 24 април с. г. противникови самолети бомбардират с. Караманци, Кюстендилско. От пуснатите 12 бомби- 8 не се взривяват

Американски самолети пускат бомби и при с. Дождевица, на Модро поле в м. Цекова върба, по пътя за с. Радловци и др.[25]

Авиаторите Чудомир Христов Топлодолски от с. Соволяно, командир на ято изтребители и Кирил Пенев Гогишков от с. Радловци- летец-изтребител вземат участие във въздушни боеве с чуждите самолети, нарушили въздушното пространство на България и предприели бомбени нападения.[26]

Към края на 1944 г. опозиционно настроени българи задигат български самолет и от въздуха атакуват кюстендилската казарма на 13 п. Р. полк с ръчни гранати.[27] Успяват да нанесат дребни щети-подпалват сеновала на казармата.Този акт е по-скоро терористичен, и явно заимстван от craналите преди това бомбардировки.

Кюстендилска и Дупншка околии като погранични райони са сред най-засегнатите от бомбардировките, в резултат от участието на България във Втората световна война. През септември 1944 г. България се оказва във война и с двата воюващи блока. Като по чудо не е бомбардирана и от двете посоки. Получава бомби в насипно състояние само от антихитлеристката коалиция и то главно върху граждански обекти, домове и върху военни, стратегически и немски обекти и войски. В крайна сметка въздушните нападения на САЩ и Англия над България не постигат замисъла си да ускорят излизането на малка България от Тристранния пакт.

От гореказаното можем да направим следните изводи.

1.По време на Втората световна война българското правителство е притиснато да направи недалновидния избор и да обяви неравна война срещу велик противник. Т. н. "символична война" предизвиква множество страдания на мирното население.Българското правителство не взема резултатни мерки за гражданската защита на населението. Това е причина за огромните загуби.

2. Англо-американското командване, използващо терористични похвати, извършва наказателни нападения дори спрямо българските жени и деца. Тези акции, както и тези над Германия, постигат главно целите на оръжейната си индустрия-изразходват бомбени боеприпаси и с това стимулират развитието й.

3.Обикновените българи и в трудните моменти показват достойнство и християнски добродетели..

---

1. ДА-К-ил, ф. 759, оп. 3, а. е. 8; ф. 500, оп. 1, а. е. 25; ф. 504, оп. 1, а. е. 11, ф. 809, оп. 1, а. е. 6, ф. 181, оп. 2,, а. е. 4;ф. 742, оп. 4, а. е. 9; ф. 503, оп. 1, а. е. 3, ф. 276, оп. 1, а. е. 5; ф. 303, оп. 1, а. е.3; ф. 759, оп. 3, а. е. 8; ч. п. 1603;сп. 910. ЦВА, ф. 22, оп. 3, а. е. 282; ф. 24, оп. 3, а. е. 183, 184, 186; ф. 1000, оп. 2, а. е. 14, 20, 55; ф. 1049, оп. 1, а. е. 172; ф. 40, оп. 2, а. е. 521. В. Нова България, № 70, 27.04.1941, № 71, 20.05.1941, № 78, 7.10.1941; **2**. Руменин, Р. Летящи крепости над България. С.1990, 218 с.;История на военната авиация на България, С.,1988;Стоянов, Ст. Ние бранехме тебе, София. С. 1986;Минчев Д., Котев,А.Някои военнополитически аспекти на англоамериканските бомбардировки над България (окт. 1943-ян. 1944 г), ВИС, 1982,№ 6, с. 69; Ричардс, Д., Х. Сондеееерс, Военновоздушные силы Великобритании во Второй мировой войне 1930-1945 г., М. 1963, с. 196; Димитров, Т. Първият удар на войната. В. Пауталия, № 26, 2.04.1999; Янчева, Й. Спасихме американските пилоти- бомбардировачи. Пауталия, № 45 /744/, 15. 06.1999; **3**. РИМ-К-ил, н. с. ф. № 7516; **4**. ЦВА, ф. 1000, оп. 2, а. е. 20, л. 21; **5**. Пак там; **6.** ДА-К-ил, ф. 504, оп. 1, а. е. 11, л. 38; ф. 500; **7**. Пак там, ф. 500, оп. 1, а. е. 25, л. 22; **8**. В. Нова България, № 70, 25.04.1941; **9**. ДА-К-ил, сп. 910, л. 1-12; **10**. Руменин, Р. Летящи крепости над България.,С. 1990, с. 32; **11**. Пак там, с. 50; **12.** ЦДА,ф 1303, оп. 1, а. е.5, т. III, л. 22-23; **13.** Тошкова, В. България в балканската политика на САЩ 1939-1944, С. 1985, с. 146; **14.** Руменин, Р. Цит. съч., с. 183; **15.** ЦВА, ф. 22, оп. 3, а. е. 282, л. 117-118; ф. 24, оп. 3, а. е. 184, л. 13-гръб, 52; ф. 1000, оп. 2, а. е. 55, л. 153, 156; **16.** Стоянов, Ст. Цит. съч., с. 164-165; **17.** ДА-К-ил, ф. 742, оп. 4, а. е. 9, л. 6; **18.** Пак там, ф. 759, оп. 3, а. е. 8, л. 42-гръб, ф. 181, оп. 2, а. е. 4, л. 33; **19.** ЦВА, ф. 24, оп. 3, а. е. 183, л. 63; **20.** Минчев, Д., Н. Котев. Цит. съч., с. 69; **21**. Филов Б. Дневник, С., 1986, с. 615; **22**. Руменин, Р. Цит. съч., с. 115; **23**. В. Пауталия(Кюстендил), № 45, 15.06.1999; **24.** Руменин, Р. Цит. съч., с. 117; **25**. РИМ-К-ил, н. с. ф. № 7516; **26.** Тонев, Здравко. Соволяно., С. 1993, с. 118; **27.** По устни разкази на Асен Стефанов Динев, жив. в Кюстендил, ул. Осоговска № 23.

КАПИТАН ДИМИТЪР СВЕТОЗАРОВ СПИСАРЕВСКИ - ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА "ЖИВА ТОРПИЛА"

Светла Радева **Слави Павлов**

Денят е 20 декември 1943 г. В небето на България се водят поредните неравни въздушни боеве. В тях България дава две свидни жертви - загиват най-младият въздушен ас подпоручик Георги Райчев Кюмюрджиев и поручик Димитър Светозаров Списаревски[1].

Какво всъщност се случва в онази далечна (и не чак толкова) 1943г. и по-точно на 20 декември? Малко предистория:

България е присъединена към Тристранния пакт на 1 март 1941г. от правителството на Богдан Филов, макар и "по принуда", т.е. тя е въвлечена във Втората световна война, наречена тогава за България още и "символична" срещу антихитлеристката коалиция - СССР, САЩ и Англия. И тази война остава до голяма степен за България такава до 1 август 1943 г., когато прераства в ИСТИНСКА. Как и защо става така е друга тема, на която няма да се спираме сега. Но за България войната вече не е символична, а ИСТИНСКА.

Тя се води изключително в небето над България и най-вече около столицата София и се характеризира с редица неравни въздушни боеве. Те са предизвикани от серията удари по София и други градове на България, чиято основна цел е да се извади страната от войната. В резултат на бомбардировките с разрушения са 24 селища от 1032 бомби, а жертвите са 436 души, ранените - 810 души[2].

Първият удар[3] по София е нанесен на 14 ноември 1943 г. - неделя, в 12ч.30 мин. от 90 американски бомбардировача и 50 изтребителя. Посрещнати са от 13 наши изтребители Месершмит-109.

Вторият удар е на 24 ноември 1943г. от около 60 тежки бомбардировачи Б-24 и 40 броя П-38 "Лайтнинг". Срещу тях излитат 19 изтребителя Ме-109. Свалени са 2 тежки бомбардировача. Загубен е 1 брой Ме-109.

Третият удар е нанесен на 10 декември 1943 г. с около 50-60 Б-34 и около 60 броя П-38 "Лайтнинг". Срещу тях от летище Божурище излитат 17 изтребителя Ме-109.

На 20 декември 1943 г. е четвъртият удар по София[4], нанесен с около 50 бомбардировача Б-24 "Либерейтър" под прикритието на 50 изтребителя П-38 "Лайтнинг", които влитат в Балканския полуостров на височина над 7000 м със средна скорост на летене 320 км/ч. от 11ч.24мин. до 11ч.53мин. в участъка от Влора до Шкодра, след което се оформят две групи:

- северна - 30 бомбардировача и 30 изтребителя следва по маршрут Шкодра-Тетово-Групчин-Босилеград-Владая в 12ч.50мин.

- южната е по-малка - около 20 бомбардировача и 20 изтребителя по маршрут Дебър-Велес-Кратово-Дупница в 12ч.50мин. Посрещната е от нашите изтребители, разстроена - разкъсва се на две по-малки групи и се завръща обратно, без да стигне до София. (Възможно е да е играела ролята на отвличащи сили, давайки възможност на основните сили да достигнат до София без да срещнат противодействието на нашите изтребители.)

В момента на влитането нашите два орляка 3/6 и 2/6 са в готовност "нащрек". След прелитането на рубежа Велес-Куманово орляците са вдигнати във въздуха. От летище Божурище от 3/6 орляк излитат 16 броя Месершмит-109, а от 2/6 орляк - 24 броя "Девоатин- 520" от летище Враждебна. Съотношението на силите отново е в полза на противника и то в повече от 2,5 към 1. Двата орляка се събират над Витоша и по заповед от земята прихващат и атакуват южната група в района на Дупница, нанасят ѝ сериозни поражения, разстройват я и я принуждават да се оттегли без да достигне София. Но докато двата орляка водят въздушната битка с южната група, северната група на противника вече е нанесла удара си по София и започва да се оттегля към Брезник и Пасарел. Двата орляка завършват въздушните боеве с отделни крила, двойки и самолети, в които са свалени 3 бомбардировача Б-24 "Либерейтър" и 7 изтребителя П-38 "Лайтнинг". Пленени са трима летци-изтребители и един член от екипажа на свалените бомбардировачи. Загубите за България са 2 броя Ме-109 с двама летци / единият - Димитър Св. Списаревски -"Спаича" /, а трима летци извършват принудително кацане. 267 фугасни бомби са хвърлени над София при това нападение, убитите са 68, 112 - ранени, 113 сгради са разрушени и други 469 - засегнати[5].

Кой е Димитър Списаревски? Какво знаем (и какво не знаем) за него?

Потомък е на известния котленски т.нар. Аполонов род, от който се приема, че е и архимандрит Неофит Хилендарски-Бозвели[6]. За основоположник на рода се счита Жеко. По преданийни данни той е имал брат Конда, чийто потомък бил Неофит. Известен е синът на Жеко - хаджи Райни, с четирима сина и две дъщери, единият от които е хаджи Добри, живял в началото на XIX в. Потомците му образуват Хаджидобревия род. Доказателство за това, че родът е авторитетен и мъжете - образовани, е запазеният документ от 10 януари 1840 г. - "сенет" за наследство на хаджи Стоян хаджи Цонко, подписан от църковните мартори поп Йосиф иконом, хаджи Добри хаджи Райно /на второ място/, хаджи Кръстю Теодор, хаджи Стоян хаджи Божилович, хаджи Радуслав хаджи Стоян, Стойко чорбаджи /бащата на Г. Раковски/ и други трима[7].

Хаджидобревият внук Добри Панайотов хаджи Добрев - завършил право, дядо на авиатора Димитър Списаревски, пръв приема фамилията Списаревски, когато учи в Одеса през 1870 г. Тази фамилия се разпространява в разклоненията на рода по мъжка линия. Нея впоследствие приема и бащата на Добри - Панайот.

От русите Добри е назован така по занятието на баща му Панайот хаджи Добрев хаджи Райнов, известен по-късно и като Списаревски[8]/ 1825, Котел - 1889, Добрич /. Той е бил учител в Котел до 1858 г., след това - в Силистра; занимавал се е с превеждане и преписване на документи, литературни произведения. Има запазен негов ръкописен превод на романа на Александър Дюма "Павлина"[9] / книгата е изписана с четлив краснописен почерк върху бели бланкови листи със сух печат "Свободна България и коронован лъв", подвързана е с твърди корици, като на първата страница е посочено, че е "започната да се преписва на чисто на 8 март 1884 г. в Добрич", а на последната- "свършено на 9 ноември 1884 г."/. Както повечето образовани котленци, Панайот хаджи Добрев е владеел турски, гръцки, френски език. Той е бил ученик в котленското училище, когато Съби Стойков Попович /Георги Раковски/ се връща от Франция в Котел и е арестуван заедно с баща му Стойко чорбаджи. Панайот е бил близък приятел на Раковски и го посетил в затвора Топхане в Цариград по време на учението си в Гръцката велика народна школа в Куручешме. Впоследствие те поддържат писмовна връзка. Панайот хаджи Добрев оставя биографични бележки за Г. Ст. Раковски, интересни като записки на очевидец.

Добри Панайотов хаджи Добрев - Списаревски има седем сина, от които Светозар и Иван са със синове Димитър. Летецът Димитър Светозаров Списаревски загива, без да е оставил потомство, така че братовчед му Димитър Иванов Списаревски е продължител на рода.

Правнуци на хаджи Добри по линия на сина му Руско са братята генерал-майор Николай Петров - началник на Планинската дивизия през 1918 г. и полковник Йосиф Петров - военно аташе в Париж. По линия на другия си син Жеко, хаджи Добри има и правнуци капитан Иван Белинов - участник в Сръбско-българската война, юрист, учредител на Демократическата партия, министър в Каравеловото правителство, народен представител в X и XI ОбНС; брат му професор доктор Стоян Белинов е изтъкнат учен - основател на оториноларингологията в България[10].

Няма съмнение, че като потомък на стар котленски възрожденски род, от който са и видни наши военни дейци, поручик Димитър Светозаров Добрев - Списаревски е бил възпитан в дух на изключителна преданост към Родината. Все още не са известни данни за неговите родственици в наше време, но търсенията в тази насока продължават. Достатъчно се знае, обаче, за да съпреживеем неговия подвиг.

Той е роден на 19 юли 1916 г. в град Добрич[11]. Завършва Втора софийска гимназия "Цар Борис III", където през последната учебна 1933/1934 г. е знаменосец на гимназията. През 1934 г. постъпва във Военното на Негово Величество училище, което завършва през 1937 г. с 57-ми випуск. От 29 април 1938 г. заедно с още 14 свои съвипускници подпоручик Списаревски е изпратен в Германия в школата за летци в Кауфбойрен, където за четири месеца взема първи пилотски изпит. Следва школата по висш пилотаж в Шлайсхайм и реномираната изтребителна школа във Вернойхен, недалеч от Берлин. След завръщането си е включен в състава на 2-ри изтребителен орляк /Марино поле, Карлово/ в ято изтребители ПЗЛ- 24 "Ястреб" за охрана на границата с Турция. Сбъдва се голямата му мечта да стане "изтребач"! По-късно лети и с Авиа 534"Доган" и за известно време е назначен за инструктор в изтребителната школа в Долна Митрополия. В края на лятото на 1943 г., когато "символичната" за България война прераства в ИСТИНСКА, той е изпратен за Ламанш, за да се запознае с тактиката на англо - американската авиация и начините за борба с нея.

След завръщането си и представен от него доклад, той е назначен на строева длъжност - командир на войнишка рота. По-късно поручик Списаревски се представя на командира на 3/6 орляк Чудомир Топлодолски на летище Божурище. Именно 3/6 орляк във взаимодействие с 2/6 орляк посреща главния удар на Англо- американските въздушни формации върху София и други български градове като Враца и Дупница.

На 20 декември 1943 г. е първият (и последен) въздушен бой на Димитър Списаревски. 3/6 орляк излита по тревога в 12ч.30мин. с цел прихващане и удар по противника, преди да е достигнал София. Орлякът излита групово, но без поручик Списаревски, чийто самолет не успява да запали. Списаревски веднага се прехвърля на друг изправен самолет. Когато се качва на самолета и се нагласява в кабината, той се обръща към техника Иван Златев с думите: "Сега ще се лее кръв!...Когато ще мра, бих искал да загина с машината си, но преди това поне един да сваля"[12]. Това са последните му думи, чути от техника непосредствено преди излитането му.

След излитането Списаревски се стреми да догони и да се присъедини към щабното ято на своя орляк, но попада на една бомбардировъчна група в района на с.Долни Пасарел, Софийско. Атакува нейния водач и се врязва в него. Извършва първия таран в историята на Българската военна авиация. Двете машини падат недалеко една от друга в околностите на с.Долни Пасарел.

Никой от летците-изтребители, взели участие в боя на тази дата, не е очевидец на тарана. Никой не може да каже дали поручик Списаревски е отишъл на таран поради свършване на боеприпасите или отказ на въоръжението на самолета или от други подбуди, а може би и пилотска грешка? Това са въпросите, на които никой не е отговорил еднозначно и поради които Димитър Списаревски у нас е между "Осанна" и "Разпни го!" и до днес. Случаят Списаревски придобива развитие в оценките не тогава, а в наши дни с произволни подробности поради политически страсти, отбелязва Й.Миланов[13]. Отминава се и друг случай на таран от наш изтребител, когато летецът остава жив. Това е причината тук да се спрем на анализа на причините, довели до действията на Списаревски. Нека да се опитаме да отговорим на тези въпроси в обратен ред.

- "Пилотска грешка" или "недостатъчна подготовка" - нима може да я допусне един от най-подготвените пилоти в българските Въздушни войски и инструктор в изтребителната школа в Долна Митрополия? Един от първите български летци, полетели на самолета "Месершмит- 109"? И ако дори само и за момент я допуснем - как ще отговорим на въпроса защо атакува водача на групата, а не някой флангови или изостанал бомбардировач?! Най-вероятното е, че се е стремил да наруши нейния боен ред и да не допусне тя да изсипе бомбовия товар върху София с нейните мирни граждани и без да знае, че това вече е факт.

- "Отказ на въоръжението" - възможно, но е малко вероятно с оглед на възможностите на "Месершмит- 109".

- По-скоро изчерпване на разполагаемите снаряди. В Дневника за военните действия на 3/6 изтребителен орляк от 20 декември 1943 г. е посочено, че "той влиза за пръв път във въздушен бой и увлечен от желанието си да свали колкото се може повече неприятелски машини, при една атака с пълна скорост се блъска в неприятелски бомбардировач Либерейтър и двете машини, горящи и на парчета, падат...така загина геройски поручик Списаревски".[14] Това доказва две неща: вероятното привършване на боеприпасите му и желанието да унищожи неприятеля, което е естествена нагласа на боеца. Така в двата случая стигаме до основното, а именно - неговата постоянна и нееднократно показвана готовност за саможертва в името на Отечеството. За да не бъдат разрушавани български градове и да не загиват мирни граждани.

И макар, че вече казахме, че няма български летци, свидетели и очевидци на първия в българската история авиационен таран, то нека видим какво казват за въздушната битка на 20 декември 1943 г. свалени американски летци:

".....Само 6 минути преди да падна с моя изтребител, със собствените си очи видях нещо нечувано и страхотно - наблюдавах как вихрено летящ български изтребител се отдели от вече сгромолястващия се към земята наш бомбардировач и се хвърли с всички сили върху друг, като се стовари върху него. Той откъсна опашката му и машината се разчупи като дъб, поразен от гръм в планината. А там бе един от нашите най-добри екипажи. Наистина страшна смърт и за най-смелия пилот!....."- лейтенант Джон Маклейндън.

"....Българските летци се бият с ожесточение, като че ли защитават най-скъпата светиня на света. За мен се изчерпа понятието "ненадмината ярост в авиацията...."- лейтенант Едуард Тинкер.

"...Беше истински ад! Всички изтръпнахме, когато още в третата минута след това нашият бомбардировач се разтърси от страхотен удар, моторите пламнаха и аз не зная какво е станало по- нататък с мен. Почувствувах, че нещо ме удари в слепите очи и изгубих съзнание. Вероятно съм падал във въздуха с бордовата картечница. Парашутът ми се е отворил и аз не знам как - изглежда, че той ме е изтеглил от картечницата. Така съм паднал на земята. Ударът на българските изтребители беше много лют.... Никога няма да забравя тази наша драма...."- подофицер Роберт Рънър[15].

Плененият летец Джон Маклайдън нарича по-късно българските летци "Ангели и дяволи"[16].

Накрая нека чуем какво казва за Димитър Списаревски един от най-известните български писатели на миналия век Мирон Иванов в своя пътепис "Пиринейски дневници":

"Зазяпваме се, гледаме, мислим, усещаме как в кожата ни попива заедно с океанската влага красотата на този милионен град Лисабон с милион паметници на духовници, генерали, крале, учители и всякакви други мъже, правили някога добро на хората. На едно място видяхме дори паметник на едно смешно самолетче, до него мъж с кепе на главата - оказа се, че това е паметник в чест на първото прелитане на Атлантика със самолет. И не без тъга си спомняме, че през 1943 г. един български летец посрещна въздушна армада от около 120 самолета и без да мисли за друго, освен за бомбите, които те ще изсипят над София, се вряза във флагманския самолет, запали го и загина за три секунди време. За тия три секунди другаде биха писали книги и биха издигнали паметници, наименували биха поне улица. Но доколкото си спомням, не съм виждал паметник или книга за капитан Списаревски..."[17]

В Япония, родината на първите "живи торпили" /камикадзе/ веднага горещо акламират подвига на Списаревски като израз на високия боен дух на българските въздушни войски. От Токио телеграфически искат подробности от биографията на Списаревски и описание на неговия "таран".[18]

Героят поручик Димитър Списаревски е погребан в София на 22 декември 1943 г. Посмъртно е награден с орден "За храброст" и произведен в чин капитан, считано от 19 декември 1943 г.[19]

Още на 31 декември 1943 г. са отпечатани 100 000 броя военно-пощенски картички с лика му[20]. Интересен факт е,че през април 1944 г. театралният художник Цанко Коев от София представя пред Началник Щаба на войската сценарий на филм за летеца - одобрен, но не достигнал до реализация / впрочем, този сценарий, наситен с типичните за времето си романтични украски и идеологически пристрастия, не може да претендира за професионална издържаност /[21].

През 1992 г. капитан Димитър Списаревски посмъртно е произведен в чин полковник[22] - дан на съвремието към историята ни.

Според нас темата за живота и смъртта на летеца Димитър Списаревски следва да бъде изучена по-подробно. Защото не е (според нас) нещо случайно, а истински пример за саможертва пред олтара на Отечеството.

---

1. За Димитър Списаревски виж: Офицерският корпус в България 1878-1944 г., С., 1996; Киранов, Йорго. Найден Дичев. Горящо небе, Пловдив, 1999; Миланов, Йордан. Авиацията и въздухоплаването на България през войните 1912-1945, С., 1995; Михайлов, М. Летопис на българската авиация, Г.Оряховица, 2003; Руменин, Р. Летящи крепости над България, С., 1990; **2.** по въпроса виж: Михайлов, М., пос.съч., с.42-

43; **3.** за бомбардировките над София виж пак там, с.42; **4**. ЦВА - В.Търново, ф. 1063,оп.II, д.4,л.27-28; ф. 22, оп.3, а.е. 282, л. 9-11; ф. 24, оп. 3, а.е. 184, л. 18-19; Миланов,Й., пос.съч., с. 152-153; **5.** Миланов, Й., пос.съч., с.154; **6.** Аполоновият род от Котел - инв. № 1070 / п.6, ОФ - ИМ, Котел; **7.** сенет от 10 януари 1840 г. - инв. № 303 / п.2, ОФ, ИМ-Котел; **8.** Георги Стойков Раковски, Възгледи, дейност, живот, т.II, С., 1968, с. 429-442; **9.** Ръкописен превод на романа на Ал. Дюма "Павлина" от Панайот хаджи Добрев - Списаревски - инв. № 1558 / ОФ, ИМ-Котел; **10.** Офицерският корпус..., т.VI; Радева,Св. Следосвобожденски военни дейци - В: Котел-град на великани, Котел, 2001, с. 196; **11.** ЦВА-В.Търново, ф. 1521, оп.I, д. 431, л. 136; **12.** в-к "Зора", бр. 7350, 23 декември 1943 г.; **13.** Миланов, Й., пос. съч., с.156 ; **14.** ЦВА - В.Търново, ф. 1063,оп.II1 д.4,л. 27-28; **15.** Златанов, К. в-к "Синева", август 1991; **16.** Михайлов, М., пос. съч., с.43; **17.** Миронов, М. Пиринейски дневници, сп. на изд. Еър груп, С., 2000, с.14; **18.** ЦВА - В.Търново, ф. 23, оп. 1, а.е. 898, л. 3; **19**. ЦВА - В.Търново, ф. 1, оп. 5, а.е. 596, л. 357; **20.** ЦВА - В.Търново, ф. 22, оп. 3, а.е. 326, л. 15-16; **21.** ЦВА - В.Търново, ф. 22, оп. 3, а.е. 326, л. 126-130; **22.** Киранов,Й. Найден Дичев, пос.съч., с. 140.

СЛИВЕНСКИТЕ ЛЕТЦИ ЛЮБЕН КОНДАКОВ И ТОМА БОЕВ В ОТБРАНАТА НА БЪЛГАРИЯ ОТ АНГЛО-АМЕРИКАНСКИТЕ БОМБАРДИРОВКИ ПРЕЗ 1943 - 1944 година

Веселина Янакиева **Чавдар Тодоров**

В хода на Втората световна война бойната авиация на западните съюзници САЩ и Великобритания бомбардира методично и хладнокръвно български градове и села. Обект на нападенията е главно София, но тежко са засегнати Враца, Дупница и други селища. Последствията за страната са трагични - хиляди убити и ранени мирни граждани, разрушени и опожарени сгради и комуникации. Срещу огромното числено, а също и военно-техническо превъзходство на противника се противопоставя нашата малобройна изтребителна авиация. В защита на България от англо-американските въздушни нападения загиват двама летци от Сливен. Настоящото съобщение има за цел да проследи житейския път на Любен Захариев Кондаков и Тома Йорданов Боев[1].

Много е сходна съдбата на двамата военни пилоти. Родени са в Сливен през 1915 г. Произхождат от известни сливенски фамилии, бащите им са офицери. В техните родове има и други военнослужещи, а също политически дейци и кметове на града. Съученици и приятели, Любен и Тома завършват Сливенската мъжка гимназия, а след това военно училище. Те имат общи интереси, избират една професия - военен летец-изтребител. Няколко години служат в една военна част - 6-ти въздушен полк, летище Марино поле, Карловско. Загиват при изпълнение на своя дълг през 1944 г., единият наскоро навършил 29 години, другият не ги дочакал. Това са основни щрихи от живота на Кондаков и Боев. Сега ще се спрем по-подробно на всеки един от тях.

Любен Захариев Кондаков е роден на 1 /14/ април 1915 г.[2] Син на Захари Илиев Кондаков /1881-1951/, майор от артилерията. През Балканската и Междусъюзническата войни е капитан, командир на 3-та скорострелна батарея от 6-ти артилерийски полк. Награден с орден "Св.Александър" за проявена храброст в боя при с.Тарфа на Чаталджанската укрепена позиция. През Първата световна война като майор командва 1-ва скорострелна батарея от същия полк.

Майката на Любен - Павлина Кондакова /1889-1919/ е дъщеря на известния сливенски търговец Янаки Лесинов. Тя умира твърде млада, на 30 години. Двамата вуйчовци на Любен /братя на майка му/ са: Панайот Лесинов /1884-1929/, дипломат, умира в Париж, погребан е във Вашингтон, тъй като жена му е американка, и Русчо Лесинов /1886-1916/, о.з.поручик, командир на картечна рота от 11-ти пехотен полк, убит на фронта при Каймакчалан. Чичовци на Любен /братя на баща му/ са: Тодор Кондаков /1879-1928/, учител по математика в Сливенската мъжка гимназия, кмет на града /септ.-ноем. 1908/ и Борис Кондаков /1893-1972/, о.з. капитан от 11-ти пехотен полк, собственик на дрогерия.

Любен Кондаков има по-голям брат Иван /1909-1972/, инженер, работил дълги години в пернишките мини.

Другият летец Тома Йорданов Боев е роден на 4 /17/ декември 1915 г.[3] Син на подполковник Йордан Димитров Боев /1869-1952/ и Мария Попова. Баща му служи в 11-ти и 40-ти пехотни полкове. През Балканската война като капитан, командир на 7-ма рота от 11-ти пех. полк, е ранен в боевете при Чаталджанската укрепена позиция.

Дядото на Тома - Димитър Петров Боев /1836-1898/, търговец, е председател на временната градска комисия /2.I.1879-19.VI.1880/ и първи кмет на Сливен след Освобождението /20.VI.-22.VIII.1880/. По-късно има още един кметски мандат /20.IV.1888-26.V.1894/. Избиран е за народен представител от стамболовистката Народно-либерална партия в VI ОНС и IV ВНС.

Тома има по-голям брат Димитър /1903-1976/, инженер-химик, завършил в Бърно, Чехия и сестра Лилия /1904-1991/, пианистка.

Любен и Тома учат в полукласически клас на Сливенската мъжка гимназия "Добри Чинтулов". Проявяват наклонности към спорта, членуват в клуб "Асеновец". Тома Боев има и музикална дарба, свири на виолончело във филхармонията при читалище "Зора". През 1934 г. Любен завършва гимназията, а Тома - една година по-късно.[4] Спазвайки семейните традиции, те решават да се посветят на военната професия, като се ориентират към авиацията.

Веднага след завършване на средно образование Любен Кондаков е приет във Военното училище, випуск 56 и на 24.IX.1934 г. е записан в 3-та юнкерска рота. Започва обичайното израстване във военната йерархия. Две години по-късно, на 5.X.1936 г. е назначен за взводен портупей-юнкер на въздушния взвод във 2-ра рота. По случай раждането на престолонаследника княз Симеон Търновски на 17.VI.1937 г. е повишен в чин старши портупей-юнкер. След няколко дни по същия повод отново е повишен от министъра на войната в чин фелдфебел портупей-юнкер. Завършва Военното училище на 3.XI.1937 г., произведен е в чин подпоручик и назначен за разузнавач в 8-ма приморска дружина.[5]

Тома Боев служи войник в 3-та картечна рота в София през 1936-1937 г. След това постъпва във Военното училище, випуск 59, където е зачислен на 21.IX.1937 г. в I-ви специален клас на 3-та юнкерска рота. Повишен в чин младши портупей-юнкер на 3.X.1938 г., а в старши портупей-юнкер на 16.VI. 1939 г. Изпратен е на специализация в Германия от 1 юли до 22 септември същата година, за да усъвършенства своите качества и умения на летец.

Завършва Военното училище на 16.VI.1940 г. с чин подпоручик и е назначен на служба във 2-ри армейски въздушен полк.[6]

Междувременно Любен Кондаков е прехвърлен във 2-ри армейски орляк, Пловдив, където завършва школа по висш пилотаж. По-късно заминава на специализация в Полша. След завръщането си е назначен за инструктор в Изтребителната школа на летище Марино поле, Карловско. Той усъвършенствува непрекъснато летателната си подготовка на самолет "Месершмит-109" от ято "Стрела", което е видно от заповедите на командира на 6-ти въздушен полк за прелетения брой часове. Кондаков е произведен в чин поручик на 3.Х.1940 г.[7]

През месец април 1941 г. двамата съграждани и приятели се събират заедно. На летище Марино поле е командирован подпоручик Тома Боев, служещ до този момент в 1-ви въздушен полк на летище Божурище край София.[8]

На 1 март 1941 г. България се присъединява към Тристранния пакт. По това време нашата авиация разполага със следните изтребители: "Хайнкел-51" /Сокол/, "Арадо-65" /Орел/, "ПЗЛ-24" /Ястреб/, "Авиа-534" /Доган/, "Месершмит-109 Е" /Стрела/. Изброените самолети са остарели модели, с изключение на германските "Месершмит" и не отговарят на съвременните изисквания за водене на въздушен бой.

На 6 април 1941 г. от територията на нашата страна започва настъпление на немските войски към Югославия и Гърция. Тогава започват първите бомбардировки над България.

На 6, 11 и 15 април 1941 г. са извършени въздушни нападения над Кюстендил, Петрич, Бобошево и София от английски бомбардировачи "Бристол" /"Бленхайм"/ и "Уелингтън" и няколко югославски самолета. Общият брой на загиналите български граждани е 87 , а броят на ранените - 157 души. Противовъздушната отбрана не действува ефикасно и нито един наш самолет не излита.[9]

България обявява война на САЩ и Англия на 13 декември 1941г. Считана за "символична", по-късно тя има тежки последствия за българския народ.

В началото на 1942 г. Кондаков и Боев продължават службата си в 6-ти изтребителен полк на летище Марино поле, Карловско. Поручик Кондаков е командир на 1/6 орлячна рота, а подпоручик Боев - командир на 1-ви взвод от строевата учебна рота. През лятото на същата година Тома Боев е назначен за командир на крило от 612-то изтребително ято. От 9 до 17 август 1942 г. част от личния състав на 6-ти изтребителен полк провежда летни занятия на летище Даскал Атанасово край Раднево, сред които е поручик Кондаков. Във връзка с постъпване на млади войници от 22 набор в 6-ти изтребителен полк на 26 август се формира една дружина от 3 роти по 3 взвода, като поручик Кондаков е назначен за командир на 1- ва рота.[10] В личния живот на семейство Райна и Любен Кондакови настъпва радостно събитие - на 16 май 1943 г. се ражда син - Захарий.[11] През същия месец Тома Боев постъпва на лечение в държавна болница в Бургас, след което с решение на медицинска комисия излиза в домашен отпуск за 30 дни. На 16 юни 1943 г. е произведен в чин поручик.[12]

През лятото на 1943 г. България закупува допълнително от Германия 23 броя "Месершмит - 109 Г-2" и 89 броя френски трофейни изтребители "Девоатин - 520". Френските самолети имат слаба скорост и въоръжение и далеч отстъпват по качество на американските изтребители и бомбардировачи.

Датата 1 август 1943 г. остава в нашата история като начало на въздушните боеве над България. Девета американска въздушна армия нанася удар /операция "Приливна вълна"/

върху петролните рафинерии край Плоещ. На връщане от Румъния 18 бомбардировача Б-24 "Либерейтър" са пресрещнати от 15 наши изтребители от 3/6 орляк. В завързалия се въздушен бой са свалени 5 американски самолета, от скочилите с парашути членове на екипажа са пленени 10 души, а 4-ма успяват да избягат. Загуби от българска страна няма.[13] От Марино поле излита звено под водачеството на поручик Кондаков. По спомени на неговия съвипускник Стоян Стоянов /бъдещ о.з.генерал, най-големия български въздушен ас/ "пребродили надлъж, нашир и във височина въздушното пространство над Софийското поле, летели над Радомир, Перник и Брезник, но никъде не срещнали чужди самолети и се завърнали в базата. Съпругата на Кондаков разказваше, че цяла седмица след това мъжът й не могъл спокойно да спи и нормално да се храни. ...Скъпият наш Кондак!"[14] Всъщност той изпитва благородна завист към колегите си, които влизат в първия бой.

За усилване отбраната на София през август-септември от Карлово на Божурище е прехвърлена най-боеспособната военна част - 3/6 изтребителен орляк. Започва непрекъснато бойно дежурство без отпуски, без делници и празници. Наскоро след преместването в София поручик Кондаков е изпратен в командировка в Румъния от 25 септември до 19 октомври.[15]

Настъпва промяна в семейното положение на подпоручик Тома Боев. На 31 октомври 1943 г. в Карлово той сключва граждански брак с Христина Милчева Спасова, дъщеря на подполковник Милчев, началник на Карловския гарнизон.[16]

На 14.XI.1943 г. е първата бомбардировка над София. В нея участват 21 бомбардировача Б - 25 "Митчъл" и 40 изтребителя П - 38 "Лайтнинг". Пуснати са 606 бомби, загиват 32 души /по други данни - 66/, ранени са 120 души. Свален е един американски изтребител, три бомбардировача са улучени. В този бой участвува поручик Кондаков. Действията на нашата авиация са неудовлетворителни поради късното излитане, неорганизираното влизане в бой и главно поради десетократното превъзходство на противника.[17] От този момент нататък въздушните нападения се редуват през 10 - 15 дни: II-то на 24 ноември, III-то - 10 декември, IV-то на 20 декември.

При поредния въздушен бой на 10 декември участвуват около 60 бомбардировачи Б-24 "Либерейтър" и 60 изтребители П-38. Разделени на три групи, те влитат на българска територия между Кюстендил и Горна Джумая /Благоевград/, събират се над Вакарел и атакуват София от югоизток. За противодействие от Божурище излита 3/6 орляк при следния боен ред: група за прикритие /включва 692-ро ято начело с поручик Кондаков и щабно крило с командир кап. Топлодолски/ и ударна група в състав от две ята. След първата обща атака над Казичене ятата се разделят и въздушните боеве се водят по двойки с преследване на врага до Крива паланка. С умели маневри и майсторство Кондаков улучва един 4-моторен "Либерейтър". За този успех той получава първите две точки в класацията на въздушните асове. Това сражение е първо за пилотите от 2/6 орляк, които излитат от Враждебна и Карлово със самолети "Девоатин-520", сред които е и Тома Боев.[18]

От началото на 1944 г. масираните въздушни удари на англо-американската авиация продължават с нарастваща сила и мощ. На 4 януари около 200 самолета /бомбардировачи Б - 17 "Флайнг фортрес"- "Летяща крепост" и изтребители П - 38/ се опитват да атакуват столицата, но падналата гъста мъгла спасява града и бомбите са пуснати над резервна цел - Дупница. Поради лошото време нашите изтребители не излитат.[19] Няколко дни по-късно, на 10 януари, София е подложена на V- тия въздушен удар, комбиниран дневен и нощен, с най-тежки последици до този момент - убити 447 души, ранени - 611, много разрушени сгради. Превъзходството на врага, както винаги е значително - около 250 американски самолети. Срещу тях излитат 16 "Месершмит" от 3/6 орляк и 23 "Девоатин" от 2/6 орляк . При ожесточените въздушни сражения са свалени 6 бомбардировача Б - 17 и 3 изтребителя П - 38.[20] За Тома Боев този бой е последен. След първата въздушна схватка той каца на летище Телиш край Плевен. Самолетът му "Девоатин - 520" е повреден от противниковия огън, има няколко пробойни и се нуждае от ремонт. Поручик Боев разбира много добре състоянието на самолета, но възпитан в дух на воински дълг и чест, решава на своя отговорност да излети. Този осъзнат риск той заплаща с живота си. Близките на летеца получават телеграма от неговия командир : "При повторен боен полет този ден загива капитан Тома Боев".[21] Тленните му останки са пренесени от лобното място до летище Карлово и от там до родния град. Организирано е тържествено погребение с военни почести, траурна музика, много венци и цветя, прочуствени слова. Присъстват Сливенският митрополит Евлогий, командирът на 3-та Балканска дивизия ген.-майор Младенов, командирът на 6-ти въздушен полк подп. Вълков, кметът на града , много офицери от гарнизона и колеги от летище Карлово, хиляди граждани.[22] Прието е загиналите в бой летци да бъдат произведени посмъртно в погорен чин. В издадените некролози,[23] както и в споменатата телеграма, поручик Боев е с чин капитан, но официален документ за производство няма. Вероятно се прави разлика между загинал при изпълнение на служебен дълг и загинал във въздушен бой.

Съюзническата авиация прекъсва въздушните нападения за около два месеца. От средата на месец март те са подновени, като се редуват последователно на 16, 18, 24 и 29 март. Тактиката е променена, това са само нощни удари. Нашата изтребителна авиация не е подготвена да води бойни действия през нощта, както и при лоши метеорологични условия - самолетите и летищата не са оборудвани с необходимите прибори и съоръжения.

На 30 март София е подложена на най-тежкото въздушно нападение от началото на войната. Пуснати са около 3000 фугасни и много повече запалителни бомби. Убити са 139 души, разрушени и опожарени са 3575 сгради.[24] От летищата Божурище, Враждебна и Карлово излитат 77 наши изтребители. Съотношението на силите е 7:1 в полза на противника. Стоян Стоянов си спомня : "Първата ни атака бе извършена пред линията Перник - Брезник. Челната колона бомбардировачи, която наброяваше 60 самолета, бе атакувана от ескадрилата, водена от поручик Кондаков. Още след първите изстрели една от "крепостите" запуши с двата си мотора, отдели се от групата и потъна надолу".[25] За тези улучващи изстрели срещу Б- 17 Любен Кондаков получава още две точки /или две победи/. Този ден нашите военни самолети свалят 4 бомбардировача и 3 изтребителя.

Идва датата 17 април 1944 г., Великден, която остава в историята на българската авиация като "Черния Великден". В 11.45 ч. В София е обявена въздушна тревога. Към България се насочват 350 бомбардировача и 100 изтребителя. Срещу противника първи излитат 14 изтребителя "Месершмит-109" от 3/6 орляк. За водач на орляка е назначен командирът на 692-ро ято поручик Кондаков. Въздушната битка се води над самия град. Орлякът на Кондаков формира боен ред с ударна група 8 самолета и група за прикритие - 6 самолета. В първия момент на никого не прави впечатление малкия брой двутели изтребители П - 38 "Лайтнинг" и необикновенно големия брой еднодвигателни самолети. В последствие се оказва, че за първи път американците използват изтребители П - 51 "Мустанг" и П - 47 "Тъндърболт". По външен вид и обща конфигурация те много приличат на нашите "Месершмит". От начало българските летци ги възприемат като свои и не се пазят от тях, което се оказва фатално. Самолетът на Кондаков е атакуван от две четворки вражески изтребители и въпреки умелото му маневриране, опитът да се измъкне по дефилето на река Струма е безуспешен. Поручик Кондаков загива край с. Дренково[26] на 16 км от Горна Джумая /Благоевград/. Равносметката от този трагичен ден е следната: свалени 9 наши изтребителя, 6 от летците загиват. Загубите на противника са два бомбардировача и два изтребителя.[27]

Тленните останки на Любен Кондаков са пренесени в родния му град Сливен. Погребан е с големи почести, както своя приятел и колега Тома Боев. Здравка Кондакова /негова племенница/ си спомня как семейството приема вестта за смъртта му: "Любчо загина...Странно и нелепо звучеше тази вест в ушите ми. Моят кръстник бе толкова жизнерадостен, вечно засмян, строен и красив, буен и добродушен. Когато отидохме при чичо Захария /баща му/ той седеше на канапето, съсипан, със сълзи по старческите бузи. Все пак държеше главата си гордо и говореше : "Помнете, той загина като истински герой".[28]

Любен Кондаков е произведен в чин капитан, а през 1992 г. - в чин полковник. Кавалер е на два ордена "За храброст" - IV степен, II клас и IV степен , I клас.[29] Още през 1944 г. лобното му място край с. Дренково, махала Поповци е обозначено с голям метален кръст с надпис. Петдесет години по-късно е оформен символичен гроб. Всяка година на 17 април това място се посещава от много граждани и ветерани от войните, които отдават заслужена почит на летеца-изтребител.

Родените в Сливен летци Любен Кандаков и Тома Боев изпълниха своя дълг към Отечеството и загинаха геройски, защитавайки родното небе. За тях с пълна сила се отнасят стиховете на народния поет Иван Вазов : "Българийо, за тебе те умряха...".

---

1. До сега няма публикувани биографии на Кондаков и Боев, с изключение на отделни статии в периодичния печат. За англо-американските бомбардировки 1943-1944 г. /някъде се споменават двамата летци/ виж: Стоянов С. Ние бранехме тебе, София, 1972; История на военната авиация на България, С.1988; Руменин Р. Летящите крепости над България, С.1990; Миланов Й. Авиацията и въздухоплаването на България през войните 1912-1945, С.1997; Цаков Цв. Живите торпили, С.1995; Киранов Й., Дичев Н., Горящо небе, Пловдив 1999; **2.** Исторически музей - Сливен, отдел "Нова и най-нова история", научен архив, п.53, № 4; Офицерският корпус в България 1878-1944, т.III И-К, т.IV Л-О, С.1996, с.124; **3.** Исторически музей - Сливен, отдел "Нова и най-нова история", научен архив, п. 53, № 6а; Офицерският корпус...,т.I А-В, т. II Г-З, с. 83; **4.** Юбилеен сборник на Сливенската мъжка гимназия "Добри Чинтулов", С. 1934, с. 85; Архив ПМГ "Добри Чинтулов", дело № 10, л 384 /Свидетелство за зрелост №1921, 5.VII.1934/, л. 334 /Свидетелство за зрелост №143, 8.X.1935/; **5.** ЦВА - В.Търново, ф. 1521, оп. 1, а.е. 431, л. 165; **6.** ЦВА - В. Търново, ф. 1521, оп. 1, а.е. 464, л. 146; Диплома от Военното на Н. В.Училище /Оригиналът се съхранява в Емилия Боева, гр. Сливен, племенница на Тома Боев/; **7.** ЦВА - В. Търново, ф. 1063, оп. 1, дело 6, л. 27, 52, 108, 140, 169, 296, 303; **8.** ЦВА - В. Т ърново, ф. 1063, оп. 1, дело 8, л. 247; **9.** Миланов Й., пос. съч., с. 78-80; **10.** ЦВА - В.Търново, ф.1063, оп.1, дело 14, л.160, 169; **11.** ЦВА - В.Търново, ф. 1063, оп. 1, а.е. 22, л. 45; **12** Пак там, л. 53; **13.** Миланов Й., пос. съч., с. 134 - 136; **14.** Стоянов Ст., пос. съч., с. 32; **15.** ЦВА - В. Търново, ф. 1063, оп. 1, а.е. 22, л. 151; **16.** Пак там, л. 142; **17.** Миланов Й., пос. съч., с. 143-145; **18.** Пак там; с. 148-152; **19.** Пак там ; с. 166; **20.** Пак там, с. 167-170; **21.** Оригиналът се съхранява в Емилия Боева; **22.** В-к "Изток", бр. 403-404, 17.I.1944 г.; **23.** Исторически музей - Сливен, отдел "Нова и най- нова история", инв. № 10126, 10127, 10132; **24.** Миланов Й., пос. съч., с. 179; **25.** Стоянов Ст., пос. съч., с. 84-85; **26.** Някои автори / Цветан Цаков, Йорго Киранов, Найден Дичев/ неточно посочват с. Логодаш /присъединено през 1959г. към с. Станке - Лисичково/. Логодаш е в същия район, но мястото, където е паднал самолетът и днес има символичен гроб, е с. Дренково, махала Поповци; **27.** История на военната авиация на България, С.1988, с.63; Миланов Й., пос. съч., с. 181-183; **28.** Исторически музей-Сливен, отдел "Нова и най-нова история", научен архив-спомени, п. Ш, № 955; **29.** ЦВА - В. Търново, ф. 1, оп. I, дело 518, л. 78, 204.

АНГЛИЙСКИТЕ ВОЕННИ МИСИИ В ТРЪНСКО ПО ВРЕМЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /1939 - 1945 г./

Георги Радославов

Първата английска военна мисия на Балканите е изпратена през април 1943 г. в Югославия. След това се изпращат мисии в Македония, Гърция, Албания. През август 1943 г. по указание от Лондон, Регионалният щаб на Управлението за специални операции (УСО) в Кайро (създадено през есента на 1941 г.) взема решение да бъде изпратена английска военна мисия и в България под кодовото наименование "Малигатони".

На 15 септември с.г. членовете на мисията скачат с парашут в Албанските планини. С помощта на Боян Българанов - представител на Главния щаб на Народоосвободителната въстаническа армия (НОВА), и на югославски партизани, Английската военна мисия след дълг преход се придвижва до местоназначението си - района на селата Добро поле и Църна трава в Източна Сърбия[1] . В този район често действа Трънският партизански отряд [2].

Английската военна мисия се състои от 4 души, сред които има специалист по подривно-саботажни работи, сапьор и преводач. Това са кап. Мостин Дейвис - ръководител на мисията, капитан Джек - негов помощник, сержант Шейн - радист, и Ник Монро - преводач. Мисията носи със себе си преносима радиостанция, гаранция за бърза връзка с Регионалния щаб на УСО в Кайро.

На 23 декември 1943 г. е устроена среща на членовете на Английската военна мисия с трънски партизани, водени от Денчо Знеполски, изпълняващ длъжността командир на Трънския отряд. Още при първата среща англичаните проявяват интерес към проблемите на въоръжената борба в България. "Знаех за указанията, които ни бяха дадени от София още през септември, - четем в "Посмъртна изповед" на Денчо Знеполски - дойде ли такава мисия при нас, да се преустановят всякакви действия около района, в който е тя, и да й се осигурят условия за нормална работа; да й се доставят географски карти за определяне на подходящи райони за спускане на доставки по въздуха, да се създаде безупречна организация за посрещане на самолетите, а след това и за извозването и укриването на доставките." В същия ден трънските партизани получават първите десет автомата[3].

Разговорите получават официален характер след срещата на англичаните с Владо Тричков - представител на Главния щаб на НОВА. Той изразява българската позиция, изслушва английската и между двете страни се постига съгласие по принципните въпроси.

От шифрована радиотелеграма № 73 от 13.01.1944 г. узнаваме, че Регионалният щаб на УСО в Кайро е искал напътствия от Английското правителство за по-нататъшно сътрудничество с представителите на въоръжената борба в България. В телеграмата четем: "Надявам се, че то ще бъде благоприятно, тъй като британският офицер за свръзка (става дума за Мостин Дейвис - б. м., Г. Р.) е показал забележителна инициативност по въпроса и изглежда, че може да успее да направи нещо, което да си струва труда." Разбираме, че Англия е доволна и обнадеждена за бъдещата връзка с българските антифашисти[4].

От документите, с които разполагаме, се установява, че основната цел на УСО не е само да подпомага с оръжие и боеприпаси, с екипировка и медикаменти партизаните във въоръжената борба против българското правителство и хитлеристите. Явно е, че чрез Английската военна мисия то се стреми да разшири позиции и влияние да контролира и направлява въоръжената съпротива в България. "Сътрудничеството с тях (партизаните - б.м. Г.Р.) ще се окаже ценно за нашите военни усилия - четем в информацията, изпратена на 14.01.1944 г. от Кайро до Английското правителство - защото ще бъдем в състояние да направляваме тяхната дейност срещу важни обекти на противника в зависимост от военните планове на съюзниците. Във всеки случай сътрудничеството с тях не ще изключи възможността за някакъв подход по други канали към други елементи, които могат да се окажат полезни."[5] Ние сега знаем, че тогавашното английско правителство действително си запазва резервни ходове за постигане на своите политически цели на Балканите, като създава условия за установяване на английско влияние в България след изтеглянето на германските войски.

В шифрована радиотелеграма № 154 от 29.01.1944 г. на Английското правителство до Английската легация в Анкара се съобщава за проведената среща с представители на българското партизанско движение. От радиотелеграмата стават ясни причините за протакането на английските военни доставки. Получената инструкция за развитието на бъдещите контакти в съвместната борба е категорична: не трябва да се поемат никакви политически или териториални обещания без предварителни консултации с Английското правителство[6].

Постоянната задача на мисията е да поддържа контакти със своя щаб, да изисква транспортни самолети, които на определени площадки, високо в планината, да спускат с парашути оръжие и всичко необходимо за водене на въоръжена борба. Правят се проучвания по географски карти и консултации с местни хора. Партизаните поемат задължението да посрещат и организират събирането и извозването на товарите. На подходящи за целта плата, чрез запалване на огньове, те изписват латинската буква "V" или българската "П". За всеки конкретен случай между двете страни е уговаряно в каква посока ще бъдат ориентирани буквите, колко на брой огньове ще очертаят съответната буква и пр., за да бъдат предпазени английските самолети от евентуална уловка. За събиране на доставеното оръжие, на парашутите, на другата техника и остатъчните материали партизаните привличат на помощ местни хора, които да заличават всички следи с цел избягване на излишни сражения с фашистите. Преки участници свидетелстват, че понякога още същата нощ повече от 200 шейни, теглени от добитък, са превозвали спуснатия товар[7].

Чрез шифровани радиотелеграми повече от месец Английската военна мисия убеждава Лондон, че антифашистката борба в България има потенциала на сериозна въоръжена сила, но се нуждае от спешна подкрепа. Транспортните доставки обаче сериозно се бавят. На 22 януари 1944 г. се води разговор между Владо Тричков, Славчо Трънски и майор Дейвис за изясняване на причините. Поставено е ултимативно искане пред Английската военна мисия за незабавно спускане на оръжие. Това се оказва правилен ход. На следващия ден англичаните съобщават, че оръжието ще пристигне след три дни. Започва трескава подготовка за посрещане на оръжието[8].

Първата пратка с оръжие за българските партизани е спусната на 25 януари 1944 г. в района на село Добро поле. Доста образно за това събитие в историята на антифашистката въоръжена борба в България разказват Славчо Трънски и неговият заместник Кирил Марков (Златан): "Десетки големи сребристи гъби поникнаха върху синята небесна шир ... Едни (от партизаните - б.м. Г.Р.) събираха сандъците, други ги товареха, трети заличаваха следите. Натоварените шейни бързаха за махалата, в която е отрядът и където трябваше да стане разковаването, избърсването на смазката от оръжието, сортирането и разпределението"[9]. "Торбите, та дори и джобовете на всички се изпълват с патрони. - четем в спомените на Кирил Марков (Златан) - Всички партизани се облякоха в чисто и топло вълнено бельо, нови якета и клинове. Захвърлихме продраните цървули и се обухме в нови кожени обувки. Това превъоръжаване съвпадаше с решението на Командването да навлезем в Знеполе и Краище и по-дълго да се задържим сред населението в тези краища. Това бе едно смело и с голямо политическо значение решение"[10].

Явно е, че на това оръжие партизаните са разчитали много. Трънският отряд основно се превъоръжава, значително се повишава неговата боеспособност и той предприема решителни настъпателни действия. В новите източници, с които разполагаме, нито Кирил Марков (Златан), нито Денчо Знеполски потвърждават изразеното становище на Славчо Трънски за ролята на мисията. Денчо Знеполски заключава честно: "Оръжието ни стигна и артиса ... Бяхме екипирани като първокласна военна единица... Спуснаха ни много дрехи, обувки, чорапи от най-високо качество, с каквито беше екипирана редовната английска армия. Целият наш отряд, а след това и бойците от Втора бригада (и на Първа - б.м., Г.Р.) бяха облечени в зелената войнишка униформа, та по едно време заприличахме даже на английска войска. Дрехите бяха много топли - клинове с много джобове, удобни якета, а бяха пуснали и малко на брой кожухчета. След като се облякох в техен клин и яке, връхна дреха не съм слагал и в най-студените дни, толкова топло държаха. Доставиха ни бельо от най-фина австралийска вълна. За обувките да не говорим - не знам от каква кожа бяха направени, но не пропускаха нито вода, нито сняг."

Със същите самолети, с които се спуска оръжието на 25 януари, каца и бъдещият ръководител на Втората английска мисия - тогава капитан, а по-късно майор Франк Томпсън[11].

В края на януари 1944 г. Регионалният щаб на УСО в Кайро изработва план за дейността си в България, с който определят 4-те най-важни района (Трънският край е включен в първия), където трябва да се съсредоточи английската военна помощ. В раздел "Потребности" на горния план се посочва дословно: "За да постигнем успехи с този план, през следващите четири месеца ще се нуждаем най-малко от следните количества имущество: 7500 пушки, 4000 гранати, 3 500 000 единици боеприпаси, 18 тона експлозиви и подривни принадлежности, 2000 чифта обувки... В случай, че ситуацията след края на месец май ще се нуждае от допълнителни запаси, те ще бъдат изискани, както за подържането, така и за екипирането на нови съединения." Английският офицер завършва оптимистично: "В продължение на повече от две години УСО се е опитвало да създаде контакт със съпротивителното движение в България... Най-накрая днес... имаме възможността да извършим сериозни операции".[12] Представителите на Английската военна мисия са убедени, че е настъпил моментът, когато българската антифашистка борба трябва решително да бъде подпомогната, и настоятелно се обръщат към РЩ на УСО и Английското правителство за помощ. За реализиране на този план е трябвало да бъде отпусната значителна за времето си сума от 50 000 английски лири стерлинги.[13] Посочените в документа количества съвпадат в значителна степен със сведенията, които дава Денчо Знеполски за полученото оръжие: "Не по-малко от 5000 пушки, 300-400 картечници, 700-800 автомата, много боеприпаси, санитарни материали и други неща".[14]

Въпреки че през периода февруари - май 1944 г. броят на партизаните се увеличава, полученото английско оръжие удовлетворява техните нужди. Самият Денчо Знеполски оценява нещата така: "През месец март и април 1944 г. ние бяхме по-добре въоръжени от редовната армия - на всяка партизанска осморка се падаше по една картечница и четири автомата, а бомби и муниции, колкото искаш. На коне си карахме боеприпасите по време на походите".[15]

От 18 март 1944 г. фашистката власт в България предприема пролетната офанзива под кодово название "Радан" за унищожаване на антифашистката борба в Църнотравския район. По това време Трънският отряд не е там, тъй като от 17 до 28 март с.г. предприема първия Осоговски поход. Вследствие на кръвопролитните боеве около село Църна трава загиват над 300 сръбски партизани и около 600 мирни селяни.

Нанесен е тежък удар и на Английската военна мисия, която по това време също се намира в този район. Франк Томпсън и Гочо Гопин - представител на ЦК на РП, успяват да се спасят, като престояват две денонощия в хралупа, изкопана с ръце в снега. Майор Дейвис, Джек Уот и Шейн са заловени и убити. Тогава е пленена радиостанцията и други технически пособия на англичаните. Това е краят на Първата английска военна мисия за България. На връщане от Осогово, на 28 март Трънският отряд научава тези печални новини.

На 25 март, в района на с. Крива Фея, Сурдулишко (Сърбия), майор Томпсън успява да се събере с останалите живи от Първата английска военна мисия - сапьора Джон Уолкър и преводача Ник Монро. Чрез майор Дагмор - ръководител на английска военна мисия към Вранския партизански отряд на Живоин Бърко, на 6 април 1944 г. Томпсън се свързва с РЩ на УСО в Кайро и успява да го уведоми за съдбата на мисията. Само след няколко дни, на 14 април, Франк Томпсън получава нова радиостанция.

Това е началото на формиране на Втората английска военна мисия в България, под кодово наименование "Клариджис" (по името на хотел в Лондон). В състава ѝ влизат: майор Франк Томпсън - ръководител на мисията, Джон Уолкър - сапьор и специалист по подривни и саботажни принадлежности, Ник Монро - преводач, и Кенет Скот - радист, присъединил се след скачането си с парашут на 12 април 1944 г.[16]

За разлика от Първата мисия на майор Дейвис, Втората английска военна мисия, начело с майор Томпсън, неотлъчно се движи с Трънския отряд. През април 1944 г., по време на втория Осоговски поход, отрядът пристига край с. Радовница в Македония. Тук се отделят двадесетина технически грамотни хора, които англичаните трябва да обучават за радисти. Замисълът е след това те да бъдат изпратени в други райони на България. Целта е да се установи постоянна връзка на отрядите с ГЩ на НОВА.[17]

Известно е, че Трънският партизански отряд е непрекъснато сред населението. Партизаните нямат землянки, не се укриват високо в планината. Те участват в постоянни сражения с врага, подпомагат и защитават селищата от фашистите. По този начин Трънският отряд си спечелва легендарна слава не само в западните български райони, но и в цялата страна. Само през април 1944 г. в отряда идват повече от 350 нови доброволци и той се превръща в "елитна партизанска формация, в най-добрата и представителна част от народоосвободителната армия в България".[18]

Според полицейски документ от 11 май 1944 г., в района на с. Калнa, Сърбия, английски самолети всяка вечер спускат с парашути оръжие и боеприпаси, екипировка и санитарни медикаменти. Съобщава се още, че в района са дошли и партизани от Дупнишкия отряд, с командир Жельо Демиревски, за да получат оръжие и взривни материали. Уточнява се още, че се готви спускане на оръжие и в други райони.[19]

Поради нараснапия брой на партизаните в Трънския край, Английската военна мисия успява да убеди своето управление и то изпраща тук, в началото на май 1944 г., една внушителна въздушна доставка с въоръжение, облекло и санитарни материали. През същия месец, както свидетелства Денчо Знеполски, при претърсване на района, врагът открива в "землянките и горите на Калнa, в които бяхме складирали много оръжие, дрехи, муниции и други, пуснати от английските самолети. Тогава взеха може би повече от 200 картечници, да не говорим за другото въоръжение, и с много каруци ги извозили до Кюстендил".[20]

През май 1944 г. Английската военна мисия "Клариджис" получава инструкция от РЩ на УСО в Кайро да остане при българските партизани и да се придвижва с тях. При разменените радиосеанси е постигнато съгласие относно бъдещите действия на Английската военна мисия в България. Пред Главния щаб на НОВА майор Томпсън поема грижата да влезе във връзка с командването в Кайро и да уреди спускането на 15 транспорта с оръжие, боеприпаси и медикаменти. Решава се да се премине към масово снабдяване и на другите партизански формации в България, макар че при тях няма английски офицер. За целта се определят седем района, където да бъде доставено английско въоръжение. Най-важните три са: в района около гара Роман (Мургаш) - за партизаните от бригада "Чавдар" и Дунавската бойна област; на връх Братан - за партизаните от Средногорието; край с. Тополово, Асеновградско - за Родопските партизани.

РЩ на УСО в Кайро съобщава, че пратките ще бъдат спуснати между 25 и 30 май 1944 г. За целта обаче е нужно предварително потвърждение от ръководителя на мисията майор Томпсън, че партизаните са стигнали до определения пункт, маркирали са го със светлинен знак и имат готовност да посрещнат оръжието. Без това условие английските самолети не могат да изпълнят своята задача.[21]

Походът на Втора Софийска народоосвободителна бригада, официално формирана на 12 май 1944 г., с командир Денчо Знеполски, започва от Калнa към Средногорието. Връщайки се от Осоговския край, партизаните се екипират, оборудват и подготвят обоза с достатъчно боеприпаси за себе си и за отрядите, през чиито райони на действие ще преминат.[22] Според полицейския доклад, въоръжението на бригадата е отлично. Тя разполага с фотоапарати, компаси, бинокли и една мощна приемателно-предавателна радиостанция.[23] Походът е съпътстван от неблагоприятни атмосферни условия, непрекъснати засади, изнурителни походи и постоянен глад. За мнозина от 240-те участници този поход остава последен. Сутринта на 22 май 1944 г. двукилометровата колона минава по висящия мост над р. Искър, недалеч от гара Лакатник. В Дирекцията на полицията още същия ден пристига донесение: "... група нелегални от около 200 души, добре въоръжени, с формено облекло от тъмнозелен плат, са се придвижили от Петрохан към Лакатник, преминали моста, блокирали селото, изгорили архива на кметството..."[24] Съобщава се още, че с тях вървят и четирима англичани-радиотелеграфисти.[25]

От дневника на радиста Кенет Скот - единствения оцелял от Английската военна мисия "Клариджис", писан на 7 октомври 1944 г., научаваме подробности за близо двумесечната му работа в България: за формирането на английската мисия през април, за похода й с Втора бригада, за убийството на Ник Монро и Джон Уолкър, за пленяването на радиостанцията, за залавянето на другите двама нейни членове - Кенет Скот и Франк Томпсън.[26]

На 23 май 1944 г. бригадата се придвижва до местността "Марина мъртвина" в Стара планина, край софийското село Батулия. Тук войската и полицията са устроили блокада и успяват да нанесат сериозен удар. Бригадата е разбита. Отделни бойци се пръскат на различни страни, по групи и поединично. В сражението са убити само 13, но впоследствие на различни места биват заловени и убити повече от 70 бойци.[27]

Трагична е съдбата и на Английска военна мисия. Пленена е радиостанцията и екипировката на нейните членове. На път за Батулия загива преводачът - сержант Ник Монро. Сапьорът Джон Уолкър е изчезнал - впоследствие се разбира, че заедно с група български партизани е убит при неизяснени обстоятелства. Ръководителят на мисия "Клариджис" майор Франк Томпсън и радистът Кенет Скот са заловени няколко дни след сражението на "Марина мъртвина". На 10 юни, след импровизиран съд, Франк Томпсън е осъден на смърт и е убит. Кенет Скот първоначално е затворен в база на армията край Княжево, след това 2 дни е държан в Централния Софийски затвор. На 8 септември е освободен и изпратен в Турция, където продължава да изпълнява своята служба във Кралската армия.[28]

Пропадат намеренията на българската Съпротива да получи оръжие и да организира всеобщо въстание с център Пловдив. Много от партизанските единици, опитващи се да се съсредоточат в Пловдив, поради сражения и непознаване на местностите, през които се придвижват, не пристигат до определеното място.

Борбата обаче продължава и потребностите от оръжие нарастват. Близо 50 дни след смъртта на майор Томпсън и унищожаването на Втората английска военна мисия "Клариджис", в края на юли 1944 г. в Македония пристига Трета английска военна мисия в помощ на българската въоръжена съпротива. Ръководител на тази мисия е майор Бейли. Връзка с нея осъществява Здравко Георгиев - началник-щаб на Първа ВОЗ, а по-късно - Георги Аврамов (бай Пешо) и Денчо Знеполски. В района на Пчинския манастир те вземат спуснатото с парашути английско оръжие за Трънския отряд.[29]

В своята "Посмъртна изповед" Денчо Знеполски свидетелства, че в Македония остава една сборна група партизани от Трънския, Кюстендилския и Радомирския отряд, която да поеме спусканото от англичаните оръжие. Нейната задача е да го разпределя и доставя до съответните отряди. В Македония "се срещнах с членовете на новата английска военна мисия, но не запомних имената".[30] Този поход до Македония е от голямо значение. "В Трънско се завърнахме с десетина коня, натоварени до ушите с оръжие - пише Денчо".[31]

Партизаните посрещат радушно новата английска военна мисия, пристигнала в оперативния район на Трънския отряд около село Добро поле. Англичаните разбират, че, поради нараснaлия брой на партизаните, нуждата от оръжие е огромна. Затова те работят упорито за осигуряване на нови пратки с боеприпаси. "През второто десетдневие на август мисията - четем в "Партизански записки" на Борис Ташев - успява да достави със самолети на два пъти най-различно и в големи количества снаряжение: пушки, автомати, леки картечници, боеприпаси. За нейните нужди бяха пуснати най-различни пратки, включително и пари в левове и динари".[32]

В резултат на масовизацията на партизанското движение в Трънския край оръжието е постоянно в недостиг и партизанските ръководители настояват за още пратки. През третото десетдневие на август 1944 г., обаче, англичаните протакат изпращането на оръжие с аргумента, че българското правителство в момента води преговори със съюзниците в Кайро и вече няма нужда от въоръжена борба. [33]

През лятото на 1947 г., по покана на българското правителство, в България гостуват близки на загиналия майор Томпсън - майката Теодосия и неговият брат Едуард. Навсякъде те са посрещнати тържествено. Работниците в Перник също оказват радушен прием на официалните гости от Англия.[34] Те дават израз на своята признателност и благодарност за помощта, оказана от Английските военни мисии на българските антифашисти, за геройското поведение на всички членове на мисиите, и особено на ръководителя на "Клариджис" майор Франк Томпсън - загинал на българска земя заедно с бойните си другари - българските партизани. "Работя много - е написал Томпсън до своите близки - и се надявам да постигна целта си, като помагам на група смели хора - може би най-добрите в света".

Установените контакти в периода 1943-1944 г. между Регионалния щаб на УСО в Кайро и антифашистите в България са от изключителна важност за двете страни. Английското правителство постига целите си - помага за разгромяването на хитлеристите и техните поддръжници, съдейства за създаване на проанглийски настроени правителства в освободените територии след изтеглянето на германските окупационни войски. От друга страна, антифашистката въоръжена борба в България е сериозно подпомогната с оръжие и боеприпаси, облекло и медикаменти - факт от решаващо значение за водене на настъпателна въоръжена борба.

Чрез трите военни мисии, изпратени в България, Англия оказа съществена помощ за въоръжаването на няколко партизански части като: Трънския отряд, Първа и Втора софийска народоосвободителна бригади, бригада "Чавдар", Дупнишкия партизански отряд, Кюстендилския партизански отряд, Брезнишкия и Радомирския партизански отряд.

Трите английски военни мисии са категорично историческо признание за значимостта на въоръжената антифашистка съпротива в България. С гордост можем да заявим, че тя е част от всеобщата борба на европейските народи срещу фашизма. България даде своята лепта в жестоката борба. Втората световна война, по думите на майор Томпсън, "е нещо много по-дълбоко, отколкото воюването на нация срещу нация. Най-възвишеният акт в света днес е борбата на антифашистките сили срещу фашизма".

И само благодарение усилията на много нации, войната завърши успешно в глобален мащаб.

---

1. В резултат на тясното сътрудничество със сръбските партизани често българските партизани действат на територията на съседите; **2.** Знеполски, Д. Посмъртна изповед. С. 1997, с. 152. ; Котев, Н. Пос. съч., с. 148; Трънски, С. Неотдавна. С. 1985, с. 323; АМВР, ОБ - 20-215, л. 1-2; **3.** Знеполски, Д. Пос. съч.

, с. 153-155; Марков, К. (Златан), В бой последен. С. 1981, с. 237; **4.** Сб. , България - своенравният съюзник на Третия Райх. С., 1992, Док. 133, с. 186; **5.** Пак там. Док. 135, с. 187. ; Рачев, С. Пос. съч. с. 201; **6.** Сб. България - своенравният съюзник на Третия Райх. С., 1992, Док. 142, с. 196; **7.** Знеполски, Д. Пос. съч., с. 162, 163; **8.** Трънски, С. Неотдавна. С. 1985, с. 338, 339: "Мобилизирахме десетина шейни да изкарат дърва и слама на голямата поляна, покрита със сняг, на която очаквахме да паднат сандъците с оръжието. Подготвихме около двадесетина купа дърва във формата на буквата "П", които трябваше да пламнат в определеното време". "Около поляната бе организирана близка и далечна охрана, близко и далечно разузнаване. Знаеше се, че товарите не падат точно на обозначеното място. Някои се пръскаха твърде далече и за тяхното издирване, разопаковане и пренасяне е нужно много време"; **9.**Трънски, С. Неотдавна. С., 1985, с. 324, 339-340 ; Марков, К. (Златан). В бой последен. С. 1981, с. 260. ; Трънски, С. Невъзможни истини. С. 1994, с. 12-13. "... но не всичкото оръжие беше напълно окомплектовано. Дали го товареха на различни места или по някакви други причини, ние не знаехме. Можехме само да гадаем, а понякога и да се съмняваме дали някой някъде не пречи, защото всеки път трябваше да го отвоюваме от окупационните власти. Жертва на едно такова сражение става и майор Дейвис, шефа на мисията." (Подобен текст - и в "Неотдавна", с. 340); **10.** Марков, К. (Златан). В бой последен. С. 1981, с. 262-263. "Тая нощ - пише Марков - никой не спа. Едни събираха пръснатите по огромното поле денкове с оръжие и го товареха на шейните и колите, други съпровождаха набързо сформирания обоз, а трети разопаковаха и сортираха оръжието; сваляха дебелата му смазка и го сглобяваха за бойно използване. Никак не ни беше лесно. Фашистите напираха от всички страни." (с. 242); **11.** Знеполски, Д. Посмъртна изповед, С. 1997, с. 163, 180. ; АМВР, ОБ, 20-215, л. 2; **12.** Сб. България - своенравният съюзник на Третия Райх. С., 1992, Док. 148, с. 202-203; Трънски, С., Неотдавна, 1985, с. 337; Гюрова, С. , Трънски, С. Франк Томпсън 1920-1944. С., 1980, с. 20; **13.** Котев, Н. Война без правила. С., 1994, с. 150, 151; **14.** Знеполски, Д. Пос. съч., с. 163; **15.** Знеполски, Д. Пак там, с. 163. ; В спомените си началник-щаба на Първа софийска народоосвободителна бригада Йонко Панов е изказано противоположно мнение: "От никъде, буквално от никъде" нямало патрони за английското оръжие. Вж. Панов, Й. Спомени и размисли, С., 2000, с. 462-463; **16.** АМВР. ОБ 20215, л.4. ; Котев, Н. Пос. съч., с. 151; ЦДА ЧП - 118, л. 7-8; Рачев, С. Уинстън Чърчил, България и Балканите 1939-1945. С., 1998, с. 202; Знеполски, Д. Пос. съч. с. 167; Трънски, С. Неотдавна, С., 1985, с. 399, 400; **17.** ЦДА, С., ЧП - 118, л. 1-3; Знеполски, Д. Пос.съч., с. 168; **18.** Знеполски, Д. Пос.съч., с. 223 и 227; **19.** ЦДА , ф. 370 К, оп. 1, а.е. 1575, л. 52-53; **20.** Знеполски, Д. Пос. съч., с. 241, 243. "На 10 срещу 11 май през нощта англичаните пуснаха много оръжие и други материали".; **21.** АМВР, ОБ 20215, л. 6; Рачев, С. Цит. съч., с. 205; **22.** Знеполски, Д., Пос. съч., с. 244; **23.** АМВР, ОБ. 15513, т. IV., л. 31; **24.** Георгиев, З., Когато умирахме, С. 1973, с. 237, 239; ЦДА, ф. 370 К, оп. 1, а.е. 1575, л. 52-53; Знеполски, Д. Пос.съч., с. 252. "Наистина елитна партизанска част представляваше Втора софийска народоосвободителна бригада... Всички бяхме облечени във военни униформи, отлично бяхме въоръжени... С нас се движи Английска военна мисия със своите радиостанции. Въобще няма какво повече да се желае! Във всяко отношение елитна част"; **25.** Сб. Антифашистката борба в България. Документи и материали, т. 2, С., 19841 док. 129, с. 338; АМВР, ОБ. 5778, л. 1-11, Оригинал; ЦДА, ф. 370 К, оп. 1, а.е. 1575, л. 52; **26.** ЦДА, ЧП - 93, л. 5-54; **27.** Знеполски, Д., Пос. съч., с. 261; Балкански, Т. Нашите партизански пътища, С., 1985, с. 377; **28.** ЦДА, София, ЧП - 93, л. 19-53; ВИС, 1984, кн. 4, с. 91; **29.** Ташев, Б., Партизански записки, С., 2000, с. 160; **30.** Знеполски, Д., Пос. съч., с. 303; **31.** Пак там, с. 304; **32.** Пак там, с. 161; **33.** Пак там, с. 161; Знеполски, Д., Пос. съч., с. 307; **34.** В. "Работническо дело", бр. 156, 10 юли 1947 г., с. 1.

ОТКЪСНАТИТЕ ОТ НЬОЙСКИЯ ДОГОВОР СЕЛА В ТРЪНСКА ОКОЛИЯ - ОТНОВО В ЦАРСТВОТО

Асен Цакманов

Историята на Трънския край след Освобождението на България през 1878 г. е белязана с редица трагични събития, оставили своята следа върху живота на населението в района. Регионът се контролира от сръбска администрация, присъединен е към Княжеството едва през май 1879 г.[1]; през 1885 г. по време на Сръбско-българската война част от населените места са окупирани, а Трънското опълчение проявява чудеса от храброст при защитата на родния край[2]; трънчани с ентусиазъм участват във войните за национално обединение 1912-1918 г., като в тях загиват 1178 офицери, подофицери и войници от Трънско[3].

На 27 ноември 1919 г. министър-председателят Александър Стамболийски подписва Ньойския договор, според който от България са откъснати Струмишко, Босилеградско, Царибродско, части от Кулско и Трънско. Тези насилствено отнети земи, известни като Западните покрайнини, включват в себе си повече от 100 населени места и над 60 000-но население.

До подписването на Ньойския договор Трънска околия включва 71 села и един град[4]. Те са свързани помежду си с оживен път от Трън към с. Клисура, който пресича целия район. Съгласно чл. 29 от договора е определена комисия, която да очертае границата на самото място. Тя констатира, че поисканата от Сърбия граница разделя села, имоти, дори къщи. С протокол №20/4 ноември 1920 г. Комисията взема решение земите около с. Клисура да останат в пределите на Царство България[5]. Но на 5 и 6 ноември сръбски войски най-брутално окупират исканите от тях земи. Окупацията е акт, който френският полковник Ордияни, член на комисията, определя като "велика несправедливост", защото в тези земи няма дори и един процент чуждо население[6]. Наложената със сила граница откъсва изцяло10 села от района на Деркула и 8 от Знеполе, селата Стрезимировци, Врабча, Петачинци и Банкя са разполовени, в последните две села граничната бразда преминава през дворове и къщи[7]. Окупираното население е обречено на гладна смърт, заградено като в железен обръч от запад с високи и непристъпни планини, а от изток с новата граница, която преустановява икономическите връзки[8]. В отнетите села е звучала българска реч още от времето на Първото българско царство, населението е отстоявало българската си индентичност, запазени са руини от строените от българските царе укрепления[9]. Извършеното много образно е определено от Стилиян Чилингиров като "...рана в живото тяло на един народ, защото една международна граница прави от двора на един и същи човек части на две държавни територии"[10].

Зареждат се тежки дни за местното население. Член 37 от Ньойския договор признава правата на малцинствата, в това число и на българите. Сръбските власти отричат съществуването на такова малцинство, от там и правото му на покровителство[11]. Още с окупирането на трънските села властите пристъпват към унищожаването на всичко българско, като усилията им са насочени главно към училищата и черквите, които са люлката на българското самосъзнание и култура. Забранени са редица местни празници[12]. През първите години на окупацията насилието над населението при употреба на българска реч е огромно. През 1922 год. е убит кметът на с. Кострошовци, през 1925 г. в същото село са зверски пребити повече от 85 човека[13]. Повиканите във войската са принуждавани да попълват в документите си, че са сърби, да сменят окончанията на имената си, иначе "ще бъдат изпратени при св. Петър"[14]. Усложнява се и икономическото положение. Голяма част от земите на пограничните села е разделена на две и част от имотите остават в чуждата държава. Собствениците на такива имоти - така наречените "двувластници"- трудно могат да ги стопанисват заради безкрайните спънки на сръбската държава. Обичайна практика е унищожаване на реколтата, убиване на добитък, непрекъснато повишаване на такси, неиздаване на открити листове. Това принуждава по-голямата част от двувластниците да напуснат родните места и да търсят препитание във вътрешността на страната[15].

Нещастието сплотява откъснатите от родните места бежанци. Основано е Дружество на бежанците от поробено Трънско на 21 януари 1921 г. в София[16]; през 1922 г. е създадено Младежко бежанско дружество "Западен край" в София[17]; на 3 февруари 1928 г. започва своята работа Бежанско благотворително дружество "Западни покрайнини" в Перник[18]; на 18 януари 1932 г. е учредена Задруга на девойките от Западните покрайнини с председател Дарина Дракева от с. Клисура[19]. Тези дружества работят неуморно за моралното и материално подпомагане на своите членове и населението в поробените земи.

Наред с действията за мирното решаване на казуса "Западни покрайнини" се заражда и организирана въоръжена борба. Веднага след окупацията започват да действат малки въоръжени чети. По подобие на ВМРО през 1923 г. е създадена Вътрешна революционна западнопокраинска организация /ВРЗО/ "Въртоп" по името на най-високия планински връх в района. Основатели са 8 човека от селата в района на с. Клисура, а за ръководител е избран Янаки Йосифов от същото село. Организацията предприема редица терористични актове, насочени главно към лица, сътрудничещи на сръбските власти, но като отмъщение за тях наказателните органи засилват тормоза над обикновените хора. Предприети са съвместни акции и с ВМРО. На 19 май 1934 г. организацията е разтурена[20].

Изменената политическа обстановка в средата на XX век и присъединяването на Южна Добруджа поражда в населението от Трънския край нови надежди. И те не са напразни. Навлизането на немските войски в Югославия довежда до освобождаването на Западните покрайнини и до административното им присъединяване към Царство България. Но това не е само един административен акт. Това е реализация на двадесетгодишната мечта на разделеното от гранична бразда българско население.

Във фондовете на ТД "Държавен архив" - Перник се съхраняват голям брой документи, на базата на които ще се опитам да представя настъпилите административни, икономически и просветни промени в новоприсъединените след април 1941 г. селища от Трънския край.

За тях най-точна характеристика намираме в отчета за 1941 г. на Трънския околийски ветеринарен лекар: "Пространството от 620 кв. км през 1939 г. се увеличи на около 1 400 кв. км благодарение на новоприсъединените 18 села, като тази територия се разпределя както следва - ниви 234 778 декара, ливади 78 252 декара, зеленчукови градини 1 772 декара, овощни градини 4 724 декара, пустеещи земи 71 546 декара, пасбища 174 577 декара и гори и горски площи 330 000 декара. Населява се от 62 318 души, разпределени в 11 722 домакинства при средна гъстота 44,5 души на кв. км. Във всички населени места населението е чисто българско, със запазени нрави, традиции и висок патриотичен дух. Говорът му е български с остатъци от старобългарски форми на езика."[21]. А извън сухите цифри на статистиката емоцията се излива от летописната книга на Стрезимировската народна прогимназия: "Границата не съществува, няма гранична бразда в с. Стрезимировци. Хората ликуват. Срещат се близки роднини, невидяли се повече от 20 години! Мигове! Изблик на чувства! Ежедневно се вият хора в селото. Великден е, Великден е в сърцата на стрезимировчани! Никога, никога вече граница тук сред селото!"[22]

В административно отношение нещата много бързо са приведени в съответствие с българските закони. В новоприсъединените села към Трънска околия регистрите за раждане, женитба и смърт започват да се водят от първи май 1941 г. Разгръщайки страниците им, установяваме корените на местното население. В регистъра за гражданското състояние за 1909 г. на Звонската община с акт №205 от 31 август е регистрирано раждането на Бранислав Янакиев Любенов от с. Пресека. С акт №2/20 юли 1941 г. е регистрирана женитбата на Бранислав Янакиев Любенов от с. Пресека с Лоза Захариева Иванчева от с. Ракита. Това е само един от многото примери, които всеки един изследовател може да намери в тях.

За безболезненото административно присъединяване много данни могат да се намерят и в докладите на общинските кметове до Трънския околийски управител. В доклада на кмета на Одоровското селско общинско управление от 16 август 1941 г. четем: "Населението посреща действията на властта с голямо доверие. Хората са обнадеждени, че този край завинаги ще остане свободен и присъединен към България. Естественият излаз към Царството и възможността да пласират в него продуктите на своя труд предизвикват у тях надежда за по-добро бъдеще"[23]. В доклада си от 13 януари 1942 г. той подчертава веселбите за Нова година и Бъдни вечер и нежеланието на хората да се върнат старите времена на потисничество[24]. Кметът на Звонската селска община в доклада си от 31 август 1941 г. подчертава, че населението се радва на нужното спокойствие, отдало се е на селскостопанската работа и посреща с удовлетворение възможността 150 човека от общината да отидат на работа след 20 септември в каменовъглените мини "Черно море" и "Твърдица"[25]. За възможността за свободно придвижване и намиране на работа във вътрешността на страната свидетелства и писмо от 30 април 1943 г. на Трънския околийски управител до кметовете на Чернотравска и Дарковска общини, присъединени към Трънска околия със заповед №2915/29 декември 1942 г. на Министъра на вътрешните работи и народното здраве, с което се определят реда и датите за снабдяване с документи[26].

Голямо внимание новата власт отделя за установяване на закононарушенията на сръбските власти при преследване на изявени привърженици на България. Такива са случаите с убийството на Петър Симов от с. Стрезимировци през 1928 г., задържането и осъждането на двувластника Исай Гигов от с. Джинчовци през 1940 г., изброените по-горе случаи на насилие, както и смъртта на други невинни българи. Това затвърждава в населението уважението към българската държава като защитник на техните права и засилва омразата към продажниците[27].

Премахването на границата способства за икономическото съживяване на района. Предвид наличието предимно на дребни стопанства в района, планинския характер и зле развитата пътна мрежа, през 20-те години на XX век в почти всички села на Трънска околия се създават кредитни кооперации, които да подпомагат своите членове. Такива кооперации в селата в Сърбия няма. На 22 февруари 1942 г. в с. Клисура е учредена Кредитна кооперация "Вътоп". Кооперацията е вписана в регистрите на Трънския областен съд и става колективен член на Районния кооперативен съюз "Взаимопомощ"-гара Батановци, който отпуска кредит от 50 000 лв. и помага за откриването на потребителен магазин в селото. Кооперацията е учредена от 19 човека, но виждайки нейните предимства, за една година нейни членове стават още 105 човека[28].Такива кооперации са учредени и в другите новоприсъединени села.

За икономическото благосъстояние се грижат и представителите на Общия съюз на българските земеделци. В писмо до Областния инспектор по земеделие-София от февруари 1942 г. председателят на Околийската задруга на българските земеделци-Трън отчита , че в края на 1941 г. от 52 стари села в околията 51 имат земеделски задруги със 1868 членове, а в новоприсъединените 18 села са изградени 10 задруги с 255 членове. До края на 1942 г. задруги са създадени и в останалите новоприсъединени села, като броят на членовете им нараства на близо 800 човека[29]. На свое заседание от 21 март 1942 г. ръководството на една от първите земеделски задруги в новоосвободените земи - в с. Клисура - приема бюджета за 1942 г. с приходи за 145 560 лв и разходи за 136 516 лв. По-голямата част от разходите са за пенсионни вноски[30]. Неслучайно председателят на задругата Михаил Иванов изпраща телеграми до Министър-председателя Богдан Филов и Цар Борис III с благодарност от името на земеделците-пенсионери в селото[31]. Кооперацията започва изграждането на сушилня и консервна работилница съвместно с общината, която гласува от своя бюджет 50 000 лв за осъществяването на проекта[32].

Най-голямо внимание от страна на държавата се отделя за духовното приобщаване на населението от новоприсъединените земи. Цяло едно поколение е живяло при непрестанен стремеж за духовна асимилация от страна на сръбските власти. Като първа мярка е изпращането на най-добрите учители от Трънска околия в училищата на Звонска и Клисурска общини[33]. Още за учебната 1941/1942 г. започва реорганизация на училищата. В с. Стрезимировци е разкрита непълна прогимназия, в която да учат децата от обединеното село Стрезимировци, новоприсъединените села Грознатовци и Преслъп и селата Джинчовци и Слишовци. Записани са 103 ученика в I, II и III прогимназиални класове, като по-голямата част от учениците са от новоприсъединените села. Общинското управление в селото оказва голяма подкрепа при ремонта на училищната сграда, направата на нови чинове и черни дъски[34]. Записките на главния учител в летописната книга на училището трудно скриват емоциите му: "На 1 септември отворихме старото училище, което по безчовечния договор от Ньой бе останало вън от пределите на милото ни Отечество. Десетки деца, ученици и възрастни дойдоха да видят своя учител - български учител, техен брат. Деца и възрастни с умиление ни гледаха, просълзени, не желаещи да си тръгнат"[35]. Картината в останалите училища от новоприсъединените селища не е по-различна и желанието от страна на децата да изучават майчиния си език безпрепятствено е огромно. Околийският училищен инспектор в Трън посещава всички училища, набавя и разпределя между тях портрети на народните будители и царското семейство. В училищата от новоприсъединените села са разкрити ученически трапезарии[36].

Особено внимание се отделя и на духовното развитие на населението. В повечето от новоприсъединените села възстановяват своята работа местните читалища. Учителите от Звонска община изнасят театрални постановки в селата от общината и с набраните средства закупуват книги за читалищата в селата Звонци и Ракита. Учителките от средищното училище в Звонци организират курс по шев и домакинство за по-младите селянки[37]. В писмо на Околийския училищен инспектор-Трън до Областния училищен инспектор-София се съобщава: "Учителската колегия в с. Одоровци през учебната 1942/1943 г. прояви особено подчертана възпитателна дейност сред населението. Сред младежите бяха изнесени беседи за нашето героично минало. На селските седенки учителките наложиха народните ни песни и прогониха сръбското влияние в това направление"[38]. Държавата полага усилия и за подобряване материалната база на читалищата. Читалищното настоятелство в с. Стрезимировци отправя молба до Министерство на народната просвета да се предостави сградата на бившия сръбски граничен пост в селото за читалищна сграда и още на 27 юни 1941 г. с писмо до Околийския училищен инспектор министерството одобрява използването на сградата от стрезимировското читалище "Нов живот"[39].

Свободният живот за новоприсъединеното население се оказва кратък като красив сън. Настъпилите промени след преврата от 9 септеври 1944 г. връщат статуквото от преди април 1941 г. Отчаянието отново наляга българите в Западните покрайнини. Асимилационната политика на новата югославска държава преминава в открита антибългарска политика. В откъснатите от бившата Трънска околия села при 100% българско население през 1944 г./ на база регистрите за гражданско състояние/, към 2000 година едва 5% от населението в тях се определя като българско.

---

1. ТД "Държавен архив"-Перник ф.№350К оп.№1 а.е.№28 л.№№ 192-193; **2.** Пак там ф.№350К оп.№1 а.е.№28 л.№№172-193; **3.** Пак там ф.№350К оп.№1 а.е.№13 л.№3; **4.** Пак там ф.№350К оп.№1 а.е.№13 л.№34; **5.** Пак там ф.№350К оп.№1 а.е.№13 л.№36; Централен държавен архив-София ф.№108 оп.№2 а.е.№1125 л.№5; **6.** ТД "Държавен архив"-Перник ф.№350К оп.№1 а.е.№13 л.№3; **7.** Пак там ф.№350К оп.№1 а.е.№28 л.№№71-89; **8.** Пак там ф.№350К оп.№1 а.е.№13 л.№2; **9.** Пак там ф.№350К оп.№1 а.е.№13 л.№№3, 27, 28; **10.** Пак там ф.№157К оп.№1 а.е.№6 л.№2; **11.** Пак там ф.№350К оп.№1 а.е.№13 л.№35; **12.** Пак там Ч.п.№351; **13.** Пак там Ч.п.№376 л.№№2,29; **14.** Пак там Ч.п.№376 л.№ 20; **15.** Пак там ф.№156К оп.№1 а.е.№21 л.№18 ; **16** Пак там Ч.п.№№351 и 376; **17**. Пак там Ч.п.№376; **18.** Пак там ф.№350К оп.№1 а.е.№28 л.№№389-392; **19.** Пак там Ч.п.№376; **20**. Пак там Ч.п.376; **21**. Пак там ф.№158К оп.№1 а.е.№13 л.№6; **22**. Пак там ф.№269К оп.№1 а.е.№7 л.№7; **23.** Пак там ф.№152К оп.№1 а.е.№36 л.№14; **24**. Пак там ф.№152К оп.№1 а.е.№41 л.№10; **25.** Пак там ф.№152К оп.№1 а.е.№36 л.№7; **26.** Пак там ф.№152К оп.№1 а.е.№42 л.№69; **27**. Пак там ф.№143К оп.№1 а.е.№№995, 997; **28**. Пак там ф.№ 143К оп.№1 а.е.№934; **29**. Пак там ф.№207К оп.№1 а.е.№5 л.№№7, 142, 478-482; **30**. Пак там ф.№207К оп.№1 а.е.№19 л.№8; **31**. Пак там ф.№207К оп.№1 а.е.№5 л.№№66-70; **32**. Пак там ф.№154К оп.№1 а.е.№49 л.№18; **33**. Пак там ф.№246К оп.1 а.е.№2 л.№7; **34**. Пак там ф.№269К оп.№1 а.е.№7 л.№№3 и 4; **35.** Пак там ф.№269К оп.№1 а.е.№6 л.№7; **36.** Пак там ф.№239К оп.№1 а.е.№38 л.№№14 и 18; **37**. Пак там ф.№152К оп.№1 а.е.№46 л.№14; **38.** Пак там ф.№239К оп.№ а.е.№38 л.№1; **39**. Пак там ф.№239К оп.№1 а.е.№37 л.№16.

ВЕЛИКОТЪРНОВСКОТО ЧИТАЛИЩЕ "НАДЕЖДА" И РОЛЯТА МУ В СЪХРАНЯВАНЕТО НА КУЛТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОТО НАСЛЕДСТВО НА ГРАДА ПРЕЗ ПЕРИОДА НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Тодорка Недева **Цветанка Колева**

Читалище "Надежда" е най-старият културен институт във Велико Търново. То е основано на 8 юни 1869 г. по инициатива на младия и високообразован бивш касиер на цариградското читалище Димитър х. Павли Иванов. Заедно с още 32 родолюбиви и ентусиазирани старостоличани той привежда в "действие мисълта си за съставяне на едно читалище в града... , целта на което да бъде нравственото и умствено развитие на населението и на целия народ."[1]

Център на културно-просветна и патриотична дейност през Възраждането, след Освобождението читалището продължава тези си функции и с многостранната си дейност поставя началото на библиотечната, музикална, лекционна, музейна дейност в града, както и утвърждаването на киноизкуството. Същевременно в продължение на 25 години /1886 - 1911/ читалище "Надежда" е тясно свързано с най-важните държавни актове в историята на България. В театралния му салон се провеждат Третото /1886 - 1887/, Четвъртото /1893/ и Петото /1911/ Велики Народни Събрания.

Благодарение на самоотвержения и безкористен труд на читалищните дейци и на моралната и материална подкрепа на търновското гражданство от Освобождението до 40-те години на XX в. читалище "Надежда" се утвърждава като единственият най-голям културен институт в града и региона. Богатата му библиотека включва българска и чуждестранна литература от различни области на познанието, като и периодични издания, значима част от които още тогава представляват библиографска рядкост. Взетото на 2 януари 1871 г. решение "да се състави един музей малък в читалището" в началото на 1915 г. намира израз в изграждането и на музейната сбирка, включваща разнообразни експонати, свързани с бита и историческото минало на българската престолнина.[2]

Присъединяването на страната към Тристранния пакт на 1 март 1941 г. дава голямо отражение в по-нататъшното развитие на едно от най-старите български читалища. Това намира израз в дейността му още към втората половина на март същата година. Издаденото на 14 март 1941 г. Министерско постановление за забрана на събранията осуетява провеждането на общото събрание за отчетната 1940/1941 година. Въпреки възникналата трудност, читалищното настоятелство решава да изпълни задълженията си. С чувство на отговорност то подготвя отчет и го разпраща до всички свои членове. Наред с анализа на извършената дейност, в него се съдържа и оценка за възникналата критична ситуация: "Драги членки и членове,...условията, при които бяхме поставени да работим през изтеклата година, бяха твърде неблагоприятни, обаче, въпреки всичко, настоятелството положи максимални усилия, за да не бъде спънат животът на нашето читалище. Макар с известни ограничения, дейността общо взето е задоволителна... Все пак настоятелството е доволно, че в тия трудни времена можа да завърши годината с постигнатите резултати. Нашето мнение е, че макар общото редовно годишно събрание за изтеклата година да не може да бъде свикано, настоятелството трябва да изготви отчета и да Ви го изпрати, за да можете да се осветлите за това, що е направено от нас..."[3]

Последвалите въздушни нападения, резултат от обявената в края на 1941 г. "символична" война на Англия и САЩ, изключително много затрудняват нормалния читалищен живот. Така например през 1943 г. воден синдикат "Янтра" - Велико Търново въвежда в целия град режим за консумация на електрическа енергия, като по наряд изключва електрозахранването на определен квартал. Това не само лишава великотърновци от възможността да посещават платените театрални постановки, лектории и кинопрожекции, но и нанася сериозна загуба на читалищния бюджет, тъй като периодичното спиране на осветлението в квартала, където се намира "Надежда", не позволява осъществяването на тези дейности. Членовете на читалищното настоятелство успяват да издействат от ръководството на водния синдикат изграждането на специална линия от трансформатора на площада пред Сметната палата до сградата на културния институт. Направените за целта разходи възлизат на 2 500 лв. и са одобрени единодушно с протоколно решение от 9 ноември 1943 година.[4] Благодарение на проявената инициатива читалището разполага с постоянно електрозахранване, което му позволява да разгърне пълноценен културно-просветен живот. По нареждане на великотърновската служба по противовъздушна и химическа защита на града настоятелството осигурява и аварийно осветление на изходите, необходимо за бързото и правилно напускане на театралния салона при обявяване на въздушна тревога.[5]

През 1943 г. основна задача на Археологическия комитет към читалището, както и на неговото настоятелство, е издирването на нови археологически материали и цялостното им укриване и запазване от пожар и евентуални бомбардировки. За целта се изгражда археологическа комисия в състав: Тодор Николов, Леон Филипов и Иван Йорданов. Тя е упълномощена да евакуира находките на сигурно място "без оглед на нужните парични средства и жертви."[6]

На разширена комисия, включваща членовете на настоятелството Георги Лазаров, Богдан Атанасов и Стефан Н. Бояджиев, както и библиотекаря на "Надежда" Петър Димитров и завеждащия читалищния музей Тодор Николов, се възлага задачата да съхранят ценните библиотечни книги и да ги предпазят от унищожение.[7]

На проведеното в края на февруари 1944 г. в залата на библиотеката заседание настоятелството обсъжда извършеното до момента и разглежда редица конкретни инициативи, свързани с опазването на многобройното богатство. В craналите разисквания активно участват всички присъстващи. В техните изказвания проличава голямата им загриженост относно бързото и сигурно укриване и запазване на материалното и духовно наследство. По молба на членовете на комитета по вземане всички мерки за съхраняване и опазване от пожари и въздушни бомбардировки на всички ценни музейни предмети и книги инж. Богданов безвъзмездно предлага проект за построяване на бетонно хранилище, разположено в мазите на сградата. След щателно запознаване с представените скици, присъстващите ги отхвърлят, тъй като изпълнението им би отнело много време, а "идеята и желанието на всички членове от настоятелството е час по-скоро да се приберат на сигурно място застрашените ценни предмети и книги."[8] Председателят на читалищното настоятелство предлага на първо време да се проучи възможността те да се изнесат в разположените около града манастири.

След задълбочени разисквания се решава подробно описаните и добре опаковани ценни музейни предмети /монети/ да се предадат на съхранение срещу заплащане в сигурните хранилища на Българска народна банка - клон Велико Търново, а най-ценните и старопечатни книги да се укрият в местния клон на Българска земеделска кооперативна банка и на Банка български кредит. Останалият книжен фонд се евакуира в библиотеката и подземните църкви на манастира "Свето Преображение Господне" край Велико Търново.

Изпълнението на тези отговорни задачи се възлага на авторитетните читалищни настоятели Тодор Николов, Петър Димитров и Ганчо Марковски. От краткия доклад на Георги Лазаров става ясно, че подготвителната дейност, свързана с набавянето на нужните опаковъчни материали върви успешно и вече са доставени 13 сандъка, в които могат да се поставят и предадат за съхранение най-ценните музейни предмети и книги.[9] Настоятелите обсъждат и проблема със складираните в таванското помещение стари вестници, които при съществуващата опасност от въздушни нападения и опожаряване, съдържат риск за сигурността на сградата. За да избегнат опасността, присъстващите включват настоятеля Никола Ефремов към комитета по издирване и вземане мерки за укриване и запазване на ценните музейни предмети и книги и го натоварват със задачата да организира изнасянето и пълното унищожение на ненужната книжнина.[10]

Набелязаните мерки, свързани със запазването на културно-историческото наследство, се изпълняват стриктно. На 2 декември 1944 г. настоятелството съвместно с контролния, просветителния, увеселителния и археологическия комитет при читалище "Надежда" провежда заседание, на което се решава всички предоставени за съхранение материали да се приберат отново в сградата, с изключение на сандъчето с ценни предмети, намиращо се в трезора на Българска народна банка - клон Велико Търново.[11]

Наред с усилията по опазване на читалищните фондове, настоятелството проявява загриженост и към социално слабите си съграждани и пострадалите от бомбардировките над София жители. По повод настъпващите коледни и новогодишни празници през декември 1943 г. настоятелите отпускат 1 500 лв. на комисията за подпомагане бедните търновски граждани и предоставят приходите от едно читалищно кинопредставление на комитета за събиране помощи за подпомагане пострадалите от въздушните нападения над столицата София. Под патронажа и със съдействието на просветителния комитет при "Надежда" любителят-художник Стефан Рачев, известен великотърновски адвокат, и Иван Петков, фотосътрудник на общински вестник "Велико Търново", организират в една от стаите на девическата гимназия "Митрополит Климент" съвместна живописна и фотоизложба. Приходите от входната такса те предават в разположение на комитета по събиране помощи за пострадалите от въздушните нападения над столицата.[12]

Въпреки тревожната военна обстановка, през юни 1944 г. читалище "Надежда" тържествено отбелязва 75-та годишнина от създаването си. Зачестилите въздушни тревоги не разколебават настоятелството: "Ще честваме тази годишнина. Всъщност ще честваме делото на неговите основатели, делото на строителите на читалищните сгради, на благодетелите, както и широкото културно дело на всички, които през този период от време работиха за издигането на читалището и чрез него културното ниво на търновци и възпитаниците на търновските учебни заведения. Ние не обичаме тържествата, но дължни сме... да отдадем почит и изкажем нашата признателност към величавото дело на всички починали и живи заслужили читалищни дейци, чиито дела да бъдат назидание за самите нас, а така също и за подрастващите поколения, защото духът и културата на един народ се крепят само когато се тачат и признават заслугите на видните му люде."[13]

На заседание от 18 май 1944 г. читалищното настоятелство взема решение тържеството да се състои на 25 юни същата година.Избира се специален комитет, който се натоварва със задачата да изработи програма за честването. Тя се утвърждава окончателно на 15 юни 1944 г.[14] В нея се предвижда изнасянето на сказки, свързани с историята на читалището и града. Преценява се, че те трябва да станат достояние на великотърновските жители през седмицата, предхождаща основното тържество.[15] В чест на големия празник специално избран от настоятелите комитет изготвя списък за награждаване на най-видните читалищни дейци с орден "За гражданска заслуга" IV степен с корона. Сред тях са Тодор Николов, Леон Филипов, Йордан Кулелиев, Коста Атанасов, Тодор Фъртунов, Петър Патев, Петър Димитров, Елена Драганова и Никола Иванов Конов. Взема се решение и за издаването на специален брой на читалищния вестник "Надежда", в който да се отрази приносът на най-видните дейци на културния институт.[16]

Самият празничен ден, въпреки опасността от въздушни нападения, протича тържествено. Честването започва с отслужването на панихида за починалите основателни, почетни, благодетелни и редовни членове на читалището. След нея многобройните гости и жители на града се отправят от катедралния храм "Рождество Пресвета Богородица" към пищно украсения салон на читалище "Надежда." Там председателят на настоятелството Димитър Йорданов произнася вълнуващо слово за историята на културния институт и неговото водещо място в цялостния живот на старата българска столица. След него представителят на Министерството на народното просвещение Ст. Попвасилев поздравява присъстващите с юбилея и връчва ордени на заслужили читалищни дейци. Представители на редица обществени, благотворителни, културно-просветни институции и организации също поднасят поздравителни адреси по случай 75-та годишнина от основаването на "Надежда." Важното за града културно събитие е почетено с изпратени от принц Кирил Преславски, Богдан Филов, генерал-лейтенант Никола Михов, Поликсена Стамболова и други видни личности телеграми.[17]

Специалисти от "Българско дело" заснимат на филм всички съществени моменти от юбилейното тържество. Това са и последните кадри, документиращи най-важното събитие от живота във Велико Търново до преломната дата 9 септември. Жителите на старата столица имат възможността да ги видят от 14 до 20 август 1944 г. в салона на "Надежда."[18]

Читалищният орган дава висока оценка за честването: "...Успешно се отпразнува 75-годишният юбилей на читалището, въпреки преживените тревожни военни дни."[19]

На заседание от 30 юни 1944 г. председателят на настоятелството Димитър Йорданов също изразява задоволство от успешната организация и протичане на забележителното събитие. Той информира присъстващите, че по препоръка на Министерството на народното просвещение и председателя на Върховния читалищен съюз Найчо Анков в деня на тържеството са излъчени две безплатни кинопрожекции. Димитър Йорданов предлага да се направи подробно писмено описание на честването, да се закупят екземпляри от всички направени на 25 юни 1944 г. снимки и събраните материали да се оформят в луксозна паметна книга, която да остане като траен паметен знак за юбилейното тържество.[20]

От основаването си през 1869 г. до края на Втората световна война читалище "Надежда" като най-старият и голям културен институт не само организира обществения и културно-просветен живот, но и запазва за поколенията богатото историческо и книжовно наследство на старата българска столица Велико Търново.

---

1. ТД "ДА" - В. Търново,Ф.112К, оп.1, а.е.1,л.1; а.е.2,л.1; **2**. Бъчварова, Н. Тодор Николов - живот и дейност.-ИИМВТ, XIX, 2004, 18-19; **3**. ТД "ДА" - В. Търново, Ф.112К, оп.1, а.е.25,л.37; **4**. Пак там,Ф.112К,оп.1,а.е.24,л.13; Ф.794,оп.1,а.е.5,л.99; **5**. Пак там,Ф.112К..., л.17; Ф.794...,л.104; **6**. Пак там,Ф.112К,оп.1,а.е.25,л.10,18; Ф.794...,л.122; **7**. Пак там,Ф.794...,л.112; **8**. Пак там...,л.111; Ф.112К,оп.1,а.е.24,л.23; **9**. Пак там,Ф.794...,л.111; **10**. Пак там; **11**. Пак там,л.145; **12**. Пак там,л.107; Ф.112К...,л.17; **13**. Надежда /В. Търново/, №8, 25 юни 1944,2; **14**. Пак там, №7, 1 юни 1944,3; Ф.794...,л.128-129; **15**. Надежда...,№8,25 юни 1944,12; **16**. Пак там; Ф.794...,л.127-128; **17**. Надежда...,№9, 1 септ.1941,1; **18**. Пак там; Недева, Т. Въпреки въздушните тревоги, търновци честват 75-та годишнина на "Надежда". В.Янтра днес /В. Търново/,№120, 26 юни 2001,6. Недева, Т. Велико Търново - третият български град, завладян от магията на киното. В.Борба /В. Търново/, №58, 24 март 2005,8; **19**. Надежда...,№9, 1 септ. 1944,1; **20**. Ф.794...,л.130.

ДЕЙНОСТТА НА СЪЮЗНАТА КОНТРОЛНА КОМИСИЯ В СТАРОЗАГОРСКА ОБЛАСТ

Светла Димитрова

До подписването на мирните договори след Втората световна война важна роля във вътрешно и външнополитическия живот на България играе Съюзната контролна комисия (СКК). Цялостната дейност на комисията не е била обект на детайлно изследване в българската историография. Отделни аспекти от нейната работа са разглеждани в редица изследвания, свързани главно с вътрешнопартийния и външнополитическия живот в периода 1944-1947 г.[1] До сега липсва изследване за дейността на СКК в отделните региони на страната. Проучване от такова естество се оказва доста трудно, тъй като няма запазени архиви на комисията по места. В Стара Загора се съхраняват отделни документи във фонда на Областната дирекция и в Регионалния исторически музей.

Целта на настоящето съобщение е да представи, доколкото е възможно, дейността на СКК в Старозагорски регион и да разкрие какви действия провежда тя в полза на държавите от Антихитлеристката коалиция до подписването на мирните договори. С него би се разширила представата за работата на комисията извън столицата, което може по-пълно да очертае обстановката в страната до есента на 1947 г.

СКК се създава по силата на Съглашението за примирие (т.18) подписано между България и страните от антихитлеристката коалиция в Москва на 28 октомври 1944 г. Начело на комисията е маршал Толбухин, но фактически дейността й се ръководи от неговия заместник - ген.полковник С.Бирюзов. Пропагандира се, че основна задача на СКК е да работи за ликвидиране на "фашисткия режим" и да не позволи той да се възроди под каквато и е да е форма.[2]

СКК изпраща свои пълномощници във всички областни центрове - Пловдив, Стара Загора, Бургас, Варна, Русе, Плевен, Враца, Горна Джумая, Шумен, както и в приморските бази във Варна и Бургас и приречните в Русе и Видин. По този начин под нейно наблюдение са всички стратегически точки в страната. Пълномощниците започват работа на 1 декември 1944 г. Областните директори им осигуряват жилища, работни помещения, храна, лек автомобил и гориво за него [3].

Първоначално пълномощникът на СКК в Стара Загора се заема с осигуряване снабдяването на руските военни части, настанени в областта [4]. Всъщност майор Мойсейченко, който е бил комендант на Стара Загора до встъпване в новото си назначение, е добре запознат с тази дейност. Дипломацията, както сам пише по-късно, му била съвсем чужда.

Още със създаване представителството на СКК в Стара Загора в местната преса е публикувано съобщение на български и руски език, в което се приканват всички представители на областната дирекция и на околийските управления, ръководители на партии, директори на държавни, кооперативни и частни предприятия, както и всички жители да сътрудничат и оказват помощ на пълномощника на СКК[5] . В състава на областното представителство на СКК в Стара Загора работят трима офицери [6], 9 подофицери, преводач [7], готвач и прислужник. Членовете на комисията имат за задача да изпращат до централната комисия сведения от различно естество. Всички банки, административни, културни институции и организации всяка седмица дават отчет пред пълномощника на СКК. Той инспектира и границата от Ардино до Свиленград, води на отчет инвестираните капитали, контролира предаването в съветско разпореждане на промишлени обекти, които са били собственост на държави от хитлеристката коалиция, поддържа постоянни контакти с местните органи, открива и изпраща по назначение военнопленници, интернира поданици на Германия и нейните сателити и т.н.

Представителите на държавната власт получават инструкции да уведомят всички местни власти, че трябва да предоставят бързо, грижливо и обективно исканите им сведения. "Не се препоръчва щото членовете на представителствата да отиват направо в учрежденията и да изискват пряко сведения от оторизирани и неоторизирани, а често и подведомствени органи, за които външни хора не са в състояние да узнаят доколко са компетентни". Тези мерки се вземат, за да не стават грешки и да не се получават несъответствия, които могат да бъдат изтълкувани като недоброжелателство от страна на българската страна. Постъпващите сведения се преглеждат от областната дирекция и едва тогава се предоставят на представителството. На всеки петнадесет дни в комисарството по изпълнение на Съглашението за примирие се дава информация какви сведения са постъпили [8]. По настояване на СКК, Комисарството уведомява областните ръководства, че не могат да предоставят данни направо на съветски военни лица или други чужденци (военни или цивилни). Всички питания могат да се отправят към областните директори само чрез пълномощниците на СКК. По този начин съветското представителство си гарантира пълна информираност по всички въпроси.

Задължение на областното представителство е да събира два пъти седмично данни за добитите в областта месо и кожи, за получените и преработени земеделски продукти - плодове и зеленчуци, сушени плодове, консервирани, мармелад, компоти и др.[9] Областният директор издава на името на Петър Ф.Корнилов (представител при СКК) удостоверение, че има възможност да обхожда всички градове в областта и да събира интересуващите го сведения от всички индустриални предприятия. На СКК се предоставят сведения за германски военни трофеи, за броя на мъжете и жените работници, чиновници, интелектуалци, селяни, какви и колко са фабриките, мините, електростанциите, какви и колко са обработваемите площи и с какво за засети[10] . Изготвят се списъци на движимите и недвижимите имущества, на ценности на фирми и отделни лица от обединените нации, както и къде се намира това имущество и кой го съхранява; списъци на предприятия с участието на немски и унгарски капитали, а също и с капитали на други нации; списъци на наличните ценности в банките, принадлежали на немски и унгарски поданици, на задълженията на българо-немски и унгарски фирми и частни лица; списъци на интернираните лица, на имуществото им и неговото месторазположение; информации от банки, общини, списъци на индустриални предприятия и др.[11] По този начин СКК получава сведения за цялостното икономическо състояние в отделните области на страната.

От декември 1944 г. до средата на юни 1945 г. Министерството на външните работи изпраща поредица писма до областните директори в страната с инструкции относно удовлетворяването на исканията на СКК по снабдяването. В тях се обръща внимание те да са в рамките на договореностите по продоволствието. Изпращат се списъци на продуктите, които трябва да се доставят от интендантските складове, на тези, които да се набавят от наряди и на трети, които да се купуват от пазара по нормирани цени. Всички останали стоки комисиите по места трябва да си купуват с парите, които получават, съгласно чл. 15 от Съглашението за примирие [12]. На 17 ноември 1945 г. Комисарството по изпълнение на Съглашението за примирие се обръща с молба към СКК да не се правят доставки, без комисията да е издала предварителни наряди [13].

След приключване на военните действия на областните директори по места е разпоредено снабдяването на съветските военни части, дислоцирани в страната, да става не чрез представителите на СКК, а чрез съответните интендантства. Това решение е взето в резултат на постигнато споразумение между СКК и Министерството на външните работи. До края на съществуването на СКК областните дирекции са отговорни само за снабдяване на нейните представители по места[14] .

Една от първите задачи на СКК в Стара Загора е да осигури репатрирането на съветски граждани, намиращи се на територията на областта. В местната преса е пуснато съобщение, че всички граждани на СССР (избягали от немски плен, насилствено отведени от немците или други) са длъжни незабавно да се регистрират при пълномощника на СКК[15] . Първоначално за репатриране са подготвени около 20 души, жители на Бесарабия, на които се осигуряват дрехи, храна и транспорт от областната дирекция [16].

Комисията изисква от областния директор списъци на всички книги, забранени от Министерството на пропагандата, които все още не са иззети от библиотеките в областта[17] . Тя получава сведения за книгите на руски език, печатани преди и след революцията (октомври 1917 г. - б.м.) Те се изземат от библиотеките и читалищата и се изпращат в СКК. Оттам се прави подбор, кои могат да се ползват и да се върнат на институциите и организациите [18].

Ежемесечно на пълномощника на СКК се предоставят данни за прожектираните филми и играните театрални постановки. Културното взаимодействие се ограничава и се свежда само до страните от антихитлеристкия блок. По селата, в които няма кина, се организират прожекции с подвижни киноапарати. В архивите на културните институции и радиото няма данни СКК в лицето на майор Мойсейченко да се е месила пряко в тяхната работа. Ръководствата на тези институции, произлизат главно от средите на БРП (к) и те изпълняват политиката на партията по отношение на културното обвързване със СССР. Фактически пребиваването на СКК и на съветските военни части в областта се отразява неблагоприятно най-вече върху материалната база на културните и просветни институции. В Стара Загора за техни нужди са предоставени сградите на двете читалища ("Кл.Охридски" и "Съгласие"), в Чирпан - две училищни сгради и т.н.

Други задачи на СКК по места са свързани с посредническа роля по уреждане на конфликти, възникнали между местните власти и пребиваващите съветски военни части. По този въпрос в запазените писма и документи се разкриват някои не особено приятни случаи. Самият областен директор на Старозагорска област Момчо Илиев се жалва на майор Мойсейченко, че е репресиран от съветски войници. Той донася, че на 6 август 1945 на път от Пловдив за Стара Загора колата, с която пътувал, е била спряна от четирима войници, които поискали резервната гума. областният директор се легитимирал, но един от войниците му скъсал картата, нанесъл леки удари на него и на шофьора му, а друг войник взел резервната гума [19]. В серия от писма Областният директор информира пълномощника на СКК, че съветски войски изсичат гората в Тулово и нанасят материални щети на частни лица. Той отправя молба да бъдат върнати 16 медни тави за петмез, които са иззети от населението[20] . В други писма се съдържа информация за нарушения на съветски войски в общинските гори в селата Ръжена, Долно Паничерево, Чорбаджийско, Момчилградско и др.[21] За да се избегнат бъдещи нарушения М.Илиев издава заповеди, с които забранява на гражданите от областта да купуват вещи и материали от съветските войници, а съдържателите на питейни заведения да им продават спиртни напитки [22]. Отношението към СКК е много внимателно. Областната управа се стреми да задоволи всички нужди на комисията и да избегне конфликти с нея. В някои отношения тя дори се престарава. За да снабди пълномощника с удобна кола дирекцията реквизира автомобила на митрополит Климент. Налага се намесата на външния министър П.Стайнов, който издава заповед колата да се върне на митрополита, а на Мойсейченко да се предостави шевролет, определен му по наряд[23] . През май 1945 г. областният директор настоява пред кмета на Стара Загора да положи системни грижи за паметника на подполковник Калитин, защото пълномощникът на СКК е констатирал, че той не се поддържа добре[24] .

Действията на опозицията се следят внимателно от представителите на СКК, които докладват за всички нейни прояви в областта. Във връзка с организирания в Стара Загора през декември 1944 г. митинг[25] на земеделците, на който присъства и д-р Г.М.Димитров, в града е изпратен заместника на ген.Бирюзов - ген.лейт. Черепанов. В представителството на СКК в Стара Загора е свикана среща на отечественофронтовски и опозиционни сили [26]. По заповед на Министерството на външните работи областният директор настоява областният началник на милицията да арестува и разследва младежкия организатор Нейчо Тонсиев[27] , който на събрание в с.Съдиево, Новозагорско е казал обидни думи за ген.полк. Бирюзов [28]. Тези бегли факти разкриват, че опозицията извън столицата е имала малки шансове за реализиране на своите идеи, а също така, че всяка нейна проява е следена внимателно.

Пребиваващите в областта съветски войски оказват известна помощ на местните власти, главно в областта на селското стопанство. Те отстъпват коне за извършване на различни дейности, разорават ниви, а от името на маршал Толбухин на две села в областта - Ветрен и Младово пълномощникът на СКК предава два трактора[29]. Тази ангажираност по възстановяване на селскостопанското производство е свързана и с необходимостта да се изхранват пребиваващите в страната съветски военни части. Дълги години в литературата, разглеждаща българо-съветските взаимоотношения през 40-те години, тази "помощ" многократно е възхвалявана и подробно описвана. Подаряването на двата трактора на старозагорските села е използвано от БРП (к) като силен пропаганден момент. Когато се направи сравнение на разходите, които СКК в областта е направила от декември 1944 до май 1947 г. (4 713 271 лв, в които не влизат разходите, направени за издръжката на съветските военни части, настанени в региона) предоставената помощ се оказва нищожна [30]. Подробности за направените разходи от СКК са дадени в приложения.

Пълномощникът на СКК в Старозагорска област изпълнява и редица представителни функции. Той участва във всички по-важни обществено-политически мероприятия в областта: при посрещане на частите на Осма тунджанска дивизия в Стара Загора, на митинги по повод честване края на войната, годишнини от 9 септември, на срещи заедно с политически дейци от областта, при полагане на основния камък на Димитровград[31], на учредяване на дружества за българо-съветска дружба[32], на тържествата по повод честване 70-годишнината от боевете за Стара Загора[33] и др. Участието му в тези различни форуми е демонстрация на подкрепа на политиката, осъществявана от БРП (к). От друга страна, местните власти показват, че възприемат приятелски съветските представители в страната, че не ги смятат за окупатори, а за хора, с които са в ясно сътрудничество. Не без значение са и личностните качества на майор Мойсейченко[34]. В книгата си за дейността на СКК в България ген.С.Бирюзов споменава единствено него от областните представители на комисията: "В Стара Загора майор С.И.Мойсейченко се смяташе като кореняк. Той работеше там безсменно от септември 1944 год. Познаваше всички и всички го познаваха. И за това той съумя в продължение на няколко часа да ме запознае с десетки много интересни хора (става въпрос за обиколка на представители на СКК заедно с ген. Бирюзов на Шипка, в Казанлък, Стара Загора, Бургас и Варна - б.м.)"[35].

Дейността на СКК е официално прекратена на 15 септември 1947 г.[36] Майор Мойсейченко е изпратен тържествено. За успешната му работа е награден с орден "Девети септември" - втора степен, връчен му на 26 септември 1947 г.

През 1957 г. започва подготовка за отпразнуване 80-годишнината от Руско-турската освободителна война през 1877/1878 г. и боевете край Стара Загора. Градските ръководства решават да поканят за тържествата гости от СССР[37]. В Стара Загора пристигат трима представители от Куйбишев, Ст.Мойсейченко, живеещ тогава в гр.Новгород и председателят на райсъвета на гр. Холм, родното място на подполк.Калитин. Мойсейченко е гост на Стара Загора също през 1964 и 1968 г.[38] Той поддържа кореспонденция с редица личности от града и предоставя свои документи и снимки на музея.

В заключение трябва да се отбележи, че през трите години от пребиваването си в Старозагорска област пълномощниците на СКК успяват да съберат и да предоставят в София многообразна информация за икономическото състояние на областта. Те полагат грижи за опазване на останалото в България имущество на Германия и нейните сателити. СКК оказва подкрепа на БРП (к), както в борбата й с новосъздадената опозиция, така и в пропагандирането на идеите й за бъдещето развитие на страната. Представителите на комисията оставят добри впечатления у старозагорци и това е причината майор Мойсейченко по-късно да е желан гост на града. СКК в Стара Загора има предимно координиращи функции и ролята й за развитието на обществено-политическия, икономическия и културен живот не е така осезаема, както е в столицата. Предвид на това, че е съставена от съветски представители тя защитава основно интересите на СССР.

---

1. Бирюзов, С. Съветският войник на Балканите, С., 1964; Пинтев, Ст. Начална дейност на Съюзната контролна комисия в България (октомври 1944 - януари 1945 г.). - ИПр, кн.4-5, 1979, с.196-204; България в британската дипломация, С., 1998; Бол М. Студената война на Балканите, С., 1999; Тошкова, В. Примирието с България - 28 октомври 1944 година. - ИДА, т.68, С., 1994, с.43-96; Калинова, Е. Победителите и България (1939-1945), С, 2004, България в секретния архив на Сталин (документи - писма - ноти- телеграми - протоколи - стенограми), С., 2005 и др.; **2.** Калинова, Е, И.Баева, Българските преходи (1939-2002), С, 2002, с.197. **3.**ТДДА - Стара Загора, ф.58, оп.1, а.е.257,л.1; **4.** Първите съветски разузнавачи под командването на кап.В.Жулев влизат в Стара Загора на 13 септември 1944 г. Същият ден на летището в града и край с.Черна гора кацат първите съветски самолети. В Стара Загора се установява щабът на 66 стрелкови корпус на 37 армия с командир ген.лейтенант Д.Куприянов, щабът на 9 авиационен корпус, а в артилерийските казарми - 333 стрелкова дивизия на ген. Голоско. Съветски полкове и подразделения има на Старозагорските минерални бани, в Чирпан, Нова Загора (195 дивизия), Казанлък (244 стрелкова дивизия), Мъглиж, Симеоновград, Хасково, Харманли, Ивайловград, в селата Тулово, Копринка, Ягода, Ракитница, Кортен, Радево, Черна гора. След приключване на войната (юни 1945 г.) съединенията на 37 армия, оставена в България, се реорганизират в 10 механизирана армия. В Старозагорска област се дислоцират нови военно-въздушни, артилерийски и механизирани съединения. Някои остават в областта една година, а други - до зимата на 1947 г. През 1946 г. един от полковете на 333 дивизия с командир полк. Гусев се установява на лагер край Момчилград. - РИМ, 8Сз-НА-58, 418; 8Сз-2050; **5.** Земя - Стара Загора, бр.324, 9 декември 1944; **6.** Помощници на майор Мойсейченко са майор Имшенецкий (областният директор М.Илиев го изписва като Еншеневски) и майор Рибалко. - РИМ, 8Сз-НА-1075, Спомени на Момчо Илиев; **7.** Първият преводач към щаба на представителството на СКК в Стара Загора е Здравко Тодоров (1 декември 1944 - 20 март 1945); **8.** Пак там, а.е.335, л.132; **9.** Пак там, а.е.291; **10.** Пак там, а.е.254, 256, 291; **11.** Пак там, а.е.1387; **12.** ТДДА, ф.58, оп.1, а.е.253, л.4; **13.** ЦДА, ф.132, оп.3, а.е.5, л.19; **14.** Пак там, л.1; **15.** Земя, бр.324, 9 декември 1944; **16.** ТДДА, ф.58, оп.1, а.е.252, л.1-18; **17.** Пак там, а.е.282, л. 4; **18.** Пак там, а.е.287; **19.** Пак там, а.е.256, л.68; **20.** Пак там, а.е.255, л.40; **21**. Пак там, а.е.255, л.147, а.е.256, л.66; **22.** Пак там, а.е.255, л.40, а.е.256, л.31; **23.** Пак там, а.е.255, л.107; **24.** Пак там, а.е.255, л.172; **25.** Митингът е организиран от свикания в Стара Загора по предложение на д-р Г.М.Димитров областен земеделски събор. Съборът е демонстрация на сила в противовес на организираните от БРП (к) митинги в страната против IV Постановление на Министерския съвет, публикувано на 1 декември 1944 г. На събора се издигат лозунги против "всяка диктатура" и се подчертава, че властта не е направила достатъчно за селяните. - Вж: Калинова,Е. Победителите и ...., с.197; Василева, С. БЗНС "Никола Петков" в Старозагорска околия. Опозиция под прожекторите на властта 1945-1947 г. - В: Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944-1954 г., Сливен, 2000, с.165-166); **26.** РИМ, 8Сз-НА-58; **27.** Вероятно става дума за Нейчо Тончев, председател на околийското настоятелство на опозиционния ЗМС в Стара Загора; **28.** ТДДА, ф.58, оп.1, а.е.255, л.31; **29**. РИМ, 8Сз-НА-58; **30**. Вачков, Д. Изпълнението на финансово-икономическите клаузи на Съглашението за примирие с България от 28 октомври 1944 г. - ИПр, кн.1-2, 2004, с.142; **31.** Пак там, 8Сз-с- 851, 866, 867, Бирюзов, С. Съветският войник..., с.256 Ген Бирюзов отбелязва, че обикновено пълномощниците не се изказват на митинги, но в Димитровград хората са настоявали Мойсенченко да вземе думата; **32.** Септември - Стара Загора, бр.118, 5 април 1947; **33.** Пак там, бр. 136, 9 август 1947;**34.** Степан Мойсейченко е роден в белоруското село Кривошапово. Започнал да работи още осемгодишен, защото баща му починал рано. През 1930 г. постъпва на работа в завода за тухли в Ленинград, а по-късно - на комсомолска и партийна работа. В България го назначават първоначално за комендант на Стара Загора, а после за пълномощник на СКК за областта. Дотогава нямал никакво отношение нито към военната, нито към гражданската дипломация. - РИМ, 8Сз-4274 - В.Г.Смирнов, Урок мужества, Лениград, 1978, с.32;**35.** Бирюзов, С. Съветският войник..., с.254-256; **36.** Черепанов, с.121; **37.** Според тогавашните правила гости от чужбина се канят само чрез отделите на ЦК. Тъй като има вероятност предложението да бъде отхвърлено Й.Капсамунов (председател на ИК на ГОНС) и Минчо Иванов (секретар на ГК на БКП) търсят съдействието на съветския посланик Приходов. Те предлагат да бъдат поканени представители на изпълнителната и партийната власт от Куйбишев, бившият пълномощник на СКК за Старозагорска област Степан Мойсейченко, който тогава живее в Новгород и роднини на подполковник Калитин от гр. Холм; **38.** Септември, бр.132, 7 ноември 1964, бр.109, 12 септември 1968.

ЕДНА СЛЕДА ОТ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА - ПОГРЕБАНИ ЧЕРВЕНОАРМЕЙЦИ ВЪВ ВИДИНСКИЯ КРАЙ

Пламен Никодимов

Втората световна война дълбоко засяга нашата страна. Тя оставя следи и в историята на Видинския край - това са погребаните червеноармейци, намерили тук своя вечен покой. При написването на този материал са използвани архивни документи от Исторически музей и Държавен архив в гр. Видин, статии в местния печат и научни публикации [1].

През есента на 1944 г. Видинският край е част от военния театър на минаващия руско-германски фронт. В началото на м. септември руските войски излизат на румънския бряг на р. Дунав. Техни представители от района на Калафат провеждат разузнаване на наша територия и по българо-сръбската граница. Други, придвижвайки се по р. Дунав, руски войски след 9 септември 1944 г. се отбиват в с. Арчар и в гр. Видин [2]. При защита на гр. Кула и гр. Видин от германците, властта на ОФ във Видин се обръща за сериозна помощ към руското командване в Калафат, но тя се изразява в изпращане на разузнавателни групи и оказване съдействие на място[3] . От тези действия на Червената армия не е известно да има дадени жертви.

За провеждане на Белградската операция към средата на м. септември се прегрупират войските на Трети украински фронт от Източна към Северозападна България и Румъния. Първи през района на гр. Видин преминават частите на 7-и механизиран корпус, натоварен на влакови композиции и прехвърлен в Румъния[4]. След него се дислоцират съединенията на 57-а армия, като в края на септември са в района на Видин-Брегово, Видин-Кула и Белоградчик [5]. В района на Грамада-Димово-Арчар е прехвърлен 4-и гвардейски механизиран корпус [6]. Пребазирва се и авиацията на 17-а въздушна армия [7]. Преместват се и санитарните части на фронта. В гр. Видин по спомени на съвременици се настаняват 12 специализирани военни болници [8].

При тази дислокация на войските има и жертви. Първата жертва е червеноармейката Анна Григориевна, загинала при нещастен случай на гара Макреш, когато е посрещан първия ешалон на 7-и механизиран корпус [9]. Друга жертва е танкист от 4-и гвардейски механизиран корпус, загинал при с. Княз Александров (дн. гр. Димово) [10]. Има и един удавил се в р. Дунав при разтоварване на танкова част във Видин[11].

На 28 септември 1944 г. 68-и стрелкови корпус на 57-а армия минава в бойно настъпление в района на Брегово-Неготин. Тук германците оказват упорита съпротива. Руснаците дават първите жертви - ранени и убити. В Брегово са погребани 10 червеноармейци. Това са убити, умрели от рани и един удавил се в р. Тимок [12]. Има и един погребан в съседното село Ракитница [13] и в с. Косово, починал от рани [14].

В началото на октомври 1944 г. в района на Връшка чука-Зайчар съединенията на 64-и стрелкови корпус (57-а армия) са посрещнати от добре организирана германска отбрана. В сраженията има много ранени и убити червеноармейци. До прохода "Връшка чука" са погребани 6 души, 4-а до митницата и един при съседното село Извор махала [15]. Други убити в този района са пренесени в гр. Кула и първоначално погребани в "Ловния парк". Починалите 40 червеноармейци от рани са погребани в горното гробище на Кула [16]. В близкото на Връшка чука с. Киряево има двама погребани в двора на черквата, убити в Сърбия.[17] На други места в Кулско има погребани в с. Големаново - 1, с. Шишенци - 2-а и в гр. Грамада - 1[18]. През октомври 1944 г. в Белоградчик е погребан един червеноармеец, починал от рани в болница [19]. В с. Градец до Видин е погребан един загинал войник [20].

Тежко ранените от боевете са лекувани в руските болници във Видин. Неиздържалите лечението са погребани в специално гробище. По нареждане на руското командване видинската управа отделя място, намиращо се до градските гробища. Руското военно гробище е с паметник-пирамида и се строи три месеца. Строежът е извършен от италиански военнопленници и с помощта на дарен строителен материал [21].

При откриването на паметника и освещаването на гробището на 8 януари 1945 г. има 131 гробни места на офицери, сержанти и войници[22]. В началото на 1948 г. те са 134 [23].

На 26 декември 1947 г. Министерският съвет излиза с постановление за съхраняване останките на починалите военни от Червената армия. За целта да се построят паметници и да се благоустроят съществуващите военни гробища[24]. В изпълнение на горното руското военно гробище се благоустроява.

Пренасят се останки на червеноармейци от гр. Лом - на двама, от с. Долно Церовене - на един, от Михайловград (сега Монтана) - на двама, по един от с. Чирен и от гр. Мездра[25]. Освен тях са пренесени и останките на първоначално погребаните в с. Градец, гара Макреш, гр. Димово и гр. Белоградчик [26]. Общо са пренесени 16 души, но само на 11 са посочени от къде са пренесени[27].

В изпълнение на министерското постановление от 26 декември 1947 г. в гр. Брегово се построява паметник-костница. В него са погребани 12 военни, пренесени от Брегово, с. Ракитница и с. Косово [28].

В гр. Кула също е построен паметник-костница. Тук са тленните останки на всички червеноармейци погребани в гр. Кула, с. Големаново, с. Шишенци и гр. Грамада. Общият им брой е 64 [29].

При изготвяне на списъка с имената на погребаните червеноармейци във Видинския край, техният брой е 232, като има и двама неизвестни, погребани в руското гробище. Червеноармейците погребани във Видинския край реално дадоха живота си за освобождаването на сръбския народ. Но ние ги нарекохме наши - освободители. С времето историята ще избледнее, но техният прах е следа от Втората световна война.

СПИСЪК НА ПОГРЕБАНИ ЧЕРВЕНОАРМЕЙЦИ ВЪВ ВИДИНСКИЯ КРАЙ

р-к	АГАФАНОВ И.
р-к	АЛДАБАЕВ Ф. И.
р-к	АНДРЕЕВИЧ Н. Т.
р-к	АСАДОВ У. М.
р-к	БАБЕНКО Г. Ф
р-к	БАБИЛИЧ И. А.
р-к	БЕГЛОВ В. И.
р-к	БЕДНИЙ Ф. С.
серж.	БЕЛИЙ И. М.
р-к	БЕЛОВ В. В.
серж.	БЕЛОКУРОВ К. В.
ст.серж.	БЕЛОК С. К.
р-к	БЕРЕЗА Н. П.
р-к	БЕЗЧАСТНИЙ Г. В.
серж.	БИТЮКИЙ Ф. Г.
р-к	БОЖАР П. Л.
гв.р-к.	БОЖКОВА Е. В.
р-к	БОЙКО С. П.
м-р	БУХАРИН М. В.
серж.	БУХВОСТОВ В. В.
р-к	ВАЛКО М. М.
р-к	ВАСИЛЕВ Е. Н.
р-к	ВАСИЛЕВ Л. И.
р-к	ВАСИЛЕВ М. И.
ефр.	ВАСИЧКИН И. С.
р-к	ВИХРИСТЮК С. И.
р-к	ВЛАСЕНКО В. В.
старш.	ВОРОБЬОВ П. В.
р-к	ГАВРИЛЕНКО С. К.
серж.	ГАЙДАНЕНКО И. С.
р-к	ГАЛУЗА И. Н.
р-к	ГАНИН В. И.
р-к	ГЕРАСИМОВ М. А.
р-к	ГЛЕЙЗЕР З. С.
серж.	ГОРЕ А. Н.
волнонаемна	ГОРЯЧЕВА Е. И.
серж.	ГРАШОВ П. И.
серж.	ГРЕБЕНШИКОВ Е.
р-к	ГРЕКУЛА И. А.
р-к	ГРИГОРЕВ М. Н.
волнонаемна	ГРИГОРИЕВНА,А
р-к	ГУДИЛИН А. П.
р-к	ДАВИДОВИЧ Г. Ю.
р-к	ДЕЛОВ В.
р-к	ДЕХТАРОВ Д. Е.
р-к	ДРОБОТУН И. Е.
р-к	ЕМЕРЧУК В. А.
серж.	ЕРОФЕЕВ Н. В.
серж.	ЕСЕНГЕЛДИН К.
р-к	ЖЕЛЕНКОВ И. А.
р-к	ЖЕНОВ И. П.
	ЖИВАЧ В. И.
мл.серж.	ЖУКОВ П. А.
л-т	ЖУРАВЛЕВ
р-к	ЖУРБА А. С.
р-к	ЗАВОРУХА И. М,
р-к	ЗАГОРУЛКО П. Д.
р-к	ЗАДВОРНОВ С. Д.
серж.	ЗАДОРИН Г. М.
серж.	ЗАРОШНЮК К. М.
р-к	ЗАТЕРА Н. М.
старш.	ЗВЕРЕВ И. Ф.
серж.	ЗВЕРЕВ Н. В.
р-к	ЗЕНТИНА КУЗМ.
р-к	ЗУБЕНКО Е. И.
р-к	ЗЮЗИН И. П.
р-к	ИВАНОВ В. К.
р-к	ИВАНОВ П. Ф.
р-к	ИВАНОВА З. С.
кап.	ИВАНОВА П. И.
доктор	ИВИКИНЯ Я. Г.
серж.	ИЛАТОВ И. П.

р-к ИСАКОВ С. Ф.
мл.серж. ИСАЕВ И. К.
р-к КАДИШНИКОВ Г. К.
р-к КАЛИНИН И. Ф.
серж. КАРИМОВ А.
мл.серж. КИРИЛЧУК В. Р.
ст.серж. КИСЛИЙ А. Н.
мл.л-т.КИТАЕВ А. С.
р-к КИШНЕВИЧ П. Г.
р-к КЛЕВАН А. Л.
мл.серж. КОВАЛЧУК П. И.
р-к КОЛБАСНЮК М. М.
кап. КОМАРОВ Н. И.
серж. КОНДРАТЕНКО С.
р-к КОСТИН А. Т.
р-к КОТЕЛНИК М. Д.
р-к КОЧАН И. М.
р-к КОЧАТКОВ И. П.
л-т КРЮКОВ П. И.
л-т КУДИКОВ В. В.
серж. КУДРЯВЦЕВ А. Г.
р-к КУЗИМЕНКО Ф. Г.
ст.л-т КУЗИН Г. В.
р-к КУКСА М. Ф.
ст.серж. КУЛИКОВ А. Д.
р-к КУЦЕНКО Е. Ф.
р-к КУЧЕРЕНКО А.
старш. ЛАТА В. И.
р-к ЛЕВСКОВСКИЙ П.
мл.серж. ЛЕМЖАК Б. А.
р-к ЛЕСНИЧОВ И. В.
р-к ЛЕТВИЧ Е. И.
мл.л-т ЛИСАКОВ М. Ф.
мл.л-т ЛИСТОВ М. В.
р-к ЛИТВИНЕНКО П. Д.
р-к ЛОЗОВОЙ П. М.
р-к ЛУЩЕНКО П. П.
р-к ЛЯСКУН Т. И.
р-к МАДРЕЦОВ О.
р-к МАЙДЕНКО Ф. Ф.
р-к МАКАЕВ Ж.
р-к МАКСИМЕНКО П. П.
р-к МАЛИШЕНКО В. К.
р-к МАНДРИКА М. А.
р-к МАНУШАР М. Я.
р-к МАРКОВИЧ И. В.
р-к МАРСИМОВ И. В.
р-к МАРЧЕНКО С. М.
р-к МАСЛАКОВ
р-к МАТКОВСКИЙ И. И.
р-к МАТОРИН В. И.
р-к МЕЖИНИН И. В.
р-к МЕЛАНИЧ В. И.
мл.серж. МИРОНОВ
кап. МИХЕЕВ Г. С.
старш. МИЧКОВ А. И.
л-т МОСКОВСКИ
р-к МОТОРИН В. И.
р-к МУДЛА В. П.
р-к НАЗДРАН И. К.
р-к НЕСТЕРОВ П. И.
мл.серж. НИКИПЕЛОВ П. К.
р-к НИКИТЧУК П. П.
ст.серж. НИКИШИН П. С.
р-к НИКОЛАЕВ П. Н.
серж. НИКОЛАЕВИЧ
р-к НИКОНОВ П. Т.
серж. НУРГАЛИЕВ А.
р-к ОБИЕВ АЛИФ
р-к ОВЧАРЕНКО М. Ф.
р-к ОГОРОДНИЙ П. А.
р-к ОЛЕЙНИК М. П.
р-к ОМЕЛЧУК М. М.
серж. ОНИЩЕНКО А. П.
ст.л-т ПАВЛОВ В. А.
л-т ПАЩЕВАИЛОВ И. Л.
р-к ПЕРВИКОВ А. П.
мл.л-т ПЕРЕМИКИН В. В.
ПЕРЯКОВ И. А.
серж. ПИСМЕННИЙ К.П.
кап. ПЕТРАКОВ Н.Н.
ефр. ПЕТРЕНКО Я. Ф.
серж. ПЕТРОВИЧ М.
р-к ПЛОТНИКОВ Ф. И.
р-к ПЛОТОНОВ
р-к ПЛУТАЛОВ Н. Н.
р-к ПОДЛУБНИЙ
р-к ПОЛЯКОВ К. М.

р-к ПОНОМАРОВ В. И.
р-к ПОНОМАРЧУК М. Т.
мл.серж. ПОПИК Г. Ф.
р-к ПОРФИРОВИЧ Н.
ст.л-т ПРИПЕКА П. Д.
р-к ПРОКОПЕНКО Х. И.
р-к ПРОНИН В. Т.
р-к ПРУДНИКОВ Т. Г.
серж. ПУЗАЧ А. М.
р-к ПХИДА Н. З.
гв.серж. РАВУМЕЕВ И. И.
р-к РЕЗНИКОВ А. Е.
мл.серж. РУЛЕВ А. А.
р-к РАЦИН Д. Я.
мл.серж. РАЧКОВ И. И.
р-к САВЧЕНКО П. К.
р-к САЛТИКОВ И. Т.
р-к СЕЛЕЗНЕВ А. Е.
р-к СИВАК Ф. Ф.
серж. СИВИЙ Е. А.
кап. СИМОНЕНКО В. П.
кап. СИУХИН А. Д.
р-к СКАМОНА С.
р-к СКОРОПАД С. И.
л-т СМИРНОМ В. И.
р-к СОГОЛОВ В. Д.
мл.серж. СОЛНАЧЕВ Н. С.
серж. СТАХ П. И.
р-к СТРЕХИЛА Н. А.
р-к СУЛТАНОВ А.
р-к СУМИН
р-к СУШКО В. Ф.
мл.л-т СУШКОВ М. В.
р-к ТЕМИРЯЕВ Т.
серж. ТЕРЕШЕНКО И. И.
старш. ТЕТЕРИН И. И.
р-к ТИМОФЕЕВ К. С.
р-к ТКАЧЕНКО К. Е.
серж. ТРЕТЯКОВ А. А.
ст.серж. ТРЕТЯЧЕНКО Г. А.
р-к ТЮРИК И. В.
л-т УДИНОВ В. В.
л-т УСТЕВ И. П.
р-к ФИЛИПОВ И. С.
серж. ФЛОРОВ А. Т.
р-к ФОМИН И. Я.
л-т ХАЗАНОВ Л. А.
р-к ХМЕЛ Е. Г.
р-к ЦИМБАЛ Г. К.
р-к ЧЕЛИШЕВ А. А.
р-к ЧЕПИЛЕНКО В.
старш. ЧЕЧЕЛЕВ А. И.
р-к ЧИКОВ С. Е.
р-к ЧИПИЛЕНКОВ В.
р-к ЧИХБАЕВ М.
р-к ЧУКАРИН И. А.
л-т ШАДРИН В. Т.
р-к ШЕМЕТОВ И. Д.
р-к ШЕСТУЛ И. П.
мл.серж. ШИЛОВ В. П.
серж. ШКВИРЯ
р-к ШКУЛИПА А. Т.
р-к ШОТАЕВ Г. Е.
р-к ШПУРА Т. Д.
р-к ЩЕРБИНА
р-к ЩУРОБАЛКА И. Г.
р-к ЮРЕВ В. Я.
р-к ЮРКОВ В. М.
р-к ЮРЧЕНКО А. А.
р-к ЮРЧЕНКО Ф. И.
ст.л-т ЯРКО В. А.
кап. ЯРЦЕВ А. И.

---

1. Много полезна се оказа публикацията на Ташев. Т.В. Съветски воини са погребани на българска земя 1941-1947 г., Известия на Националния военно-историч. музей, т. IV, 1980, с. 98-147; **2.** По-подробно за тези събития в публикацията на Никодимов, Пл. Посрещане на Съветската армия във Видинския край, Известия на муз. в Северозападна Б-я., т. 14, 1988, с. 173-176; **3.** Пак там с. 176-177; **4**. Куков, К. Съветските воини в България, С., 1981, с. 117 и Лебеденко, П.П. Дълбоки корени. -В: От Волга до Балкана, С., 1977, с. 483; **5**. Куков, К., цит.съч. с. 121-122; **6**. Исторически музей- Видин (ИМ-Видин), IV-А, инв. №

2555 (Схема на дислокацията на части и съединения на 57-а армия); **7.** Белоус, Л.У. 14-18 дни и нощи до победата. - В: От Волга до Балкана, С., 1977, с. 404; **8.** Държавен архив - Видин (ДА-Видин), инв. № 980 Б (Спомени на Александър Ангелов Ангелов, л.1-2); **9.** Пак там, инв. № 1250 Б (Спомени на Борис Тошев Петров, л.44-45) и Ташев, Т. Б. Цит.съч. с. 118; **10.** ИМ-Видин, IV-Б, инв. № 600 л. 1 и В-к "Червено знаме", № 55, 8 май 1986; **11.** ДА- Видин, ф. 176, оп.1, а.е. 64, л. 3; **12.** ИМ- Видин, IV-Б, инв. № 860 (Спомени на Александър Джибров, л.1) и Ташев, Т. В. Цит.съч., с.104; **13.** Пак там; **14.** ИМ-Видин, IV-Б, инв. № 861 (Спомени на Тодор Миланов Йонов, л. 1) и инв. № 862 (Спомени на Кръсто Йонов Томошаров); **15.** Ташев, Т. В., Цит.съч., с. 104 и ИМ- Видин, IV-Б, инв. № 589; **16.** Пак там; **17.** Ташев, Т. В., Цит.съч., с. 104; **18.** Пак там; **19.** ИМ-Видин, IV-Б, инв. № 863, л. 2; **20.** В-к "Червено знаме", № 61, 23 май 1985; **21.** ДА-Видин, инв. № 1410 Б (Спомени на Георги Иванов Паунов); **22.** Пак там, ф. 415, оп.3, а.е. 17, л. 2; **23.** Пак там, ф. 828, оп. 1, а.е. 4, л.2; **24.** Пак там, л.1 и а.е. 3, л. 6; **25.** Пак там, а.е. 4. л. 8-13; **26**. Пак там, л. 2. и а.е. 5, л. 1; **27.** Пак там; **28.** ИМ-Видин, IV-Б, инв. № 864 и 865; **29**. Пак там, IV-Б, инв. № 561.

ПРОТИВОРЕЧИЯ И КРИЗИ В РАЗВИТИЕТО НА КОАЛИЦИЯТА ОТЕЧЕСТВЕН ФРОНТ В КЮСТЕНДИЛСКА ОКОЛИЯ 1944-1947 г.

Мария Калоянова

През 1942 г. в България се поставят основите на обединение на разнородни обществени и политически среди в името на борбата против фашизма и свързаното с Германия българско правителство. На 9.IX.1944г. коалицията става управляваща и до 1947 г. установява "народна демокрация" като тип ляво управление, неболшевишко по характер. Отечественият фронт е интересно явление в политическия живот на страната. Историята на коалицията в Кюстендилска околия е маркирана в общи линии, а част от малкото ѝ интерпретации са необективни, конюнктурни.[1] Изследването на противоречията и кризите в развитието на коалицията Отечествен фронт в Кюстендилска околия, които са една от основните ѝ характеристики през разглеждания период, ще подпомогне изясняването в дълбочина на част от най-новата политическата история на околията през призмата на новия поглед.Съществува достатъчно изворов материал за това.[2]

С настоящото изследване целим да покажем основните моменти от програмата на ОФ, от развитието на коалицията Отечествен фронт в Кюстендилска околия, нейните съставни политически сили, структурните ѝ звена, причините за противоречията между съюзниците и главно между БРП и БЗНС, задачите ѝ в общественополитическия живот на района, вътрешнокоалиционните противоречия и кризите и значението на тази политическа формация за развитието на страната.

Първата част от програмата за "могъщ Отечествен фронт за спасението на България" очертава задачите в хода на войната- откъсване от Хитлеристкия пакт и установяване на сътрудничество с балканските народи и Антихитлеристката коалиция. Втората част касае следвоенното развитие на страната и включва стъпки за демократизирането й чрез възстановяване на политическите права и свободи, премахване на всички противоконституционни закони и организации и вземане мерки за наказанието на провинилите се "фашистки главорези и престъпници". Предпоставки за "правилното" стопанско развитие са свободата и независимостта на страната. Една от важните задачи е осигуряването на работа и доходи за човешко съществуване на градското и селското население чрез "осигуряването" на народния поминък. За осъществяването на 12-те насъщни задачи трябва да се създаде "истинско българско, национално правителство", след смъкването на "предателското, противонародно" такова. Това правителство, изпълняващо "последователно спасителната политика на ОФ" трябва да подготви условията за свикване на ВНС.То трябва да определи бъдещата форма на управление на България и да даде конституционни и материални гаранции за просперитета на страната[3]. (ОФ- програмата има демократичен, несоциалистически характер. Показани са общо националните, политическите и стопанските интереси и задачи във вътрешен и международен план.В програмата не става дума за социалистически преобразования, не се набелязва политическата форма на власт. Политическата й съдба се предоставя на волята и решенията на Великото народно събрание.Във външнополитически план българските интереси изискват "тясна дружба и сътрудничество със СССР, Англия, САЩ" и споразумения с "братския сръбски народ" и др. балкански народи.

Преди да се осъществи споразумение между ръководствата на партии и организации, започва съдаването на комитети на ОФ по места, в които участват РП, РМС, БЗНС, СДП, ПК "Звено" и Радикалната партия. До края на 1942 г. са създадени над 100 комитета в страната, основа на ОФ-движение. През септември 1943 г., със създаването на Националния комитет на ОФ, се регламентира отгоре обединението на силите на РП, БЗНС(левите крила), "Звено", БРСДП и независимите. Създава се като тайна, нелегална коалиционна формация поради липсата на условия за легална изява.

Следвоенното развитие на Отечествения фронт като управляваща коалиция е противоречиво, изпълнено с кризи както по отношение изпълнението на втората част от програмата(за следвоенното развитие на страната), така и в отношенията между политическите сили поради настъпателния характер на БРП/к/ спрямо съюзниците си и поради различията в програмните им цели с БЗНС. Това обединение съществува до февруари 1948 г., когато на Втория конгрес на ОФ са отстранени елементите на коалиция и ОФ се превръща в единна народна обществено-политическа организация.

В Кюстендилска околия първият ОФ комитет се създава в с. Жиленци -през 1942г. Поради редица провали в намирането на съюзници създаването на Околийски комитет на ОФ в околията се забавя. През пролетта на 1944г "Околийският комитет на Отечествения фронт е вече изграден. Пладненци се държат великолепно... Апостолите да поканят и да умеят да убедят някой по-събуден земеделец да тръгне на агитация с тях."[4]. До септември с. г. са изградени 27 комитета на ОФ в околията, главно от БРП и БЗНС "Пладне."[5]

Отечественофронтовската власт на 9 септември 1944 г. в Кюстендил се установява по мирен път. На събрание на Отечествения фронт се избира Околийски комитет с председател д-р Георги Василиев(БЗНС"Пладне")[6], "екзекутива" от 8 члена и разширен състав от 7 члена. Политическият състав на "екзекутивата" е следния: членове на БРП/к/-6 д., членове на БЗНС-двама и един от БРСДП. На заседание през същия ден новоизбраният комитет решава завземането на властта да стане със съдействието на войската и партизаните. След преговори Околийското управление е предадено доброволно следобяд към 16.00 ч. Пристъпва се към разоръжаване на полицията и въоръжаване на милицията. Редът и спокойствието в града не са нарушени. Отрядите на НОВА влизат в града на 11 септември със съвместен парад на 13 п. Р. п. и партизаните.[7]. Командващ парада е помощник командирът на 13 п. Р. п. подполковник Борис Влахов.Парадът завършва с общо увеселение на пл. "Св. Св. Кирил и Методий".

Главната политическа сила в ОФ е БРП- инициатор и създател.Тя има структури както в града, така и по селата. Втората по значимост е БЗНС"Пладне". Нейното влияние е силно в селските райони. Привържениците на БРСДП са главно чиновниците от Вакуумната фабрика, кооперация "Напред" и Популярната банка в града, а в селата нямат организации. НС"Звено" се създава в началото на 1945 г. в Кюстендил и в някои села и броят им бързо нараства.

През октомври 1944 г.се налага становището, че комитетите на ОФ трябва да се разглеждат "като орган на новата власт, като орган, който диктува и ръководи цялото положение по места и неговите решения са задължителни за изпълнение от всички."[8]

На 12.09.1944 г.. Екзекутивата при Околийския комитет на ОФ взема решения, които са присъщи на орган на изпълнителната власт - за работата и чистката в учрежденията, охраната на Околийското управление и извършването на арестите във връзка с предстоящия Народен съд.[9] На следващия ден решава въпроси от организационно естество-разпределението на работата между членовете на комитета. Набелязва създаване структури на ОФ в околията.[10] Следващият по важност след околийския комитет на ОФ е градският такъв. Решава се създаването на комитети по предприятия, складове, заведения, учреждения, по кварталите, във всички села и дори в махалите и в казармите. В казармите и предприятията целите на комитетите са да решават спорните въпроси, а в предприятията- да предотвратяват стачките.

На 18.09.1944 г. Околийският комитет решава програмата на ОФ да се приспособи към местните условия.Установява новата администрация с новите ръководства, решаване проблемите с реквизицията и прехраната, с предимство на селата, изявени в подпомагането на партизаните.Назначаването, уволнението и преместването на чиновниците "могат да стават само със знанието и одобрението на Околийския комитет на ОФ." ОкК на ОФ се заема с изпълнението на програмата на ОФ, трансформирана към местните условия, с най-отговорните държавнически проблеми за района- укрепването на властта чрез чистка в апарата, подготовка и провеждане на Народния съд, с преустройството на политическата и обществено-икономическа система, премахването на монархическия институт, участие в заключителния етап от Втората световна война и др.На ОФ-комитетите се разчита за решаване въпросите с реквизициите, благоустрояването, културните мероприятия и кооперативната работа, за Народния заем[11].За работата на селските ОФ-комитети по това време е характерно следното: подпомагане семействата на мобилизираните и по-бедните семейства чрез парични средства(в оскъдни количества), снабдяването им с дърва и помощ в полската им работа, работа по реквизициите на добитък, фураж, жито и др., събиране на хранителни продукти и предмети за армията, както и попълването на овакантените длъжности след чистката в общината.[12]

В края на септември 1944 г. комитетът се реорганизира, като броят на представителите на БРП(к), БЗНС и БРСДП е на паритетен принцип- по 4 души. В края на годината е включен и един представител на Народен съюз "Звено".[13]

На първата отечественофронтовска конференция на управляващата коалиция/октомври 1944 г/ се отчита ръст на ОФ-комитетите, като само за месец и нещо/9.09-22.10.1944г/ са създадени такива в 80 села на околията. Съотношението на основните партньори- РП-БЗНС е 2/3 към 1/3 и все още няма от другите две сили поради липса на организации.[14]

От септември до декември 1944 г.се извършва нарастване, изграждане на ОФ-комитети, структурните звена на коалицията. Те имат многообразни функции. Околийските, градските и селските изпълняват задачите на държавни разпоредителни органи, обществено-политически и стопански задачи, както и такива от областта на културата и благоустройството, докато тези в предприятията и останалите имат спомагателни такива- да предотвратяват стачки, да решават спорове и др.

Още в края на 1944 г. започва процес на изостряне на противоречията между БРП/к/ и останалите партии от коалицията. В селата, където основните партии са БЗНС и БРП/к/ се изострят взаимоотношенията между двете партии. "Като най-болен въпрос се поставяха търканията между земеделци и комунисти в комитетите и отвън" е мнението на председателя на Околийския комитет на ОФ-Кюстендил-Г. Василиев, изказано на околийската конференция на ОФ от 10.12.1944 г.[15] За да се предотврати разрива, за да са редовни комитетите, д-р Василиев предлага в комитетите да има равно представителство на партиите. Другият важен проблем, момент от очертаващата се криза, е честата злоупотреба с понятието "фашист" по отношение на противниците и неприятелите в личен или партиен план. Земеделците недоволстват, че на много места техните представители не са зачитани в комитетите на ОФ.

На едно от драматичните заседания на Околийския комитет на ОФ, на 12.12.1944 г.председателят д-р Василиев изнася доклад, в който разкрива противоречията между съюзниците.[16] Въпреки че говори за грешки от двете страни, той отправя критики главно към БРП-за опекунство, липса на другарство, искреност и лоялност, изнасяне на непроверени данни за БЗНС. Предлага ръководството преди заседанията тихомълком да решават проблемите и те да не се раздухват на публичните събрания. Той изразява становището на БЗНС, което все още е за коалицията,че двете партии не могат една без друга. И накрая разкрива алтернативата за земеделците."20 години сме били в опозиция, може и сега. Може да отстъпим властта, да останем в опозиция, но искаме ред и право на всички граждани да живеят." Тези думи са свидетелство за една очертаваща се готовност на БЗНС да излезе в опозиция. Представителят на БРП-Васил Дончев репликира д-р Василиев като казва, че противоречията трябва да се търсят на плоскостта кой от съюзниците какво е свършил по задачите на ОФ, кой пречи, кой саботира. Упреква БЗНС, че в потребителните кооперации, в които има влияние, не приемат за членове такива от БРП и бедни селяни. Така че всеки от двата съперника ревниво пази своите територии. Въпреки приетите решения за подобряване на сътрудничеството, работата в ОФ не се подобрява.

През следващата 1945 г. в ОФ-коалицията на Кюстендилска околия настъпва разрив. Заседанието на Околийския комитет на ОФ от 5.01.1945 г. започва с пререкания. Д-р Василиев обвинява представителите на БРП, че идват в комитета с предварително съгласувани становища в своята партия и заседанието се закрива[17]. В края на януари 1945 г.БЗНС в Кюстендилска околия излиза в опозиция. Причината това да стане точно тогава е силното влияние на д-р Г. М. Димитров в Кюстендилско. Свалянето му на 23.01.1945 г. от поста му главен секретар на БЗНС предизвиква реакцията на част от дружбите и земеделците, членове на Ок К на ОФ да застанат на негова страна и на практика да се окажат в опозиция. Начело на опозицията застават д-р Г. Василиев, Ив. Текемски. Всъщност официално БЗНС излиза с резолюция в подкрепа на Н. Петков, като се разцепва на две. Болшинството остават в ОФ и се създава второ Околийско настоятелство на БЗНС[18]В селата се създават по две дружбиопозиционна и отечественофронтовска. Поради изостряне взаимоотношенията в Околийския комитет на ОФ след заседанието от 9.02.1945 г. става близо едногодишно прекъсване, тъй като следващият записан протокол на заседание е от 10.01.1946 г., при това със съвършено нов състав.[19] Това състояние на нещата още тогава е наречено "политическа криза на ОФ в Кюстендил"[20] Отчитат се грешки в поведението на БРП/к/ по отношение на съюзниците, с които се отнасят като "командири".

През януари 1946 г. Околийският комитет на ОФ се състои от 14 члена - по трима представители от 4 партийни групировки и по един представител на жените и младежите. Комитетът е "единодушен". В околията съществуват 128 селски ОФ-комитети, обхващащи 640 д.Едва 24 комитета водят пълноценен организационен живот[21]. В 42 села ОФ-комитетите се състоят изключително от членове на работническата партия и безпартийни,[22] като в селата Копиловци, Брестница, Шишковци, Перивол и др. са изградени само от БРП/к/ поради излизането на някои от земеделските дружби в опозиция[23]. В повечето случаи ОФ-комитетите се занимават с раздаването на нарядите или с издаване на удостоверения и ходатайства за назначаване на служба. В началото на април с. г. се отчита, че ОФ- работата в Кюстендилска околия почти "не съществува". Най-големият отлив на земеделците от ОФ-комитетите(околийски и градски) се наблюдава в началото на второто тримесечие. През юли с. г. започва процес на връщането им, с цел да заемат ръководни места, главно в Градския комитет на ОФ.Между съюзниците се отправят взаимни обвинения. БРП ревниво пазят ръководните длъжности и обвиняват земеделците, че поставят въпроси само от персонален характер, когато предлагат кадри, то те са на уволнени, съдени опозиционери, не идват на заседания, не участват в решаването на основните проблеми като реквизиции и др. Проблемите са по отношение на разпределението на службите, по отношение на ръководството и съотношението в комитетите , както и по отношение на изпълнението на програмата. За отстраняването на противоречията се правят контактни заседания на земеделци и работническа партия.[24]. До края на годината сработването в ОФ- комитетите не е достатъчно добро.

През 1947 г. се извършва политическо настъпление на БРП и ОФ-правителството, особено след подписването на мирния договор(II.1947г) .Акциите срещу опозицията се провеждат"заедно със съюзниците, чрез ОФ - комитетите и масовите организации."[25] ОФ-комитетите през първата половина на 1947 г. съществуват формално, във връзка с назначаването на кметове, наместници, пъдари. Все по-трудно се извършва работата по общите задачи, които правителството и ОФ поставят пред тях. Правят се съвместни заседания, конференции на основните съюзници в коалицията-БЗНС и БРП, "но работата върви трудно"[26]. Новото е, че изборът на ОФ-комитетите става на общи събрания.

Главните причини за противоречията между съюзниците в ОФ са различията между партийните им програмни цели на някои от тях и настъпателната програма на правителството и на БРП. Има противоречие между основния лозунг на БЗНС "Мир, хляб, народовластие!" и участието на страната в заключителния етап на Втората световна война.БЗНС не се въодушевява и не участва в реквизициите, в акциите по Народния съд/митинги и събрания/, национализацията, насилственото коопериране и др. Част от политическите партии отварят широко вратите си и членове на бившите политически партии и организации влизат в тях и това става невралгична точка в отношенията им. Перманентната политическа интервенция на БРП върху живота на БЗНС и др. партии поражда реакция на самосъхранение у земеделците за запазване на БЗНС като независима политическа партия. Това предизвиква създаването на опозиция отдолу.В редиците на ОФ -партиите влизат множество членове с различни от ОФ- идеите. ОФ - коалицията се явява като параван за изява на десните, дори и на профашистки партии, идеи и намерения.Това създава напрежение, подозрения и недоверие в редиците на коалицията и води до противоречия и кризи.

През разглеждания период коалицията участва в три вида избори: за 26 ОНС/1945 г/, в Референдума за формата на управление/септември 1946 г/ и в избори за ВНС/октомври 1946 г/. От края на 1947 г. и през следващата се наблюдава интензификация на процеса на промените, който придобива революционен характер.Лявото управление "народна демокрация" започва да губи своите очертания. Извършват се структурни промени в многопартийната система, ОФ престава да е коалиция/ февруари 1947г/, извършва се национализация на банките и индустриалните предприятия, променя се доброволния характер на кооперирането на селското стопанство. БРП, която е инициатор, организатор, доминиращ фактор в коалицията ОФ, постепенно се превръща в главна управляваща сила на страната. Под натиска на СССР, в чиято сфера на влияние е поставена след Втората световна война, България тръгва в посоката на тоталитарното управление, наречено диктатура на пролетариата или социалистическо управление.

Независимо че не е пълнокръвна политическа коалиция и е раздиран от противоречия, Отечественият фронт е опит за осъществяване на многопартийна формация в трудните следвоенни условия. Той има общодемократична програма, която впоследствие се революционизира. Управлението на ОФ се явява като буфер между два недемократични режима: авторитарния монархически, свързан с хитлеристка Германия, и настъпващия тоталитарен-по болшевишки модел. В тези сложни времена, неблагоприятно сложили се за България, коалицията Отечествен фронт, с всичките си недостатъци, противоречия и кризи, е възможно най-доброто, което е можело да й се случи в политически план по това време.

---

1. Енциклопедичен речник Кюстендил, С. 1988, с 486; **2.** ЦДА, ф. 28, оп. 1, а. е. 538; АМВР, ф. 37,оп. `1, а. е. 367; ДА-София, ф. 40, оп. 1, а. е. 66,73,78,341;оп. 3, а. е. 6; ДА-К-ил, ф. 56, оп. 1, а. е. 1; ф. 17, оп. 1, а. е. 2; ф. 118, оп. 1, а. е. 21; ф. 236, оп. 1, а. е. 11; ф. 2-Б, оп. 1, а. е. 2,5,60,64,177,350,541; **3.** Въоръжената борба на българския народ против фашизма /1941-1944/.Документи, С., 1962, с. 122; **4**. РИМ-Кюсендил, НИ, инв. № 1915; **5.** ДА-К-ил, ф. 56, оп. 1, а. е. 1, л. 26; **6.** ЦДА, ф. 28, оп. 1, а. е. 538, л. 57; **7.** ДА-К-ил, ф.17, оп. 1, а. е. 2, л. 120-121; **8**. Пак там, ф. 2-Б, оп. 1, а. е. 2, л. 1-4; **9.** Пак там, ф. 56, оп. 1, а. е. 1, л. 3; **10**. Пак там, л. 3-5; **11**. Пак там, ф. 2-Б, оп. 1, а. е. 2, л. 1-4; ф. 56, оп. 1, а. е. 1, л. 58-59; **12**. Пак там, ф. 236, оп.1, а. е. 11, л. 2; **13.** Пак там, ф. 56, оп. 1, а. е. 1, л. 8-гръб, 10; **14**. Пак там, ф. 2-Б, оп. 1, а. е. 177, л. 33; **15.** Пак там, ф. 56, оп. 1, а. е. 1, л. 27-40, ф. 2-Б, оп. 1, а. е. 5, л. 14; **16.** Пак там, ф. 56, оп. 1, а. е. 1, л. 40-гръб-45-гръб; **17**. Пак там, л. 54-55; **18**. Пак там, ф. 2-Б, оп. 1, а. е. 60, л. 1-2; **19**. Пак там, ф. 56, оп. 1, а. е. 1, л. 68; **20.** Пак там, ф. 2-Б, оп. 1, а. е. 5, л. 16; **21**. Пак там, ф. 56, оп. 1, а. е. 1, , л. 72; **22.** Пак там, ф. 2-Б, оп. 1, а. е. 177, л. 35; **23**. Пак там,, а. е. 64, л. 47; **24**. Пак там, л. 47-49; **25.** Пак там, а. е. 541, л. 29; **26**. Пак там.

ВЕЛИКОБРИТАНИЯ И ОТЛАГАНЕТО НА ПАРЛАМЕНТАРНИТЕ ИЗБОРИ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ 1945 г.

Васил Параскевов

През 1945 г. въпросът за провеждането на нови парламентарни избори предизвиква дълбоки сътресения в българския обществено-политически живот. Изборната кампания надхвърля рамките на едно нормално политическо състезание и се превръща в поредното изпитание за коалиционната монолитност на Отечествения фронт[1] и в явно предизвикателство към Великобритания, Съединените щати и Съветския съюз и техните взаимоотношения. Поради това българските парламентарните избори през 1945 г. придобиват и международно значение. Те ясно показват различните цели, които преследват страните от Голямата тройка и различното отношение, което имат към новия български вътрешно-политически курс.

С наближаването на разгрома на хитлеристка Германия спойката, която крепи трите държави, започва да се руши и противоречията, дължащи се както на техните различни държавно-политически системи, така и на различните им стратегически планове, започват да се увеличават. Великобритания е сериозно обезпокоена от ясно изразения още през 1941 г. съветски интерес към част от Източна Европа. Още по-неприемлива за нея е възможността съветските войски да продължат своя ход към Средиземноморието и Западна Европа. Затова, с наближаването на края на Втората световна война, Великобритания прави опити да се споразумее със Съветския съюз за сферите на влияние, които ще имат двете страни в следвоенна Европа [2]. Това обаче очертава само основните параметри на техните взаимоотношения и взаимно договорени претенции, без да разреши въпроса окончателно, защото западните държави запазват своето присъствие в региона - в установената в България през 1944 г. Съюзна контролна комисия (СКК) Великобритания, заедно със Съединените щати, имат свои представители в нея, а това им дава, макар и минимална, възможност за влияние върху българския политически живот.

Споразуменията от Ялта дават допълнителни надежди за правителствата на Великобритания и Съединените щати, че техните позиции в Източна Европа не са загубени напълно. Предвиденото провеждане на свободни избори и образуването на правителства, обхващащи всички демократични елементи в обществото, трябва да допринесе за демократизирането на тези страни и да отстрани опасността от разцепление в Голямата тройка [3]. За България това означава Отечественият фронт да се запази като единна и сплотена сила, за да може правителството да получи така необходимото международно признание. Обаче Декларацията за освободена Европа носи повече разочарования и напрежение, отколкото спокойствие на Стария континент. Сталин смята Ялтенската декларация за американска пропаганда и няма намерение да се съобрази с нея, защото в съветската политическа практика решенията се вземат от партийните лидери, а не от народа[4] .

През март 1945 г. грубата намеса на Съветския съюз в румънските и полските вътрешни работи показва, че Сталин възприема свой собствен курс към страните, намиращи се в неговата сфера на влияние[5] . Това носи сериозно разочарование в британското държавно ръководство. Уинстън Чърчил, наблюдавайки тревожния поврат в поведението на комунистическия си съюзник след Ялтенската конференция, мрачно констатира, че Съветският съюз прави "такова впечатление, сякаш става дума за напълно друга страна"[6] . Така предстоящето провеждане на парламентарни избори в България се превръща в следващото сериозно изпитание за водещите сили в антихитлеристката коалиция.

Няколко факта от българския вътрешнополитически живот показват още в началото на 1945 г., че изборите не само няма да доведат до съставянето на широко представително правителство, но и ще допринесат за задълбочаване на противоречията между отечественофронтовските партии. Вълната от репресии, която залива страната в първите дни след деветосептемврийският преврат, помага на коалицията да се установи на власт и да отстрани главните си противници от средите на стария режим. В края на 1944 г. и в началото на 1945 г., макар и със значително по-малка сила, политически натиск, ограничителни мерки и репресивни действия се предприемат и спрямо онези сдружени земеделци, които оспорват лидерската роля на комунистите в следвоенна България. Със съветска подкрепа Българската работническа партия (комунисти) (БРП(к)) успява да отстрани през януари 1945 г. д-р Георги М. Димитров (Гемето) от ръководния пост в Българския земеделски народен съюз (БЗНС) и да го замени с Никола Петков. Новият главен секретар на БЗНС обаче е неподходящ за отредената му от ръководните дейци на БРП(к) роля на безропотен изпълнител на тяхната политика и отначало пасивно, а впоследствие и открито започва да се съпротивлява на насилията над земеделците, на неизпълнението на политическите и стопански клаузи от отечественофронтовската програма, на плановете на комунистите да обезличат ръководената от него организация и на постоянната им намеса в земеделските работи.

През февруари 1945 г. БРП(к) пристъпва към подготовката на нови парламентарни избори. През следващите два месеца разработените от тях основни принципи на изборния закон са обсъдени на Първия конгрес на Отечествения фронт и от неговия Национален комитет[7] . Законът става причина противоречията между отечественофронтовските партии да се засилят, поради предвиденото участие на управляващата коалиция с единна изборна листа. Усещащ подкрепата на сдружените земеделци, Н. Петков ясно изразява пред представител на западните държави в СКК своето отношение към провеждането на парламентарните избори. На 15 март 1945 г. той заедно с Асен Павлов дават израз на желанието си изборите за Народно събрание да бъдат проведени чак след края на войната с Германия, когато българските войски се приберат в страната, а съветските я напуснат. Причината за това искане е настояването на БРП(к) управляващите партии да участват в изборите с единна листа. Ръководството на БЗНС предпочита всяка партия да състави самостоятелна листа, защото така ще се види нейното реално присъствие и влияние в обществото. На следващо място земеделците искат изборите да се проведат под контрола на СКК[8] . Н. Петков не изразява своето недоволство от положението в България само пред западните представители. На 4 април 1945 г. той се среща със съветския представител Яковлев и открито му заявява, че БЗНС е против провеждането на избори в тогавашния момент. Опасенията на земеделския водач са, че изборите няма да бъдат демократични поради непрекъснатите комунистически провокации и обвиненията, че БЗНС е виновен за всички проблеми в страната. Наред с това Н. Петков настоява за по-голямо земеделско участие в администрацията и милицията [9].

Искането на Н. Петков изборите да бъдат отложени и проведени под международен контрол има своето дълбоко вътрешно основание - за няколко месеца съвместно управление той вече е добре запознат с начина, по който действа БРП(к), нейните съветски покровители и органите на милицията. Представителите на Великобритания обаче реагират по-бавно, водени предимно от опасенията си да не се конфронтират допълнително със Съветския съюз. Въз основа на информацията, която получават от София във Форин офис са убедени, че силата на БРП(к) идва от съветското военно присъствие в България и от действията на милицията. Според тази информация комунистите са малцинство в страната и при провеждането на едни свободни избори се очаква да получат най-много 20 % от гласовете. Вътрешнополитическото положение обаче е такова, че те са способни с фалшификации да проведат изборите и да ги спечелят [10]. Каква ще бъде британската реакция на това положение все още не е много ясно. Във Форин офис изглеждат повече загрижени да разсеят съветските страхове от добре известните британски интереси в региона, отколкото да помогнат на оформящата се опозиция[11] . Освен това в Лондон решават да съгласуват своите действия със Съединените щати и да подкрепят американските инициативи[12] . През март 1945 г. изглежда, че отказът на британското правителство да признае българската страна за съвоюваща поради недемократичния характер на нейното правителство и неизпълнението на примирието по отношение на Гърция[13] , е отговорът на новите тенденции в българското политическо развитие.

При Съединените щати процесът на разочарование от съветската политика в Източна Европа е по-ясно изразен. През април 1945 г. Държавният департамент предлага образуването на независима от СКК комисия, която да следи за подготовката и провеждането на парламентарните избори в България. В нея трябва да участват представители на Съветския съюз, Съединените щати и Великобритания. Съветският съюз решително се противопоставя на това предложение, а Великобритания, макар и малко неохотно го подкрепя[14] . Чърчил вероятно се опасява, че тази подкрепа за американското предложение може да създаде погрешна представа у Сталин за бъдещото британско поведение. Затова той изпраща на 28 април 1945 г. писмо до съветския ръководител, в което отново потвърждава, че България се намира в сферата на съветското влияние[15] .

Междувременно събитията в България вземат нов драматичен обрат. Неразрешимите противоречия в Отечествения фронт водят до разцепление първоначално в Земеделския съюз, а малко по-късно и в Социалдемократическата партия. Тези процеси съвпадат с приемането на Наредбата-закон за избиране на народни представители за XXVI-то ОНС. Въпреки че някои от нейните текстове противоречат на все още действащата Търновска конституция, тя е обнародвана на 15 юни 1945 г. В нея е предвидено изборите да се проведат по пропорционалната система. Управляващите отечественофронтовски партии получават възможността да се явят с единна листа, а българските граждани от двата пола получават избирателни права. В Наредбата-закон са издигнати непреодолими пречки пред лицата, които са уличени във "фашистки прояви" - те нямат право да бъдат избирани. При твърде широкото тълкуване на понятието "фашизъм" в условията на отечественофронтовската власт, така формулираните текстове на закона пораждат опасения, че той може да се използва срещу опозицията .[16] Самите избори са насрочени за 26 август 1945 г. [17]

Важни вътрешнополитически промени настъпват и във Великобритания. През юли 1945 г. лейбъристите печелят общите избори и министър-председателят У. Чърчил и външният министър А. Идън са сменени съответно от Клемент Атли и Ърнест Бевин. Като показва, че няма илюзии по отношение на Съветския съюз, Бевин смята, че сътрудничеството със Сталин трудно ще продължи след войната [18]. Очертаващият се нов курс на британската дипломация към Съветския съюз предизвиква безпокойство сред ръководството на БРП(к). Трайчо Костов предвижда, че поведението на Атли, който се очаква да се противопостави на разпространението на съветското влияние в Европа, ще обнадежди опозицията в страната[19]. Предположението на Т. Костов бързо започва да се сбъдва. Първа международна изява на новото британско ръководство е конференцията в Потсдам, чието провеждане съвпада с навлизането на подготовката за българските парламентарни избори в решителна фаза. Петков използва поредната конференция на Съюзниците, за да привлече тяхното внимание върху България.

На 26 юли 1945 г. Н. Петков изпраща писмо до министър-председателя, Регентския съвет и СКК с искане, съгласно прокламираните в Ялта принципи, изборите в България да бъдат проведени под международен контрол. Освен това, изхождайки от необходимостта да се гарантира тяхното свободно протичане, земеделския водач предлага изборите да бъдат отложени[20] . Писмото изправя британската дипломация пред необходимостта да определи ясно своето отношение към България. Възможността въпросът за изборите да се постави на обсъждане в СКК бързо е отхвърлен, защото британските политически представители в София смятат, че ген Сергей Бирюзов, ръководителят на комисията, категорично ще откаже с аргумента, че това е чисто български вътрешен проблем и не е в компетенциите на СКК да го реши [21]. За това следващото предложение има по-практични и реални измерения. Уилям Бозуел е на мнение, че най-добрата възможност за влияние върху случая е изготвянето на обща англо-американска декларация. В нея би трябвало да се изрази тяхното неодобрение на избирателния закон и ясно да се подчертае, че правителството, избрано на тези избори няма да бъде признато като представително[22] . Веднага обаче се очертават някои трудности, които показват, че случаят започва да придобива важно значение за империята не толкова с българските си измерения, а по-скоро с източноевропейското си значение. Първо, това е нуждата да се покаже, че западните съюзници няма да стоят безучастни при провеждането на избори в другите страни от съветската сфера. Второ, Съветският съюз може да игнорира декларацията и така Великобритания и Съединените щати ще се окажат в неблагоприятната позиция да поддържат отношения с правителство, за което предварително са обявили че няма да признаят. Тези предположения налагат британското правителство да определи дали неговите интереси в страната са по-големи от съветските и тогава да предприеме конкретни действия [23]. Това показва, че Великобритания не бърза открито да заеме позиция и изчаква развоя на събития.

В началото на август 1945 г. в Лондон внимателно анализират докладите, които пристигат от София за вътрешнополитическото положение в България. В английската столица преценяват, че ако изборите се проведат в тогавашните условия неизбежен резултат ще бъде избирането на още едно непредставително правителство, което трудно ще бъде признато от Великобритания. Преди обаче да предприемат каквито и да е действия във Форин офис предпочитат да съгласуват поведението си с Държавния департамент[24] . Резултатът от тези консултации е неблагоприятен за Великобритания. Речта на президента Хари Труман от 9 август 1945 г. показва, че дележа на сфери на влияние не му допада и Съединените щати не са забравили ангажиментите си към източноевропейските народи[25] . След това американците възприемат своя собствена линия на поведение. Вследствие на това британското предложение е отхвърлено. Президентът Труман предпочита да се направи едно "по-умерено изявление" от британското, защото така американците ще запазят свободата си на действие[26] . Макар че умереността се запазва в публичните действия на американските политически представители, то при срещите си с българските ръководители те са далеч по-открити.

На 9 август 1945г. Мейнард Барнс се среща с министъра на външните работи Петко

Стайнов и изразява желание изборите да бъдат отложени. В замяна на това Съединените щати са готови да приемат ген. Владимир Стойчев като политически представител на България[27] . Действията на Барнс за отлагане на изборите срещат подкрепа в държавното ръководство на Съединените щати. След като българското правителство продължава да протака даването на ясни сигнали, че смята с нещо да промени положението в страната, държавният секретар Джеймс Бърнс нарежда на Барнс да представи на българския режим една твърда нота, с която да изрази американската позиция към предстоящите избори. На 13 август 1945г. М. Барнс връчва нотата, в която се казва, че ситуацията, в която ще се проведат изборите, възпрепятства формирането на едно демократично правителство, което да бъде признато от САЩ [28]. Въпреки твърдото предупреждение към отечественофронтовското правителство, че няма да бъде признато, искането на опозиционното крило в Земеделския съюз за отлагане на изборите не е подкрепено публично.

След американският отказ и последвалите самостоятелни действия на Вашингтон Великобритания не изпраща своя нота до българското правителство. Получила ново неприятно доказателство, че следвоенните въпроси ще се решават главно от Съединените щати и Съветския съюз, британската дипломация започва внимателно да обмисля бъдещите си действия след като първите й инициативи за разрешаване на проблема остават нереализирани. За сметка на това влиянието на американската нота върху другият важен външен фактор - съветският, и върху опозицията е осезаемо.

Усещайки, че моментът е подходящ за усилване на натиска върху правителството за отлагане на изборите, на 14 август 1945г. опозиционните ръководители Н. Петков, Григор Чешмеджиев и Петко Стоянов заявяват, че са решили да оттеглят кандидатурите си от предстоящите избори. Освен това министрите Ас. Павлов, Анг. Държански, Гр. Чешмеджиев и П. Стоянов съобщават на министър-председателя, че ако изборите не бъдат отложени ще си подадат оставките от кабинета . Обединената опозиция изпраща писмо и до ген. С. Бирюзов, с което го уведомява за своите намерения[30] .

Българското правителство обаче получава подкрепа от Съветския съюз. На 14 август 1945г. правителството на СССР решава да възстанови дипломатическите си отношения с България[31] . По този начин отечественофронтовския кабинет получава силна подкрепа за своите действия, която му позволява да продължи да отстоява предишната си позиция, че изборите трябва да бъдат проведени. На 15 август 1945г. правителството разпространява официално своето становище, че парламентарните избори ще се проведат както е планирано[32] .

След това развитие на събитията Великобритания подготвя нота, в която планира да подчертае своето негативно отношение към българските избори[33] . Преди нотата да бъде изпратена външният министър Бевин показва на българското правителство, че провеждането на изборите не се одобрява от неговата страна. На 20 август 1945 г. в реч пред парламента той заявява, че българското, румънското и унгарското правителство не представляват мнозинството от народа и създават впечатление, че "един вид тоталитаризъм е заменен с друг"[34] . Изборният закон в България, продължава Бевин, не се покрива с принципите на демокрацията, не всички кандидати имат шанс за свободна изява и за това Великобритания няма да признае резултатите от такива избори[35] .

Постепенно Великобритания застава открито зад политиката на Н. Петков и в съответствие с действията на американския политически представител М. Барнс, на 21 август 1945 г. Бозуел изпраща нота до българското правителство и копие от нея до опозиционния лидер[36]. В нотата се подчертава, че в страната няма условия за провеждане на свободни парламентарни избори и правителство, избрано в резултат на такива избори, няма да бъде признато като представително, с което Бозуел още веднъж изразява отрицателното становище на британското правителство към тяхното провеждане[37] . Усилията на Барнс и Бозуел са подкрепени от военните представители на двете страни - генералите Уилям Оксли и Джон Крейн. На 22 август 1945 г. вечерта, един час след като външният министър П. Стайнов е заявил, че очаква съюзниците да бъдат по-точни в своите искания[38] , те се срещат с ген С. Бирюзов и безрезултатно се опитват да поставят въпроса за изборите на обсъждане в СКК. Според британските дипломатически документи Бирюзов сериозно се ядосва от разговора и малко грубо настоява представителите на западните държави да кажат "какво точно искат"[39] . На следващия ден Оксли и Крейн изпращат до Бирюзов две ноти, в които открито заявяват това, което правителството и съветските представители в СКК не са могли да разберат от предишните техни действия - изборите да бъдат отложени докато условията в страната се подобрят[40] . Така британските и американските политически представители в България, след като в продължение на две седмици се опитват да покажат по по-дипломатичен начин, че не одобряват провеждането на избори при съществуващите условия, поставят въпроса за тяхното провеждане недвусмислено.

След нотите на САЩ и Великобритания, СКК провежда на едно напрегнато среднощно заседание на 23/24 август 1945 г., на което до крайно решение не се стига [41]. На 24 август твърдата съветска позиция за провеждане на изборите е променена и СКК се съгласява да препоръча на българското правителство да отложи изборите[42] . Българското правителството приема препоръката изборите да бъдат отложени "с оглед неговия стремеж за улесняване и ускоряване сключването на мира" и за да се избегнат опасенията относно подготовката и провеждането им[43] .

Така Великобритания, Съединените щати и българската опозиция постигат успех в първия си голям опит да се противопоставят на налагането на една коалиционна власт в страната, чиято парламентарна основа се ограничава само в рамките на Отечествения фронт. Внимателното вглеждане в дипломатическите действия във връзка с отлагането на изборите показва, че за Великобритания ефектът от това няма да е значителен. Първо, въпреки видимата промяна на британската дипломация при Бевин и Атли в сравнение с времето на Чърчил и Идън - от пълна индиферентност към българските проблеми към ангажиране с тях през юли-август 1945 г. тя остава в сянката на Съединените щати; второ, това показва, че империята поради стопанската си изтощеност в края на войната[44] започва да играе второстепенна роля в Голямата тройка и да се съобразява с намеренията на своя по-голям западен съюзник; трето, във Форин офис вече нямат илюзии относно съветските цели в България и Източна Европа, но също така нямат и възможности за активна помощ на комунистическите опоненти; четвърто, декларацията от Ялта е документ без реална стойност, защото от една страна западните държави не разполагат с политически ресурс да го приложат, а от друга - Съветският съюз показва, че ще се съобразява с него само когато му е изгодно.

1. В Отечествения фронт влизат комунисти, земеделци, социалдемократи, звенари и независими интелектуалци; **2.** Barker, E, British Policy in South-East Europe in the Second World War, London and Basingstoke, The Macmillan Press, 1976, pp. 128-129, 141-145; **3.** Кримската конференция на ръководителите на трите съюзни държави - СССР, САЩ и Великобритания 4-11 февруари 1945 г. Сборник документи. С., 1985, с. 209; **4.** Wegs, J. R., Europe Since 1945, New York, St. Martin's Press, 1984, p. 8; **5.** LaFeber, W, America, Russia and the Cold War 1945-1990, McGraw-Hill, 1991, pp. 14-18; Crampton, R. J., Eastern Europe in the Twentieth Century - and After, London and New York, Routledge, 2001, 218, 229; **6.** Дилкс, Д. Черчилль, Иден и Сталин: штрихи к политическим портретам - Новая и новейшая история, 2005, кн. 1, с. 150; **7.** Исусов, М. Политическият живот в България 1944-1948. С., 2000, с. 97-98; **8.** National Archives (NA) War Office (WO) 204/ 10131, ACC Bulgaria, 16 March 1945; **9.** NA WO 204/10131, ACC Bulgaria, 4 April 1945; **10.** NA Foreign Office (FO) 371/48123, p. 136; **11.** Ibidem, p. 54; **12.** Пинтев, Ст. България в британската дипломация 1944 -1947. С., 1998, с. 97; **13.** NA FO 371/48123, p. 82; **14.** Pintev, St, The Outer Factor and the Political History of Bulgaria (1944-1947) - Etudes Historiques, T. XIV, 1990, p. 209; **15.** Пинтев, Ст. България в британската дипломация..., с. 104; **16.** Огнянов, Л. Държавно-политическата система на България 1944-1948. С., 1993, с. 66-67; **17.** Пак там, с. 67; **18.** Pelling, H, The Labour Governments 1945-1951, London, Macmillan Press, 1984, p. 120; **19.** Калинова, Е. Победителите и България 1939-1945. С., 2004, с. 333; **20.** Пинтев, Ст. Отлагането на първите следвоенни избори в България - 1945 г. (нови факти и аргументи) - Исторически преглед, 1993, кн. 6, с. 60; **21.** NA FO 371/ 48128, p. 126; **22.** Ibidem, 127. Критиката на избирателния закон трябва да засегне основно опасността като фашисти да бъдат произволно характеризирани противниците на властта, липсата на възможност партиите от правителството да излязат с отделни листи, отзоваването на депутати и други - Ibidem, p. 142; **23.** Ibidem, p. 127; **24.** Ibidem, pp. 142-143; **25.** Калинова, Е. Цит. съч., с. 335; **26.** NA FO 371/48128, p. 184-185; **27.** Тошкова, В. САЩ в България (януари-септември 1945) - Военноисторически сборник, 1993, кн. 5, с. 101; **28.** Бол, М. Студената война на Балканите. Американската външна политика и възникването на комунистическа България 1943-1947. С., 1999, с. 278-279; **29.** Отечествен фронт, № 292, 16 август 1945г.; **30.** Централен държавен архив (ЦДА), ф. 146 Б, оп. 5, а.е. 1124, л. 4-5; **31.** Советско-болгарские отношения 1944-1948 гг. Документы и материалы. М., 1969, с. 169; Изгрев, № 264, 15 август 1945 г.; **32.** Отечествен фронт, № 292, 16 август 1945 г.; **33.** NA FO 371/48129, p. 55; **34.** NA FO 371/48219, p. 72; **35.** Ibidem, pp. 72-74; **36.** NA FO 371/ 48130, p. 122; **37.** Бол, М. Студената война на Балканите..., с. 281-282; **38.** Калинова, Е. Цит. съч., с. 346-347; **39.** NA FO 371/ 48129, p. 137; **40.** Ibidem, p. 156; **41.** Ibidem, pp. 169-171; **42.** Калинова, Е. Цит. съч., с. 351-352; Восточная Европа в документах российских архивов 1944-1953 гг. Т. I, 1944-1948 гг., Москво-Новосибирск, 1997, с. 258-259; **43.** Изгрев, № 273, 25 август 1945 г.; **44.** Pelling, P, Op. cit., p. 166; Дилкс, Д. Цит. съч., с. 148.

ПЕТЪР МАТАКИЕВ ПО ПЪТЯ НА ПАРТИЗАНСКИ КОМАНДИР И ОПОЗИЦИОНЕН ДЕЕЦ

Румяна Кацарова

Всеки български град се гордее поне с няколко фамилии, чиито представители на различни поколения имат своето значение не само за историята на родното място, а оставят имената и делата си в националната ни история. За Пазарджик една такава безспорна фамилия е родът Матакиеви. Нейният най-ярък и достолепен представител е Яков Матакиев - председател на революционния комитет, основан през м. февруари 1876г. от Георги Бенковски, затворник в Пловдив и Одрин; след Освобождението (1878г.) - кмет, народен представител, водач на стамболовистите в града.[1] Последователен негов съмишленик е брат му Петър, който има двама синове - Илия[2] и Владо.

В семейството на Владо Матакиев се ражда Петър Матакиев. Още в началото бих искала да направя уговорката, че целта на настоящото научно съобщение е не толкова да се проследи бойната дейност на Матакиев и участието му в заключителния етап на Втората световна война. Считам, че по-интересна в случая е житейската му съдба, защото той се явява типичен представител на една немалочислена група българи, активно участвали в борбата срещу хитлеро-фашизма, но останали на друго мнение относно държавно-политическото развитие на България след 9.IX.1944г. и логично понесли репресии за своето последователно политическо поведение.

За написване на изложението основно е използван личният фонд на П. Матакиев, съхраняван в Държавен архив - Пазарджик и други архивни материали, публикации в периодичния печат и малък по обем спомени.

* * *

Петър Владов Матакиев е роден на 22 октомври 1909г. в Пазарджик. Учи в пазарджишката гимназия, но средното си образование завършва в Трета софийска гимназия "Ноел Бъкстон", а през 1930г. - Школата за запасни офицери с чин фелдфебел. Изпратен е на стаж в 27 пехотен полк, който в това време се намира в с. Каменица (дн. квартал на Велинград). През м. април 1931г. се връща в Пазарджик и започва да се занимава със земеделие при баща си. От същата година е член на младежката дружба на БЗНС като известно време е председател и секретар на ЗМС в града. След разцеплението в Съюза се определя към БЗНС "Ал. Стамболийски" ("Пладне") и кръга около д-р Г. М. Димитров, Александър Оббов и Коста Тодоров.[3]

За кратко през лятото на 1931г. работи като деловодител в полицейската инспекция в Пашмаклий (дн. гр. Смолян), след което се връща към земеделието в родния град. От 1.I.1940г. наема кафе-сладкарницата при читалище "Виделина" в Пазарджик.

През м. август 1939г. подпоручик Матакиев е мобилизиран в 27 пехотен полк и назначен за взводен командир в картечна рота на III-та дружина. Следват мобилизации през януари-май 1941г. в 8/2 опълченски полк в III-та дружина в гр. Бургас, през 1942г. - в 3/2 етапна дружина със задача да охраняват ж.п. линия и нейните съоръжения от гара Гърделица до гара

Скопие и Качаник. В началото на м. април 1944г. Матакиев за пореден път е мобилизиран. Неговата военна част с командир подп. Данаил Гарванов заминава за Сърбия. Отначало той е взводен командир, а след това става командир на картечна рота. Задачата на дружината е да охранява населени места и индустриални обекти и съоръжения (с. Власина, въздушната линия мина Мачкатица - фабрика Бяло поле, Сурдулица и др.). "Почти всеки ден партизаните хвърляха във въздуха ж.п. линия или някои нейни съоръжения - пише в автобиографията си Матакиев. Тук аз дойдох като приятел на югославското население, защото бях убеден антифашист и като земеделец - поддръжник за Балканска федерация. Отнасях се приятелски с населението и търсех начин да се свържа с партизаните... Изпращан бях много пъти в акции, но никога не влизах в престрелка с партизаните".[4]

През м. юли Матакиев успява да се свърже със сръбските партизани чрез ветеринарния лекар на гр. Сурдулица д-р Цветко Йорданов. На втората среща присъства и взводният командир подп. Петър Николчев. Решението на партизанския щаб е да не бързат с присъединяването към тях, а да останат по местата си, за да пазят местното население.[5] На 26 август германците от противовъздушната батарея край Сурдулица се опитват да обезоръжат нашите артилеристи. Българите се съпротивляват, но са разпръснати и една група от около 40 души, заедно с взводния си командир подоф. Любен Българанов се опитват да стигнат до Кюстендил. Упътени от местни селяни, те се явяват при Матакиев. Подп. Николчев се свързва с партизаните и след 2 часа пристигат техни представители. Матакиев събира личния състав на ротата и ги призовава да преминат към партизаните. Последван от всичките си войници, пристига при партизаните в с. Ръждавица. На другия ден двамата с подп. Николчев се срещат в с. Грамада с подпор. Ставри Ставрев, командир на II взвод, охраняващ гара Лепеница. Още същата вечер, след инсценирана престрелка, целият взвод преминава към партизаните.[6]

Войниците стават партизани с пълното си бойно снаряжение - 12 леки и 2 тежки картечници, 105 пушки, 150 бомби и 10 хил. патрона. В началото на септември към тях се присъединяват партизани от Радомирския партизански отряд "Г. Димитров" и Кюстендилския партизански отряд "Драговищица". Сформира се войнишки партизански батальон "В. Петлешков" с командир П. Матакиев (единственият член на БЗНС начело на такава военна партизанска единица), пом.-командир П. Николчев, началник щаб Ст. Ставрев и политкомисар Кръстьо Гершанов. Батальонът е организиран в три чети.[7] Както споменахме още в началото, неговият родственик Яков Матакиев е бил активен участник в революционните борби до Освобождението и приятел с Васил Петлешков. Това е причината П. Матакиев да предложи батальонът да носи името на неговия кумир от детските му години.

На 6-7 септември в района на с. Добро поле - Кална (Югославия) се сформира най-голямата партизанска единица на НОВА - Първа софийска народоосвободителна дивизия с командир Славчо Трънски, политкомисар Здравко Георгиев, която след 9.IX.1944г. получава името Първа пехотна гвардейска дивизия. Личният състав е разделен на 3 бригади с командири Денчо Гюров-Знеполски, Боян Михнев и Евтим Рангелов. На 7 септември при тях пристига Здравко Георгиев и им нарежда да се съсредоточат към пътя Сурдулица - Трън. На 8 септември осъмват при с. Власина - Соколова махала и решават вечерта да нападнат с. Клисура, за да си отворят път към гр. Трън.

В гр. Трън Матакиев е назначен за дружинен командир и е представен за произвеждане в чин майор. Не става майор, а капитан, защото не е комунист (М.З. № 12/44 от 14.IX.1944г.). "Още тогава разбрах - пише той в автобиографията си -, колко са искрени отношенията между комунисти и земеделци. Не става въпрос за моето производство, защото аз въобще не съм имал намерение да ставам офицер... а и партизанин не станах за слава и почести, а защото бях убеден антифашист, вярващ в победата на една международна коалиция между Съветския съюз, Америка, Англия и Франция срещу фашистка Германия, Италия и Япония. В техния разгром фанатично вярвах, а реалните факти бяха на страната на демократичния съюз. Не бях преследван, мъчен и тормозен от фашистите, но мразех и сега мразя диктатурата и насилието и затова се свързах с партизаните, преминах към тях и се опитах с моите скромни сили да помогна за разгрома на фашизма и да спася от България онова, което още можеше да се спасява".[8]

Матакиев е назначен в Първи пех. полк. Веднага полкът е изпратен към границата в района на с. Неделище, а два дни по-късно - в гр. Брезник, където е назначен за домакин на полка. Междувременно полкът превзема гр. Власотинци и Матакиев получава заповед на 3 октомври да се яви там. През София - Пирот - Модра стена - с. Боляре пристига на 4 октомври в града. Същият ден полкът е разбит и отстъпва. Полк. Знеполски нарежда на Матакиев да организира изтеглянето на бойните и хранителни припаси. Задачата е изпълнена успешно и вечерта двамата последни се оттеглят от Власотинци в с. Боляре, където се е установил щабът на полка. На 5 октомври в щаба пристигат две коли с журналисти, един майор и двама полковници. Заедно тръгват на разузнаване към гр. Власотинци, но попадат на германска засада, в която загиват журналистът Владо Попнайденов и полковниците Митрев и Кръстев. Останалите 22-ма души (между тях са Трайчо Доброславски, Ангел Шишков, военният кореспондент Ташо Симеонов) са пленени. Първоначално се смята, че и Матакиев е загинал. За това свидетелствува писмото, изпратено от командира на I пехотен полк "Вл. Тричков" Денчо Знеполски и комисаря Борис Ташев до съпругата му, в което й съобщават, че Петър Матакиев е загинал "в упорит и жесток бой с немските бандити" при Власотинци.[9]

Пленниците са закарани първоначално в Лясковац, после в Нишки бани и накрая в калето на Ниш. При настъплението на българските военни части пленниците са поведени към Белград. Установяват се в с. Долна Тополница, където с помощта на местните власти успяват да избягат и стигат до един сръбски партизански лагер. Там намират още 100 души български войници от корпуса, избягали от германците и пленени от сръбските партизани. Със съдействието на коменданта Горски пленените войници са предадени на Матакиев, а на другия ден се представят в Пирот на ген. Кирил Станчев и на щаба на Втора българска армия. "Предполагам, че за това съм произведен майор и награден с орден" - пише Матакиев.[10] В състава на Първа пехотна гвардейска дивизия той участва в освобождаването на Куманово и Скопие (ноември 1944г.).

През м. март 1945г. Петър Матакиев напуска армията и се връща в Пазарджик. С това започва нов период в житейския му път. Като дългогодишен член на БЗНС, изявен антифашист и партизански командир той е избран за представител на БЗНС в околийския комитет на ОФ. Това е времето, когато задълбочаването на обществените промени в България и засилването на позициите на БРП(к) в управлението на страната създава напрежение в редовете на БЗНС. Особено се засилва недоволството от начина на провеждане на първите преобразования в страната и опитите на БРП(к) да се меси във вътрешнопартийния и организационен живот на БЗНС. Започналият процес на разцепление и организационно оформяне на опозиционните земеделски дружби в Пазарджишко става неудържим след конференцията-конгрес на БЗНС от 8-9.V.1945г. Освен градското и околийското настоятелство на БЗНС и земеделските представители в околийския комитет на ОФ не приемат решенията от 8-9 май. На 11 май в Пазарджик е свикана разширена конференция на 4-те отечественофронтовски партии с по 25 представители от всяка партия. На тази конференция земеделците Димитър Перничев, Петър Матакиев, Любен Боянов, Борис Шиков и Петър Дъбов заемат "ясно, последователно и твърдо геметовско становище по всички повдигнати въпроси".[11] На второто заседание, проведено на 16 май, е издаден позив към сдружените земеделци в околията да си изберат ръководства, които да работят за изпълнение на приетите резолюции на конференцията-конгрес.[12] Така се стига до извънредното събрание на градската земеделска дружба в Пазарджик, проведено на 30 май. Взето е и съответното решение: "След обстойно преценяване дейността на членовете на комитета на ОФ Димитър Перничев, Петър Матакиев и Иван Стайков се констатира, че като делегати на околийското събрание на 27 май взеха отрицателно становище и не признават станалата конференция на 8-9 май, не признават УС и ПП на Съюза. Досегашната им дейност като членове-представители на дружбата в Околийския ОФ комитет винаги се е движила по линията на геметовщината и в некоректни отношения с работниците". Затова, позовавайки се на т. 5 от резолюцията на съюзната конференция, на декларацията и на Окръжно № 20 на НК на ОФ ги отзовава от околийския комитет на ОФ като "отявлени геметовци".[13] На следващото заседание, проведено на 9.VI.1945г., последва и изключването им от редовете на градската дружба "завинаги".[14]

По-нататък дейността му като секретар на градската дружба на БЗНС-Н. Петков се следи от официалната власт "под лупа". Освен на политически и морални репресии, Матакиев става жертва и на жестока физическа разправа в навечерието на изборите за Велико народно събрание през 1946г.[15]

От 1948 до 1950г. партизанският командир о.з.подполковник Петър Матакиев осигурява прехраната на семейството си като работник в Държавни варници - гара Огняново, а след това - като каруцар в Преносно - превозна задруга в Пазарджик.

Умира на 28 февруари 1985г.

---

1. В. Независимост. Траурна притурка от 10 ноември 1921; в. Буря, бр. 10, 21 април 1924; **2.** Д-р Илия Матакиев (1872-1946) - завършил медицина в Нанси, Франция. Военен лекар по време на Балканската, Междусъюзническата и Първата световна война. 30 години главен лекар на Пазарджик, председател на читалище "Виделина", пръв уредник на читалищната музейна сбирка и пръв председател на археологическо дружество "Бесапара" в града; **3.** ДА - Пазарджик, ф. 1182, оп.1, а.е.1, л. 20-22; **4.** Пак там, л. 29; **5.** Пак там, а.е. 13, л. 1; **6.** Пак там, а.е.1, л. 30; **7.** Пак там, а.е.17, л.1; История на антифашистката борба в България 1939/1944. Т. 2, С., 1976, с. 168; **8.** ДА-Пазарджик, ф. 1182, оп.1, а.е.1, л. 36; **9.** Пак там, а.е. 25, л. 1; **10.** Пак там, а.е.1, л. 37; **11.** ДА-Пловдив, ф.61, оп.1, а.е.19, л. 44,45; **12.** ДА-Пазарджик, ф.616, оп.1, а.е.1, л. 1,2; **13.** Пак там, а.е. 3, л. 37; ЦДА, ф.75, оп.1, а.е. 337, л.2; **14.** ДА-Пазарджик, ф.616, оп.1, а.е.1, л. 38; **15.** В. Народно земеделско знаме, бр. 173, 31 октомври 1946.

ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА НА СТРАНИЦИТЕ НА ЯМБОЛСКИЯ ВЕСТНИК "ТРАКИЕЦ" (1939 - 1944)

Мария Иванова

Целта на настоящата статия е да поднесе един обстоен анализ на материалите, публикувани в ямболския вестник "Тракиец", свързани с участието на България във Втората световна война и развитието на бойните действия като цяло. Да се покаже как едно провинциално издание вижда и осмисля хода на най-големия военен конфликт в историята на човечеството.

Вестник "Тракиец" е седмичник за обществени, стопански и икономически въпроси. Ратува за всестранното издигане на Ямболския край. Помества исторически материали за града и околията, книгопис и много реклами и обяви. Националистически, на правителствени позиции.

Първият му брой излиза на 29. 07. 1923 г. От бр. 887 (1944 г.) променя името си на "Тунджанец", който е отпечатван до 10. 09. 1944 г. Главен редактор на в. "Тракиец" е Тотю Брънеков.[1]

Вестникът не подминава и проблемите на Втората световна война. Тази трудна задача е поверена на изтъкнатия софийски журналист Димитър Ризов.

Външната политика на България в междувоенния период традиционно е определяна като "изчаквателна".[2] С подписването на Солунското споразумение от юли 1938 г., се ликвидират част от военните клаузи на Ньойския договор. Ямболската общественост с радост посреща това събитие"... градът бе окичен със знамена, летяха аероплани, които разпръскваха печатни съобщения... Образува се факелно шествие. Вечерта до полунощ военна музика свири..." [3]

В навечерието на Втората световна война на 30. 09. 1938 г. Франция и Великобритания се съгласяват с германската анексия на Судетската област от Чехословакия. "На 29. м. м. четирима големи държавници, които бидоха наречени миротворци на света, решиха съдбата на Чехословакия... Дали светът ще бъде окончателно омиротворен или пък поделен между тия, това напълно зависи от Англия и Германия".[4]

На 01. 09. 1939 г. с германското нападение над Полша започва Втората световна война. Два дни по-късно Англия и Франция обявяват война на Германия. Реални военни действия така и не започват.

Вестник "Тракиец" разглежда въпроса за ограничеността на войната като следствие от бързите успехи на Германия в Полша и неутралитета на Италия.[5] Според Хитлер, след войната в Полша, война на запад е безмислена .[6] "Мирните" предложения на Райха са свързани с безусловно признаване на всичките му завоевания. Един от основните въпроси, който вълнува Д. Ризов в статиите му на страниците на в. "Тракиец" в края на 1939 г. и началото на 1940 г. е ще се разшири ли военният конфликт и колко ще е продължителен той? Той смята, че войната ще остане в границите на Западна Европа и за това трябва да "благодарим" на "миролюбивата" политика на Хитлер.

Вестникът твърди, че Германия не е нападателка в днешната война [7], това са Англия и Франция, на които се дължи продължителността на конфликта. "Германия подчерта, че няма намерение да разширява войната и да увлича която и да е държава в нея. Неутралитетът на Балканите бе важен за Германия и Италия"[8] .

На 30. 11. 1939 г. започва Финландско-съветската война, след като Финландия отхвърля съветските искания за военни бази. Ето какво е мнението на "Тракиец" за тази война. "Финландската история ще е също тъй поучителна, както и полската. Напразно ще очаква помощ от Франция и Англия" [9]. "Финландия сподели участта на Полша, която също отказа мирно разбирателство и претърпя катастрофа."[10] Ризов настоява на тезата си за "миротворческата" роля на Германия и Съветския съюз и за "справедливите" военни действия срещу техните съседи. В статиите му се прокрадва идеята за нерушимостта на съюза между Германия, Италия и СССР поради общите им геополитически интереси.

Според него на запад се решава не само вековната борба между Германия, Англия и Франция, но и устройството на Европа и света [11].

Светкавичният полски разгром и англо-френската пасивност създават условия за безпрепятствено концентриране на германските армии на Западния фронт. На 10. 05. 1940 г. започва продължителното подготвяне и широкомащабно настъпление на Германия на Запад. "Събитията на Запад се развиват с такава бързина, че докато до читателя достигне една новина, друга лети с още по-важно съдържание."[12] Убеждението на автора е, че всички, които подценяват силата на Германия, ще останат разочаровани. Следва капитулацията на Холандия и Белгия. "...капитулацията на Белгия и Холандия е от решаващо значение за развитието на войната на запад... към това трябва да се прибави завладяването от германците на френския бряг Ламанш."[13] На 10. 06. 1940 г. танковите съединения на Вермахта пресичат Сена и 4 дни по-късно влизат в Париж. Италия вече е обявила война на съюзниците и войските и настъпват по южното френско крайбрежие. "Победата на Германия е победа на Италия и обратно."[14] На 22 юни френското правителство подписва акта за безусловна капитулация. "И след капитулацията на Франция започва голямата борба срещу Англия от силите на оста Берлин-Рим, както на запад така и в Средиземно море и Африка."[15] Ризов говори, че атаката срещу Англия ще е предшествана от политически акт. Несъмнено става дума за сключването на Тристранния пакт между Германия, Италия и Япония за разделяне сферите на влияние.

Неуспешни са опитите на държавите от Оста да наложат контрол върху региона на Средиземноморието. Мнението на в. "Тракиец" е напълно противоположно. В него се отбелязва, че Германия и нейните съюзници водят успешни битки по суша въздух и вода. "... ръководството на събитията на войната се намират в ръцете на Хитлер и Мусолини."[16] "Германия е насочила ударите си върху сърцето на Британската империя - Лондон, а Италия към възела на империята - Суец."[17]

С избухването на Втората световна война българското правителство излиза с декларация за пълен неутралитет. Тази своя политика следва до неизбежното влизане в Тристранния пакт.

След завземането от СССР на Северна Буковина и Бесарабия (26. 06. 1940 г.), Унгария открито поставя въпроса за Трансилвания. В тези условия Берлин и Москва насърчават България да повдигне въпроса за Южна Добруджа. Водените преговори между България и Румъния приключват с Крайовската спогодба от 07. 09. 1940 г. Според нея Румъния връща на България Южна Добруджа в границите и от 1913 г. Ето как този политически акт е отразен във в. "Тракиец": "Търпеливата и мъдра политика на България даде първия резултат.... не остава никакво съмнение, че процесът на преустройство в Югоизточна Европа ще следва да се завърши цялостно..."[18] В същия брой се съобщава за тържеството на ямболци по този повод. В църквата "Св. Николай" е отслужен молебен, на пл. "Освобождение" околийският управител Бояджиев произнася реч, в която изтъква "значението на свободна Добруджа за народностното самочувствие на българина."[19]

От октомври 1940 г. Третият райх, съгласувано със своя съюзник Италия, започва да оказва силен натиск върху трите балкански държави: Румъния, Югославия и България за влизането им в Тристранния пакт .[20] "Народите от югоизтока имат интерес днес и за в бъдеще да уредят своите вътрешни и външни отношения, по начин и съобразено с духа на мирното преустройство и искрено сътрудничество със силите на Оста."[21] През 1939 г. Италия анексира Албания и от нейна територия готви агресия срещу съседна Гърция. От България е поискано да участва в агресията срещу Гърция, но цар Борис не се съгласява[22] .

На два пъти през октомври и ноември 1940 г. германската дипломация иска от България да влезе в Тристранния пакт. България устоява и на този натиск. След влизането на Румъния в пакта германските войски достигат до р. Дунав. Под силна заплаха от пряка германска агресия и при явните симптоми, че Югославия ще влезе в Тристранния пакт, в началото на 1941 г. цар Борис дава съгласието си за присъединяване на България към пакта. На 1. 03. 1941 г. във Виена министър- председателят Б. Филов подписва съответните документи за участието на страната във Втората световна война. В този момент мнозинството от българският народ смята, че съюзяването с такава могъща сила като Германия по това време ще улесни решаването на българския национален въпрос. Ето защо германските войски са посрещнати от българското население радушно. Това показва и вестникът "Не е тайна, че в България германските войски не са окупациони... Българският суверенитет съществува и най-малко това може да се разруши от германска страна."[23]

На 22. 06. 1941 г. Германия напада СССР. Ето как вижда войната на Изток в. "Тракиец": "... не е нищо друго освен едно продължение на борбата, която фашизмът в Италия и национализмът в Германия поведоха срещу комунистическата и марксическата революция... Всички прогресивни сили на Европа са обединени около тази борба и никога в историята не е имало една война с такива огромни размери и такова историческо значение..."[24] . Или войната срещу СССР се приема като борба с болшевизма .[25]

Във връзка с влизането на САЩ във войната, в брой от 21. 12. 1941 г. на в. "Тракиец" четем за решението на българското правителство да скъса дипломатическите отношения със САЩ и да обяви война на тях и Англия: "... министър-председателят Б. Филов ...в заключение заяви за една проява на солидарност, която трябва да бъде поставена в отношенията между държавите в Нова Европа."[26] В края на 1941 г. журналистът Ризов обобщава: "И борбата е голяма, най-голямата в историята. Победата е сигурно в ръцете на Германия, Италия и Япония, защото победата винаги принадлежи на силния, смелия, справедливия."[27]

Наред с действията в Тихия океан 1942 г. е време за активни операции в Северна Африка. В планирането на операциите от англо-американска страна превес получава стратегията на Чърчил за изтласкването на Оста от Африка и установяване на пълен контрол върху Средиземноморието. Тази стратегия е ускорена от лятното настъпление на Оста през 1942 г. Англичаните са изтласкани от Киренайка, превзет е стратегическия пункт Тобрук и се достига на стотина километра от Александрия - до Ел Аламейн. "Днес Оста разполага не само с базите на Италия, Сицилия и Додеканеза, но и с Гърция и гръцките острови."[28] "Известно е, че основният имперски път на Англия минава през Средиземно море, а Суец е невралгична точка на този път..."[29] "Английската флота претърпя тежки загуби и сега не е в състояние да предприеме офанзивни действия срещу Италия и срещу позициите на Оста в източното Средиземноморско море."[30]

В средата на 1942 г. Германия започва нова голяма лятна офанзива на Източния фронт. През есента се разгаря битката за Сталинград. Интересно е мнението на Ризов по отношение на тази битка. Той обвинява англичаните в лъжепропаганда за да скрият истината за войната. "Това е рефрен на болшевишките усилия, които се мъчат да представят борбата за Сталинград като победоносна отбрана... Сталинград ще падне, и то може би много скоро."[31]

Във вестника е отделено голямо внимание на въпроса за откриване на Втори фронт в Европа. "Сталин още от лятото на 1941 г. постави въпроса за воденето на войната в зависимост от откриването на Втория фронт..."[32] Авторът обобщава "че положението на СССР е много тежко и изходът на войната се поставя в зависимост от откриването на Втория фронт и от достатъчното съюзническо подпомагане."[33]

Проблемът за Втория фронт е поставен отново на дневен ред през пролетта на 1942 г. с оглед на очакваното лятно германско настъпление на руския фронт. "В англо-съветския договар от месец май т. г., който се сключи в резултат на преговорите между Молотов и Чърчил във Вашингтон, се доказва, че откриването на Втория фронт ще се проучи най-старателно..."[34]

Ризов обвинява Рузвелт за избухването на войната и разширяването ѝ до световни размери. "Рузвелт отдавна показа истинския образ на своята политика. Политиката на ръководителите на Англия и САЩ е: Щатите да бъдат арбитър на световния стопански обмен, а Англия да запази до колкото е възможно своето минало господство.... Ето къде се крие възелът на Втората световна война."[35]

В края на 1942 г. и началото на 1943 г. съюзниците от антихитлеристката коалиция осъществяват коренния прелом във Втората световна война. Неуспех претърпяват немските войски на Източния фронт, както и в Северна Африка. Но какво се пише във в."Тракиец" по този повод: "... напоследък се говори, че Германия едва ли не е изгубила вече войната... ние знаем една поговорка, която казва "Няма по-страшно от човек, решил да мре.", а германският народ отдавна е решил да умре, но да победи и ще победи!"[36] "До сега Сталин не успя да накара Рузвелт и Чърчил да се хвърлят в борбата на рискове, но те вършат всичко, което отговаря само на техните интереси... Европа няма интерес от тяхните военни и следвоенни цели. Единственото важно нещо за нея е тя да излезе от борбата единна и спасена, както от болшевизма, така и от гнева на империализма."[37]

На 10. 07. 1943 г. англо-американските войски извършват успешен десант на о. Сицилия. За разлика от немците, които "се бият доблестно, италианците се предават без бой."[38] На страниците на в. "Тракиец" битува мнението, че това са слухове на англо-американска пропаганда, която има за цел да създаде впечатление, че "италианският народ, вече уморен от войната, е против фашисткия режим и открито искал мир чрез капитулация."[39]

Вестникът не остава безучастен и към бомбардировките на англо-американците над българските градове. "На 14. 11. 1943 г. бяха бомбардирани жилищните квартали на София и нейните покрайнини... С какво военно средство България е засегнала Англия и Америка?... Каквото и да се говори за българското положение във войната, България е пасивна участничка в нея."[40] "Трябва да се изтъкне, че Англия със своите начини за воюване, обедини (разбирай настрои ги срещу себе си - б. м.) европейските народи и не се ползва сред тях със съчувствие."[41] Онова, което е сигурно според Ризов е, че войната на нерви ще продължи. "Четири години и половина английската пропаганда твърди, че Германия не ще бъде в състояние да води една продължителна война, особено след избухването на войната на изток.."[42]

Военнополитическата обстановка през втората половина на 1943 г. налага координиране на съюзническата стратегия на най-високо равнище. Московската конференция (19 - 30. 10. 1943 г.) на министрите на външните работи на САЩ, Англия и СССР подготвя първата среща на "тримата големи" в Техеран. В хода на Техеранската конференцията (18. 11 - 01. 12. 1943 г.) съветската делегация поставя въпроса за втория фронт. За Д. Ризов откриването на Втория фронт зависи само от империалистическите планове на САЩ и Англия и от изхода на бъдещите сражения.

Съветските предложения намират позитивно решение на конференцията. По този повод в разглеждания вестник пише: "Политиката на Англия и САЩ, както се очертава особено след конференцията в Техеран, е такава на най-груби компромиси с политиката на СССР."[43]

През 1944 г. двете най-значими стратегически обстоятелства във войната са руското лятно настъпление на Източния фронт и откриването на Втория фронт в Нормандия на 6 юни.

Интересно е мнението на Ризов, че съветската офанзива се дължи на "...прилагането на големия германски план за системно оттегляне и систематично нанасяне удари на съветските нападащи войски."[44]

За съжаление, запазеният последен брой на в. "Тунджанец" е от 2 юни 1944 г. и няма как да се покаже отношението му към края на Втората световна война.

В един от последните броеве Д. Ризов обобщава нашето бъдеще: "Днес се намираме в един момент, когато пак се решава нашата съдба. Само духът и вярата ще ни споят, като бъдем единодушни с задачите и целите на държавните ни дела."[45]

В заключение мога да обобщя, че ямболският в. "Тракиец" се опитва и до голяма степен успява да държи читателите си информирани за хода на световния военен конфликт. За съжаление авторът на статиите не успява да избегне типичната за повечето български печатни издания прогерманска позиция. Вследствие на това голяма част от материалите се превръщат в обикновена възхвала на германската мощ. Но трябва да се има предвид, че всички вестници и други средства за масово осведомяване са под строг правителствен контрол, който се дублира от цензурата на германците. Така цялата информация, която се публикува в България, всъщност представлява само официалното становище на Оста.[46]

---

1. Ямболски периодичен печат 1888 - 1990 (Ретроспективен библиографски указател) Я., 1993, с. 47; **2.** Тошкова , В. Присъединяването на България към Тристранния пакт. ИПр., 1969 г., № 4, с. 58 ; **3.** В. Тракиец, бр. 612, 13 февруари, 1938 г., с. 1; **4.** Пак там, бр. 653, 23 октомври, 1939 г., с. 3; **5.** Пак там, бр. 697, 17 септември, 1939 г., с. 1; **6.** Пак там, бр. 699, 1 октомври, 1939 г., с. 1; **7.** Пак там, бр. 704, 5 ноември, 1939г., с. 1; **8.** Пак там, бр. 707, 26 ноември, 1939г., с. 1; **9.** Пак там, бр. 713, 7 януари 1940 г., с. 1; **10.** Пак там, бр. 719, 25 февруари 1940 г., с. 1; **11.** Пак там, бр. 731, 19 май 1940 г., с. 1; **12.** Пак там, бр. 732, 26 май 1940 г., с. 1; **13.** Пак там, бр. 733, 2 юни 1940 г., с. 1; **14.** Пак там, бр . 734, 9 юни 1940 г . , с. 1; **15.** Пак там, бр. 737, 30 юни 1940 г., с. 1; **16.** Пак там, бр. 753, 27 октомври 1940 г ., с. 1-3 ; **17.** Пак там, бр. 748, 22 септември 1940 г., с. 1; **18.** Пак там, бр. 747, 15 септември 1940 г ., с. 1-2; **19.** Пак там; **20.** Тошкова, В. Присъединяването на България към Тристранния пакт. ИПр., 1969 г., № 4, с. 56; **21.** В. Тракиец, бр. 751, 13 октомври 1940 г. с. 1; **22.** Тошкова, В. България - своенравният съюзник на Третия райх, С, 1992 г., с. 11; **23.** В. Тракиец, бр. 771, 30 март 1941 г., с. 1; **24.** Пак там, бр. 781, 10 август 1941 г., с. 1; **25.** Пак там, бр. 798, 1 януари 1942 г., с. 1; **26.** Пак там, бр. 797, 21 декември 1941 г., с. 1; **27.** Пак там; **28.** Пак там, бр. 809, 7 юни 1942 г., с. 1-2 ; **29.** Пак там, бр. 815, 28 август 1942 г., с. 2; **30.** Пак там, бр. 817, 13 септември 1942 г., с. 1-2; **31.** Пак там, бр. 818, 27 септември 1942 г., с. 1; **32.** Пак там, бр. 820, 11 октомври 1942 г., с. 1-2; **33.** Пак там; **34.** Пак там; **35.** Пак там, бр. 844, 18 април 1943 г., с. 1-3; **36.** Пак там, бр. 849, 30 май 1943 г., с.1; **37.** Пак там, бр. 852, 20 юни 1943 г., с. 1; **38.** Митев, Й., Узунов, Ф. Политическа история на Западна Европа и САЩ (1918 - 1945), В. Т., 1994 г., с. 196; **39.** В. Тракиец, бр. 855, 18 юли 1943 г., с. 1; **40.** Пак там, бр. 870, 21 ноември 1943 г., с. 1; **41.** Пак там, бр. 872, 5 декември 1943 г., с. 1-2; **42.** Пак там, бр. 873, 12 декември 1943 г., с. 2; **43.** Пак там, бр. 874, 19 декември 1943 г., с. 1; **44.** Пак там, бр. 876, 6 януари 1944 г., с. -4; **45.** Пак там, бр. 885, 7 април 1944 г., с. 1; **46.** Тошкова, В. България - своенравният съюзник на Третия райх, С., 1992 г., с. 91.

СЪЗДАВАНЕ И ДЕЙНОСТ НА ТРЕТА ЖАНДАРМЕРИЙСКА ДРУЖИНА В БУРГАС, СПОРЕД ДОКУМЕНТИТЕ В ТД "ДЪРЖАВЕН АРХИВ"

Иванка Попстанчева

1944 г. е предпоследната година от бойните действия на Втората световна война. Германия губи позициите си по всички фронтове и най-вече на Източния фронт. България, като неин верен съюзник, е изправена пред силни външни и вътрешни врагове. Полицията не е в състояние да овладее вътрешните безредици, затова възниква нужда от силна жандармерия. Приет е Закон за Държавната жандармерия (ДВ, бр. 39/2 февруари 1944 г.). Формирана е Държавна жандармерия с командване, строеви щаб и интендантство в София и 12 жандармерийски дружини - 9 в старите и 3 в новоосвободените предели на страната.

Сред документите на фонда на Околийското управление - Бургас, /Ф 77 К/ се оказа и част от архива на Трета жандармерийска дружина - Бургас. Запазени са заповедите по създаването, структурата, списъци на личния състав, наредби и заповеди по дейността ѝ, които случайно не са открити от Народната милиция - Бургас през 1980 г., когато от Държавен архив - Бургас са иззети много документи по личния състав и действията на полицията.

В Правилника за организирането на Държавната жандармерия е конкретизирано, че тя е военна организация, подчинена на МВРНЗ и на командира на жандармерията - полковник Димитров, по-късно - генерал-майор.[1]

Тя е "вътрешна" войска на държавата, постоянно "мобилизирана" дивизия, с определени бойни задачи "за затвърдяване границите и спокойствието на обединена България".

Съгласно Заповед № 2 от 1 март 1944 г. на командира на Държавната жандармерия полковник Димитров в Бургас се формира Трета жандармерийска дружина със следната структура:

1. Щаб на дружината с домакинство
2. Три пехотни роти
3. Една моторно-преносима рота
4. Един конен ескадрон
5. Един тежкокартечен взвод
6. Един минохвъргачен взвод[2]

Фактически организирането на Трета жандармерийска дружина започва неофициално от 10 февруари 1944 г. Тя остава на гарнизон в Бургас, като Щабът на дружината е настанен в Еврейското училище; трите пехотни роти, тежкокартечният, минохвъргачният и домакинският взводове - в училище "Любен Каравелов", моторно-преносимата рота - на ул. "Княгиня Райна" 11, (т.е. до щаба) и конният ескадрон - на ул. "Дебелт" № 9.[3]

Действащите офицери в жандармерията са "нейният скелет и душа. Те са поставени начело на жандармерийската дружина, за да оправдаят напълно доверието на държавата и върховното командване."

За запасните офицери, постъпващи в жандармерията, важат правилата както във войската. Те служат до пенсионирането си и за осемгодишна служба получават шест месечни брутни заплати.

Началникът на гарнизона в Бургас не може да възлага бойни задачи, да иска караул и др., защото жандармерийската дружина е подчинена направо на командира на жандармерията, "с когото е в постоянна права връзка".[4]

Командният състав на дружината е разпределен така:

Щаб на дружината с командир - капитан Асен Христов Русев; домакин - поручик Моско Георгиев Топалов; адютант - подпоручик Григор Петков Дринев; завеждащ прехраната - подпоручик Любен Димов Фотев, командир на домакинския взвод - подпоручик Деян Стефанов Тухчиев. Към щаба са и служба - Разузнаване и Радиоотделение.

Първа пехотна рота с командир - подпоручик Стефан Стефанов Попкръстев и трима взводни командири.

Втора пехотна рота с командир - подпоручик Никола Ламбов Димов и трима взводни командири;

Трета пехотна рота с командир - подпоручик Георги Георгиев Аврамов и трима взводни командири;

Тежкокартечен взвод с взводен командир - подпоручик Асен Василев Захариев;

Минохвъргачен взвод с взводен командир - подпоручик Методи Пенчев Петков;

Моторно-преносима рота с командир - поручик Цветан Стефанов Опров и двама взводни командири;

Конен ескадрон с командир - подпоручик Димитър Цветанов Койчев и двама взводни командири.[5]

Общата численост на жандармерийската дружина е: 1 дружинен командир, 7 ротни командири, 18 взводни командири, 33 чиновници, в т.ч. 10 разузнавачи, 7 фелдфебели, 29 взводни подофицери, 60 командири на отделения, 507 жандармеристи, разпределени така: 31 към щаба, по 102 в трите пехотни роти, 23 в тежкокартечния взвод, 63 в моторно-преносимата рота и 66 - в конния ескадрон или всичко 660 офицери, подофицери, жандармеристи и т.н. [6]

По-голямата част от тях, както и моторно-преносимата рота и конният ескадрон, преминават направо от полицията в жандармерията. Към жандармерийската дружина се числят следните превозни средства: две командирски коли, 10 товарни коли, 15 мотоциклета с кош, 18 мотоциклета без кош, 84 ездови коне, 6 товарни коне към трети конен взвод, 46 впрегатни коне, или всичко 136 коня с 21 двуконни коли, 1 файтон и 2 двуколки.

Въоръжени са с: 487 карабини, 99 обикновени пистолети, 54 картечни пистолети, 39 леки картечници, 3 тежки картечници, 2 минохвъргачки, 75 саби. Боеприпасите съответно са достатъчно, между другото има 100 мини, 270 бомби, 1350 сигнални ракети, 38 бинокъла, 4 радиостанции, носими и возими окопни сечива и т.н.[7]

Най-непосредствената задача пред Бургаската жандармерийска дружина е бързата, активна подготовка на войниците за безупречно боравене с оръжието, бойните машини и техника, за да са готови за всякакви действия за прочистване на Югоизточна България от "вътрешните врагове - предателите и безотечествениците, чужди платени оръдия".[8]

По случай 6 май - бойният празник на българската войска, командирът на Държавната жандармерия генерал-майор Димитров поздравява своите дружини със заповед № 14 от 9 май 1944 г., където е казано:

"Този ден завари дружините в бойни действия и чиновете им имат възможност да покажат на дело, че българската храброст и победи - това ценно качество и добродетел, не им липсва с вяра в българската правда и свещени идеали, с вяра в победата и с предана и всеотдайна служба на Царя и Родината, да посрещнем и изпратим първия за нас боен празник".[9]

За седемте месеца на своето съществуване на няколко пъти е допълван личният състав на дружината с полицаи, преминаващи в жандармерията, и със запасни офицери и войници. Списъците им съдържат стотици имена на новопостъпили в жандармерията от цялата страна. Зачислени са им нови пушки, картечници, минохвъргачки, мотоциклети, велосипеди, коне и др.[10]

На 26 март 1944 г. Бургаската жандармерийска дружина полага клетва за вярност на Н. В. Симеон II - цар на българите.[11]

В заповед на командира на дружината капитан Русев от 2 май четем, "... упоменатите по-долу чинове, заминали по преследване на нелегални в с. Горица, Поморийско да се показват в командировка, като им се требват порционни пари в двоен размер".

Следва списък с имената на първа и втора рота, моторно- преносимата рота, тежкокартечния взвод и минохвъргачния взвод - 110 жандармеристи, тежковъоръжени, част от тях моторизирани, които на 1, 2, 6, 7 и 22 април прочистват Поморийския район от нелегални. През април жандармерията преследва нелегални и в с. Скалица, Ямболско.[12]

В заповед на капитан Русев от 26 юни 1944 г. четем "На чиновете от трета пехотна рота: подоф. Маньо Велев Радославов, канд. подоф. Васил Димитров Атанасов и Спас Добрев Ганев - за гдето при обиск в къщата на нелегалния Койчо Георгиев Коев от с. Скалица, Ямболско откриват същия и го ликвидират, без да му дадат възможност да действа с оръжие ... разрешавам им по 10 дни домашен отпуск, считано от 9 май т.г. ..."[13] Следват изредени /от 7 до 31 май 1944 г./, командирът на моторно преносимата рота поручик Цветан Опров, изпратен в акция по преследването на нелегални в с. Дюлино, Варненско и в с. Руен, Айтоско, като през това време пътува и до Котел и Сливен, командирът на втора пехотна рота подпоручик Никола Л. Димов участва в преследването на нелегални в с. Дюлино, Варненско и с. Градец, Котелско. На 17 май 1944 г. командирът на първа пехотна рота Кръстьо Ст. Петров, както и взводните командири, участват в преследването на нелагални при с. Добра поляна, Варненско.[14]

Действията на Бургаската жандармерийска дружина по преследването и ликвидирането на нелегални покриват териториите на Бургаски, Сливенски, Ямболски и част от Варненски окръзи.

В запазените заповеди подробно са изредени всички чинове - от офицери, подофицери до обикновените жандармеристи, пехотните роти, моторизираната рота, конния ескадрон, от кога до кога и къде са командировани да прочистват района от нелегални.

На 20 август 1944 г. капитан Русев, в своя заповед съобщава, че се е завърнал от с. Градец, където оглавява дружината "... в предприетата акция срещу нелегалните в Стидовския балкан"[15], а на 22 август майор Ничев заминава за с. Бероново, Котелско, да поеме командването на дружината в предприетата акция срещу нелегалните.[16]

За отлична и усърдна служба при избиването на партизани и ятаци от селата Дюлино и Добра поляна, Варненско, Каблешково, Горица, Казичане, Поморийско, от с. Руен и от Айтос, Котел, Сливен и Ямбол, със заповед от 17 юли 1944 г. на командира на Държавната жандармерия - генерал-майор Димитров, са повишени 13 човека от трета жандармерийска дружина в чин подофицер.[17]

Бургаската жандармерийска дружина прочиства и самия Бургас. В тази насока особена роля играят разузнавачите, които имат добре изградена агентурна мрежа. Особен успех за жандармерията е големият провал на Първомайската позивна акция, арестуването на двадесет и двама ремсисти. Разпитите води Костадин (Косьо) Владев - началник на разузнавателното отделение, подпомаган от разузнавачите Чушкин, Плочев и други.[18] В резултат на изтезанията при разпитите на 7 май умира секретарят на ОК на РМС в Бургас Щерю Воденичаров.[19]

На 2 юли край с. Топчийско жандармерията разстрелва 23 души партизани от отряд "Народен юмрук".[20]

На 2 септември 1944 г. новосъставеното правителство на Константин Муравиев на първото си заседание решава да разпусне жандармерията, като "изпълнила своето предназначение". Фактически обаче до 9 септември 1944 г. тя не е разпусната и продължава дейността си.[21]

---

1. ТД "Държавен архив" - Бургас, Ф 77 К, Околийско управление - Бургас, оп. 2, а.е. 10, л. 20; **2.** пак там, л. 79; **3.** пак там, л. 50; **4.** пак там, л. 20, 21; **5.** пак там, л. 80; **6.** пак там, л. 17, 18, 34 - 38, 82 - 91; **7.** пак там, л. 19 ; **8.** пак там, л. 27, 80, 81; **9.** пак там, л. 27; **10.** пак там, л. 57 - 78, 98, 99 ; **11.** пак там, л. 55, 92 - 97; **12.** пак там, л. 103 - 105; **13.** пак там, л. 112; **14.** пак там, л. 113 - 118, 120 - 129; **15.** пак там, л. 140 ; **16.** пак там, л. 139; **17.** пак там, л. 29; **18.** Терзиев Петко: "Спомени за участието ми в антифашистката борба и Отечествената война", С. 2003 г., л. 85; **19.** пак там, л. 89, 94, 95; **20.** пак там, л. 104; **21.** пак там, л. 105.

БЪЛГАРО - СЪВЕТСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ В ПЪРВИТЕ ГОДИНИ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА И ОТРАЖЕНИЕТО ИМ В СЛИВЕН И СЛИВЕНСКИЯ КРАЙ

/ септември 1939 г. - март 1941 г. /

Стоянка Георгиева

Целта на настоящия материал е въз основа на документи, спомени и периодичен печат да се изясни отражението на българо - съветските отношения в Сливен и Сливенския край в периода от започване на Втората световна война до 1 март 1941 г., когато България се включва във войната на страната на Тристранния пакт.

В началото на Втората световна война българо - съветските отношения навлизат в нов период. Настъпва подобряване на културните, стопанските и политическите връзки между България и Съветския съюз. Основна причина за това е сключването на германо - съветския пакт от 23 август 1939 г. Съветският съюз използва добрите си отношения с Германия и запазването на мира на Балканите, за да поддържа тесни контакти с България. Те трябва да попречат на сътрудничеството на България с Германия и Италия в зона, имаща за него геостратегическо важно значение.[1] След подписването на германо - съветския пакт българското правителство също разширява връзките си със съветската страна.

За културното и стопанското сътрудничество между България и Съветския съюз допринася дейността на създадените в страната българо-съветски дружества. Инициативата за основаване на българо-съветско дружество в Сливен се подема през есента на 1939 г., а няколко месеца по - късно се получава разрешение за свикване на учредителното събрание. То се провежда на 31 март 1940 г., на него присъстват 148 души.[2]

В управителния съвет на българо - съветското дружество в Сливен влизат граждани предимно от средата на трудовата интелигенция. Председател на дружеството е д - р Йордан Карамалаков, страстен русофил, завършил медицина в Русия. В политическо отношение членовете на управителния съвет са социалдемократи, комунисти и безпартийни. Повече от половината от 148 - те учредители са работници и занаятчии. Останалите са известни интелигенти, адвокати, доктори, художници, учители. По политическа принадлежност учредителите на българо - съветското дружество са членове на БРП, БСДП, БЗНС "Ал. Стамболийски", но масата от членовете са безпартийни приятели на Съветската страна.[3]

През следващите месеци численият състав на дружеството бързо се увеличава. През април и май 1940 г. са подадени 594 заявления на желаещи от Сливен и околията да станат членове на дружеството.[4] За кратко време те нарастват на 3000 човека.[5] За неговото разрастване активно работят дейци на Работническата партия, което се дължи най - вече на опита им да проникват в масовите организации. "Комунистите, се отбелязва в полицейските документи, проявяват голяма дейност за записване членовете на дружеството, те се стремят напълно да го овладеят".[6] През 1940 г. се основават българо - съветски дружества и в селата Голямо Шивачево, Струпец, Джиново, Блатец, Драгоданово, Жельо войвода, Сотиря, Тополчане, Горно Александрово.[7]

Българо - съветското дружество в Сливен чрез съветската легация в София и ВОКС /Всесъюзно дружество за културни връзки с чужбина / се абонира за вестниците "Правда", "Известия", "Литературная газета", "Учителская газета", закупува 300 тома съветска литература. То организира публично сказки, срещи, представления на съветски пиеси, работи за уреждане на съветска селскостопанска изложба в града.[8] Крупна проява на дружеството е Лермонтовото утро, организирано на 5 май 1940 г. За участие в него пристигат видните писатели, борци за мир и сътрудничество със Съветската страна Людмил Стоянов и Мария Грубешлиева. По този повод в града гостува секретарят на съветската легация Степан Кирсанов заедно със съпругата си. Същият ден в голямата читалня на читалище "Зора" се открива Лермонтова изложба. Със снимки и документи, предоставени от института по литература към Академията на науките на СССР, се разкрива живота и творчеството на великия руски поет.[9] Изблик на топли и сърдечни чувства към съветските гости, сливенци показват на Лермонтовото тържество и по време на разходките на Степан Кирсанов и съпругата му по главните улици на града и в градската градина.[10]

Пропагандата на успехите на Съветската страна и на съветската култура през следващите месеци придобива по - планомерен и целенасочен характер. Мосфилко установява пряка връзка с ВОКС и развива голяма дейност, прожектирайки съветски филми. Кино "Балкан" в Сливен през есента на 1940 г. закупува около 50 съветски пропагандни филма, а кино "Зора"- 10 художествени.[11] Прожекциите масово се посещават не само от сливенските граждани, но и от големи групи селяни от околията. Младите хора подемат съветските песни преди да напуснат киносалона. Под въздействието на съветските филми в селата започват да се изпълняват руски песни на публични места. Характерен е случаят със село Струпец. Тук селяните и кметът показват привързаността си към Русия, като пеят песни за нейната мощ на площада на хорото. Заради тези му прояви селището получава прозвището "Малката Русийка".[12]

За популяризиране на съветската култура сред сливенските граждани допринася и представянето на съветски пиеси в Сливен. В края на 1940 г. Пловдивският областен театър, Бургаският общински театър и театър "Нов свят" гостуват в града със съветските пиеси: "Черния хляб" от Александър Островски, "Нов живот" от Игнатий Потапенко, "Бялата калугерка" от Немирович - Данченко и др.[13] На 5 декември с.г. Пловдивският областен театър, под ръководството на Георги Костов, за първи път в България на сливенска сцена представя комедията "Простото момиче" от съветския писател Василий Шкваргин.[14] Представленията масово се посещават от работниците в града и се превръщат в седмични празници на българо - съветската дружба.

Още през 1939 г. се увеличава броят на политически дейци, ръководители на предприятия и народни представители, които посещават Съветската страна. Същата година деецът на БЗНС "Александър Стамболийски" Деньо Георгиев, народен представител от Сливенска околия, заминава за Съветския съюз, включен е в парламентарна делегация, ръководена от първия подпредседател на Народното събрание Георги Марков. На 7 август 1939 г. делегацията пристига в Москва. Тук парламентаристите се срещат с видни съветски ръководители, които проявяват голям интерес към България. На 10 август с.г. те са приети в Кремъл от председателя на Совнаркома и народен комисар на външните работи на СССР В. Молотов. С него те обсъждат важни външно - политически въпроси и разговорът им "придобива характер на българо - съветско политическо съвещание".[15] В Москва Деньо Георгиев и другите парламентаристи разглеждат Всесъюзната земеделско - стопанска изложба, пътуват по канала Москва - Волга, посещават Ленинград. Завръщайки се в България, сливенският народен представител подготвя статия, в която отразява впечатленията си от съветската страна, но вестниците отказват да я публикуват.[16]

През август 1940 г. с помощта на книжарница "Руска книга" бившият народен представител, член на Работническата партия, секретар на българо - съветското дружество в Сливен Иван Бояджиев също пребивава в съветската страна. Двадесет дни е в Москва, а останалото време в Одеса и Ленинград. Той придобива широка представа за завоеванията на съветската държава. На 14 септември с.г. Иван Бояджиев се завръща в Сливен и широко пропагандира напредъка на Съветска Русия. Публикува статии в местния вестник "Изток", във в."Заря" и сп."Правна мисъл". Осигурява много съветски книги и грамофонни плочи на българо - съветското дружество.[17]

Значителен е приносът на сливенския местен печат през този период за пропагандиране на културните и стопанските връзки между България и Съветския съюз. В тази насока силно е въздействието на седмичния вестник "Изток". Негов стопанин - редактор е адвокатът Георги Арнаудов, бивш сливенски околийски управител / след 19 май 1934 г./, привърженик на политическия кръг "Звено". Сътрудници на вестника са звенари, комунисти, земеделци от БЗНС "Александър Стамболийски" и безпартийни прогресивни общественици. В края на декември 1939 г. адвокатът - комунист Васил Захариев на страниците на вестника пише статия за значението на сключената на 11 декември 1939 г. в София въздухоплавателна конвенция между България и СССР.[18] След подписването в Москва на 5 януари 1940 г. на договора за търговия и корабоплаване между България и Съветския съюз Георги Арнаудов публикува уводна статия в същия вестник на тема: "Търговските отношения между България и Съветския съюз". В нея той изтъква материалните изгоди на народното ни стопанство от търговските връзки със Съветската страна.[19] Една година по - късно в уводната статия "Търговските ни отношения със СССР" Арнаудов дава положителна оценка на търговските ни връзки със Съветската страна през 1940 г.[20]

Чрез поредица от преводни статии от руски автори споменатият вестник запознава сливенските граждани и селяни от околията с живота в Съветския съюз : програмата на третата петилетка, проблемите на електрификацията, премахване на противоположността между града и селото, жилищното строителство, библиотечното дело и др.[21] От специалната кореспонденция "Текстилният комбинат в Ташкент" сливенци научават как е организирана текстилната индустрия в Узбекската съветска република. Редакцията отбелязва, че статията представлява интерес особено за нашия град като най - голям текстилен център в България.[22] По случай 60 години от рождението на Йосиф Висарионович Сталин Арнаудов пише статия за него. Славата и популярността на Сталин авторът сравнява с тази на Петър Велики.[23]

Вестникът пропагандира успехите на руската и съветската култура. Той отразява голямото Лермонтово тържество, което се организира в столичната зала "България" и Лермонтовите утра и вечери в Сливен по случай 125-годишнината от рождението на великия руски поет.[24] В края на март 1940 г. в бр. 263 във вестника са отделени две страници, посветени на големия руски артист, депутат и орденоносец Василий Иванович Качалов, по случай неговата 65-годишнина и 40-годишната му театрална дейност. За юбиляра статии пишат сливенецът Стефан Киров, негов ученик, Николай Осипович Масалитинов, режисьор на Народния театър и артистът Георги Стаматов.[25] Поместени са статии за Александър Пушкин и музиката на Леонид Паспалеев, за творчествата на Пьотър Илич Чайковски от заслужилия артист Стефан Македонски, за всички по - важни прояви на българо - съветското дружество в Сливен.[26]

Друг вестник, който по това време излиза в Сливен, е вестник "Правда". Негов редактор е Иван Димитров, безпартиен, един от учредителите на българо - съветското дружество в града. Споменатият вестник, за разлика от в."Изток", запознава читателите си предимно с културните постижения на Съветската страна. Той призовава сливенци да се заемат с изучаването на руски език, поставя и въпроса за откриване на курсове по руски език към читалище "Зора". На страниците на вестника е отделено място за нови съветски филми, които се прожектират в кино "Балкан"[27]. Сътрудниците му информират и за съветските пиеси, които са поставени в Сливен.[28] С отделни статии е отразена подетата инициатива през есента на 1939 г. в Сливен от прогресивни общественици за създаване на българо - съветско дружество в града и самото му учредяване на 31 март 1940 г.[29]

Добрите отношения между СССР и България по това време се усещат в областта на културните прояви, организирани от читалищата в България, между които е и читалище "Зора" в Сливен. На 17 ноември 1939 г. във връзка със 125-годишнината от рождението на великия руски поет Михаил Юревич Лермонтов народният университет към читалище "Зора" организира литературна вечер. Тя се осъществява с участието на големия български артист и страстен русофил сливенеца Стефан Киров, който по това време живее в града, музиканта Мишо Тодоров, артистите от приказния театър в Сливен Георги Костичков, Мария Костичкова, Илия Стоянов, Емилия Георгиева и др. Сказка за живота и творчеството на големия поет изнася адвокатът Иван Найденов. Вечерта има голям успех "в стил и мярка на културен град", затова се налага да се повтори отново след една седмица.[30]

В началото на 1940 г. за запознаване на сливенската общественост с живота и творчеството на Максим Горки народният университет към читалище "Зора", ръководен от Стела Русчева, организира серия от сказки в кварталните читалища. На 20 февруари адвокатът Иван Найденов в читалище "Светлина" - квартал "Даме Груев", изнася сказка на тема: "Максим Горки и неговото творчество". Същата лекция на 29 февруари се организира и в читалище "Единство" в квартал "Ново село". Лекцията на Иван Найденов се слуша от сливенските граждани и в петте други новоосновани квартални читалища.[31]

Сливенското народно читалище "Зора" и ямболското "Съгласие" в началото на м.април 1940 г. провеждат в Ямбол Лермонтова вечер, в която участват артисти от приказния театър в Сливен. Тази обща проява се приветствува от сливенския вестник "Изток" и от ямболския "Тракиец". И двата вестника са на мнение, че общите инициативи са отлично средство за културно сътрудничество "вместо дребнавите заяждания на людите от двата града".[32]

На 25 ноември 1940 г. в България изненадващо пристига Аркадий Соболев, генерален секретар на Народния комисариат на външните работи на СССР. От името на съветското правителство той предлага на българския министър - председател и на цар Борис да сключат пакт за взаимопомощ със СССР. Съветското предложение е отхвърлено от правителството и настройва всички десни политически партии срещу Съветския съюз. Те се страхуват от "болшевизация" и "съветизация" на страната, тъй като примерът "със сключване на съюзи за взаимопомощ с прибалтийските страни е съвсем пресен".[33] В тази напрегната ситуация БРП дава указания за организиране на мощна акция в подкрепа на съветското предложение. Инициативата в Сливен за подкрепа на договора се подема от БРП, РМС и българо - съветското дружество. По партийни райони работят конкретно натоварени хора.[34]

Хиляди подписи са събрани под изложенията до Народното събрание, в текстилните предприятия в Сливен и в кварталите на града. Съветското предложение е четено на масови работнически събрания във фабриките "Андонов - Михайлов", "Георги Стефанов", "Илия Калов", "Мерино" и др. Лозунги за мир, неутралитет и пакт със СССР се издигат и по време на краткотрайните стачки на текстилците от тези фабрики.[35] Телеграми изпращат група адвокати от Сливен, служители от частни предприятия в града, група граждани от Сливен и др.[36] В условията на широк подем на Соболевата акция са и броженията на мобилизираните войници и офицери от 11 - ти сливенски пехотен полк. Те са изпратени на границата с Турция, във връзка с напрегнатите българо - турски отношения и протестират срещу дългото им задържане. В началото на декември близките на мобилизираните в Сливен изпращат изложение до председателя на Министерския съвет, подписано от 253 души.[37] Въпреки арестите и репресиите, в средата на януари 1941 г., след речта в Сливен на председателя на Народното събрание Никола Логофетов[38], продължават да се разпространяват ръкописи. В тях "се оспорва отказа на правителството да се сключи пакт със Съветския съюз" и сливенските граждани се призовават твърдо да се борят за подписване на пакта.[39] За отзвука на Соболевата акция в Сливен в доклад на сливенския околийски началник се отбелязва : "Акцията постигна целта си. Разбуди много затихнали чувства и страсти, твърде много окуражи комунистите... В по - простите среди едва ли не се фиксира и датата, че вече България ставала съветска. В "Комлука" при един бакалин жени при покупка са казвали: "Аман вече от това нямане, веднъж да се сключи пакт с Русия, тогава ще се оправим".[40]

Активна дейност в това отношение развива РП в селата Голямо Шивачево, Жельо войвода, Кермен, Твърдица, Горно Александрово, Джиново, Сотиря. Мобилизирани са младежи, които пишат позиви на ръка, а тези, които имат пишещи машини, по цели нощи ги печатат. В Голямо Шивачево се стига до куриозни моменти младежи да влизат в полицейските участъци за подписи.[41] Всички миньори от Балканския минен басейн се подписват под искането за договор със СССР.[42] Изпратени са телеграми до министър - председателя и до председателя на Народното събрание от селяните от Голямо Шивачево[43], Сотиря[44], Боров дол[45], и др.

Широко разгърналата се акция в подкрепа на предложението на Соболев довежда до обтягане на отношенията между София и Москва. Българските власти са недоволни от опитите на Съветска Русия да се намесва във вътрешните работи на България. Още от декември 1940 г. те вземат мерки за ограничаване, а по - късно и за спиране дейността на всички институти, свързани със съветската легация. Полицията осуетява уреждането на съветска селскостопанска изложба в Сливен, въпреки че от българо - съветското дружество са набавени необходимите експонати, таблици и схеми. Тя се аргументира с това, че дружеството няма утвърден устав от властите .[46] На 12 януари 1941 г. в Сливен пристига председателят на Народното събрание Никола Логофетов, свиква дружественото ръководство в общината и заявява, че по нареждане на правителството българо - съветското дружество се разтурва.[47] Разпространителите на позиви в полза на пакта със СССР са заловени и интернирани. В Голямо Шивачево всички членове на районния комитет на РП са въдворени в град Исперих Омуртагска околия, изселени са работници от текстилните фабрики в Сливен.[48]

Влошаването на отношенията между България и СССР смущава някои членове и съмишленици на БРП в Сливенския край. Характерен е случаят с Иван Василев от Голямо Шивачево, който пише писмо до свой близък приятел, организирал акцията в този район. От писмото става ясно, че Василев се безпокои от факта, че съветското предложение така широко се е популяризирало. Той настойчиво пита: "Извършена ли е някаква грешка с популяризиране на съветското предложение за пакт с България?".[49] Редовият член на РП има основание за тревога, виждайки последствията от акцията. Той и неговите съмишленици по това време не знаят, че съветските ръководители Сталин и Молотов оценяват като грешка дадените от Георги Димитров на БКП указания за организиране в България на широка агитация в подкрепа на предложението на Соболев.[50]

От всичко казано до тук става ясно, че в началото на Втората световна война, след подписването на съветско - германския пакт, България пренебрегва политическите и идеологически противоречия със Съветския съюз и се сближава с нея. Съветското правителство в този благоприятен момент до ноември 1940 г. разгръща ефикасна пропаганда и разширява стопанските и културните връзки с България. В Сливен и околията приятели на Съветската страна не пропускат да отбележат всички по - важни събития във взаимоотношенията между България и Съветския съюз. Под различни форми те засилват своята дейност за пропагандиране успехите на Съветска Русия, убедени са в градивните дела на съветските народи като пример за по - добро бъдеще. Този период в историческата литература се характеризира като"златен период" в българо - съветските отношения. С пристигането на генералния секретар на Народния комисариат на външните работи на СССР Аркадий Соболев в България и с предложението му за сключване на пакт за взаимопомощ, без знанието и съгласието на Германия, свършва "златният период" в отношенията между България и СССР.[51]

1.Ревякина,Л. Българо-съветските отношения 1935 - 1940 г.- Истор.пр.,2001, 1-2,с.51; **2.**ДА / Сливен/ , ф.138, оп. 1, а.е. 59, л.1; **3.**Пак там; **4.**ДА /Сливен/, ф.138, оп.1, а.е. 62; Гацова,А. Българо-съветското дружество в Сливен. - Сливенско дело, №.39, 3 април 1969; **5.**ДА /Бургас/, ф. 4к, оп. 1, а.е.2115; АМВР, об.д.15641,л.91; **6.**АМВР, об.д.15641, л.91; **7.**Пътища на дружбата.Сливен,1977,с.8; АМВР, об.д.15641, л.6 Според източници от мемоарен характер първото българо-съветско дружество в Сливенска околия се създава през 1935 г. в с.Жельо войвода. Негови учредители са Тодор Маргенов и Кондю Маронов.Председател на дружеството е Петко Митев Русев, убит през 1944 г. Станева,Н. Някои мисли и факти за първите българо - съветски дружества.-В сб.Летопис на дружбата. т.1,С.1969.; Колев,К. Българо- съветското дружество в Сливен 1940-1946 г.- Известия на държавните архиви, кн.34,С.1976, с.143; **8**. ДА /Сливен/, Спомени № 1171,л.21; Манолов,Р.Първи стъпки.Сливенско дело, №.5, 12 ян.1974; **9.**АМВР, об.д.15641,л. 87; Изток/Сливен/, № 270, 12 май 1940; **10.**Пътища на дружбата, с.9; **11**. АМВР, об.д.15641,л.99; Изток /Сливен/, № 285, 20 окт.1940; **12**. ДА /Сливен/, Спомени № 328; **13.** Правда / Сливен/,№ 967,13 окт.1940.;Пак там, № 969, 27 окт.1940; **14**. Пак там, № 974, 8 дек.1940; **15.**Спасов.Л. Българо-съветските дипломатически отношения 1934-1944.С., 1987, с. 78; **16.**ДА /Сливен/, Спомени № 590; **17.**История на сливенската окръжна организация на БКП.С., 1987.,с.328; ДА /Сливен/, Спомени № 1171; **18.**Изток /Сливен/,№ 251, 13 дек.1939; **19.** Пак там, № 253, 14 ян.1940; **20.** Пак там, № 297, 12 ян.1941; **21.** Пак там, № 284, 13 окт.1940.;№ 286, 27 окт.1940; **22.** Пак там, № 297, 12 ян.1941; **23.** Пак там, № 250, 24 дек.1939; **24**. Пак там, № 257, 11 февр.1940.; Пак там, № 270, 12 май 1940.; Пак там, № 266, 14 апр.1940; **25**. Пак там, № 263, 24 март.1940; **26.** Пак там, № 264, 31 март 1940.; Пак там, № 269, 5 май.1940; **27**. Правда /Сливен/,17 септ.1939; **28.** Пак там, № 967, 13 окт.1940.; Пак там, № 969, 27 окт.1940; **29.** Пак там, № 947, 7 апр.1940; **30**. Изток /Сливен/, № 246, 25 ноем.1939; **31**. Пак там, № 260, 3 март 1940; **32.** Тракиец /Ямбол/, № 725,7 април 1940.; Изток /Сливен/,№ 266, 14 април 1940; **33.**

Ревякина,Л.Българо-съветските отношения...с.35.; Чичовска, В. Соболевата акция. С.,1972, с.34; **34**. История на сливенската организация...с. 333; **35**. История на антифашистката борба в България 1939-1943, т.1,1976, с.126 ; **36**. АМВР, об.д. 915641, л.85, 87,; ЦДИА, ф. 173, оп.6, а.е.1077; ЦДИА, ф.3,оп.1, а.е.735, л. 106 ; **37**. ЦДИА, ф. 173, оп.6, а.е.1727, л.50 ; **38**. Председателят на Народното събрание Никола Логофетов на организирано събрание в салона на читалище "Зора" в Сливен на 12 януари 1941 г. произнася реч на тема: "Чрез духът на националното единение към възход и напредък".Изток /Сливен/, № 298, 19 ян.1941; **39**. ДА /Бургас/, ф. 4к, оп.1, а.е.76, л.14; **40**. Пътища на дружбата...с.20; **41**. ДА /Сливен/, Спомени № 178; **42**. Пак там, Спомени № 140, л.7 ; **43**. ЦДИА, ф.173, оп.6, а.е. 1727, л. 44-45; **44**. Пак там, л.14, 15; **45**. Пак там, ф.3, оп.1, а.е. 735, л.105; **46**. АМВР, об.д. 15641, л.78 ; **47**. Пътища на дружбата...с.9; **48**. ИМ - Сливен, отдел "Нова и най - нова история", п.ц, № 850; ДА / Бургас/, ф. 4к, оп. 1, а.е.76, л.14; **49**. ИМ - Сливен, отдел "Нова и най - нова история", инв.№ 592, Писмо-доклад за Соболевата акция; **50**. Ревякина,Л.Българо-съветските отношения...с.40; **51**. Пак там, с.59.

УЧАСТИЕТО НА УЧЕНИЦИ ОТ НОВОЗАГОРСКАТА СМЕСЕНА ГИМНАЗИЯ "ЦАРИЦА ЙОАННА" В МЛАДЕЖКИ ПОЛИТИЧЕСКИ ОРГАНИЗАЦИИ ПРЕЗ ПЕРИОДА 1939-1944 г.

Щилиян Русев

Проблемът за дейността на младежките политически организации в Новозагорския край по време на Втората световна война заема важно място в неговата най-нова история. За жалост в близкото, а и в не толкова близко минало, не са правени сериозни и задълбочени изследвания за по-пълната му идентификация и научно обяснение. Настоящото съобщение си поставя скромната и непретенциозна задача да внесе определена яснота за ролята и мястото на младежките политически организации в училищния живот на новозагорската смесена гимназия "Царица Йоанна" за времето от 1939 до 1944 г. През този период се оформят две, противодействащи си една на друга, групи. От едната страна - левичари: ремсисти и анархисти, определяни от противниците им като "болшевики" и от другата - националисти: легионери, кубратисти, отецпаисиевци и бранници, квалифицирани от първите като "фашисти". По силата на наредбата - закон от 12 юни 1934 г. на правителството на Кимон Георгиев, тяхната дейност, с изключение на тази на "Бранник", протича в нелегални и полулегални условия [1].

Най-добре проучена, по разбираеми причини, е ремсовата организация, създадена в гимназията в началото на 1932 г. по поръчение на Районния комитет на Работническата партия в Нова Загора[2]. От 1939 г. тя се оглавява от Жерко Георгиев Жерков от с. Брястово, по това време ученик от VII "б" клас. В ръководството на организацията влизат: изключеният през 1937 г. за политически прояви от Старозагорската гимназия Иван Койчев Димов от с. Кирилово, Старозагорско; Васил Вълев Кърджилов - изключен от гимназията в Харманли, Жак Исак Басан от Нова Загора, Неделчо Карабуюков от с. Еленово и др.[3]

Към организацията са изградени марксистко-ленински кръжоци и е уредена библиотека с повече от 200 тома нелегална литература[4]. Една от главните задачи, които тя си поставя, е разширяване на своето влияние сред учениците и привличане на нови членове. Към 1941 г. членската й маса се увеличава неколкократно и достига 200 души-ремсисти. Своята принадлежност към РМС учениците демонстрират като носят на реверите на куртките си значки с образите на Христо Ботев, Карл Маркс или червена игла.[5]

Помощ на организацията в гимназията оказва Районният комитет на РМС в Нова Загора, оглавяван след 1937 г от Атанас Димитров - работник във фабрика "Струг". Инструкции и указания за работа нейното ръководство получава и от ЦК на РМС, чийто пълномощник Петър Семерджиев провежда през 1939 г. в Нова Загора нелегално съвещание с ученическия ремсов актив[6].

Учениците-ремсисти активно се включват в организираната от районните комитети на Работническата партия и РМС през есента на 1940 г. Соболева акция. По данни на Нейко Тодоров Нейков - тогава. ученик в V "в" клас на гимназията, в 4-те паралелки на неговия клас от общо около 150 ученика в подкрепа на предложението за съветско-български пакт се подписват 81 души[7].

За писане на "писмо-петиция до народните представители да действат за сключване на пакт за ненападение между България и Съветския съюз", Учителският съвет при Новозагорската смесена гимназия "Царица Йоанна" изключва с Протокол № 8 от 22 .I. 1941 г. учениците от VIII "б" клас Кръстьо Костадинов Донев и Диньо Николов Динев[8]. Няколко месеца по-късно с Протокол № 10 от 19 март 1941 г. е изключен от гимназията и Атанас Димитров Митев от VIII "в" клас за намерена у него брошура "Сталин и международния пролетариат"[9].

През периода, който е обект на настоящото изследване, естествен съюзник на РМС са анархистите. Като такива в гимназията активно се проявяват Петър Михайлов Марков и Нейко Танчев Георгиев / Пуров / от с. Асеновец, Иван Динев Марков и Митьо Петров от с. Крива круша, Иван Христов Стоянов от с. Питово, Петър Христов Лещаков от Нова Загора и др. Учениците-анархисти изучават произведенията на М. Бакунин и П. Кропоткин. Организират честване на бележити анархистически дейци. На реверите на ученическите си куртки носят значки с изображение на череп, символизиращ готовност за саможертва. Макар че са с леви убеждения, учениците-анархисти имат сериозни идеологически различия от ремсистите. Остро критикуват техните позиции по германо-съветския пакт за ненападение, обвинявайки СССР в съглашателство с германския фашизъм[10].

С изключение на "Бранник" профашистките ученически организации не са изградени в структурно отношение, както левите такива. Общото, което ги обединява, е националната идея, антикомунизмът и верността към монарха. През периода 1939 - 1941 г. от тях по-значимо влияние в гимназията, а и в околията като цяло, има Съюзът на българските национални легиони (СБНЛ). Създаден е в началото на 30-те години от група студенти-юристи, но всъщност се превръща в средношколска националистическа организация, отричаща авторитаризма. В идеологията й има обилна социална демагогия[11]. Бързо намира привърженици сред определени младежки среди в Новозагорския край. Нейни членове са предимно синове и дъщери на по-заможни хора и такива във властта. Водач на "Легиона" в Нова Загора през

40-те години е Емил Стефанов Куюмджиев, син на известния в града собственик на печатница и книжарница Стефан Куюмджиев[12]. От 1939 г. организацията в гимназията се ръководи от Димитър Пенчев от с. Млекарево. През учебната 1940/1941 г. водачеството поема Кольо Богданов (Гъцито) от Нова Загора, ученик от VIII "б" клас, през следващата 1942/1943 г. - Иван Димитров Мангъров от VIII "г" клас, син на народния представител Димитър Мангъров, а след него, до1944 г.- Андрея Стоянов от Нова Загора. По-известни активисти сред учениците-легионери са Йовчо Кънев Йовчев от с. Кортен, Руси Колев Кисьов от с. Омарчево - умира като ученик; Жана Динева Колева от с. Пет могили, Руси Стоянов Султанов - основател на "Легиона" в с. Коньово, известен като Руси Българията, Димо Димитров от с. Пъдарево, Мильо Стоянов Сурчев от с. Стоил Войвода и др. Легионерите носят върху реверите на ученическите си куртки значки с кръгла форма, на които върху червен фон, с бледожълт цвят, е изписана хоризонтално пречупена стрелка - мълния. Сбирките си правят в старите еврейски гробища в североизточните покрайнини на града[13]. От гимназията учениците - легионери пренасят идеите на "Легиона" и в родните си села. Като легионерски крепости се очертават селата Коньово и Омарчево[14].

По- слабо влияние през изследвания период сред младежите в Нова Загора и в гимназията имат членовете на организацията "Кубрат". Тя води началото си от 20-те години на миналия век. Проповядва идеи за "надкласово обединение на народа"[15]. До 1939 г. водач на кубратистите в гимназията е Друми Стоянов от с. Асеновец. След завършването ѝ става ръководител на организацията в града. От 1939 до 1944 г. сред ръководителите на "Кубрат" в гимназията са Любен Карабоюков от с. Еленово и Динко Николов от Нова Загора. Като активни кубратисти се проявяват Щилиян Петров от с. Радево, Стоян Нойков и Тачо Богданов от с. Събрано, Иван Кукушев от Нова Загора. Кубратистите имат свои привърженици и в някои съседни села - Асеновец, Пъдарево, Събрано и др.[16]

Сред пъстрата палитра от ученически политически образувания, в новозагорската гимназия се срещат и т. н. "отецпаисиевци". Те са по-скоро отделни съмишленици и симпатизанти на Българския младежки съюз "Отец Паисий" /БМСОП/, възникнал като клон на Всебългарския съюз "Отец Паисий" /ВСОП/ и поставящ си за задача да превърне младежта в опора на режима, за борба срещу "рушителните идеологии". Организационна структура на ВСОП в Нова Загора се създава още през 1935 г. Ръководството ѝ е под председателството на архиерейския наместник протоиерей Георги Шуманов. Дните, определени за обществени изяви на съюза, са 27 септемврри (Кръстовден) - Ден на Паисий Хилендарски и 27 ноември - Ден на протест против решенията на Ньойския договор. В тези изяви вземат участие и някои ученици - "отецпаисиевци", но те нямат самостоятелна организация[17].

До края на 1941 г., когато се създава "Бранник", като най-активно действащи сред учениците в гимназия "Царица Йоанна" се проявяват РМС и "Легиона". Всяка една от тях се стреми да увеличи периметъра на своето влияние, чрез привличане на повече членове от средите на т.н. "неутрални" ученици. В изпълнение на решенията на VI-ия пленум на ЦК на БКП от 1936 г. ремсовата организация провежда курс към овладяване ръководствата на съществуващите в гимназията легални ученически дружества[18]. Подобни стремежи проявяват и легионерите. Особено силно е противоборството във въздържателното дружество "Кристал" с ръководител учителят по френски език Кольо Русев. Събранията на дружеството често протичат бурно. В ожесточените дискусии и спорове, по повод изнасяните от неговите членове реферати, с много добра теоретична подготовка се отличават ремсистите Жерко Георгиев Жерков, Йовчо Атанасов Кънев, Петър Иванов Габаров. От легионерите като сериозни техни опоненти се проявяват Георги Петков Кънев и Васил Димитров Мангъров[19].

От 1939 г. до 1942 г., когато въздържателните дружества са разтурени от властта, ръководството на новозагорското дружество "Кристал" е в ръцете на РМС[20].

Освен във въздържателното дружество, ремсистите имат безспорно влияние и в ученическия стол "Солидарност". Ръководител на стола е Йосиф Петков, учител в гимназията по френски език, известен като човек с "прогресивни разбирания". Контролната комисия, представляваща ученическото самоуправление в стола, е изцяло съставена от ремсисти. Не без основание директорът на гимназията Данаил Попов и околийският управител Васил Борачев определят ученическия кооперативен стол "Солидарност" като "комунистическо гнездо"[21].

РМС доминира и в дейността на дружество "Родно изкуство", ръководено от учителката по руски език и рисуване Петрана Клисурова. В него активно работят учениците-ремсисти Банко Динев Банков от с. Загорци, Стоян Иванов Дохчев от с. Кортен, Бурян Александров Енчев от Нова Загора и Георги Тодоров Лаптев от с. Кортен[22].

Стремеж за реално присъствие в ученическите дружества в гимназията имат и анархистите. Те активно участват в работата на въздържателното дружество " Кристал ", но дейността им се проявява най-вече в ръководеното от Петрана Клисурова есперантистко дружество "Слововол", което е под влияние на градското дружество на есперантистите. Последното е изцяло в ръцете на анархисти. Негов председател е известният в Нова Загора Генчо Димитров /Лаборото/. Като активист на ученическото есперантистко дружество се изявява анархистът Иван Христов Стоянов от с. Питово[23].

Представителите на "Легиона" също печелят своя територия сред ученическите дружества. Под техен контрол е дружеството за противовъздушна и химическа защита "Орли" с ръководител учителят по химия и естествена история Георги Попов. През м. ноември 1941 г. почти всичките му членове се записват в "Бранник" и то прекратява своята дейност[24].

Силно е влиянието на легионерите и в юнашката чета, основана през 1938 г. като клон на новозагорското дружество "Юнак". Неин ръководител е учителят по телесно възпитание Симеон Вучков. За председател на настоятелството е избран Никола Костов Чорбаджийски, знаменосец на гимназията и активист на "Легиона", а за домакин-касиер - Тодор Аврамов Воденичаров, също легионер. През 1940 г. касиер на четата е Жана Динева Колева. През същата година броят на юнаците и юнакините в нея достига 130 души. Тя участва редовно във всички училищни и национални празници, изнася вечеринки и театрални представления, организира спортни игри пред гражданството. С приходите от нейната дейност е закупен радиоапарат "Телефункен", на стойност 9 хиляди лева, който е подарен на гимназията. През м. октомври 1941 г. юнашката чета прекратява своята дейност. Членовете й се записват в новата младежка националистическа организация "Бранник", а Симеон Вучков става неин ръководител[25].

На 22 юни 1941 г. Хитлерова Германия напада Съветския съюз. Вестта за германското нападение заварва учениците от Новозагорската гимназия в лятна ваканция. Техните прояви се изразяват най-вече в слушане на новините за бойните действия на Източния фронт по радиото и коментари на събитията[26].

Със започването на учебната година настъпва коренна промяна в политическата обстановка в гимназията. Отношението към войната се превръща в своеобразен лакмус за проверка на политическата ориентация на учениците. То се формира най-вече като отношение към главните участници във военния конфликт - Германия и СССР и прокарва нова разделителна линия между "болшевики" и "фашисти".

В съответствие с решението на Политбюро на ЦК на БКП за организиране на въоръжена борба срещу режима в страната, дейността на РМС преминава изцяло на нелегална основа[27].

През м. септември 1941 г. на съвещание в Средна гора, представителят на Околийския партиен комитет Петър Господинов поставя новите задачи пред ремсовия актив на гимназията, съобразно променените условия: снабдяване с оръжие, осигуряване на взривни материали за подривни действия, подготовка на скривалища, организиране на саботажни акции, готовност за приемане и укриване на нелегални и др.[28]

Цялата организационна структура на РМС в гимназията се поставя на строги конспиративни начала. В паралелките се изграждат ремсови ядра от по 3-ма души, чийто отговорници са във връзка със съответните класови отговорници. Последните поддържат връзка с гимназиалното ремсово ръководство, начело на което през 1941 г. застава Иван Иванов Стойчев от с. Черково - от VII "в" клас , с помощници Йовчо Атанасов Кънев от с. Долно Паничерево - от същия клас, Недьо Петров Недев от с. Питово и Марин Колев Монев от с. Богданово - двамата от VII "б" клас. Формират се и бойни групи за действие срещу "Легиона" и "Бранник"[29].

Нелегални ядра изграждат и анархистите, но те нямат гимназиално ръководство, тъй като по принцип са против централизацията на властта. Към организацията си създават две бойни групи - едната за действие в Сандьоолу махле, а другата в Тракийския квартал. Активни участници в тях са Петър Христов Лещаков / Торлака / и Тодор Атанасов Тодоров[30].

Новата политическа обстановка налага промени и в лагера на "профашистките" ученически организации. В края на 1941 г. в гимназията е образувана 67-ма бранническа дружина "Загорец" с командир Симеон Вучков, и браннически венец "Прасков цвят" с командир Цанка Изворска - и двамата учители по телесно възпитание. През учебната 1942/1943 г. бранническата дружина наброява 303 ученика, а бранническият венец - 150 ученички[31]. За разлика от другите организации, членовете на "Бранник" носят специална униформа в кафявозеленикав цвят и имат специален ръководител - Фердинанд Димитров, който не е от педагогическия персонал на гимназията[32].

В годишния отчет на директора Данаил Попов до Министерството на народното просвещение за дейността на гимназията през учебната 1942/1943 г. се посочва, че бранниците и бранничките са провеждали обучение по програма от Главния щаб на "Бранник", взели живо участие в националните празници, а в свободното от занятия време и през ваканциите били в услуга на Комисарството по снабдяването на града. С получени от представления пари закупили цигари и ги изпратили на български и германски войници. Като предани на бранническата идея се изтъкват учениците Митко Петков Костов и Георги Николов Шумков и ученичките Ирина Борисова Солакова и Стефана Василева Люцканова[33].

По повод капитулацията на германските войски край Сталинград в началото на 1943 г., учениците-бранници от VI "в" клас, под ръководството на учителката по немски език Мария Г. Попова, събират средства и изпращат съболезнователна телеграма до канцеларията на Адолф Хитлер. Полученият отговор поставят в рамка , която окачват в класната стая[34].

През учебната 1943/1944 година на мястото на мобилизирания Симеон Вучков за командир на бранническата дружина е определен учителят по телесно възпитание Цветан

Николов Деков[35]. Наред с другите дейности, бранниците и браничките вземат активно участие в посрещането и настаняването на евакуираните по време на бомбардировките софиянци, за което някои от тях са наградени от Министерството на народното просвещение. Бранническата организация не успява да привлече в своите редове ученическото мнозинство в гимназията. Така например от завършилите учебната 1942/1943 г. 1145 ученици, 425 са бранници, което представлява около 37 % от ученическия състав[36]. Учениците с леви убеждения - ремсисти и анархисти бойкотират създаването на "Бранник" и водят борба за неутрализиране на влиянието й сред младежта. Не проявяват лоялност към нея и някои от активистите на "Легиона". За различни противобраннически прояви са изключени от организацията и наказани от учителския съвет на гимназията с Протоколи № 11 от 30 .март и № 14 от 20 май 1942 г. група ученици - легионери, между които Димитър Петров Колев от VII "б", Иван Димитров Мангъров от VII "г", Господин Димов Колев от VIII "в", Васил Аврамов Воденичаров от V "г" клас. Въпреки констатацията на училищното ръководство, че в гимназията няма организация на "Легиона", най-активните му членове продължават да се афишират като такива[37]. Те сътрудничат на полицейските власти при разкриване нелегалната дейност на ремсистите и създават бойни групи за действие срещу ученици с леви убеждения. Като най-изявени участници в тях се проявяват Кольо Богданов (Гъцито), Стоян Тодоров и Руси Станимиров от Нова Загора, Дуньо Иванов от с. Млекарево, Димитър Димов от с. Пъдарево и др. Сблъсъците между бойните групи на "Легиона", от една страна, и тези на РМС и анархистите - от друга, често се превръщат в масови побоища, които понякога имат сериозни последици. При едно такова сбиване легионери счупват и двете ръце на анархиста Петър Лещаков. По друг повод легионерът Руси Станимиров го намушква с нож[38]. Активистите на "Легиона" проявяват враждебно отношение и към живеещите в града еврейски семейства. Изпращат анонимни заплашителни писма. Разпространяват позиви с антиеврейско съдържание. Изпочупват прозорците на къщата на Исак Басан[39].

Училищното ръководство следи с тревога поведението на своите ученици. Директорът на гимназията Данаил Попов, човек с демократични разбирания, полага усилия да предотврати проникването на политическите влияния в живота на училището. Същевременно се противопоставя категорично на опитите на полицията да задържа ученици заради политически прояви, без знанието и съгласието на учителския съвет[40].

От началото на 1943 г. дейността на ремсовата организация в гимназията се активизира. По това време тя е с ново ръководство, начело с Георги Лаптев Тодоров от VII "б" клас и членове: Трифон Иванов Чамов - VII "г" клас , Добри Вълев Добрев - VII "г" клас и Димитър Иванов Митев (Охмана) - VIII "г" клас. То установява връзка с Окръжния комитет на комунистическата партия и Щаба на VI-та оперативна зона в Ямбол и Окръжния комитет на РМС в Стара Загора. Взема се решение три групи от ученици-ремсисти от района на селата Загорци, Кортен и Бял кладенец да преминат в нелегалност в началото на пролетта на 1944 г.[41] За това способства и фактът, че поради опасността от въздушни нападения, непосредствено след коледната ваканция, учебните занятия в гимназията са преустановени. Учебната година приключва на 10 февруари 1944 г.[42] Учениците се пръскат по родните си места, където техните организации продължават своята дейност.

В доклад на околийския управител В. Борачев и околийския полицейски началник С. Попов "за административната, криминална и политическа служби при Новозагорското околийско управление през изтеклия месец януари 1944 г." се казва: "Организацията "Бранник" и нейните членове засилват своята дисциплина и дейност за създаване на истинска национална творческа младеж, която да расте, крепне и живее с идеалите и копнежите на българския народ..."[43]

Във връзка с честването на 1 март 1944 г. гимназистките - браннички от Нова Загора изработват под ръководството на своята организаторка Димитрина Дойчева книжни цветя, с които закичват гражданите[44]. По същото време групите от ученици и зрелостници - активисти на РМС усилено се подготвят за излизане в Балкана. Властта предприема изпреварващи действия. На 21 април 1944 г. е проведена голяма полицейска блокада на селищата в северния край на околията[45]. Между арестуваните в Околийското управление на Нова Загора активисти на Комунистическата партия и РМС са и учениците от гимназията Георги Тодоров Лаптев и Петър Михайлов Марков - обвинени в организиране на нелегални групи в селата Кортен и Асеновец[46].

През пролетта на 1944 г. част от групата в с. Загорци успява да премине в нелегалност. На 27 април Трифон Иванов Чамов от VII "г" клас, а на 5 и 6 юни с. г. Доньо Динев Сербезов и Христо Тончев Христов - двамата от VII "б" клас и Жельо Кръстев Данев - зрелостник, стават партизани в новозагорския отряд "Петко Енев"[47]. По същото време са заловени участващите в канал за извеждане на нелегални Петър Динев Чолаков от VII "б" клас и зрелостничката Иванка Русева Колева. След жесток побой в полицията са осъдени на затвор от Старозагорския окръжен съд[48].

Полицейска блокада в Ямболска околия забавя преминаването в нелегалност на групата от с. Бял кладенец. На 1 август 1944 г. ученикът от VII "г" клас Добри Вълев Добрев и зрелостниците Димитър Иванов Митев и Илия Кирилов Милков стават партизани от ямболския отряд "Петър Момчилов". В неговия състав, на 9 и 10 септември 1944 г. участват в установяването на отечественофронтовската власт в редица села от Ямболска и Новозагорска околия[49].

В групата, която овладява Околийското управление в Нова Загора на 9 септември 1944 г. е и отговорникът на ремсовата организация в гимназията Георги Тодоров Лаптев[50]. Мнозина от учениците-ремсисти вземат участие в установяването на новата власт на Отечествения фронт по родните си места.

С акта на 9 септември 1944 г. се затваря една страница от историята на новозагорската смесена гимназия "Царица Йоанна", изпълнена със значими събития, последиците от които имат съществено значение за развитието на Новозагорския край през следващите десетилетия.

---

1. Димитров И. България на Балканите и в Европа. С., 1983, с. 76; **2.** АИМ - Нова Загора, Инв. № 42, с. 2; **3.** АИМ - Нова Загора, Инв. № 46, с. 1-2; **4**. АИМ - Нова Загора, Инв. № 35, с. 4; Инв. № 36, с. 1; **5.** АИМ - Нова Загора, Инв. № 46, с. 2; Инв. № 01, с. 14; Инв. № 37, с. 2; Недев Н., Т. Георгиев. Питово. С., 1983, с. 117; **6.** АИМ - Нова Загора, Инв. № 01; с. 14; Инв. № 05, л. 1; **7.** Русев, Щ. Новозагорската партийна организация в борбата против настъплението на фашизма за изграждане на единен фронт. Доклад пред научна конференция "90 години новозагорска партийна организация", 1985, с. 45; АИМ - Нова Загора, Инв. № 35, с. 5; **8.** ДА - Сливен, Ф 304 К, оп. 1, а. е. 9, л. 65-69; **9.** ДА - Сливен, Ф. 304 К, оп. 1, а. е. 9, л. 72 -73; **10.** По данни на д-р Петър Михайлов Марков - ученик в Новозагорската гимназия "Царица Йоанна" през периода 1939-1944 г.; **11.** Мигев, Вл. Фашистките младежки организации и политическото развитие на

България (1934-1939). В: ИБПД, кн. XXIX, С., 1974, с. 51-52; **12.** Божков, Б. М. Новозагорски алманах 2000. С., 2000, с. 133; По данни на Тома Златев Ковачев от Нова Загора - 91-годишен, член на Районния комитет на РМС в Нова Загора през 1933 -1934 г. ; **13.** По данни на Божил Георгиев Божилов от с. Коньово, ученик в Новозагорската гимназия през периода 1939 -1943 г. и Тома Златев Ковачев; ДА - Сливен, Ф. 304 К, оп. 1, а. е. 10, л. 75; **14**.По данни на Божил Георгиев Божилов и д-р Петър Михайлов Марков; **15**.Тошкин, А., А Рабаджийска, М Куманов. Трето българско царство 1879-1946. В. Търново, 2003, с. 200; **16**.По данни на д-р Петър Михайлов Марков, Божил Георгиев Божилов, Тома Златев Ковачев, Илия Петров Колев - завършил новозагорската гимназия през 1941 г. и Христо Тончев Христов, изключен от гимназията през 1944 г. за нелегална дейност; **17**.в. "Изгрев", бр. 327 от 2 .X. 1936 г.; Златният алманах на България...с. 401; ИП Г. XLIII, 1987, кн. 9, с. 38 ; в. "Изгрев", бр. 309 от 5 .X. 1935 г.; бр. 330 от 27 .XI. 1936 г.; **18**.БКП в резолюции и решения на конференциите и пленумите на ЦК. Т. III, С., 1954, с. 347-348; **19**.ДА - Сливен, Ф, 304 К, оп. 1, а. е. 9, л. 11-12; АИМ - Нова Загора, Инв. № 29, с. 4; Инв. № 08, с. 30; **20**.Пак там; **21**.АИМ - Нова Загора, Инв. № 31 - Писмо на Йосиф Петков до Георги Георгиев Стефанов от 16.XII.1969 г.; АИМ - Нова Загора, Инв. № 29, с. 5; **22**.ДА - Сливен, Ф. 304 К, оп. 1, а. е. 10, л. 102; **23**.ДА - Сливен, Ф. 304 К, оп. 1, а. е. 10, л. 101; По данни на д-р Петър Михайлов Марков ; **24**.ДА - Сливен, Ф. 304 К, оп. 1, а. е. 59, л. 1-7; а.е. 9, л. 11; ДА - Стара Загора, Ф. 88 К, оп. 1, а. е 253, л. 1, 7, 20; **25**.ДА - Сливен, Ф. 304 К, оп. 1, а. е. 10, л. 101-102; **26**.Недев, Н. Георгиев, Т. Цит. съч., с. 115; АИМ - Нова Загора, Инв. № 29, с. 5; **27**.Митев, Й. Въоръжената антифашистка борба в България 1941-1944 г. С., 1981, с. 38; **28**.АИМ - Нова Загора, Инв. № 08, с.15; **29**.АИМ - Нова Загора, Инв. № 44, с. 2-3, ДА - Сливен, Ф. 304 К, оп.1, а.е. 29, л. 7; **30**.По данни на д-р Петър Михайлов Марков; **31**.ДА - Сливен, Ф. 304 К, оп. 1, а. е. 50, л. 6; **32**.По данни на Божил Георгиев от с. Коньово и Иван Подмолов от Нова Загора; АИМ Нова Загора, Инв. № 39, с. 19; **33**.ДА - Сливен, Ф. 304 К, оп. 1, а. е. 50, л. 6; **34**.ДА - Сливен, Ф. 304 К, оп. 1, а. е. 28, л.45; ДА - Сливен, Ф. 304 К, оп. 1, а. е. 50, л. 2; **35**.ДА - Сливен, Ф. 304 К, оп. 1, а. е. 11, л. 34; **36**.ДА - Сливен, Ф. 304 К, оп. 1, а. е. 51, л. 6-7; **37**.ДА - Сливен, Ф. 304 К, оп. 1, а. е. 10, л. 75, 85, 96-97; **38**.АИМ - Нова Загора, Инв. № 08, с. 15; Инв. № 35, с. 10; По данни на д-р Петър Михайлов Марков; **39**.ДА - Сливен, Ф. 37 К, оп. 1, а. е. 34, л. 7; По данни на д-р Петър Михайлов Марков; **40**.Русев Щ. Тя гимназията. в. "Загорско знаме" бр. 20 от 21 май 2004 г. АИМ - Нова Загора, Инв. № 08, с. 16; По данни на Нейко Тодоров Нейков- завършил новозагорската гимназия през 1943 г.; **41**.Даскалов Д. Съпротивата в Пета въстаническа оперативна зона 1941-1944. С., 1968, с. 105, 132; АИМ - Нова Загора, Инв. № 05, с. 2; **42**.ДА - Сливен, Ф. 304 К, оп. 1, а. е. 51, л.1; **43**.ДА - Сливен, Ф. 37 К, оп. 1, а. е. 34, л. 51; **44**.в. "Изгрев", бр. 490 и 491 от 29 февруари 1944 г. ; **45**.По данни на д-р Петър Михайлов Марков; **46**.АИМ - Нова Загора, Инв. № 04, с.. 2; Инв. № 05, с. 2-3; Инв. № 29, с.11-13; **47**.АИМ - Нова Загора, Инв. № 33, с. 1; Инв. № 28, с. 2; **48**.АИМ - Нова Загора, Инв. № 27, с. 1-2; **49**.АИМ - Нова Загора, Инв. № 04, с. 6; Даскалов, Д. Цит. съч. с. 208; **50**.АИМ - Нова Загора, Инв. № 05, с. 5; Инв. № 29, с. 16.

БОМБАРДИРОВКИТЕ НАД БЪЛГАРСКИТЕ ГРАДОВЕ И НАСТАНЯВАНЕ НА ЕВАКУИРАНИТЕ В СЛИВЕН ПРЕЗ 1943 И 1944 г.

Милка Червенкова

След присъединяването на България към Тристранния пакт и обявяването на война на САЩ и Англия , българското правителство предприема съответните действия за преустройването на живота съобразно военната обстановка. Макар да обявява, че войната ще бъде символична, то не изключва опасността територията на страната да бъде подложена на бомбардировки от вражеските сили.След приемането на Закона за гражданската мобилизация и Закона за противовъздушна и противохимическа защита , Щабът на противовъздушните войски съвместно с представители на всички министерства , подготвя цялостен план за временно изселване вън от София на част от населението й . Предвижда се и преместването на някои служби заедно със семействата на служителите им. С поверително писмо от 28 февруари 1943 г.[1]МВРНЗ дава своите указания до кметовете на общините, където е възможно да бъдат евакуирани граждани и служби, тъй като върху тях падат най-отговорните задачи. Те трябва да организират извозването им, да уреждат временен подслон за тях като учредят местни квартални комитети, да създадат служби за справки и услуги , да организират снабдяването им с хранителни продукти в качеството си на комисари по прехраната. Въпреки че Главна дирекция на народното здраве вече е разпоредила на всички санитарни органи да вземат необходимите мерки за здравеопазването, общата отговорност отново лежи върху кметовете.

През ноември 1943 г. в резултат на обявената т.нар. "символична война" се сформират 15 американска въздушна армия за бомбардировки на България и към нея е присъединена 205 авиогрупа на британските ВВС. На 6 ноември е извършена първата бомбардировка на българска територия - на Пловдив, а на 14 ноември англоамериканската авиация осъществява първото си голямо въздушно нападение над 300-хилядна София - убити са 56 , а ранени 93 души. Следващите бомбардировки на столицата са на 24 ноември, 10, 20 и 30 декември, при които жертвите са над 200 и ранени около 350 души. На 10 януари 1944 г. софиянци преживяват ужаса на още една варварска бомбардировка . На тази дата столицата е бомбардирана през деня и през нощта. 120 американски "летящи крепости" хвърлят в центъра на града около 1400 бомби, а други 100 английски бомбардировачи - около 1000 бомби. Настава паника, която за дълго парализира столицата като административен и стопански център на страната.Целият град - мъже и жени, старци и деца се евакуират без ред. Особено тежка е нощната бомбардировка, която поразява гражданите, завърнали се да дирят изчезналите си близки и търсят място за пренощуване. Убити са около 750 души и повече от 700 ранени. Разрушени са над 600 сгради, разорани улици, повредени са електрическата мрежа и водопровода. На 4 януари е бомбардирана Дупница, а на 24 януари - Скопие, Враца, Кунино и Беглеж, които също дават своя "кървав данък" - 124 души убити.

На 29 март вечерта е подаден отново сигнал за тревога и столичани се скриват в убежищата, поради което се дават по-малко жертви, макар че навсякъде пламват пожари. На сутринта на другия ден над димящия и опушен град отново се понася воят на сирените и е извършена една от най-страшните и зверски бомбардировки на София. Избухват около 2000 пожара. В пламъци са сградите на Министерския съвет, Министерството на финансите, Народната библиотека, Народния театър, Св.Синод, хотел "България" и др.Убитите са 55, ранени - 15. На 20 април е последното нападение над София.

Жертви на бомбардировките на българските градове са повече от 1000 мирни жители. Сигурно пропускам някои от бомбардировките, възможно е източниците ми за някои дати да са неточни, но това съвсем не намалява броя им, а и броя на жертвите.

Едва след първите бомбардировки от английски и американски самолети през ноември и декември 1943 г. на основание на приетите вече закони за противовъздушна и противохимическа защита и за подпомагане при обществени бедствия, на 22 декември Министерският съвет приема наредба, с която се дават изключителни права на Министъра на вътрешните работи и народното здраве по защитата, подпомагането, настаняването и евакуирането на населението.[2] В столицата са назначени комисари на службите, чиято дейност е свързана с подпомагане на пострадалите от бомбардировките: на службата за подпомагане на пострадалото от въздушни нападения столично население - помощник-кмета Иван Лекарски, на службата по евакуиране на столичното население- помощник-кмета Любомир Сокеров и на службата за възстановяване на разрушенията от въздушни нападения. С наредбата се задължават Организацията на българската младеж "Бранник",Българското дружество "Червен кръст" и всички организации за обществено подпомагане да оказват на комисарите пълно съдействие в изпълнение на възложените им задачи.[3] Разрешава се на Главния директор на народното здраве да мобилизира граждански допълнително извън редовния бюджетен щат,лекари, аптекари, самарянки ,болногледачки и друг помощен персонал в селищата с евакуирано население.[4] Взема се решение кои по-големи градове ще бъдат евакуирани, но окръжното за евакуирането на столицата е едва от 24 януари 1944 г.

Прелитането на вражески самолети и неочаквания ход на войната карат мнозина сливенци, живеещи в столицата, да я напуснат и се завърнат в родния град. Настаняват се сами и не създават големи проблеми за общинската управа. По тази причина техният брой трудно може да се установи. Първата голяма група евакуирани идва в Сливен на 30 януари 1944 г. Групата изплашени и разтревожени столичани е посрещната на железопътната гара от граждани, които ги съпровождат до опразнените и пригодени за целта училища. Там те остават около месец, до настаняването им на квартири из града.[5] В следващите дни и месеци нови групи евакуирани се настаняват в града. Още в началото на април броят на настанените външни семейства е 333 с общо 734 души.[6] От тях 232 са останали без никакви и още повече от 100 с недостатъчни приходи и разчитат само на помощите на държавата или благотворителните организации. Някои от тях бързо заемат овакантените работни места на мобилизираните.

През юни все още прииждат евакуирани семейства от столицата и други застрашени градове. Мнозина от връщащите се в домовете си жители на града заварват жилищата си заети от наематели и подават молби до общинските власти за освобождаването им. На последните също трябва да бъдат намерени квартири. За Сливен, който тогава наброява около 32 хил. жители, това е сериозно струпване на хора, още повече че кметът все още не е изпълнил горното окръжно за създаване на квартирна комисия . Възниква и неочакван проблем: наемите, определени от Закона за уреждане на немните отношения са твърде ниски в сравнение с онези, които Министерският съвет е определил за настаняване на евакуираните. Това поставя общината пред непреодолими затруднения и тя отправя искане до МВРНЗ да се унифицират наемите и се даде право на кметовете да наложат на стопаните, които имат празни стаи да приемат под наем домакинствата, заставени да освободят заеманите от тях квартири за нуждите на собствениците им.Общинската управа настоява да се даде право на кметовете да сгъстяват при нужда обитателите.[7]

За настаняване на евакуираните семейства сливенският кмет назначава квартирна комисия начело с помощник-кмета д-р Атанас Измирев и членове средищният директор , общинският съветник Йордан Кебеджиев и общинският комисар Павел Болашиков на 6 юли 1944 г. По-късно за помощници на д-р Измирев са определени и общинските съветници Георги Хаджихристов и Димитър Гандев, които заедно съставят квартирно бюро за разквартируване и настаняване на граждани, евакуирани, факултети и др. държавни учреждения.[8]

Животът на евакуираните се вплита в живота на местните жители, още повече че корените на много от тях са в този град. Между евакуираните в Сливен са и проф. Неделчо Неделчев, инж. Спас Ганев,бивш министър на благоустройството, д-р Аспарух Панов, о.з. ген. Атанас Петров Иванов, д-р Вержиния Монежикова,Димитър Табаков, Благовест Долапчиев, артистът от Народната опера Михаил Кюпев и нейният режисьор Михаил Арнаудов и др[9]. От особено значение за сливенци е престоят тук на Илия Арнаудов. Със завръщането в града на много бивши ученици от различни поколения на композитора и любим учител Мишо Тодоров естествено възниква идеята за поставянето на неговата оперета "Ветрената мелница". За режисьор е поканен режисьорът на Народната опера, едно отдавна утвърдено име не само на Софийската, но и на европейските сцени,специализирал в Германия. В града се е завърнал и оказва помощ и Димитър Шампион. След опожаряването на жилището му при бомбардировките на София, изгарят всичките му ръкописи и ноти на музикалните му творби. На една от репетициите, заслушан в свиренето на оркестъра и изпълнението на солистите и хора , Илия Арнаудов предлага да бъде създадена в града опера.[10] В резултат на общите усилия на талантливи и дейни сливенци през март 1944 г. се поставя началото на първата в страната самодейна опера - в разгара на варварски бомбардировки, страх и недоимък. Във в. "Изток" е поместена кратка бележка за постановката, в която е отбелязано и следното: "Множество бивши ученици на г-н Мишо Тодоров играха вече като истински артисти - резултат от веща ръка и сърдечна взаимност между интелигентни изпълнители и ръководство."[11]

В резултат на взаимодействието с евакуираните особено богата дейност развиват читалище "Зора" и неговият Народен университет.Сливенци имат щастието в трудните военни години да се насладят на изпълнението на талантливи музиканти и сказките на ерудирани специалисти. Два самостоятелни клавирни концерта изнася в града проф. Димитър Ненов, чийто баща е роден в Сливен,придружени от сказки на проф. Брашованов[12] Самостоятелен клавирен концерт изнася и Нейка Иванова, лектор в Държавната музикална академия. Илия Арнаудов изнася сказки на тема "Народна песен и национално възпитание" не само в Сливен, но и в Айтос, Карнобат и Шумен.[13] Жана Николова, писателка и лектор при Софийския университет изнася сказка на тема "Българската поетеса".[14]

За да улесни доброволното изселване на някои граждани от по-големите градове на

Царството, още през февруари 1943 г. Министерството на народното просвещение набелязва мерки за организиране на учебните занятия така, че да не пострадат учащите се. Нарежда учениците да посещават занятия в населеното място, в което са настанени, като за гимназиите не се прави разлика между класическа и реална[15]. В Сливен освен в началните и основните училища, ученици от евакуирани семейства се приемат и в Девическото професионално училище "Майчина длъжност", в Държавното промишлено училище, в Мъжката гимназия. Новодошлите се включват не само в учебните занятия, но и при културни и трудови инциативи. През лятната ваканция директорите на Мъжката и Девическата гимназии организират работни групи от местни и евакуирани ученици за работа във фабриките и в помощ на селски стопанства, девойките работят на детските игрища и в комисарството, а бранниците образуват общи трудови ядра за подпомагане на селски стопани.

В резултат на бомбардировките опустяват и залите на висшите учебни заведения. След голямата бомбардировка на 10 януари 1944 г. по радиото е съобщено, че студентите се разпускат в безсрочна ваканция и вместо занятия им се възлага самоподготовка за изпитната сесия през пролетта , която също е изнесена в по-малките градове.[16] Гостолюбивата провинция разтваря широко вратите на домовете си за да посрещне и българските студенти. В Сливен се завръщат всички студенти от града, организирани в Студентската корпорация "Добри Чинтулов". Със своята енергичност и младежки дух те внасят силно оживление в провинциалния живот. Тъй като е прието в Сливен да се проведе изпитната сесия на найстария факултет на Софийския университет "Климент Охридски" - историко-филологическия, в града е излъчен почетен граждански комитет, в който влизат представители на почти всички организации, оглавявани от НВ митрополит Евлогий. В него участват и началникът на гарнизона ген. Младенов, кметът на града Тодор Табаков и др.[17]. Комитетът отправя призив към сливенските граждани за радушно посрещане на гостите:"Апелираме към вашето съзнание. Не оставяйте без квартира идващите в града студенти.Нека им дадем за 15 дни необходимите за изпитите подслон и спокойствие.От вас зависи дали ще минат добре изпитите на младите академици."

Сливенската студентска корпорация с председател Михаил Сотев организира специална служба по настаняването на студентите. В партера на общинския дом по всяко време могат да се получат сведения по настаняването и провеждането на изпитите.Специални квартални комисии обхождат града и привеждат в известност наличните квартири за настаняването на професорите и студентите. Въпреки голямото струпване на евакуирани , студентите осигуряват квартири за 600 души и подготвят 2 добре обзаведени общежития в Мъжката гимназия и Стопанското училище с още 120 легла. При минимална дневна вноска е осигурявана 2 пъти дневно храна в организирания от корпорацията стол.[18] В града за изпитите от 15 до 30 юни пристигат 40 души професори, доценти и асистенти и над 1500 студенти, разпределени в три смени. Тук идват деканът на Историко - филологическия факултет проф. Янко Тодоров и професорите Генов, Венелин Ганев, Венедиков, Гандев, Обрешков.Тук пристига за погребението на майка си и за изпитната сесия и министърът на народното просвещение проф. Михаил Арнаудов. Кметството му устройва сърдечно посрещане на 21 юни, като на тържеството са поканени всички професори и студенти,учители и ученици, граждани и гости на Сливен.[19]

Освен гостоприемството си, сливенци показват и своята щедрост и съчувствие. Както в цялата страна, и тук се събират средства за изпадналите в беда.Учениците и учителите организират музикални вечери с "вход по желание" или създават специални каси. Във в."Изток" е поместено следното съобщение:" Приходът от студентската литературно-музикална вечеринка...възлизащ на 10 000 лева, заедно със сумата, дадена от Народния университет на читалище "Зора" е внесен за пострадалите от варварските англосаксонски бомбардировки..." С приходи за пострадалите от бомбардировките е и авторската вечер с участието на известните сливенци Йордан Богдар, Стефан Султанов, Мишо Тодоров и Илия Цеков[21].

Освен жители на пострадали или застрашени от бомбардировки селища,в Сливен са евакуирани и едно поделение на Пловдивския апелативен съд, една трудова санитарна рота от София, настанена в училище "Митрополит Серафим", "Златна корона"ООД - София и др. Затворници от Софийския затвор са преместени в местния затвор, а деца от столичните приюти - в детските ясли на Женско благотворително дружество "Майчина дължност".

Прииждането на евакуирани в Сливен продължава до края на август, но веднага след развоя на събитията на северната ни граница, започва завръщането им по родните места. С окръжно от 5 септември 1944 г. на Министерството на правосъдието е разпоредено връщането и на отделението на Пловдивския апелативен съд.[22]

За няколко месеца сливенци приютяват познати и непознати сънародници, живеят с тях, с техните страхове и радости, вдъхват си взаимно кураж и надежда. Въпреки тромавите и некоординирани действия на централната и общинската власти, сливенци заедно с евакуираните преживяват трудните военни години.

---

1. Държавен архив - Сливен Ф.46К, оп.2, а.е. 93 ,л.1-5; **2.** Държавен вестник бр. 293/25.12.1943 г.; **3.** Пак там бр. 297/30.12.1943 г. ; **4**. Пак там бр.26/4.02.1944 г.; **5**. Държавен архив - Сливен, спомен на Тодор Клисаров; **6.** Пак там Ф.46К, оп.2, а.е.93, л.15-21; **7**. Пак там Ф.616, оп.1, а.е.33, л.59,60; **8.** Пак там Ф.46К, оп.1, а.е.100, л.100, 120 ; **9.** Пак там оп.2, а.е.93, л.15-21; **10**. Исторически музей - Сливен, спомен на д-р Николай Сяров ; **11.** В."Изток"бр. 410-411/7.04.1944 г. ; **12**. Пак там бр. 408-409/16.03.1944 г.; **13.** Пак там бр. 405/5.02.1944 г. ,и бр. 406/19.02.1944 г.; **14**. Държавен архив-Сливен, Ф.46К, оп.2, а.е.8, л. 132 ; **15**. Пак там Ф.15К, оп.1, а.е.10, л.16; **16**. Исторически музей - Сливен, спомен на д-р Николай Сяров; **17.** В. "Изток" бр. 415/9.06.1944 г.; **18.** Пак там бр. 419/27.08.1944 г., Държавен архив - Сливен Ф. 46К, оп.2, а.е.8, л .32,99; **19.** Пак там л. 99,100,в. "Изток" бр. 416-417/30.06.1944 г.; **20.** Пак там бр. 410-411/ 7.04.1944 г.; **21.** Пак там бр. 406/19.02.1944 г. **22.** Държавен архив - Сливен Ф.362К, оп.1, а.е.17, л.43.

ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА НА СТРАНИЦИТЕ НА СИЛИСТРЕНСКИЯ ВЕСТНИК "ПОДЕМ" (1941 - 1944 г.)

Вера Петрова

Вестник "Подем" е единственият вестник, който излиза в Силистра в периода след присъединяването на Добруджа към България (септември 1940 г.) до 9 септември 1944 г. Той е печатен орган на Общогражданския комитет за културно повдигане на Силистра, основан на 2 декември 1940 г.[1] В края на април 1941 г. той става и официален орган на Дирекцията на националната пропаганда [2].

По естествени причини вестникът не отразява началото на войната през 1939 г. Още в първите публикации прави впечатление приповдигнатият тон и патосът, с които се коментират военните действия. Те датират от края на февруари 1940 г., когато германски войски започват да преминават през Силистра[3] . Пак по същото време излиза и статия с коментари относно причините, поради които се води тази война, а именно ревизия на унизителните договори след края на "европейската война". Авторът, журналистът Ф. Македонски изпитва искрени симпатии към "великия боен другар - Третия Райх", а неутралитетът на България е представен като "избягване от мрежата на сателитите на Англия - Титулеску и Йевтич"[4] .

В края на юни 1941 г. в редакторска статия, озаглавена "Новата война", вестникът коментира избухването на войната между Германия и СССР, като я представя като "светкавична изненада". Общогражданският комитет изразява позицията си за пълен неутралитет, като се аргументира с целите, които си е поставил: израстването на Силистра в икономическо, социално и културно отношение и това е единственият му приоритет[5] . И въпреки че отказва да изразява позиция по въпросите на войната, редакцията между другото съобщава на силистренци, че от 22 юни в града е въведено нощно затъмняване и че е поставена сирена, която да обявява опасността от "аеропланни нападения"[6] .

С напредването на военните действия започват да излизат статии, които поставят на вниманието на силистренци и първите политически коментари. В тях се коментират отношението на редакцията към Англия и нейният явен империализъм и е обявена за враг номер 1 на България[7] . Появяват се и първите статии с нападки към комунистите, които държат властта на Русия, като се правят сравнения с властта на националсоциалистите в Германия, които само за 6 години под водачеството на А. Хитлер обединили страната, покорили Европа и воювали за новия ред [8].

"Подем" все по-често започва да публикува статии за възхвала на Хитлер и Мусолини като "унищожители на Парижките договори" и за първи път конкретизира ролята на Хитлер за връщането на Добруджа към България[9] . Политизирането на коментарите се засилва след присъединяването на България към Антикоминтерновския пакт, като вестникът информира силистренското гражданство, че най-големият враг на българите са болшевиките. Редакцията припомня съвсем близкото минало на силистренци, когато били под румънско робство и дейността на комунистите, нерядко подкрепяни от самата румънска държава, които искали да направят България колония на Русия. Добруджанци са призовани на борба с болшевиките, както Германия се бори с болшевишка Русия.

Тези публикации са провокирани и от посещението на народните представители Ангел Стоянов и Гаврил Ленков, които в началото на декември 1941 г. държат речи на проведените в Силистра общограждански събрания на политическа тематика. В изказванията и на двамата са охулени опитите на комунистите от Добруджа и в емиграция по време на румънското владичество да прокламират Балканска федерация, в която Добруджа да бъдела отделна република.

И насред този политически патетизъм вестникът накратко отбелязва, че от 8 декември 1941 г. Япония влязла във война с Англия и САЩ, като по този начин щяло да се сложи край веднъж завинаги на "англо-американския империализъм и експлоататорство на народите по света"[10] .

В средата на декември редакцията съобщава на силистренци с гръмкото заглавие "Световната война избухна!" обявяването на война от България на Англия и САЩ, произтичащо от задълженията ѝ по чл. 3 от Тристранния пакт. Авторът Доростолски нарича войната "световен бунт срещу варваризма и империализма на потисниците"[11] .

От януари 1942 г. във вестника е открита постоянна колонка, наречена "Събитията през седмицата в чужбина и у нас", която информира гражданството за бойните действия по всички фронтове, за победите на Оста, за политическите събития и др.[12]

От февруари 1942 г. в Силистра и околията е подета кампания за събиране на средства за подпомагане на германските войници на фронта, като са събрани над 150 000 лв.[13] Гражданите са уведомени, че пълномощният министър на Германия в България Бекерле е изпратил благодарствена телеграма до кмета на града Иван Дочев.

Със снимки е отбелязана и първата годишнина от присъединяването на България към Тристранния пакт [14], а също и първата годишнина от присъединяването на Македония, Одринска Тракия, Западните покрайнини и Моравско. Редакционната колегия призовава силистренци и всички добруджанци да благодарят за справедливото разрешаване на балканските териториални въпроси на "великия германски водач" Хитлер. А Сърбия и Гърция като "врагове на новия ред" били наказани [15]. В края на март за първи път на страниците на вестника се появяват и карикатури на политическа тематика от софийски карикатуристи като К. Буюклийски, Ц. Цеков, Ал. Добринов и др . [16]

В началото на юни 1942 г. на посещение в Силистра пристига японският пълномощен министър в София Акира Амаджи и по този повод вестникът е изпълнен с хвалебствени статии за "великия нипонски народ" и за вярата в победата на"страната на изгряващото слънце"[17] .

Самото посещение е пространно описано на цяла страница. Посланик Амаджи, придружен от легационните секретари Досьо и Сомемия, от председателя на Българо-японското дружество в София запасен генерал Тодор Радев и добруджанския деятел Любен Станчев са посрещнати при специално построена арка от кмета на града Иван Дочев, от хористи на хор "Седянка", от граждани, които носят японски, германски и български флагчета. Гостите са представени на членовете на Общогражданския комитет и на административните лица, а след "дадения обяд в общинска вила "Албена" делегацията разглежда забележителностите на града (крепостта Меджиди табия). При отпътуването си от града японският посланик дарява на силистренските бедни 10 000 лв.[18]

Все още под влияние на скорошното присъединяване на Южна Добруджа към България, редакцията на вестника поставя въпросите за отношенията между България и Румъния при новите политически условия. Авторите обвиняват за заграбването на областта през 1913 г. "недалновидните и увлечени румънски управници" и не желаят да коментират страданията на българите под румънско робство. Подчертават, че благодарение на Германия Добруджа е върната на България. Въпреки обаче че и България и Румъния са страни от Тристранния пакт и че имат общи интереси в Дунавския и Черноморския басейн, авторите отбелязват, че истинско приятелство още не било постигнато. Все пак отбелязват, че Румъния започва да се "събужда, водена от напредничави водачи като Кодряну, и след него Антонеску" и че България предлага приятелство на Румъния, стига тя да имала морал да дадяла морални гаранции за такова приятелство[19] .

Тържествено е отбелязана и първата годишнина от започването на войната между СССР и Германия, като в обширна статия са описани историческите факти за идването на власт на болшевиките и налагането на "неморалните и неестествени идеи на болшевизма" и пълната увереност в победата на "Великия Райх" в "кръстоносния поход срещу най-разрушителната идея на съвременния свят"[20] .

Друга тема, която много често присъства на страниците на в. "Подем", е темата за вражеската пропаганда от т. нар. "черни радиа" Лондон, Ерусалим, Москва и др.[21] Под особен прицел на нападките на вестника е поставено "Радио Лондон", тъй като в него един от говорителите в емисиите на български език е силистренецът Димитър Мацанкиев. Той е обвиняван в предателство, в продажничество, в безчестие, като за примери са давани коментарите му, че "не всичко е още загубено за вас! Съдбата ви е в ръцете на Лондон" и пр.[22] Вестникът във високопарен стил заявява, че "Димитър Георгиев Мацанкиев, лишен от българско поданство за предателство, не е чист българин! Майка му е румънка!"[23] , като по този начин обяснява на силистренци (много от които го познават лично), продажността на Мацанкиев. Военните действия от зимата на 1942 - 1943 г. (боевете за Сталинград), които са представени от съюзническата пропаганда като огромен успех за съюзниците, вестникът нарича "малките оперативни успехи на Съветите". Говорителят на "Радио Лондон" от еврейски произход Нисим Конфино е представен като "задъхващ се от злоба и злорадство, когато оповестява отстъпването на някои градове от германците", а Д. Мацанкиев "биеше камбаната на болшевишката победа и се виждаше комисар на България"[24] .

Сериозни победи на съюзниците като десанта в Сицилия през лятото на 1943 г. на страниците на вестника са представени само с една карикатура[25] , а настъплението на "болшевиките и англо-саксонците" е представено като отчаяна офанзива, която въпреки че и Берлин не отрича, не означава победа за противниците и още по-малко предпоставка за спечелването на войната. Капитулацията на Италия през есента и обявяването на война на Германия вестникът коментира като "извършеното пораженство на Бадолио" и призовава добруджанци да запазят самообладание в тези "съдбоносни и изключителни моменти".

Отстъплението на германците на Източния фронт е представено като "планомерно изоставяне на някои области и градове с цел да се скъси отбранителната линия". Редакторите отричат това да е масово отстъпление, както по думите им е представено за такова от съюзническата пропаганда. Те успокояват населението на Силистра, че Германия може да задържи тези области и градове, но с цената на много жертви, нещо, което хуманното германско командване не желае и няма да направи, докато болшевиките "заплащат бесните си пристъпи със стотици хиляди жертви и стотици разбити машини, оръдия и танкове". По този начин се внушава на населението, че руснаците при претърпените загуби намаляват военната си мощ [26].

В началото на 1944 г. в редакционна статия се коментира възможността за отварянето на Втори фронт срещу Германия, но се изказват съмнения за реализирането на такава акция, въпреки че се посочва, че в Берлин приемат тази идея като вероятна реалност.

През пролетта на 1944 г., въпреки очевидните успехи по всички фронтове на съюзниците, вестникът пак публикува оптимистични статии за военната мощ и "грамадните резерви" на Германия. Въпреки този приповдигнат тон, населението на Силистра си дава ясна преценка за събитията и сред него се носи мълвата за отстъпващите германски войски. Това не убягва на властите, защото на страниците на вестника е публикувано съобщение на околийското управление, основаващо се на заповед на министъра на вътрешните работи, с което се съобщава на гражданите, че лицата, разпространители на слухове, ще бъдат наказвани и че "абсолютно никому не ще се прощава"[27] .

Бомбардировките над столицата също не са отминати като тема на страниците на в. "Подем". По повод извършеното терористическо въздушно нападение над София от англоамериканските гангстери той публикува част от речта на финансовия министър Добри Божилов пред "Радио София". Вестникът съобщава с прискърбие на силистренци, че при тези бомбардировки е загинал народният представител Ангел Стоянов и съпругата му, добре познат на гражданите добруджански деец и приятел на Силистра. Редакторите със задоволство констатират, че евакуираните в Силистра столичани са много добре приети и настанени, като основните заслуги за това са на общинските служители и в частност на кмета на града Борис Коджабашев[28] .

Втората световна война намира отражение на страниците на силистренския вестник, следвайки основния курс на периодичните издания от цялата страна и напътствията на Дирекцията на националната пропаганда. По-характерното за тона на вестника е това, че той като местен добруджански вестник отдава по-голямо значение на факта, че излиза в град, наскоро присъединен към родината и то точно в следствие на тази световна война. Патриотичният патос, който струи от страниците му, донякъде е подсилен и от това събитие - присъединяването на Южна Добруджа към България. Военните действия са предавани невярно след 1943 г., когато силите на Оста започват да търпят поражения и да отстъпват. Голямо значение се отдава и на "вражеската пропаганда", тъй като един от говорителите на "Радио Лондон" е силистренец. Но с тези субективни фактори вестникът отразява моментното състояние на силистренското общество в годините на Втората световна война до 1944г.

---

1. Бр. 2 / 15.01.1941; **2.** Бр. 15 / 25.04.1941; **3.** Бр. 16 / 02.05.1941; **4**. Бр. 13 / 11.04.1941; **5.** Бр. 24 / 27.07.1941; **6.** Там; **7.** Бр. 32 / 22.08.1941; **8.** Бр. 38 / 01.10.1941; **9.** Бр. 45 / 12.12.1941; **10**. Бр. 48 / 12.12.1941; **11.** Бр. 49 / 19.12.1941; **12.** Бр. 54 / 06.02.1942; 55 / 30.01.1942; 56 / 06.02.1942; 57 / 13.02.1942; 58 / 20.02.1942; **13**. Бр. 56 / 06.02.1942; **14**. Бр. 60 / 06.03.1942; **15.** Бр. 64 / 03.04.1942; **16**. Бр. 67 / 24.04.1942; **17**. Бр. 73 / 05.06.1942; **18**. Бр. 74 / 12.06.1942; **19**. Там; **20.** Бр. 75 / 19.06.1942; **21**. Бр. 76 / 25.06.1942; **22**. Бр. 102 / 25.12.1942; **23**. Бр. 43 / 07.11.1941; **24.** Бр. 115 / 26.03.1943; **25.** Бр. 132 / 23.07.1943; **26**. Бр. 143 /08.10.1943 ; **27.** Бр. 158 / 21.01.1944; **28.** Там.

ВИДИНСКАТА ПОРЦЕЛАНОВА ФАБРИКА В ГОДИНИТЕ НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Валя Димитрова

Малък щрих, допълващ огромната и сложна историческа картина на българския стопански и обществен живот в годините на Втората световна война, е проучването върху историята на една фабрика в най-северозападния крайдунавски град. Това предприятие е сравнително малко дори за мащабите на селище като Видин, но има богато минало, документирано в добре запазения архивен фонд в Държавен архив - Видин и в музейната колекция, съхранявана в отдел "Най-нова история" на историческия музей в града.

В Пътеводителя на Видин от 1927 г. списъкът на индустриалните заведения, създадени от предприемчиви и енергични граждани, се оглавява от фабриката за порцеланови изделия на Георги Младенов и сие[1]. Началото на порцелановото производство датира от 1926 г. със създаването на събирателно дружество, учредено с капитала на четирима съдружници - трима братя Младенови и техния зет Христо Рожич [2]. Технически директор на фабриката е амбициозният и образован Георги Младенов, получил специална подготовка в престижно училище по керамика в Карлови Вари [3]. С усилен труд, много опити и подобрения той успява да произведе качествен и търсен порцелан и това го окуражава да предприеме разширение на фабриката в средата на 30-те години на XX век[4]. Освен домакински порцелан е усвоено и производството на редица медицински артикули и на изолатори за електротехника. Доказателство за високото качество на видинското порцеланово производство е излизането му още в самото начало на 30-те години на XX век на международните пазари в Германия, Австрия, Италия, Испания, Португалия, Северна Африка [5].

Довоенният период в историята на предприятието е белязан с подем в развитието на фабричното производство. Регистърът на готовите стоки за периода 1934-1940 г. илюстрира голямо разнообразие от няколко десетки вида артикули и значително количествено увеличение на продукцията [6].

Фабриката претърпява големи щети в самия край на 1939 г., когато в резултат на случайно възникнал пожар са унищожени част от машините, сградите и готовата продукция. Общата стойност на унищоженията, обявена пред застрахователното дружество "България"-София се изчислява на 1 635 600 лева[7]. Възстановяването след пожара съвпада с периода на икономически затруднения по време на Втората световна война и със строгите, поспециални мерки, наложени от военновременната обстановка.

На 7 май 1940 година Министерството на търговията, промишлеността и труда изпраща до фабриката упътвания за съставяне на мобилизационен план и указания за длъжността "комендант на мобилизирано индустриално предприятие". От документите става ясно, че на всяко мобилизирано частно индустриално заведение Дирекцията за гражданска мобилизация назначава комендант, подчинен едновременно на икономическото министерство и на началника на най-близкия гарнизон. Неговите задължения са: със съдействието на началника да осъществява охраната, да отговаря пряко за сигурността, да организира дейно разузнаване с цел предотвратяване на шпионска дейност, атентати и вредителства. Комендантът е натоварен с надзорни, съобщителни и други функции, сред които и такива, касаещи дисциплината, духа и работоспособността на работниците в предприятието[8].

На всяко определено за мобилизиране частно индустриално предприятие се съставя мобилизационен план, снабден с подробни приложения, съдържащи пълни сведения за цялата дейност на заведението - вид, юридическа форма, капитал, дневно и годишно производство и разход на суровини и ел.енергия, машини, персонал и възможност за приспособяване към военно производство[9]. Според сведенията в мобилизационния план капиталът на фабриката се изчислява на 3,5 млн лева, персоналът възлиза на 120 души, които са в състояние да осигурят незабавно преминаване към военновременно производство - порцеланови изолатори, аптекарски принадлежности и всички видове санитарен порцелан за болниците. Предприятието е в пълна готовност да осигури противовъздушната си отбрана в собствени избени помещения, да премине на 10-часов двусменен режим на работа, както и да монтира със собствени средства допълнителни машини [10].

Правилникът за охрана на фабриката от м. юли 1940 г., одобрен от началника на видинския гарнизон, урежда строга организация, посочва конкретните задачи на длъжностните лица по опазване на предприятието от вредители и подстрекатели. Особено внимание се обръща на наказателните разпоредби, предвидени в Закона за гражданска мобилизация. За неизпълнение на длъжностните задължения или на дадените нареждания, когато не са настъпили вреди и безредия, наказанията са от 3 години строг тъмничен затвор, а ако деянието е причина за повреди и безредия - 8 години строг тъмничен затвор. Охраната на предприятието е подчинена непосредствено на коменданта [11].

За комендант на видинската порцеланова фабрика е назначен техническият ѝ директор Георги Младенов и до голяма степен стройната система на организация и акуратност в мобилизационните мероприятия се дължат на неговите личностни качества [12].

През военния период директорът-комендант сигнализира многократно до Министерството на търговията, промишлеността и труда и Дирекцията "Гражданска мобилизация", че се наблюдава забавяне в изпълнението на поръчките по държавните доставки поради голяма криза от работна ръка. Като причина се сочи отливът на работници заради мобилизация и поради заминаване на работа в Германия [13].

Георги Младенов води енергична борба за осигуряване на квалифицирана работна ръка, за освобождаване от военна мобилизация на специалисти и работници, за да се избегне нарушаване и спиране на фабричното производство. Чрез системата за граждански мобилизационни назначения той успява да обезпечи с квалифициран персонал своето предприятие. Това е трудна задача, като се имат предвид изключително строгите изисквания, на които трябва да отговарят граждански мобилизираните лица, но комендантът декларира лично и отговорно, че те са "незаменими" т.е. без тях производството ще спре или ще се влоши качеството му [14].

Най-големите пречки, изтъквани в отчетите до Дирекцията "Гражданска мобилизация" и в многобройните писма от този период, са проблемите с доствките на сурови материали - каолин, фелдшпат, кварц, глини. Но най-негативно на фабричното производство се отразява недостатъчното и нередовно доставяне на първокачествени въглища от мини "Перник", причиняващо спиране на производството, загубата на работни надници и намаляване на продукцията [15].

Една от основните грижи на Георги Младенов е възстановяването на опожареното през 1939 г. предприятие. В многобройни писма и заявления до Главното комисарство, Министерството на търговията, промишлеността и труда и Околийското инженерство той отправя молби за отпускане на бетонно желязо и строителни материали, необходими за ремонта. Настойчивостта на директора-комендант в трудните военни условия се увенчава с успех и той не само възстановява предприятието, но получава разрешение и да го разшири с нова пристройка и инсталиране на нова пещ. С разрешение на министерството БНБ отпуска 1400 RM (46 200 лева) за закупуване и внос от Германия по клиринга на нова неупотребявана барабан-мелница [16].

Катастрофалното природно бедствие - наводнението от 4 март 1942г., засяга и видинската порцеланова фабрика. Според очевидци картината е ужасяваща - водната стихия влачи огромни ледени блокове, останки от разпиляна и унищожена покъщнина, трупове на удавени домашни животни и птици, дворни огради, разрушени постройки. Това предизвикателство поставя отново на изпитание Георги Младенов, но тук проличава организационният талант и устойчивостта на видинския индустриалец. През септември 1943 г. той получава разрешително за разширяване на действащото предприятие с инсталиране на нови машини- внос от чужбина. В Околийското видинско инженерство постъпва заявление за повече от 500 торби цимент, необходими за довършване на пристройката и за възстановяване на щетите от наводнението[17].

Усилията на коменданта на порцелановата фабрика в годините на войната са многобройни и разнопосочни. В изпълнение на специално окръжно на Общия съюз на българските индустриалци от 22 юли 1943 г. [18], като гражданско мобилизирано предприятие, фабриката се задължава със свои средства да открие работнически стол. В него се осигурява редовно питателна и евтина храна на работниците (без хляб) извън полагаемите се дажби по купони и снабдителни книжки. Заявленията на Георги Младенов до видинския комисар по продоволствието с искания за отпускане на хранителни продукти и цървули са отражение на голямата продоволствена криза по време на Втората световна война и израз на искрената загриженост на собственика на фирмата към работниците му. В писмо до Дирекцията по труда - София работниците изразяват задоволство от качеството и цените на храната във фабричния стол и определят своя работодател като покровител и доброжелател [19]. По устни сведения (спомени на работници) Георги Младенов държи много на доброто име на фабриката и има солидна социална програма. Освен задължителните социални осигуровки, той прави вноски за работнически жилища, раздава въглища и зимнина на работниците, кредитира ги, изпраща ги на свои разноски на почивка във Вършец, финансира обучението на млади хора в чужбина [20].

В годините на войната директорът-комендант трябва да се грижи и за решаването на транспортния проблем във фабриката, породен от мобилизацията на наличните коне, обслужващи производството. В заявления до военните командири и Дирекцията за гражданска мобилизация Георги Младенов моли животните да бъдат освободени от мобилизация, за да не бъде спряно производството и задължителните доставки да се изпълняват в срок. Проблемът се изостря особено след навлизането на съветските военни части в България и участието на страната ни в завършващия етап на войната срещу Германия [21].

Краят на военните действия и периодът 1945-1947 г. е отчетливо белязан с усилено търсене на продукцията на видинската порцеланова фабрика. Търговското оживление предизвиква лавинообразно затрупване на предприятието със запитвания, поръчки, молби. Огромният интерес към видинското порцеланово производство е документиран в изключително многобройната кореспонденция с най-различни адресати и с невъзможността на директора да смогне с отговорите до тях. Бивши клиенти, търговски представители, собственици на магазини, кредитни кооперации и кооперативни съюзи, кооперативни централи, хотели, предприятия и много други клиенти обсипват с оферти фабриката. Образно казано, от всички краища на страната "валят" поръчки, които твърде често са несъобразени с капацитетните възможности на предприятието. Търговците искат по цели вагони порцеланови изделия и директорът е принуден да обяснява невъзможността да задоволи търсенето[22]. Обединената кооперативна централа "Напредък" - София пртетендира да е най-голямото предприятие, занимаващо се с разпределение на артикули на Порцеланова фабрика - Видин и настоява за повече изделия за вътрешния пазар [23]. Особено място намират предложенията за договаряне на продукция, предназначена за износ в Турция, в Близкия и Средния изток. Близкоизточната търговска компания, Общият съюз на българските земеделски кооперации, много търговски представители проявяват жив интерес към дейността на фабриката и предназначената за износ продукция. Георги Младенов е принуден да отклонява поръчките им с обяснение, че фабриката не е в състояние да поеме ангажименти по доставките за износ в Турция. Изключително настоятелни са представителите на Съюза на българските земеделски кооперации, които изтъкват пред ръководството на видинската фабрика изключителността на положението, в което се намира българският пазар по отношение на възстановяването на международната търговия и държат да бъде реализирана предоставената възможност за размяна на български порцелан срещу кожи и гьон, от които страната ни има остра нужда[24].

В условията на задълбочаващата се продоволствена криза Районният кооперативен съюз-клон Левски предлага сделка - срещу порцеланови изделия да бъде предоставена свинска мас за работниците по нормирани цени[25].

Водовъртежът на бурния обществен живот след 9 септември 1944г. засяга и директора Георги Младенов. Към него се отправят искания от Помощната организация за издръжката на деца, от Дружеството на бойците против фашизма, от Единния младежки общоученически съюз, от Съюза за закрила на децата, от Общия студентски съюз, от Видинския околийски комитет на ОФ, от НС "Звено" и др. за оказване на финансова помощ[26]. Преминаващите съветски военни части получават от фабриката порцеланови съдове, дефицитни строителни материали, сено[27]. Директорът проявява разбиране и с готовност предоставя безвъзмездно речен пясък, чакъл и 120 торби цимент за строежа на съветското военно гробище, за което получава благодарност от военното командване на 3-ти Украински фронт[28].

На 23 декември 1947 г. е извършена национализация на частните индустриални предприятия в България, която не отминава и видинската порцеланова фабрика. Национализираното предприятие носи името ДИП "Бонония" и още с първата заповед на новия управител "в интерес на производството" са уволнени Георги Младенов и съдружниците му и "се забранява вмешателството им във фабричните работи" [29]. Така, изтръгнато насилствено от ръцете на своите собственици, предприятието заживява по законите на новата икономическа логика, наложена от новата комунистическа власт.

Вероятно първоначалната самонадеяност и високомерие на извършителите на одържавяването твърде скоро се сменят с объркване и безсилие от невъзможността да се справят сами със сложността на технологичния процес в порцелановото производство. Затова още на 5януари 1948 г. бившият собственик Георги Младенов е възстановен на работа като технически ръководител, натоварен "да отговаря всецяло и лично за техническото изпълнение, ръководство и качеството на производството" [30]. Така с благоволението на местната оперативна тройка Георги Младенов се завръща в собственото си предприятие, но вече лишен от правото си на собственост, където продължава да работи до 1951 г. Тези исторически превратности обаче не могат да накърнят обаянието му на достоен ръководител и да обезличат образа на един истински български индустриалец - перфектен специалист в своята професионална област, винаги лоялен към държавата, коректен към партньорите си, загрижен за работниците, с изключително чувство за дълг, чест и отговорност.

---

1. Пътеводител на град Видин, Видин, 1927 г., с. 125; **2.** Държавен архив - Видин (ДА - Вд), ф. 30 К, оп. 1, а.е. 65, л. 14-15; **3.** в. "Седмичен телеграф", бр. 1, 27 април - 3 май 1993; **4.** ДА - Вд, ф. 15 К, оп. 2, а.е. 20, л. 9; **5.** Пак там ф. 11 К, оп. 1, а.е. 1, л. 1-75. Един от най-интересните документи в архивния фонд на фабриката е албум с оригинални подписи и печати на многобройните чуждестранни търговски партньори от нач. на 30-те години на XX в. ; **6.** Пак там а.е. 6, л. 1-46; **7.** Пак там а.е. 55, л. 24-25; **8.** Пак там а.е. 32, л. 1-2; **9.** Пак там л. 3; **10.** Пак там а.е. 85, л. 1-4; **11.** Пак там а.е. 33, л. 30; **12.** Пак там а.е. 38, л. 1-2; **13.** Пак там а.е. 32, л. 15; **14.** Пак там а.е. 32, л. 7, 8, 13, 28, 29 и а.е. 33, л. 6, 13, 16; **15.** Пак там а.е. 33, л. 21, 22, 26; **16.** Пак там а.е. 55, л. 5, 10, 13-14, 20, 22, 24; **17.** Пак там л. 32-34; **18.** Пак там а.е. 73, л. 1; **19.** Пак там л. 8; **20.** в. "Седмичен телеграф", посоч. бр; **21.** ДА - Вд, ф. 11 К, оп. 1, а.е. 36, л. 5-6.; **22.** Пак там а.е. 77, л. 22, 78, 89, 136; **23.** Пак там л. 175; **24.** Пак там л. 154; **25.** Пак там л. 18; **26.** Пак там а.е. 49, л. 3-6, 8-9, 15-17; **27.** Пак там а.е. 97, л. 25, 27, 30, 32; **28.** ИМ-Видин, IV - Б, инв. № 601, л. 5; **29.** ДА-Видин, ф. 432, оп. 1, а.е. 1, л. 1; **30.** Пак там л. 9.

ТРЕТА ПЕХОТНА ДИВИЗИЯ В ЗАКЛЮЧИТЕЛНИЯ ЕТАП НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА 1944-1945 година

Вяра Владова

На 10 септември 1944 година България се присъединява към Антихитлеристката военна коалиция и на 17 -ти същия месец Българската армия преминава в оперативно подчинение на командващия Трети Украински фронт маршал Толбухин.Започва първият период на така наречената "Отечествена" война на България, през който Българската армия провежда четири настъпателни операции: Нишка,Страцинско-Кумановска, Брегалнишко-Струмишка и Косовска. В Нишката операция участва 2-ри преносим полк от Сливенския гарнизон в състава на 2-ра конна дивизия от Втора българска армия.В продължение на десетдневни упорити боеве в планинско-гористи местности на територията на Югославия, в които загиват 29 бойци от Сливенски окръг[1], при тежки метеорологични условия, полкът успява заедно с другите части от състава на Втора армия да овладее долината на р.Морава, като по този начин е отнета възможността на немските войски от група армии "Е" да се оттеглят от Гърция и Вардарска Македония на север.

Към края на м.ноември 1944 година, след близо тримесечни бойни действия, Българската армия изпълнява успешно поставената й задача и приключва военните действия на този етап.Междувременно, правителството на О Ф започва преговори със Съветския съюз във връзка с по-нататъшното участие на България във войната. На 17 ноември командващият Трети УФ маршал Толбухин от името на съветското правителство уведомява българското, че в резултат на преговорите и в изпълнение на Споразумението за примирие, България трябва да продължи участието си във войната. Решението на правителството в този смисъл- България да участва до пълна победа над Германия- е обявено на 24 ноември 1944 година в "Прокламация към български народ".Към средата на м. декември окончателно е определен съставът на Първа българска армия, в която влизат 3-та,8-ма,10-та,11-та,12-та и 16-та пехотни дивизии, армейски части и служби, и за командващ е назначен генерал-лейтенант Владимир Стойчев.През втория период на "Отечествената" война Българската армия подготвя и осъществява четири операции:Сремската, Дравската, Мурската и Чаковецката. Трета пехотна дивизия с командир полковник Васил Любенов на мястото на арестувания бивш командир на дивизията и началник на Сливенския гарнизон- генерал-майор Георги Младенов, осъден по-късно от състав на Народния съд в Ямбол на смърт /присъдата е изпълнена на 19.02.1945 година/[2] и помощник-командир Никола Петров извършва мобилизацията в мирновременните си гарнизони. До края на м.ноември 1944 година частите и подразделенията на дивизията: 11-ти, 24-ти, 29-ти пехотни полкове и 6-ти артилерийски полк, са попълнени с личен състав, коне, превозни средства почти 100%.На 2 декември тръгва и първият влак от Елхово за Белград, в който предните ешелони пристигат на 12 декември и там Трета пехотна дивизия получава първата си бойна задача. С дълги и безспирни денонощни преходи, тя трябва да се изнесе по заледените и замръзнали пътища на хълмистата Сремска област, между реките Дунав и Сава, към бойния фронт на линията Сотин-Грабово и да смени 68-ми съветски корпус.Първото си бойно кръщение дивизията получава в Сремската настъпателна операция, където най-ожесточен е щурмът за Грабово на 25 декември, извършен от рота доброволци от 29-ти пехотен полк.Бойците от Трета дивизия имат срещу себе си многоброен противник, добре подготвил позициите си, който ги респектира с желязната си дисциплина и високите си бойни умения. Освен това, трябва да се справят и със страшен студ, съпроводен от почти непрекъснат вятър "брулящ по равнината и проникващ до костите", за което е било необходимо да се вземат бързи мерки- да се осигурят кожухчета, калпаци, шуби, постоянно сменяне на бойците, топла и силна храна, за да се спасят частите от пълно измръзване - както отбелязва една година след края на войната полковник М.Чавдаров[3], началник-щаб на Трета пехотна дивизия /по-късно задържан в инсцениран военен процес и убит в Сливенския затвор/[4].Към края на декември 1944 година Трета дивизия завършва бойната си задача при Сотин-Грабово, сменена е от югославски войски и насочена през р.Дунав за Южна Унгария, към левия фланг на Трети Украински фронт. В началото на 1945 година, при с.Илок в Югославия, две роти от 24-ти пехотен полк издигат лозунг "Назад към България при нашите семейства","Стига кръв", "Кои интереси браним на хиляди километра от Родината" и напускат фронта, като към тях се присъединяват войници от бронеизтребителната рота и две роти от 11-ти пехотен полк.След войната са публикувани редица спомени на командири и помощник- командири, които обясняват причините за тези бунтове в армията като резултат от вражеската пропаганда проведена от някои офцери и геметовски представители на фронта. В книгата си "Ние от окопите" /2002 година/, авторът Ташо Ташев, бивш колега от Военноисторическия музей, известен историк и специалист по обща и военна история, а по време на събитията, за които става дума- командир на 1 - ви взвод, 3-та рота, 11 -ти пехотен полк подчертава, че основната причина за пораженския дух на войниците се корени в непопулярността на войната.Трудно ориентиращи се в сложните събития след 9 септември , мнозина от тях не могат да си обяснят как така германците, които до вчера са съюзници на България и помагат да бъдат върнати Южна Добруджа, Тракия и Македония, изведнъж стават врагове. Липсата на боен опит, проличал в боевете при Сотин-Грабово, лошото въоръжение, студът, недостатъчното снабдяване с храна- са другите причини, довели до силно недоволство сред войнишкия състав на дивизията.[5] Командирите и помощник-командирите успяват да овладеят положението, но според някои от офицерите-участници в събитията, като поручик Георги Славков- батареен командир в 6-ти артилерийски полк, войнишкият бунт е повод част от офицерите смятани за неудобни- впоследствие да бъдат ликвидирани. Без да бъде замесен по какъвто и да е начин в тази история, жертва става и Боян Любомиров Стоянов от Сливен, син на бившия директор на Мъжката гимназия в града Любомир Стоянов. Сведения за това дава Борис Симидчиев, по това време офицер от 3-та батарея на 6-ти артилерийски полк. Завършил медицина с отличен успех, Б.Стоянов страда от сърце, поради което не подлежи на мобилизация, но решава да отиде доброволец на фронта, където става лекар на 2-ра дружина в 24-ти пехотен полк. В неуспешния опит за превземането на Грабово на 25 декември 1944 година дружината дава много жертви, почти е унищожена, духът на войниците- силно понижен и разколебан. По време на преминаването на р.Дунав при гр.Илок се появяват и лозунгите, за които стана дума в изложението. За изострянето на ситуацията във висока степен говори и това, че самият дружинен командир се присъединява към разбунтувалите се войници. Д-р Стоянов квалифицира създалото се положение като наивен и необмислен разкол и успява да предпази санитарите си от участие в него.Командирът на дивизията генерал Любенов не успява да овладее събитията и да успокои духовете, поради което лично командирът на Първа българска армия генерал Владимир Стойчев пристига на място и с много усилия предотвратява започналия процес на разложение в армията, като тържествено обещава, че от организаторите няма да се търси отговорност. Втора дружина от 24-ти пехотен полк се подчинява на заповедта на командира на армията и преминава р.Дунав След уталожването на обстановката обаче започват арести и разпити и д-р Б.Стоянов е задържан изненадващо. Подлагат го на мъчения да разкрие "главните подбудители" и при един побой болното му сърце не издържа. За да прикрият следите го застрелват като при опит за бягство и даже изпращат до всички поделения на фронта съобщение, че д-р Б.Стоянов е дезертирал и при откриването му, ако не се предаде доброволно, да бъде разстрелян, за което няма да се търси отговорност.[6] По такъв ужасен начин е унищожен физически един честен и интелигентен човек, истински патриот, взел смелото решение да отиде на фронта въпреки сериозното си заболяване, който като лекар просто няма как да не си е давал сметка за евентуалните последици от това. Друг участник в събитията- Димитър Кисьов, завършил Генералщабна академия в Берлин, отбелязва в спомените си, че през войната на немските възпитаници не се гледа с добро око, но понеже все пак е завършил академия, го зачисляват към щаба на 11-ти пехотен полк.Според него полкът не искал да се бие, а прогермански настроените офицери били слагани на ниските места на позициите , за да могат немците лесно да ги бият отгоре.[7] Разследването на войнишките бунтове се провежда от помощник-командира на дивизията и съответно помощник-командирите на засегнатите полкове.За помощник-командирския институт в Българската армия като цяло по време на Втората световна война е писано достатъчно, като в съвременната историография / до 10 ноември 1989 година / темата е представена конюнктурно по известни причини. Следва да се отбележи, че помощник - командирите се подбират предимно и преди всичко между членовете на комунистическата партия и производния й РМС и в много редки случаи - представители на коалиционните й партньори в рамките на ОФ. Това са хора обикновено без военно образование, без военна и техническа подготовка, които разчитат на самоподготовката и самообразованието в хода на бойните действия.Състоянието на помощник-командирския институт в Трета пехотва дивизия се обсъжда на заседание на Бюрото на ОкК на БРП/к/ в Сливен на 20 февруари 1945 година, на което се констатира, че връзката на Военния отдел в околийския комитет на комунистическата партия с частите от фронта е "извънредно слаба", че чистката сред офицерите не е извършена, което до голяма степен се дължи на липсата на политическа подготвеност на помощник-командирите в дивизията.В протокола от заседанието се отбелязват решенията , които ОкК на БРП/к/ взема за справяне с положението, а именно: да се обърне особено внимание на бойната подготовка на помощник-командирите, които се задължават "в най-кратък срок напълно да овладеят военната наука и да станат действителни бойни командири".[8] В архива на Военния отдел на ОкК на БРП/к/ се съхранява списък на помощник-командирите в Трета пехотна дивизия, от който става видно, че на всички нива- от щаба до най-малката войскова единица са назначени такива - 88 на брой[9], което означава пълен контрол на комунистическата партия / в частния случай и изобщо/. Основно това са хората, които провеждат политическата работа сред личния състав на дивизията, която е в посока на създаване преди всичко сред офицерския състав на положително отношение към политиката на ОФ, респективно на комунистическата партия, убеждаването им, че участието на България във войната е от общонароден интерес. Впрочем, комунистическата партия като цяло е наясно, че войната, особено съвременната не може да се води без подготвени специалисти и отношението към офицерските кадри се определя и влияе от конкретните моменти в политиката. Поручик Георги Славков от 6-ти артилерийски полк, отбелязва, че след Дравските боеве, на офицерския състав в полка се оказва специално внимание- раздава се храна от офицерската кухня, специални прибори за хранене, а на обяд и някои екстри- бутилка бира или вино.[10] Същевременно, офицерите са тези, които непрекъснато са следени за "фашистки прояви и настроения" от помощник-командирите, което заслужено предизвиква открити резерви в отношението на командния състав на Трета дивизия към пратениците на комунистическата партия.

От втората половина на м.януари до средата на м.март 1945 година, целият Украински фронт преминава временно в отбрана и служи като ос на маньовъра на северните съветски фронтове, които се придвижват към сърцето на Германия.Първа българска армия също преминава в отбрана, а Трета пехотна дивизия, която е на крайния ляв фланг и служи за връзка между българските и югославските военни части, отбранява фронт от 18 км. на р.Драва по най-стратегическото направление и то само с 11-ти пехотен полк, тъй като 24-ти и 29-ти пехотни полкове временно се взети за корпусни резерви.Сведенията, които се получават за противника от почти непрекъснатите патрулни нападения през р.Драва сочат недвусмислено, че същият постоянно засилва частите си при с.Долни Михоляц и подготвя офанзива в това направление.В първите дни на м.март 1945 година командването на Трета дивизия в пълна бойна готовност очаква нападението всеки момент.То започва на 6 март в 1,25 ч. през нощта, продължава през целия ден и през нощта на 6 срещу 7 март.Нападението се извършва от специална армейска група на генерал Фишер, съставена от четири моторизирани дивизии, един казашки Власовски корпус и много други части .Операцията носи кодовото название "Горски дявол" и целта й според заловени немски документи е пълното унищожаване на Първа българска армия и Трета югославска армия и забавяне подготовката за настъпление на Трети УФ към Виена до изчакване на една нова политическа обстановка.[11] Действията на Трета пехотна дивизия при р. Драва по естество могат да бъдат разделени на две фази: първа- посрещане и спиране удара на противника, превиване волята му чрез отнемане на инициативата за нападение и принуждаването му да премине към отбрана до пристигането на български и съветски резерви и втора- ликвидиране на противниковото предмостие с помощта именно на армейските резерви.Първата фаза е изключително дело на бойците и на командването на Трета пехотна дивизия, признато както от разпити на пленници, заловени оперативни заповеди, документи и дневници, така и от Българското и Съветското командвания.Решимостта за победа на бойците, командирите и помощник-командирите от всички степени внасят смут в Немското командване, спира и пречупва устрема на войските му при Драва-Соболч, Драва-Чехи, Ковачхида, Гордиша и Мат и го принуждава още на 7 март сутринта да премине към отбрана, като се мотивира по следния начин: "Настъплението е невъзможно, българите са страшно силни", както гласи заловената заповед на командира на 523-ти полк- полковник Нойман.[12] На 8 март вечерта, средният участък на с.Драва -Соболч се заема от частите на 133-ти съветски корпус на генерал Артюшенко, с което започва фазата на ликвидиране на противниковото предмостие, която продължава до 23 март.В ожесточените боеве срещу 11-ти пехотен Сливенски полк взема участие със своята част и немският поручик Хегелман,убит на 14 март 1945 година. Във водения от него дневник, за 11 март той записва: "Ние с копнеж очакваме нощната тъмнина.Имам само един офицер при мен.Всички други паднаха.Драва-Соболч е гробницата на отделението."[13] На 12 март Трета дивизия се изтегля от предните позиции, които се заемат от частите на 16-та пехотна дивизия. Д-р В.Станев, началник на Вътрешното отделение на 3-та дивизионна санитарна лечебница, отбелязва, че едва тогава притокът на ранени чувствително намалява.От нощта на 5 срещу 6 март до 12 март, постъпването на ранени е непрекъснато, като само между 1.00 и 3.00 часа след полунощ настъпва временно затишие и тогава медиците могат да си отдъхнат седнали или облегнати върху сандъците с медикаменти в аптеката.Има дни, когато през лечебницата за едно денонощие преминават към 400 ранени, като постъпват не само български бойци, но също така и съветски, а на четвъртия ден от пробива при р.Драва- и ранени немски пленници.[14] След ликвидирането на немското предмостие Трета пехотна дивизия заема отново същия участък за отбрана, но вече в готовност за настъпление през р.Драва.

На 9 април 1945 година командването на Трета дивизия получава заповед, съгласно която трябва да се форсира р.Драва съвместно с Трета югославска армия.След подробно разузнаване, щабът на дивизията изработва план за преминаването на реката и десантирането се извършва на 12 април през нощта между 2.00 и 4.00 часа при пълна изненада на противника. До 15 април са овладени редица селища, след което Трета дивизия се изнася към Чаковец, южно от р.Мур.Получава се нова заповед, с която се дава нареждане да продължи преследването на противника към Марибор и Лайбниц, а след това-към Дравоград, Шванберг и Ландсберг, където дивизията достига на 11 май, като установява връзка с английските войски на билото на Източните Алпи. До този момент Трета пехотна дивизия обезоръжава и взема в плен повече от 10 000 германци, една цяла унгарска дивизия, много оръдия и други военни трофеи.[15] На 20 май 1945 година по доклад на командира на Четвърти корпус генерал Трендафилов за бойните заслуги на бойците и командирите от Трета пехотна дивизия, командващият Първа българска армия генерал-лейтенант Владимир Стойчев обявява правото им да носят наградното име "Дравци" и наименова дивизията "Балкано-Дравска".

Равносметката от участието на Трета пехотна дивизия във втория период на"Отечествената" война 1944-1945 година в убити, ранени и измръзнали изглежда така: убити 1259 души, от които 75 офицери, 70 подофицери, 1114 войници; ранени 2224 / 155 офицери, 159 подофицери, 1910 войници / и измръзнали 303 души.[16] Загиналите от Сливенски окръг в двата периода на войната са 267, от тях до 20 години-13 души, от 20 до 30 години- 225, от 30 до 40 години- 26 и от 40 до 50 години- 3-ма.[17] Това е дивизията в състава на Първа българска армия, която дава най-много жертви /в убити/. Макар и приключила за Българската армия, войната жестоко белязва съдбата на някои от участниците в нея.Такъв е случаят с подпоручик Иван Киров Йорданов, адютант на 2/11 дружина в 11-ти пехотен полк. На 12 юни 1945 година в 9.00 ч. сутринта, само пет дни след завръщането си фронта, в родния си дом в Сливен, сред близките си, той се самозастрелва с пистолет.В акта за злополука от 20 юни 1945 година, съставен от командира на 11-ти пехотен полк полковник Коста Начев в присъствието на санитарния майор Георги Станчев, лекар на 11-ти пехотен полк и от санитарния ОФ-комитет на Иван Василев - лекар на 2/11 дружина от 11-ти пехотен полк се отбелязва, че заболяването и смъртта на подпоручик Киров са свързани и получени при "повод и изпълнение на служебните му задължения".[18] Участвал в най-тежките боеве при р.Драва, подпоручик Киров не издържа ужасите, получава силно нервно разстройство и в състояние на продължителна, тежка депресия, подтискайки най-мощния човешки инстинкт за самосъхранение, решава да се самоубие.

Висока е цената, която българският народ плаща в тази война по силата на неблагоприятни, с тежки последствия за страната ни исторически обстоятелства. По бойните фронтове в Югославия и Унгария са ранени и убити 34548 души, от тях загиналите са 10753[19] - преди всичко това са представители на младото, най-жизненото поколение, цветът и надеждата на нацията. Макар и непризната за съвоюваща страна, с тези жертви /заедно с пострадалите и загиналите в антифашистката съпротива 1941-1944 година/ България дава своя кръвен принос за тържеството на несъмнено най-голямата световна кауза на XX век - победата над хитлерофашизма.

---

1. ИМ-Сливен , отдел "Най-нова история", основен фонд, инв.№ 8189 НН, Списък на загиналите в Отечествената война от Сливенски окръг; **2.** Владова, В. "Съдбата на офицерството в Трета пехотна дивизия

1944-1948 г.", ИМЮИБ, т.ХХ, Бургас, 2003г.,с.184; **3.** в."Сливенско дело",13 април 1946г.; **4.** Владова, В. "Опозицията в Сливенския край", сб. "Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944-1954 г." ,Сливен , 2003г.,с.19; **5.** Ташев, Т. "Ние от окопите", Сф.2002 г.,с.94-95; **6.** ИМ-Сливен, отдел "Най-нова история", спомагателен фонд, Спомен на Борис Симидчиев, с.1; **7.** в."Сливенско дело", 30 март 1999 г. ; **8.** ТДДА-Сливен, Архив на Регионалната организация на БСП, ф.2,оп.1, а.е.,1,л.10; **9.** пак там, а.е. 2, л.17-18; **10.** ИМ-Сливен, отдел "Най-нова история", спомагателен фонд, Спомен на поручик Г.Славков,с.2; **11.** в."Сливенско дело", 13 април 1946 г.; **12.** пак там; **13.** в."Сливенско дело", 16 март 1965 г.; **14.** ИМ-Сливен, отдел "Най-нова история", спомагателен фонд, Спомен на В.Станев, с.5; **15.** в."Сливенско дело", 13 април 1946 г.; **16.** Христозов, Т. "Имена, изсечени в стомана", Сф. 1983г.,с.18-19; **17.** пак там, с.21; **18.** ИМ-Сливен, отдел "Най-нова история", основен фонд, инв.№ 8190 НН, Акт за злополука,с.1-2; **19.** Христозов, Т. "Имена, изсечени в стомана", Сф. 1983 г.,с.20.

УЧАСТИЕТО НА 23-ТИ ШИПЧЕНСКИ ПОЛК В ДРАВСКАТА И МУРСКАТА БОЙНИ ОПЕРАЦИИ НА БЪЛГАРСКАТА АРМИЯ - март 1945 година

Пламен Стефанов

Едни от най - героичните страници в бойната история на 23-ти пехотен Шипченски полк е участието му във военните операции за разгрома на фашистка Германия по фронтовете на Сърбия,Хърватия,Унгария и Австрия в периода декември 1944 - май 1945 г.

Предмет на настоящото изследване ще бъдат само действията на полка в две от най-значимите военни операции на българската армия във войната срещу фашистка Германия - Дравската и Мурската.

В края на м.декември 1944 г. 8-ма Тунджанска дивизия,в състава на която е и 23-ти Шипченски полк,приключва своето участие в бойните действия между реките Сава и Драва и получава заповед да предаде отбраняваните позиции на югославски части.Независимо че не са постигнати стратегически оперативни резултати,боевете имат важно военно и морално значение за шипченци.В хода на военните действия 23-ти Шипченски полк нанася значителни загуби в жива сила и бойна техника на противника,осуетява неговите планове за настъпление в участъците, отбранявани от полковите дружини,а с това изпълнява поставената задача да осигури левия фланг на Първа българска армия.Въпреки понесените загуби в сраженията:убити 120 души,ранени 225 души[1],23-ти Шипченски полк запазва боеспособността на ротите и дружините и се подготвя за новите бойни операции в Унгария.

На 6 януари 1945 г.,частите на 8-ма Тунджанска дивизия,към която се числи и 23-ти Шипченски полк се съсредоточват в района на селата:Беркасово, Сот и Молвин.От там те започват да се придвижват към с.Илок,където трябва да преминат р.Дунав и се изнесат в нов ред за разполагане в Южна Унгария.

При много тежки зимни условия - снеговалеж,сковаващ студ,виелица, усилен ледоход на 8-ми януари 1945 г. в 18,00 ч. започва прехвърлянето на 23-ти Шипченски полк през река Дунав.На 9 януари към 12 ч. с последния шлеп се прехвърля и щабът на полка начело с командира подп.Мартинов.[2]

На 10 януари в 3,30 ч. полкът получава заповед да се придвижи с марш по направлението:с.Бачка паланка-гр.Сомбор-с.Бездан-с.Топола-гр.Печ-гр.Сигетвар- с.Сулок.На 16 януари към 14,00 часа след няколкодневен преход и изминати над 170 км. полкът се разполага в района на с.Сулок и в периода 17-19 януари заема участък за отбрана в района Болхо - Бабоча.[3] За противодействие на евентуални противникови атаки полкът е усилен с две бронеизтребителни роти,които трябва да насочат внимание и огневи усилия в подучастъка от село Риняуйнем до ж.п. линия.Щабът на 23-полк се установява в село Бабоча.[4]

Веднага след заемането на позициите за отбрана от западния сухопътен участък в полосата на 8-ма Тунджанска дивизия,частите на 23-ти Шипченски полк започват работа по инженерно подобряване и укрепване на приетите позиции.Изградени са нови огневи точки,укрития и землянки за командирите и войниците.Прокопани са допълнителни ходове за съобщения и траншеи. Позициите на полка преминават на 3-4 км. северозападно от с.Бабоча,с.Харомфа, с.Терез,ж.п.кантон Бирка,кота 134,югоизточно от с.Хересне до река Дунав и на около 500 м. от течението на реката.Предният край на противниковата отбрана се намира на 150 -200 м. от позициите на полка,като на места тя отстои само на 50 до 60 м.Освен това противникът (немски и унгарски части,включително 13 SS дивизия,усташи и власовци) разполага с организирана,ешелонирана отбрана, състояща се от 5 артилерийски и минохвъргачни батареи,една рота щурмови оръдия,непрекъсната отбранителна система от траншеи,свързани с бункери, картечни гнезда и други огневи точки.Най-силно укрепените участъци са разположени по фронта, отбраняван от 23-ти Шипченски полк - кота 134, възвишението северозападно от чифлик Фелше и кота 124.[5]

Голямо внимание е отделено на противотанковата отбрана в цялата отбранителна система на полка.За целта на западния участък в отбранителната полоса той е усилен с три бронеизтребителни роти,като за тях са подготвени бойни и запасни позиции по главните танкоопасни направления покрай шосетата: Бабоча - Харомфа и Бабоча - Визвар.[6]

Осъществено е активно разузнаване на противника,разположението на неговите сили и огневи точки.За целта са проведени няколко патрулни нападения за разузнаване,както на сухопътния участък на отбраната на полка,така и през река Драва.На 25 януари група доброволци от 23-ти Шипченски полк в състав: подофицер Гърди Гърдев,канд.-подофицер Кирил Неделчев,ефрейтор Делчо Гичев и редник Димитър Димитров извършва проникване навътре във вражеската отбрана с цел разузнаване и унищожаване на огневи точки.В завързалия се бой те унищожават картечно гнездо с трима германци и донасят ценни сведения за разположението на противника.На 13 март разузнавателен патрул от 3-та дружина на полка от 8 души,под командването на подофицер Христо Величков извършва патрулно нападение в района северозападно от с.Хересне.Патрулът прониква дълбоко в противниковите позиции и залавя трима души в плен,единият от които се оказва немски офицер.След продължителен обход групата се завръща невредима с ценните пленници,от които са получени сведения за противниковата отбрана,движението на частите и огневите точки.

Междувременно по фронтовата линия на частите на Трети Украински фронт и Първа българска армия,в състава на която е и 23-ти пехотен Шипченски полк се създава нова обстановка.С цел спиране настъплението на частите на съветската армия и българските войски в Унгария,немско-фашисткото командване предприема контранастъпление в началото на м.март 1945 г. в три направления между реките Дунав и Драва и езерото Балатон с крайна цел - разгром на частите на Трети украински фронт и Първа българска армия.Единият от ударите е нанесен южно от езерото Балатон по направлението Надбайом - Капошвар.С големи сили,подкрепяни от артилерия и танкове немско-унгарските части успяват да пробият отбраната на 299-та съветска дивизия и десния фланг на Първа българска армия,отбраняван от 10-та и 12-та пехотни дивизии.С цел спиране на настъплението и разгрома на противника в помощ на воюващите са изпратени 3-та дружина от 12-ти пехотен полк и 2-ра дружина от 23-ти Шипченски полк.В тежки и кръвопролитни боеве шипченци изпълняват с чест поставените им задачи от командването.Те не само помагат за спиране настъплението на немско-унгарските части,но в периода 10-11 март 1945 г. провеждат 4 контраатаки, с които допринасят за стабилизиране на фронтовата линия.[7] По-късно 2-ра дружина се включва активно и в настъпателната операция за пълния разгром на немско-унгарските части и се връща в района на разполагане на 23-ти Шипченски полк на 22 март,като във водените боеве дава 11 раненни бойци.[8]

В началото на м.март дружините на 23-ти Шипченски полк и придадените към тях съединения продължават да провеждат активна бойно-разузнавателна дейност в полосата на своята отбрана.По заповед на щаба на армията в отбранявания от полка участък са проведени бойни операции в по-голям мащаб с разузнавателно-демонстративни цели.На 8 март 1-ва дружина от полка организира нападение по противника на кота 124 - един от основните опорни пунктове от предния край на предните противникови позиции.Дружината е усилена с един тежкокартечен,един бронеизтребителен и един инженерно-щурмови взводове.[9]

Атаката по отбрана на противника в полосата на кота 124 започва около обяд без артилерийска подготовка с цел изненада.След ожесточени боеве първоначално е овладяна югоизточната част на височината,а към 15,30 ч. с щурм 1-ва дружина овладява и цялата позиция на противника.В атаката са убити 19 противникови войници и 3 са взети в плен.[10] След овладяването на височината обаче не се вземат мерки нито за развиване на атаката,нито се организира отбраната на завзетите позиции.Това позволява на немско-унгарските части в 16,30 ч. под прикритието на силен минохвъргачен огън да предпиемат контраатака. Понеже 1-ва дружина не успява да организира своята отбрана и поради опасността да бъде обкръжена по фланговете,тя започва да отстъпва и се връща на изходните си позиции.[11]

Тези бойни действия на 23-ти Шипченски полк ,въпреки че не постигат своите цели имат своята роля и значение,тъй като с тях се нанасят значителни загуби на немско-унгарските части,разстроена е тяхната отбрана на отделни участъци от фронтовата линия,разкрити са важни страни от организацията и системата на огневи рубежи и се демонстрира високият боен дух на частите на полка.

Изпълнението на отбранително-настъпателни задачи от полка допринасят за повишаване на бойната подготовка на частите и тяхната боеготовност.Повишава се оперативно-тактическата подготовка на командния състав и щаба на полка,които по-смело и оперативно вземат важни решения и изпълняват поставените задачи съобразно бойната обстановка.Така изпълнявайки отбранителни бойни задачи,23-ти Шипченски полк се подготвя за предстоящи настъпателни бойни действия.

След спирането на контранастъплението на немско-унгарските войски по направлението на езерата Балатон - Беленце - река Дунав - река Драва и разгрома на основните бойни части на противника,в края на м.март 1945 г. Първа българска армия,към която се числи и 23-ти полк, получава писмена директива от щаба на Трети Украински фронт за преминаване в контранастъпление.Главното направление на настъпателната операция на българската армия е насочено по долното течение на река Мур,откъдето тя получава и названието си "МУРСКА".

Получавайки директивата,командването на 8-ма Тунджанска дивизия отдава бойна заповед №I-21/1331 от 28 март 1945 г.,в която на 23-ти Шипченски полк се поставя задачата:с три дружини,една бронеизтребителна рота,една инженерно-щурмова рота(от два взвода),един противовъздушен взвод и артилерийска група за непосредствена поддръжка от 1-во и 3-то артилерийски отделения от 8-ми дивизионен артилерийски полк да настъпи по направлението на главния удар на дивизията в участъка от чифлика Терез до село Хересне.[12]

На 27 и 28 март в полосата на 23-ти полк са проведени патрулни нападения с цел уточняване силите на противника пред фронта на полка.Особено внимание в разузнавателните нападения е отделено на чифлика Терез и кота 134. Голяма помощ в това отношение изиграват сведенията от пленени и предали се унгарски войници от 216-та и 218-та унгарски дружини.[13]

Командването на 8-ма Тунджанска дивизия определя настъплението на дивизията да започне сутринта на 29 март 1945 г.Непосредствено преди атаката са проведени срещи по частите и са получени конкретни указания за отделните полкове,дружини и роти в хода на операцията.[14]

На 29 март на разсъмване започва настъплението на 12-та пехотна дивизия,към 10,30 ч. преминава в настъпление 10-та пехотна дивизия.В 11 часа започва настъплението и на 8-ма Тунджанска дивизия.

В 11.30 часа без артилерийска подготовка,с цел изненада на противника започва атаката на 23-ти Шипченски полк.Втора дружина,под командването на подп.Методи Митрев,настъпва в полосата между кота 132 и кота 140 като насочва удара си срещу чифлика Терез и ж.п.кантон Бирка.Достигайки на 100-150 м.от първите окопи на противника, тя е спряна от неговия силен огън.

Лявофланговата трета пехотна дружина,под командването на капитан Иван Василев,започва атака 30 мин. по-късно.Със съдействието на артилерията тя успява да достигне найблизо до противниковите окопи - на 50-60 метра,но не успява да ги овладее,тъй като е спряна от силния огън на бункерите и огневите точки при кота 134.Повторните атаки на дружините не довеждат до овладяване на позициите на противниковата отбрана.Поради създалата се тежка обстановка и с оглед силната силната съпротива и картечния огън на немско-унгарските части, командирът на 8-ма дивизия заповядва:"... новата атака да бъде съпроводена с масирана артилерийска подготовка."[15] В решителния момент в атаката е включена и второешелонната 1-ва пехотна дружина.Тя се насочва към чифлика Бирка и ж.п.кантон Бирка и като обхожда от югозапад чифлик Терез,съдейства на втора дружина да го овладее към 18,00 часа вечерта.Завземането на чифлик Терез помага на първа дружина да атакува и овладее ж.п.кантон Бирка,а след това и чифлик Бирка.По същото време трета пехотна дружина атакува успешно и към 19,00 часа овладява силно укрепената кота 134.По този начин е пробита цялата отбрана и до вечерта овладяна цялата отбранителна позиция на противника.След дадените жертви и загубените позиции немско-унгарските части започват бързо да се изтеглят на запад.[16] Сломявайки съпротивата на противника по брега на река

Драва,частите на 23-ти Шипченски полк овладяват последователно селата: Визвар,Беловар,Шомод,Дюдвархале,Подола,а късно вечерта и село Гола,в западните покрайнини на което полкът остава да пренощува.[17]

С тези успешни бойни действия по време на началото на своето настъпление 23-ти Шипченски полк изпълнява поставената му задача - да пробие отбраната на противника,да преследва отстъпващите немско-унгарски части, да овладее и освободи населените пунктове по пътя на своето настъпление и да осигури фланга на 8-ма дивизия и фронта по река Драва.

На 30 март през нощта частите на полка заемат позиции между ж.п. линията Бердице - село Декенеш - река Драва и на 31 март в 7,30 сутринта в походен ред настъпват по посока на селата Готалово и Декенеш.Когато предните редици на полка достигат на около 300 м. от крайните къщи на селата те са посрещнати от силен артилерийски,минохвъргачен и картечен огън.При създалата се обстановка първоешелонните първа и втора пехотни дружини се разгръщат в боен ред и се подготвят за атака.Срещу полка се намира укрепената линия "МАРГИТ".Село Декенеш е централен опорен пункт на противниковата отбранителна система,с множество огневи точки,бункери,свързани помежду си окопи с траншеи и ходове за съобщения.[18]

Атаката започва първа пехотна дружина в главното направление на настъплението - срещу село Декенеш,втора дружина се разгръща южно от ж.п. линия - срещу село Готалово,трета дружина настъпва зад първа дружина като втори ешелон.Атаката на полка се поддържа от 3-то и 4-то артилерийски отделения и от 1-ва батарея,които насочват огъня си срещу бункерите и огневите точки на противника.За да е по-близо до настъпващите части, командният пункт на полка е устроен в ж.п. кантон северозападно от село Гола.

След огъня на артилерията първа дружина атакува немско-унгарските части в южния край на селото,овладява първите противникови окопи,навлиза в селото и започва бой за всяка къща и улица.Особено ожесточени са сраженията в центъра на селото.В разгара на сражението към 18,00 часа немско-унгарските части вкарват свежи сили и контраатакуват във фланг първа дружина,която се връща на изходни позиции.След енергичната намеса на командването на полка отстъплението е спряно в края на гората източно от село Декенеш.Усилена с 9-та рота и подкрепена от трета пехотна дружина,1-ва дружина се прегрупира и преминава в контранастъпление,спира настъпващия противник,който е принуден да отстъпи преследван от първа дружина.Към 20,00 часа съпротивата на немско- унгарските части е сломена и село Декенеш е овладяно.Срещу противника са изстреляни над 2100 гаубични снаряда,частите му са разбити и принудени да отстъпят,а на бойното поле остават над 500 убити немски и унгарски войници.[19]

Левият фланг на 23-ти полк от 2-ра дружина,въпреки няколкото проведени атаки през деня,не успява да пробие отбраната на противника при село Готалово и то остава в ръцете на немско-унгарските войски.На 1 април в 7,00 часа след масирана атака,подкрепена от артилерията дружината овладява село Готалово.Опитите на немско-унгарските части да спрат настъплението на 2-ра дружина,за да дадат възможност на главните сили да се изтеглят по ж.п.мост южно от река Драва са провалени от устремната атака на шипченци.Те сломяват тяхната съпротива и превземат гара Декенеш,където са пленени 60 унгарски и немски войници и 2 ешелона с бойна техника,боеприпаси и имущество.[20]

За да спрат настъплението на шипченци, в 9,00 часа немско-унгарските части разрушават моста на ж.п.линията над река Драва.Въпреки това полкът продължава настъплениетото си към река Мур.Преодолявайки отделни гнезда на съпротива,последователно са овладени селата:Гола,Егерщанц,Закан и Ертилош.В гората до село Ертилош е пленена 54-та унгарска гранична бригада в състав от около 800 души ,начело с командира подп.Арпад Сабо и цялото въоръжение и имущество.[21]

След обяд на 1 април 23-ти Шипченски полк достига устието на река Мур.Това е последният ден на активни настъпателни действия на шипченци.След тях на 4 април полка получава заповед №І-27/1400 на командира на 8-ма дивизия, в която му се заповядва да заеме и организира участък за отбрана по северния бряг на река Драва от устието на река Мур до село Новачка,южно от село Гола,а щабът на полка да се настани в село Закан.[22]

След заемането на поверения му участък за отбрана 23-ти Шипченски полк приключва участието си в Дравската отбранителна и в Мурската настъпателни операции на българската армия.

В продължение на близо един месец частите на полка изпълняват поставените им задачи от командването.В Дравската операция с успешните си отбранителни действия 23-ти Шипченски полк спира настъплението на немските войски в района на езерото Балатон и река Драва.А с проведените контраатаки не позволява на противника да развие своя план за разгром на българската армия, разстройва неговата отбрана в отделни участъци и му нанася загуби в жива сила и бойна техника.

В Мурската настъпателна операция 23-ти шипченски полк,след ожесточени боеве пробива и овладява няколко укрепените линии на немско-унгарските войски: при кота 134 и чифлика Терез,които противникът укрепва и отбранява повече от 3 месеца;укрепената линия "Маргит" при селата Декенеш и Готалово.В хода на настъпателната операция са освободени редица населени пунктове,убити са стотици унгарски и немски войници и офицери,пленени са над 1000,заедно с голямо количество оръжие,бойна техника,боеприпаси и имущество.

* * *

С участието си в Дравската и Мурската бойни операции 23-ти пехотен Шипченски полк покри с неувяхваща слава името и бойното знаме на полка и заедно с другите части от Първа българска армия дава своя принос за окончателната победа над фашистка Германия и освобождаването на народите на Хърватия,Унгария и Австрия.

В хода на водените успешно отбранителни боеве задържа значителни немски и унгарски части,които не могат да бъдат употребени на други участъци на фронта.Участвайки активно в настъпателни операции на Първа българска армия, полкът нанася сериозни загуби на немско-унгарските войски в жива сила и бойна техника, пленява много войници и офицери и значителна част въоръжение и имущество.

В сраженията шипченци дават скъпи жертви - загинали като герои - офицери,подофицери и войници при Терез,Бирка,кота 134,Готалово и Декенеш. Имената и техният подвиг ще останат завинаги свързани с бойната история на 23-ти пехотен Шипченски полк и ще напомнят за пролятата българска кръв за победата над фашизма.

1. ЦВА - ф.49,оп.2,а.е.1,л.128; **2.** Пак там,оп.1,а.е.6,л.24 - 25; **3.** Пак там,л.28 -29; **4.** ЦВА - ф.321,оп.5,а.е.216,л.54; **5.** Пенчева П.,Пл.Стефанов - 23-ти Шипченски полк,Ст.Загора,1999 г.,с.52; **6.** Пак там,с.53; **7.** История на Отечествената война на България - т.3,ДВИ,С.1983 г.,с.118; **8.** ЦВА - ф.321,оп.5,а.е.179,л.126; **9.** Пак там,а.е. 200,л.59 ; **10.** Пак там,л.63; **11.** Пак там,л.61; **12.** Пак там,а.е.189,л.2 ; **13.** ЦВА - ф.55,оп.2,а.е.9,л.73; **14.** История на Отечествената война на България - т.3,ДВИ,С.1983 г.,с.249; **15.** Пенчева П.,Пл.Стефанов,пос.съч.,с.53; **16.** ЦВА - ф.321,оп.5,а.е.189,л.3; **17.** Николов П. - От Шипка до Драва,С.1964 г.,с.59; **18.** Пенчева П.,Пл.Стефанов,пос.съч.,с.54; **19.** ЦВА - ф.321, оп.5, а.е.189, л.5; **20.** Пенчева П.,Пл.Стефанов,пос.съч.,с.54; **21.** Пак там,с.55; **22.** ЦВА - ф.321, оп.5, а.е.189, л.6.

УЧАСТИЕТО НА БОЙЦИТЕ ОТ ПАЗАРДЖИШКИЯ КРАЙ В ЗАКЛЮЧИТЕЛНИЯ ЕТАП НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА /м. декември 1944 - май 1945 г./

Валентина Псалтова

На 24 декември 1944 г. Шестнадесета пехотна Беломорска дивизия започва мобилизацията си в районите на Пазарджик, Асеновград и Дупница. Щабът на дивизията и управленията се формират в Пазарджик, 16 дивизионна инженерно-щурмова дружина - в Пазарджик,16 противовъздушна дивизионна батерия - в с. Мокрище,16 дивизионна бронеизтребителна дружина - в с. Звъничево /1 и 3 рота/, а 2 рота, състояща се от 217 души - в с. Огняново. 59 пехотен полк, щабът на артилерийския полк, 3-то и 4/16 артилерийско отделение,16 свързочна дружина и службите - в района на Пазарджик.[1]

57 пехотен полк се формира в района на Горна Джумая и Дупница, а 58 в района на Асеновград.

В трите полка са мобилизирани в по-голямата си част бойците от Пазарджишкия край.

По време на мобилизацията в Пазарджик възниква инцидент. Изразен е протест по повод някои пропуски - мобилизиране на по-възрастни, продължително служили в Беломорието и освободени само преди два месеца, и неявяване на други - укрили се. При пристигането си около 300 души - запасни, предават на помощник -командира на 59 полк - Никола Байков, списъци от общините на укрили се младежи.При отказа на Байков да приеме списъците, момчетата реагират остро и отказват да влязат в казармата.

За изход от ситуацията в града пристигат помощник-командирът на 16 пехотна Беломорска дивизия Димитър Вълканов и заместник-командирът на II армия в Пловдив Боян Българанов. Провежда се и голямо публично събрание, на което говорят кметът на града Васил Кодуков, околийският управител Добри Брадистилов, командирът на 59 пехотен полк-полк. Нено Христов и др.[2]

Съответните институции вземат мерки за коригиране на пропуските и след време по-възрастните са освободени.

Димитър Вълканов провежда в Пазарджик конференция с помощник-командирите, наложена от трудностите при комплектуване на поделенията, създавани от страна на подофицери и фелдфебели. Стига се до разбиване на складове, арестуване на фелдфебели и началник-складове и замяната им с други. Към помощник-командирите са поставени изисквания: да извършат проверка на пълното комплектуване на поделенията; осигуряването на облекло, обувки и годно оръжие за всеки; да проявяват внимание към войниците, да изслушват търпеливо и да приемат списъците; да им осигуряват по 2-3 дни отпуск за уреждане на лични и семейни проблеми.[3]

Командир на 16 пехотна Беломорска дивизия е полк. Цоньо Ганев, помощник-командир Димитър Вълканов, началник щаб подп. Станчо Хаджиев, инструктор-майор Кузо Деенinformationичин, съветник-полк.Николай Волчак.[4]

До 2 януари 1945 г. дивизията привършва мобилизацията си. Превозването на щаба, 59 пехотен полк и другите части се извършва от гара Пазарджик на 4,5 и 6 януари1945 г. в четири ешалона и до 9 януари достигат района на Белград.[5]

След двукратно преминаване на р. Дунав при Петровардин и Бездан, дивизията достига окрайнините на гр. Печ. Тук пристига нова заповед, според която се налага незабавно връщане на около 150 км за отбрана на района южно от Сомбор, Апатин, Бачка паланка. Отбранителният участък се простира между реките Драва и Сава по левия бряг на Дунав. След изпълнението на задачата, частите на дивизията преминават на 7 февруари 1945 г. отново р. Дунав при Сомбор, а 59 пехотен полк остава в стария район на Бачка паланка, 58 пехотен полк прави два прехода от 60 км, за да премине през моста, който на следващия ден трябва да бъде вдигнат.[6]

На 18 февруари инженерно-щурмовата дружина се отправя към Нат Наряд, свързочната за Седеркент, бронеизтребителната към Печ.[7]

На 19 февруари 59 пехотен полк преминава р. Дунав при Батина, а на 25 февруари достига крайния район Сулок. Там се провеждат занятия - показно бойно учение по настъпателен бой, които се ръководят от военния съветник на дивизията Николай Волчак и началник-щаба подп. Станчо Хаджиев. Укрепяват се резервните армейски позиции.[8]

На 6 март1945 г. германските войски пробиват фронта при р.Драва. Задачата на 16 пехотна дивизия в резерв първоначално е да съдейства за възстановяване целостта на отбраната по р. Драва. От 9 до 11 март дивизията се съсредоточава в района на Харкан-Шиклош и влиза в подчинение на командира на 133 съветски корпус -генерал-майор Артюшенко.[9] На 12 март дивизията е включена в боевете на Дравския участък. В него са селата Драва Сердахел,Ковачхида, Драва Чехи, Драва Полконя; чифлиците Седен, Теметелия, Жухес, Драва Кож и канала Фекетефиз.[10]

На 12 март 59 п. полк настъпва с първа и трета дружина към с. Драва Чехи, а с втора- към чифлика Седан, но попада под унищожителен огън,понася големи загуби и настъплението е спряно. На 13 март полкът достига чифлика Теметелия, където отново е прикован от противников огън. Същия ден 2/59 и 3/58 дружина със съдействието на 133 съветски корпус настъпва към чифлика Седан, където среща силен противников огън.Суматохата и отстъплението в следствие взривяването на съветските самоходки е спряно с личната намеса на командира на корпуса-ген. Артюшенко и командира на дивизията -полк. Цоньо Ганев. Отстъпващите части са върнати в настъпление. Същата нощ чифликът Седан е превзет.[11]

На 14 срещу 15 март частите на 59 п.полк започват нощна атака срещу с. Драва Чехи, но осветени с ракети и обсипани с минен и автоматичен огън, са спрени. Отделни групи на полка проникват в селата, но биват унищожени.[12]

На 17 и 18 март противникът е отхвърлен на западния бряг на канала Фекетефиз. През нощта на 19 март е направен мост през канала и частите след 7-дневни упорити боеве достигат левия бряг на р. Драва.[13]

В ожесточените боеве с укрепилия се противник в селата Драва Чехи, Драва Полконя и Драва Соболч, войните от Пазарджишкия край проявяват чудеса от храброст и дават скъпи жертви. Един от първите е Димитър Делиев от 57 п.полк, от Велинград, убит в боя на 14 март при Драва Полконя.[14] Доброволецът Александър Бошнаков от с. Дебращица пропълзява под убийствен огън, за да отнесе в превързочния пункт тежко ранен боец. Същият ден той спомага за обкръжаване и пленяване на група немци.[15]

В боевете при Драва Полконя 57 п.полк понася тежки загуби. Между ранените е и командирът на полка. Всички командири на дружини и роти излизат от строя. Полкът е подложен на изпитание, но до поражение не се стига. Командването му поема инструкторът на дивизията Кузо Дееничин от Панагюрище. Под негово ръководство атаката при Драва Полконя е проведена успешно, след което е изпратен да организира атаката на 58 пехотен полк.[16]

На 18 март по време на боевете за Драва Чехи пристига делегация с подаръци от страната. Доброволката Кипра Атанасова от с. Алеко Константиново, от щабната рота на 16 пехотна дивизия и други девойки запълзяват с препълнените с подаръци чували и достигат позициите на нашите бойци под обстрела на немците. В тази акция Кипра е ранена тежко и отнесена в болницата.[17]

Броненизтребителната дружина, сформирана в селата Мокрище и Огняново, участва в Дравските боеве като се разделя: 1 рота към 57 пехотен полк, 2 рота към 59 пехотен полк, а 3-та минава под командването на 8-ма дивизия. Първа и втора рота се срещат в Драва Чехи, а след прекратяване на боевете дружината се изтегля по маршрута Ковачхида-Харкан-Шиклош-Торенц.[18]

Кандидат-подофицерът от 59 пехотен полк Костадин Глухчев от Брацигово пръв влиза в Драва Чехи и пръв щурмува къщите, превърнати в бункери. Унищожава войника, който стреля от тавана на една къща и спира напредването на цял взвод немци. В същото време къща и купа слама горят. Там има трима български войници. Глухчев се хвърля в огъня и изнася единствения останал жив подофицер Маринов.[19]

На 2 април 1945 г. под силен противников огън 58 и 59 полкове форсират с гумени лодки р. Мур.[20] И тук успехите се дължат на проявените лични качества. Захари Близнаков от Пазарджик, помощник-командир на 59 пехотен полк ,преминава реката с първите като осигурява прехвърлянето на целия полк. На 4 април, когато при с. Которибa противникът спира настъплението на лолка, той повежда една стрелкова рота, щурмува левия фланг на врага и го принуждава да отстъпи.[21]

Начело на 9 рота при форсирането на р. Мур е и помощник-командирът Ваклин Тонков от Пазарджик. В атаките винаги е пръв, а при Ястребци залавя немец. С ротата си пленява 6 тежки МГ картечници и много боеприпаси. В боя за Св. Криж Стоян Стойнов от Лесичово с няколко души от 2 дружина на 57 пехотен полк обкръжава и пленява двадесет немски войници и двама офицери. От тях са събрани ценни сведения.[22]

Воините от Пазарджишкия край участвуват в боевете за с. Которибa, Велики и Мали

Стефанец, Св. Криж, Чаковец, Неделище.

За париране нападението от с. Горни Хращан, което врагът предприема неочаквано, принос има батареята на кап. Георги Найденов от с. Бъта, Панагюрско. Смелостта и бързината са от голямо значение. С две тежки картечници батареята е изведена на открита позиция и след няколко минути противниковите минохвъргачки замлъкват. Спасени са 32 пехотен полк от 12 пехотна дивизия и 59 пехотен полк от 16 дивизия, които в този момент се разквартируват в с. Неделище и внезапната стрелба се стоварва върху им. Ранени са много, устроен е превързочен пункт. Двата полка се организират за отбрана.[23]

От 11 до 17 април 59 полк участвува в боевете при с. Ястребци и с. Витан и дава много жертви[24]. От 17 април до 7 май полкът остава в с. Страхонинец.[25]

На 6 май, празникът на храбростта, в Надканижа са наградени за проявена храброст, героизъм и хладнокръвие при бойните действия с военно отличие "За храброст" - IV степен, редник Костадин Власов от Пещера, доброволката Кипра Атанасова от с. Алеко Константиново, Атанас Велев от Пещера, Петър Николов от Симеоновец, Димитрия Ангелова от Ветрендол. Ген. Владимир Стойчев лично връчва военното отличие на майор Кузо Дееничин.[26]

В двата периода на войната от Пазарджишкия край участие вземат 110 жени. С орден "За храброст"- IV степен са наградени Величка Вълчева и Величка Александрова от Пазарджик. Деловодител на помощник-командира на дивизията - Димитър Вълканов е Димитрийка Ангелова от Ветрен дол, която и в най-трудна обстановка успява да предаде нарежданията на командира.[27] Жените вземат участие в медицинското и санитарно обслужване на армията. В Девета хирургична болница в гр.Чурго започват медицинската си практика Николина Стойнова, Величка Георгиева и Иванка Фиткарова от с. Лисичово, получили първоначална подготовка в Пазарджик, а след това завършили двумесечна школа за медицински сестри в София.[28]

Група момичета от с. Церово се записват доброволки в казармата на 27 пехотен Чепински полк и наравно с мъжете се обучават в стрелба. Щом овладеят оръжието ги изпращат на пост. След заминаване на редовната войска за фронта, те поемат охраната на града - банките, затвора, гарата и други обекти. След това са изпратени в санитарната школа в София, а оттам заминават за фронта. Девойките от Церово - Исара Чолева, Минка Бързакова, Лиляна Ничева, Димитрина Ничева и Вела Кодукова в Унгария попадат в 16 пехотна дивизионна лечебница, близо до фронтовата линия.[29]

А в състава на театър "Студио Фронтовак" е актрисата Юлия Константинова Лазарова от Пазарджик.[30]

От 29 март до 15 април 1945 г. са овладени силно укрепените позиции "Маргит" и "Ястребци". На 9 май вечерта 16 пехотна дивизия форсира горното течение на р. Мур. От 11 до 15 май настъпва на север на Австрийска територия в района на Радкесбург, Обер Пуркла, Клех, Гедеровци.[31]

Дивизията се връща в Кадаркут, Чекел, Капошвар и остава в Унгария в помощ на местното население до 3 юли 1945г., когато тръгва обратно към родината. От 23 до 31 юли се извършва демобилизацията в съответните гарнизони.[32]

От общо участвалите 6213 воини от Пазарджишкия край, в двата периода на войната загиват 523 души, от които 229 в първия и 294 във втория период.[33] По възраст те се разделят: до 20 години - 26, от 20 до 30 години - 420, от 30 до 40 години - 72, от 40 до 50 години - 5 души. По броя на загиналите в страната Пазарджишки окръг се нарежда на шесто място.[34]

В Шиклош, в българския Военно-исторически музей, до скиците на боевете на Първа българска армия, броеве от в."Фронтовак", военни книжа, бинокли, униформи на загинали бойци и командири, се съхранява и малкото трогателно писмо на първокласничката Величка Андонова от Пазарджик с дата 22 март 1945 г.: "Мили татко, това е първото ми писмо, което пиша на най-обичания човек на света-моя мил татко. Аз искам да си дойдеш по-скоро. Тогава ще те целувам много. Сега ти желая здраве и живот. Твоята мила Величка от първо отделение" Баща й Михаил Андонов не получава това скъпо писмо. Няколко дни по-рано е паднал със смъртта на героите.[35]

В българското военно гробище край Харкан са гробовете на десетки воини от Пазарджишкия край. С грижата си за него дядо Йожо Койя остава верен на обещанието си пред генерал Владимир Стойчев, че ако не загине в боевете, ще отдаде целия си живот на святата памет на българските синове, оставили костите си за свободата на неговата родина.[36]

---

1. ЦВА, В.Търново, ф.327,оп.2,а.е.1,л.223; а.е.5,л.1; ф.366,оп.2,а.е.112,л.3; **2.** Пак там, ф.327,оп.,2,а.е.1,л.210; ДА-Пловдив,ф.61,оп.1,а.е.18,л.4; Вълканов Д. С автомат и палитра, С.1977,л.35-39; **3.** Пак там ; **4**. ЦВА-В.Търново,ф.366,оп.2,а.е.112,л.3; **5**.Пак там,ф.365,оп.2,а.е.275,л.17-20; **6.** Пак там,ф.327,оп.2,а.е.4,л.22,27; **7.** Пак там; **8.** Пак там; **9.** Пак там,л.29; **10.** Хаджиев Ст., Участието на 16-та пехотна Беломорска дивизия в Дравската отбранителна операция през 1945г., ИИВИ и ВИНД,т,19/20,1975г.,.л.293; **11.** Пак там,л.31-34; **12.** Пак там; **13.** Пак там; ЦВА-В.Търново,ф.366,оп.2,а.е.112,л.7 ; **14.** Вълканов,Д.,цит.съч.л.24; **15.** ЦВА-В.Търново,ф.327,оп.2,а.е.1,л.229; **16.** Хаджиев,Ст.,цит.съч.,л.297;**17**.Вълканов,Д.цит.съч.л.97; **18.** ЦВА-В.Търново, ф.327, оп.2, а.е.1, л.224; **19.** Пак там,ф.336,оп.2,а.е.113,л.12; **20.** Вълканов,Д. цит.съч.,л.107; **21.** Пак там,л.108; **22.** Пак там,л.114; **23.** Пак там,л.126,127; **24.** ЦВА-В.Търново,ф.366,оп.2а.е.112,л.10-12; **25.** Пак там; **26.** Пак там; **27.** Щерева,Д.,Българката в Отечествената война 1944-45г.,С.1975г.,л.189-190; **28.** Пак там; **29.** Пак там,л.257; **30.** Пак там,л.325,382; **31.** ЦВА-В.Търново,ф.327,оп.2,а.е.4,л.61;Вълканов Д., С 16-а пехотна дивизия в Унгария,ВИС,бр.1,1975г.л.124; **32.** Пак там,л.68; **33.** РИМ-Пазарджик, научен архив на отдел " Най -нова история"; **34.** Христозов Т., Имена изсечени в стомана, ВИ,С.1983г.,л.20-21; **35.** В."Септемврийско знаме"бр.106,6.09.1979г.;РИМ - Пазарджик,научен архив...; **36.** В."Септемврийско знаме",бр.36,27.03.1975г.;РИМ - Пазарджик,научен архив...

БОЙНИЯТ ПЪТ НА 15-ТИ ПЕХОТЕН ЛОМСКИ ПОЛК

Райна Антонова

Сложната политическа и военна обстановка в страната през пролетта на 1944 г. кара правителството да започне нова мобилизация. Голяма част от запасните офицери и войници от Фердинандска и Ломска околии попълват състава на 15-ти пехотен Ломски полк под командването на полк. Кехайов. През месец май полкът е разположен в Белоградчик, а в началото на август, като част от Шеста пехотна Бдинска дивизия, е изпратен в Югославия да прикрива изтеглянето на окупационния корпус за България.

Настоящето научно съобщение има за цел да проследи бойния път на 15-и пехотен Ломски полк, който участва в редица ключови сражения през Първата фаза на Отечествената война. Използвани са предимно сборниците с публикувани документи и спомените, съхранявани в Исторически музей - Монтана.

На 5 септември 1944 г. България обявява война на Германия, а на 9 септември главнокомандващият на армията нарежда войските на Шеста дивизия да се групират по гребените на Чипровска и Берковска планина, за да се избегне евентуално нападение от страна на германски войски към София. Дивизията се разполага в района на гр. Пирот. Основната задача на 15-и пех. полк е да прегради шосетата от Бела паланка и Лесковац за Пирот. [1]

От 14 септември 6-та пех. дивизия влиза в състава на I корпус. Възлага ѝ се задача да предотврати противниковото придвижване на изток и се подготви за настъпление в посока Бела паланка-Ниш.[2]

Групирането на българските войски в началото на септември има предимно отбранителен характер. Те трябва да защитават държавната граница от евентуално немско нападение. С присъединяването на България към Антихитлерстката коалиция е решено да започне настъпление срещу фашистка Германия като главният удар е насочен по Софийско-Нишкото оперативно направление, затова армията продължава съсредоточаването си към западната граница.[3] Първи корпус се подготвя за решителен удар към град Ниш, като на 15-и пех. полк е наредено да организира отбраната на направлението Бела паланка-Пирот.[4]

На 20 септември със заповед на началника на щаба на войската вместо досегашния Първи корпус се формира Втора българска армия под командването на генерал-майор Кирил Станчев. На нея се възлага задачата да се подготви за решително настъпление към Бела паланка и Ниш, за да овладее района на град Ниш и прекъсне пътищата на отстъпление на идващите откъм Гърция германци.[5] На 15-и пех. полк е заповядано "чрез енергичен натиск" да проникне в посока на с. Братище и да унищожи противниковата съпротива по Сливовачки връх.[6]

При настъпването на 6-а дивизия в посока р. Нишава - билото на Сува планина, 15-и пех. полк трябва да проникне към гр. Бела паланка. Бързото изпълнение на тази задача е от решително значение за дивизията и до голяма степен улеснява армията.[7] В подкрепление на полка са изпратени Врачанският партизански отряд и едно артилерийско отделение. В началото на октомври те са включени в състава на отряда, който овладява връх Голаш и осигурява левия фланг на дивизията.[8]

Пътят към Бела паланка е открит. На 11 октомври сутринта българската артилерия обстрелва германските позиции, след което бойците от 15-и пех. полк се вдигат на атака. Водят се тежки боеве, дадени са много жертви. Към обед първите части от полка влизат в града.[9] В челната колона са командирът на дивизията и нейният съветник, съветският полковник Титов. Местните жители, след като виждат съветски офицери, започват да викат: "Да живее съветската войска освободителка!". Титов, заставайки прав в колата си, отговаря: "Не съветската войска, а героите от 6-а пех. българска дивизия освободиха вашия град. Ето и техния командир, благодарете нему". Всъщност заслугата е изцяло на 15-и пех. полк. Организиран е специален митинг, на който българските войски са приветствани като освободители.[10]

След падането на Бела паланка в плен остават много немски войници, а също и оръдия и боеприпаси. Противниковите войски се изтеглят към Ниш.[11]

Прогонването на немските части от дефилето Бабушница-Бела паланка и превземането на самия град открива възможност за настъпление на Втора армия към Ниш, а оттам към Подуево и Прищина. Повишен е и бойният дух на войниците от полка, които с очите си виждат как армията, завладяла почти цяла Европа, бяга, захвърлила тежките си оръжия, камиони и бойно имущество.[12]

За да задържи в свои ръце важния в стопанско отношение и решаващ за военните действия Ниш, немското командване съсредоточава тук значителна част от войсковите си съединения. Наред с елитната 7-ма СС дивизия "Принц Ойген" в бойна готовност са и възпитаниците на немското военно училище в града, а също и сборен пехотен полк, състоящ се от 3 дружини, попълнени и с хървати, босненци, италианци и албанци. Целият район е превърнат в здраво укрепен пункт.[13]

Поради понесените загуби, след овладяването на Бела паланка, 15-и пех. полк е оставен във втория ешелон на 6-а дивизия и се придвижва през планинския масив Плоча към Ниш.

На 13 октомври на дивизията е наредено да продължи настъплението си в западна посока и да овладее по-бързо град Ниш. Бойците от 15-и пех. полк отново са на предната линия като атакуват противника южно от река Нишава.[14] Те воюват при непрекъснат дъжд и гъста мъгла. Населението на югославските села ги посреща сърдечно и подпомага с хранителни продукти.[15] Същия ден дивизията пробива Нишкото поле, като с бой изтласква немците, заемащи изходите на дефилето по р. Нишава. Частите на 15-и пех. полк са разположени на височината в югозападния му край.[16]

В това време немските войски се организират за отбрана пред Ниш като обстрелват движещите се по шосето военни части и артилерия. През нощта подпалват складовете си с боеприпаси. Градът се оглася от гърмежи, а пожарите продължават до сутринта. Сутринта на 14 октомври те започват да се оттеглят в посока към Прокупле.[17]

След кратка артилерийска подготовка дивизията атакува Ниш, а 15-и пех. полк се разполага на хребета Горица. Приближавайки града войниците са посрещнати от силен артилерийски, минохвъргачен и картечен огън от крайните сгради, превърнати в бункери. Тук със своите действия се отличават бойците от щурмовото артилерийско отделение и 1 бронеизтребителна дружина, които унищожават голяма част от огневите точки на противника.[18] Започва бой за всяка къща в южните райони. При превземането на Ниш участват и съветски войски от първи гвардейски отряд и 22-ра дивизия на югославската народно-освободителна армия /ЮНОА/, които оказват значителна помощ на българите.[19]

След седемдневни открити боеве, при неимоверно трудни атмосферни условия, Ниш е освободен и българските войски достигат долината на река Морава. Успешно е изпълнена поставената задача да се прекъсне пътя на немците от Гърция и Македония по долината на реката и да се осигури фланга на Трети украински фронт към Белград.[20]

Германските загуби тук възлизат на 5200 души убити и 3850 пленени. Взети са и много оръдия, картечници и пушки. Унищожено е основното ядро на немците. Втора българска армия дава 1545 убити и ранени офицери и войници.[21] Затова в края на октомври по разпореждане на щаба на войската към 15-и пех. полк са зачислени 260 доброволци, изявили желание да заминат на фронта.[22]

За проявеното геройство в боевете при Бела паланка, Нишка баня и град Ниш 5 бойци от полка са отличени с ордени за храброст.[23]

Разбитите противникови части отстъпват на югозапад към Косово поле и на север по долината на река Морава. Втора армия изпуска следобеда на 14 октомври и целия следващ ден и не ги преследва. Настъплението започва едва на 16 октомври по заповед на Главното командване.[24]

Негативно на българското настъпление се отразяват и ограниченията, наложени от югославското правителство. Забранено е щабовете и частите на армията да остават в Ниш. Всички трофеи са предадени на югославските власти, в това число и складовете с бойни, хранителни и други припаси. В Ниш е определена само една улица, по която могат да минават частите на Втора армия. Тези ограничения не само спъват бойните действия, но поставят българските офицери и войници в едно твърде унизително положение.[25] То ярко контрастира с поведението на нашите войски, оценено и от английският наблюдател майор Джон Хеникър: "... . ..поведението на българите бе коректно. Не съм ги виждал при никакви обстоятелства да се държат като окупатори... Проявиха се като по-дисциплинирани и по-сериозни от руските войски, разположени в района на Ниш."[26]

Пред Втора армия е поставена нова задача - овладяването на Косово поле, която има важно значение за благоприятния изход на войната. Там въоръжени от немците албански групи преследват и убиват местните сърби като целта им е да ги принудят да напуснат района. Възлагането на важната Косовска операция на Втора армия показва, че тя продължава да играе първостепенна роля в системата на трите български армии за разгрома на немските войски на Балканите.[27]

Частите на 6-а пех. дивизия първоначално остават във втория ешелон, но след няколко дни е наредено тя да се изнесе на по-предни позиции и да се подготви за атака.[28] Напускайки Ниш, 15-и пех. полк се отправя към град Прокупле. За да наваксат изоставането, войниците трябва да изминават средно по около 50 км на ден през разкаляни пътища, придошли реки и труднопроходима планинска местност. Времето за цялостна подготовка на операцията е твърде ограничено.[29] Въпреки трудните условия на 23 октомври полкът е вече в западните покрайнини на град Куршумлия. [30]

Придвижвайки се в планинската местност на няколко пъти бойците преминават югославско-албанската граница, където са обстрелвани от албанската дивизия "Скендербег". При силни дъждове те продължават напред. Поради гъстите мъгли авиацията не успява да се включи в атаките. Почти във всяко албанско село срещу българските войски се стреля от засада. Лошото време и понесените загуби принуждават полка временно да отстъпи позициите си. След кратка почивка настъплението е подновено. При оттеглянето си албанците запалват складовете със жито и избиват всички животни.[31] Сутринта на 25.10.1944 г. започва настъпление към град Подуево. Водят се тежки сражения, като 6-а пех. дивизия е подпомогната и от руски самолети, които бомбардират немските позиции.[32] Шест дни, без особен успех, траят сраженията в района на Подуево. По целия фронт на 6-а пех. дивизия противникът оказва упорита съпротива. На много места се стига до ръкопашни боеве.[33] На 1 ноември е дадена нова заповед за настъпление като 15-и пех. полк при напредването на юг трябва да осигури десния си фланг по посока на склоновете на Капаоник планина.[34]

На 3 ноември Подуево е превзето от българските войски, което значително облекчава снабдяването на армията. Пленени са продоволствени складове и тиловите части могат да събират храни от местното население, защото вече се намират на територия, влизаща в пределите на тогавашната албанска държава и ограниченията на югославското правителство отпадат. Улеснява се и транспорта, който осигурява армията в материално отношение.[35]

Последвалите сражения отново се водят при изключително неблагоприятни атмосферни условия. Бушуват непрекъснати снежни виелици, пътищата и позициите са затрупани от преспи сняг. Сред бойците се натрупва и умора. Близо два месеца те воюват при трудни условия, дават и много жертви.[36]

Немските войски са добре укрепени на позициите си и затова се търсят обходни места през трудно проходимата Капаоник планина.[37] В продължение на 10 дни частите на 15-и пех. полк отбиват непрестанните контраатаки на противника при ниски температури, дъжд и сняг. На 20 ноември върхът на планината, разположен на 1500 м., пада.[38] Тя се явява последната преграда към Косово поле, а превземането й предотвратява възможността немците да изградят тук своя отбранителен рубеж.[39] Останалите части на Втора армия успешно овладяват районите на Митровица и Прищина. Германските войски бързо отстъпват и Косово поле е изцяло в ръцете на съюзниците от Антихитлеристката коалиция. Завзети са и градовете Рашка и Нови пазар. По-нататъшното преследване на отслабения противник продължава от частите на ЮНОА.[40] С превземането на Косово поле Втора армия постига оперативната си цел. На 24.11.1944 г. Главното командване иска от Трети Украински фронт да разреши тя да се оттегли на българска територия.[41] Започва формирането на нова военна част, която взема участие във Втората фаза на войната. Шеста пехотна Бдинска дивизия не е включена в нея и се изтегля към родината.[42] В България се прибират и офицерите и войниците от 15-и пехотен Ломски полк, изпълнили успешно бойните си задачи в Първата фаза на Отечествената война и дали своя принос за разгрома на фашистка Германия.

---

1. Отечествената война на България /1944-1945 г./. Документи, материали, т.1,С.,1978,с.28; **2.** Пак там,с.105; **3**. Отечествената война на България 1944-1945, т.1,С.,1961,с.342; **4.** Отечествената война на България.Документи,материали,т.1,с.184; **5.** Пак там,с.198; **6**. Пак там,с.318,319; **7.** Пак там,с.463-465; **8.** Пак там,с.465,466; **9.** Исторически музей-Монтана,Най-нова история /по-нататък ИММ-ННИ/.Спомени на Нечо Найденов; **10.** Отечествената война на България 1944-1945,т.1,С.,1961,с.90; **11.** ИММ-ННИ.Спомени на Ненчо Найденов; **12.** Отечествената война на България 1944-1945,т.1,С.,1961,с.90; **13.** Пак там,т.2,С.,1963,с.54; **14.** Отечествената война на България.Документи, материали,т.2,С., 1980,с.83-85; **15.** ИММ-ННИ.Спомени на Ненчо Найденов; **16**. Отечествената война на България.Документи, материали,т.2,С., 1980,с.86; **17.** ИММ-ННИ. Спомени на Ненчо Найденов;Отечествената война на България,т.2,С.,1963,с.90; **18.** Пак там; **19.** ИММ-ННИ.Спомени на Ненчо Найденов; **20.** Отечествената война на България.т.2,С., 1963,с.107; **21.** Пак там; **22.** Отечествената война на България.Документи, материали,т.2,С., 1980,с.157; **23.** Отечествената война на България. Документи, материали, т.2, С.,1980,с.471,472; **24.** Отечествената война на България.,т.2,С.,1963,с.105; **25.** Пак там, с.252; **26.** България-непризнатият противник на Третия райх.Документи., С.,1995,с.174; **27.** Отечествената война на България.,т.2,С.,1963,с.259; **28.** Пак там; **29.** Пак там,с.264; **30.** Отечествената война на България. Документи,материали, т.2,С., 1980,с.206; **31**. ИММ-ННИ.Спомени на Ненчо Найденов; **32.** Отечествената война на България.Документи,материали,т.2,С., 1980,с.337,338; **33.** Пак там; **34**. Пак там,с.297; **35.** Отечествената война на България.,т.2,С.,1963,с.284; **36.** Пак там,с.292,295; **37.** Пак там,с.294; **38.** ИММ-ННИ. Спомени за Отечествената война; **39.** Отечествената война на България.,т.2,С.,1963,с.260; **40.** Пак там,с.306,307; **41.** Пак там,с.308; **42.** Пак там,т.3,С.,1966,с.37.

ВОЙНАТА ПРЕЗ ПОГЛЕДА НА ВОЕННОСЛУЖЕЩИТЕ ОТ ПАВЛИКЕНСКА ОКОЛИЯ

Нели Цонева

През м.септември 1944 год. в резултат на събития от национален и международен мащаб България се включва във войната срещу фашистка Германия. Присъединяването на България на страната на антихитлеристката коалиция поставя за разрешение пред правителството на ОФ сложни политикодипломатически и военни проблеми, както и отговорната задача да подготви и осъществи участието на Българската армия във военните действия. В първата фаза на войната армията ни предприема настъпателни действия срещу германските войски в Сърбия, Вардарска Македония и Косово. Мобилизираните 1-ва, 2-ра и 4-та български армии осъществяват 4 успешни настъпателни акции: Нишката, Страцинско - Кумановската, Брегалнишко - Струмишката и Косовската. 450-те хиляди български воини водят героични боеве и разгромяват осем хитлеристки дивизии. Паметни ще останат в българската история победите на армиите ни при Куманово и Страцин, Бяла паланка, Ниш и Скопие.

След освобождаването на югославската столица от участвалите армейски части е сформирана Първа българска армия начело с ген.Владимир Стойчев. Българските войници и офицери продължават бойните си действия на територията на Унгария и Австрия до края на войната. В състава на Българската армия влизат 6 пехотни дивизии, армейски части и подразделения с численост над 100 хил. бойци. Под командването на Трети украински фронт тя води епични боеве край Драва и Мур. Дравската епопея става синоним на храбростта, доблестта и героизма на българския воин. Кръвопролитните боеве край селата Дравасаболч, Дравапалконя и Дравачехи през март 1945г. украсиха с достойна слава българските бойни знамена. Участието на българската армия е силен довод за дипломацията на страната ни в последвалите дипломатически преговори за следвоенното устройство на света. 35 000 убити военнослужещи и огромните финансови разходи не остават напразни. Участието на България във Втората световна война е обстойно проучено и изследвано в не една монография и в множество публикации по темата. [1]

Свой принос за разгрома на хитлерофашизма имат и стотиците бойци и доброволци от Павликенска околия.Условно участниците във войната могат да бъдат разделени в три основни групи - участници във войната до м.септември 1944г.; мобилизираните бойци и офицери, сражавали се на страната на антихитлеристката коалиция след 9.IX.1944г. и групата на доброволците от гвардейските дружини. Обект на изследване в настоящата тема са само фронтоваците от втората група - редовна войска и мобилизирани бойци, сражавали се в периода септември 1944 до края на войната. Създаването на гвардейските дружини и участието във войната на доброволците от Павликенска околия е вече проучено и описано в книгата на Колю Русев и Недялка Кочева, публикувана по повод 40-годишния юбилей от победата над хитлерофашизма.[2] Участието на първата група фронтоваци на практика е найтрудно за проучване, наличните данни са оскъдни и не е предмет на настоящата разработка.Отделни опити да се разкрият страници от военната ни история и да се напомни за героизма на военнослужещите, както и за саможертвата на загиналите, са правени във връзка с годишнини от края на Втората световна война Съществуващите публикации, посветени на историята на Павликенска околия, засягат частично само някои страни на тази тема - създаването и дейността на Павликенските гвардейски части и антифашистката борба в околията, като част от общата борба против хитлерофашизма.[3]

Липсва обаче задълбочено проучване за точния брой на военнослужещите от 20-те селища на околията, няма издадени материали, които да напомнят за смелостта на загиналите и които да увековечават подвига им. По-голямата част от фронтоваците вече не са и между живите. Затова целта на настоящата разработка е да се даде публичност на запазените и предадени от военнослужещите спомени за дните на войната. В тях са съхранени личните им преживявания, техният поглед към ужасите на войната е автентичен и неподправен. Тези редове трябва да бъдат прочетени и да не ги забравяме.

1670 жители на Павликенска околия участват в състава на действащата Българска народна армия. 65 от тях загиват по фронтовете на войната в името на човешкото мирно и свободно съществуване. Ранените войници и офицери от околията са 45. Разпределението на фронтоваците по селищата от Павликенска околия е както следва:

Населено място	Брой участници	Убити	Ранени
1. Батак	65	2	3
2. Бутово	90	2	
3. Бяла черква	129	5	2
4. Вишовград	97	5	
5. Върбовка	69	4	2
6. Горна Липница	69	5	2
7. Димча	58		3
8. Долна Липница	12		
9. Дъскот	70	1	5
10. Караисен	141	7	2
11. Лесичери	51	5	
12. Михалци	93	7	2
13. Мусина	26		
14. Недан	89	3	5
15. Павликени	307	5	10
16. Паскалевец	65	4	
17. Паятреш	87	5	2
18. Росица	16	3	2
19. Сломер	66		2
20. Стамболово	49	2	3
ОБЩО:	1670	65	45

Във фонда на Исторически музей - Павликени са съхранени спомени, документи, лични вещи и снимки на бивши фронтоваци. Една от най-ценните находки е "Военно-полеви дневник на подофицер Иван Спасов Велев".[4] Той е роден на 10 март 1919 год. в Павликени. Във войната участва в състава на 5-ти пехотен Дунавски полк от 09.09.1944 до 20.12.1944 г. Дневникът представлява тетрадка с размери 21 - 33 см, с твърди корици, на които е написано "Пътни бележки на Иван Спасов Велев от под. 7928 В.П. Иглика". На първата страница към същия текст е допълнен и домашният адрес: "ул."Раковски" № 716, кв.Варуша, гр.Павликени, В.Търновско". От дневника са запазени 60 страниците, изписани от 10 септември до 27 ноември 1944г. Почеркът е красив, а изписаните редове говорят за един грамотен и чувствителен човек. Самият факт, че в часовете за отмора между сраженията той е отделял време за да води дневник, са явно доказателство, че подофицер Иван Спасов Велев е осъзнавал значимостта на историческия момент. Навярно е искал да запази спомена за героизма на българския воин или да разкрие страшния и нехуманен облик на войната. Силно впечатлява и фактът, че във войнишката раница е намерено място и за книгата на Йордан Йовков "Чифликът край границата". За да посегнеш към книгата във войнишката палатка или в окопа, след поредната битка на фронта, трябва да имаш изградено трайно отношение към литературата и потребността винаги да се самообразоваш и развиваш като личност.

Написаното във военно-полевия дневник на подофицер Иван Спасов ни дава непосредствена информация за атаките на българските военни подразделения в района на гр.Струмица и край селата Царево село, Дервиш и Амзали, за битките на кота 1008. От позицията на участник в драматичните събития той разказва за героизма на бойците и офицерите от 5-та Дунавска пехотна и от 7-ма Рилска дивизия :

"...ПЕТЪК , 13 ОКТОМВРИ

След осем неуспешни атаки бяхме се оттеглили на почивка за ново организиране. Борбата е много тежка в гъста гора и гъста мъгла. Загубихме в борбата в първото си бойно кръщение 50 убити и 150 ранени. Големи са загубите на противника, но бе принуден да отстъпи височината. Когато атаката се подготвяше, научаваме от патрулните двойки, че противника избягал в две посоки, а именно към Царево село и гр.Струмица, където има още германци.

СЪБОТА, 14 ОКТОМВРИ

За победата бе дадена почивка. Убити, ранени и пленени германци имаше 180 души.

НЕДЕЛЯ, 15 октомври

Завзехме градчето Пехчево и пренощувахме в с.Своемирово. Спахме в училището.

ВТОРНИК, 31 ОКТОМВРИ

Студът наближава, мъгла се простира по Струмишкото поле. Долу са германците. Нашата артилерия ги обстрелва с много точен огън. Напред се забелязва как германците се мъчат да поставят две оръдия и да ни обстрелват. Нашите гаубици изтрещяват и четирите отведнъж и в облака дим се вижда като хвърчат във въздуха оръдията им наедно с прислугата. Подобни сцени наблюдаваме от няколко дни. След половин час една тяхна минохвъргачка я сполетява същата участ. Боят се води на левия участък, където се събират фланговете на 5-та Дунавска пехотна дивизия и на 7-ма Рилска дивизия. От височината се наблюдава боят към селата като на длан..."[5]

На страниците на войнишкия дневник са споделени и чисто човешки преживявания, като притесненията за близките, семейството и приятелите. Особено емоционални са тревожните мисли на автора за съдбата на брат му, който също воюва някъде по фронтовете на войната. В писмата си от Павликени близките му съобщават, че вече повече от един месец нямат вести от него и го питат дали не му се е обаждал. Това кара Иван Спасов да предположи, че брат му е или тежко ранен или попаднал в плен. И двете алтернативи са достатъчно тревожни и безпокоящи. Предположението за пленения брат обяснява и поведението, описано в дневника на 2 ноември. При битката за кота 1008 в щаба на полка докарват двама военнопленници - поляци по народност. Иван Спасов присъства на разпита им, след което има възможност да разговаря с тях. И тогава мисълта за брат му, че може и той да е пленен, го кара да прояви състрадание към пленниците. В дневника си той записва:

"... Дадохме им вечеря, поговорихме наново и си легнаха. Сутринта ще ги карат към гр.Горна Джумая. Съжалих ги и им дадох 100 лв, като минат през градчето да си купят ябълки или грозде. От моя брат няма вече писмо един месец и ако е пленен или ранен или умрял, за него ги дадох. Смятам, че според Светото писание и християнско учение би трябвало да им се помогне. Донесох им чай и кашкавал. Нахраниха се и заминаха като ги конвоираха двама наши войници от моя взвод..."[6]

Особено драматично Иван Спасов разказва за битките на 1-ва и 3-та дружина от 5 полк край селата Дервиш, Амзали и Ново село при превземането на кота 1008. Там българските войници дават много свидни жертви, не са малко и попадналите в плен. Описанието на подофицера от Павликени е изпълнено с драматизъм, прави ни съпричастни свидетели на ужасите и пораженията на войната, дава ни повод отново да преценим безсмислието и антихуманността на всяка една война:

"...ПЕТЪК, 3 НОЕМВРИ

Още на сутринта се настъпи посока с.Дервиш и с.Амзали. Часът бе 3 след полунощ... Като настъпили 1-ва и 3-та дружина напред, достигнали до първото село.Там 3-та дружина вместо да настъпи в боен ред, вървяла в колона. Първа дружина била близо 1 км назад. Към 4 часа минава разузнавателния взвод през селото, след него минава един пехотен взвод. Тъкмо пристига въпросната дружина сред селото наедно с 12-та товарна батарея и разтоварват частите от оръдията за облекчение на конете, отведнъж срещу тях се открива адска стрелба от шмайзери и картечници. Всички се разбягват панически близо около 1000 души.... Разбита от изненадата 3-та дружина се оттегля. Кръв залива земята и стенания се чуват. Викове за помощ огласят въздуха. От височините се стреля по дружината, значи е заградена. В това време 1-ва дружина се впуща да атакува. Кърваво е отбита. Започва да отстъпва... Слизам долу с част от взвода. Заемаме открита позиция по стръмнината... Към позициите ни настъпват около три роти на противника. Бронеизтребителите бият по картечните гнезда. Виждат се как хвърчат нагоре тела и картечници. Положението е напрегнато. От наблюдателното място се вижда как противника откарва пленниците. Видях командира на полка да плаче от мъка по пленените войници. Използвайки шинелите на пленниците, германците ги обличат. Но и това не минава безнаказано. Минохвъргачките запяват. Около 30 германци са. Остават само няколко, които бягат назад. Отбраната е организирана на височина 1008 и командира смело застанал дава заповеди. 5-та Дивизионна картечна дружина мина в отбрана на новата височина. Мръкна се, позициите се затвърдиха. От фронта на 7-ма Рилска дивизия се усили артилерийската стрелба. Ново село падаше в български ръце. Вечерта при даване сведението до щаба на дивизията се указаха 647 убити и пленени офицери, подофицери и войници от полка. Настрана артилеристите и другите части. Бедни 5-ти полк, ти като че ли не съществуваш. Малко останаха героите ти. Вечна им слава!..."[7]

За съжаление в дневника на подофицер Иван Спасов, освен доказателства за героизма на българските войни, можем да намерим и думи, които предизвикват печал и повод за размисъл. Човек не може да не се замисли за вечните човешки добродетели, за чувството на дълг към Родината, за физическите и психическите поражения, които нанася една война. Известно е, че по време на войната избухват войнишки бунтове. Не особено добре въоръжени, гладни и измръзнали, с изпокъсани дрехи и обувки, попаднали под унищожителните атаки на противника, българските войници са изпадали в несигурност и отчаяние. Има случаи и на дезертьорство. Криза и паника в редиците на българските войници описва в дневника си Иван Спасов. Макар и инцидентен този случай е особено драматичен, а написаното не е повод за гордост, а за сериозен размисъл:

"... СЪБОТА, 4 НОЕМВРИ

Войниците изпоплашени стоят в окопите, в тила също цари уплаха. Що за страх владее полка ни, не мога да разбера. Позор за 5-ти пехотен Дунавски полк, на който разчитаха като на елитен полк. До 9 часа бе спокойно, но отведнъж се разнесоха тревожни викове. "Бягайте, идат немците!" само това и чакаха войниците. Докато си сложа паласките видях една група, около 100 души наши войници, да бяга по шосето изпоплашена, гола, боса, без раници. Викове, команди, гюрултия оглася околността. Началници спират началници и войници, викове се носят, през баирите се виждат как бягат посока гр.Берово. Полковият лекар с лека картечница вика и се мъчи да организира група войници. Артилеристите напуснаха гаубиците и бягаха наедно с тях. Паниката бе голяма и положението натегнато, командването безсилно. Командирът на полка излезе без шинел и гологлав съвсем спокойно взе да пита и да се смее где са германците... Взводният ни командир Цоню Димитров Календжиев донесе бомби около 30 парчета, сложихме си лентите и тръгнахме по гората и шосето да върнем войниците. В помощ ни пратиха Конния взвод. Те застигнаха войниците на около 5 км от позициите и ги върнаха. Отпаднали клетите войници, уплашени, с несигурни крачки се отправяха обратно. Слушах ги като говореха, че не били яли 4 дена вече нито храна, нито сутрин чай. Тук смея да отбележа престъплението извършено от някои ротни фелдфебели, които страхувайки се да изнесат яденето до бойната линия, за да не бъдат убити, се наговаряли с артелчика и коневода, който води коня, натоварен с казанчетата, да ги изливат и като се върнат казвали, че не намерили ротата или че снаряд паднал, коня се уплашил и скочил, прекатурил се и съборил чорбата наедно с казанчетата в някой трап. Ето тоя пример ни дава ясна представа защо българските войници не са ония, които мислеха, че ще бъдат. Изгладнели горките бягат назад... Добре, че са търпеливи бедните войници. Върнаха се нашите добри войници по местата си и зачакаха врага. Заеха позициите си и насочиха оръжието си срещу коварния враг като забравиха случката и започнаха да търсят виновниците на паниката..."[8]

В края на запазените страници от дневника на подофицер Иван Спасов, освен редовете, посветени на семейството му, са записани и отделни случаи на конфликти между български и македонски войници, станали при съвместните им военни действия в района на гр.Кочани. За подобни сложни отношения между двете армии, както и за някои по-сериозни конфликти между командващите на двете армии, вече има сериозни изследвания и публикации[9]

Колкото и лично да е написаното в един дневник, колкото да е субективно описанието на отделните събития и факти, информацията, която получаваме от дневника на подофицер Иван Спасов Велев, допълва героичните страници от историята на 4-та българска армия по време на Брегалнишко-Струмишката операция.

Не малка част от фронтоваците на Павликенска околия са зачислени към 18 пехотен полк - Велико Търново. Войниците от набор 1922 г. отбиват редовна военна служба и поради изтичане срокът на редовното си обучение са очаквали в началото на м.септември 1944 г. да бъдат уволнени. 2-ра пехотна дружина била разположена край с. Факия близо до българо-турската граница. На 4 септември войниците са вдигнати по тревога и вместо към родния Търновски край са натоварени на ешелони в посока Елхово, Стара Загора и София. В средата на м.септември 2-ра дружина е вече в Македония, разположена в подножието на вр.Буковик, в посока на градовете Пехчево и Верово. Задачата е да се завземе върха и да се контролира пътя, по който германските войски се изтеглят от Гърция към Германия. За тези събития разказва в спомените си Иван Пенев Лукаев от Павликени :

"...Предприетата първа атака за овладяването на върха не успя, бяхме принудени да се оттеглим на изходните позиции, да се прегрупираме и с нова атака да завладеем върха.В тази атака взеха участие и дошлите при нас партизани и доброволци. Макар и с много жертви врагът бе разбит и се оттегли в посока на Царево село...

От Кочани нашата групировка бе изпратена на позиция срещу село Теранци... Стана ясно, че в селото има германци, вляво от селото се намираше картечно гнездо. Започна подготовка на групата ни за атакуване и завземане на селото. Заповедта беше атаката да започне в 9 часа сутринта. Към 8 ч. ние се изнесохме на изходна позиция. През това време над позициите ни паднаха няколко снаряда - вземаха ни на мерник. Чуваше се картечна стрелба. След минути положението се влоши, стана страшно, падаха много снаряди, имаше усилена картечна стрелба от позициите на врага. Чуваха се викове за помощ от нашите войници. Противниковата стрелба ни принуди да стоим в окопите, но и да следим противника за евентуално атакуване от негова страна. Очаквахме вече заповед за атака. В тези последни минути преди атаката се случи нещо, което никога няма да забравя. В близост до мен, на около 2 м,беше се окопал войник от друга рота. Със страшен трясък избухна вражески артилерийски снаряд или мина, бях засипан с пръст, нещо стана с дясното ми ухо. Изплаших се и очаквах да почувствам затопляне по тялото си от кръв, очаквах болки. Вдигнах глава и се огледах наоколо. Окопчето на войника до мен беше разбито, войникът беше убит на място, останали бяха части от тялото му. Побиха ме още по-студени тръпки. Заплаках, но време за губене в този критичен момент нямаше..."[10]

В тази битка край Кочани загива и Кирил Несторов от Бяла черква, а Никола Ангелов от с.Патреш е ранен. В спомените на Иван Лукаев са описани много драматични битки и примери за проявен героизъм на българските бойци и офицери от 2-ра пехотна дружина на 18-ти Търновски полк, в които и той е участвал. Особено трудно е било завземането на кота 805 и преминаването през р.Пчиня на път към Скопие :

"...Обстановката се влошаваше, ставаше от страшно по-страшно. Под куршумите на врага успяхме да слезем в дол и по-безопасно да се изтеглим... Около 6 часа сутринта наши войници се натъкват на немски войници, които ни обхождат вляво от нас, вероятно да ни обградят и пленят. ..Воювахме на живот и смърт, изпълнявахме заповедта да разбием врага и да завземем котата. Нашите момчета се държаха храбро.

В този критичен момент дойде да ни помогне щурмовият взвод на подпоручик Кабакчиев, с помощта на който врагът бе разбит и принуден да се оттегли и да напусне котата. Този взвод плати много скъпо. 90% може би, начело със своя командир, останаха на върха на котата. Заповедта бе изпълнена, котата завзета. За страхотната битка също може да каже и нашият съгражданин Велю Христов, за когото окопният ни вестник писа със заглавие : "Давай, Вельо, още по отстъпващия враг! " (той беше минохвъргач). Преживях още една много страшна нощ, но имах късмет и добра съдба. Последното ми по-забележително и страшно участие във войната бе на 12 ноември 1944 г., когато преследвайки врага се наложи да прегазваме много буйната, мътна и влачеща река Пчиня. Под обстрела ние, бойците, подкрепяни от нашите артилеристи и картечари, голи до кръста, с вдигнати ръце нагоре, за да пазим сухо оръжието и дрехите, я преминахме и заехме позиции. Стигнахме на около 5-6 км от Скопие..."[11]

За проявен изключителен героизъм по време на войната над 20 войници от Павликенска околия са били наградени с Орден за храброст. Един от отличените фронтоваци е Стефан Гатев от Павликени, който е бил мобилизиран в 1-ви дивизионен артилерийски Русенски полк в състава на 5-та Дунавска дивизия. На територията на Сърбия неговата военна част е била разположена в подножието на кота 1029. Придвижването напред било възпрепятствано от намиращия се наблизо немски бункер с картечница,която обстрелвала околността и не позволявала преминаването. Ръководството на полка призовава доброволци от специалната батарея, които да обезвредят бункера. Отзовават се 6-ма доброволци, сред които и Стефан Гатев. За провеждане на акцията той си спомня:

"...Дойде паметната нощ. Шестимата тръгнахме по пътечка, проучена от разузнавачите и прочистена от сапьорите. Беше много студено и няма да крия - неизвестността ни плашеше. Стигнахме до едно долче, дълбоко човешки бой, на бреговете на което имаше прехвърлени 2-3 греди и така беше направен брод. Самият бункер се намираше скрит сред горичка и това до известна степен ни улесняваше да се прикриваме. Непосредствено пред входа на бункера бяха поставени много греди и трябваше да вървим изключително внимателно и бешумно, за да не ни усетят немците, тъй като самият вход беше покрит само с едно платнище. Пристъпвайки бавно по гредите, чувахме как в бункера немците си приказваха.

Разчитахме да ги изненадаме и затова, като стигнахме до входа, се наредихме така, че да можем да влезем вкупом. И наистина - събрахме се около входа, аз дръпнах платнището и влетях в бункера, а след мен и другарите ми. Това внезапно влизане до известна степен стресна немците. Само един от тях посегна към кобура на пистолета си. Той беше най-близо до мен и аз го ударих с шмайзера си и му взех пистолета. В това време другарите ми обезоръжиха и другите двама немски войници. След това изкарахме и тримата навън, подредихме се в колона, така че да можем да наблюдаваме добре немците, и тръгнахме надолу. Студът беше станал още по-голям. Стигайки до бродчето над дерето обаче, немецът, когото охранявах, скочи във водата. Аз - след него. Настигнах го и опитах отново изпитаното средство за укротяването му - ударих го отново с приклада на шмайзера си. Едва успяхме да излезем от студената вода и така, покрити с ледени шушулки, обкръжени от тъмата и кучешкия мраз, с много внимание и усилия стигнахме до лагера си. Няколко дни по-късно в полка дойде командването на дивизията. На нас, участниците в акцията по превземането на бункера през онази нощ, ни изказаха похвала, а на мен ми беше връчен "Кръст за храброст" - IV степен..."[12]

В двете фази на войната, след мобилизацията през септември 1944г. войниците от Павликенска околия дават 65 жертви. В 65 български семейства не се завръщат синове и бащи, напразно ги очакват почернените им майки, вдовици и сираци. Не могат да бъдат изчислени психологическите, емоционалните и чисто човешки поражения на войната. В почти всички спомени на фронтоваците смъртта на другаря е описана най-емоционално и оставя неизличима следа за цял живот.

Стефан Василев от Павликени, мобилизиран в Девета дивизия, разказва за смъртта на свой другар от взвода. Били край гр.Куршумлии, Югославия и в една от почивките между два прехода, неговият приятел Иван угрижен му споделил:

"... Наборе, тая сутрин получих писмо от булката. Пише ми, че всички в нашето село изорали и засяли нивите си, а само нашите стоят ни изорани, ни посети. Оставил съм я с малко дете и няма кой да й помогне...Пита ме в писмото кога ще свърши войната, че да си дойда и да си карам кърската работа. Та сега не знам какво да й пиша, как да я успокоя."

Тъкмо да му отговоря... Се зачу зловещо бръмчене на самолети. Скоро вражеските стоманени птици бяха над нас и започнаха да стрелят с картечници. Нашите противовъздушни оръдия им отговориха. Някой извика: "Бягайте! Пускат бомби!" Всички се разбягаха да се скрият, хукнах и аз по стръмния ж.п.насип и легнах зад близка стара къща. В този миг започнаха да се чуват бомбени трясъци. Къщите наоколо се разтресоха, започнаха да падат пръст и камъни. След малко самолетите изчезнаха и всичко утихна. Едва тогава се сетих за Иванчо. Обърнах се да го видя зад мен ли е. Нямаше го. Тръгнах да го търся. Отидох до мястото, където бяхме приказвали, и с ужас видях, че той лежеше там мъртъв, с голяма рана на гърба. Недалеч от него все още лудееха няколко коня от нашите взводни коне, а други животни бяха убити или ранени. Едва тогава си обясних защо Иванчо не се е затичал след мен, когато започнаха да падат бомбите. Той, виждайки опасността, първо хукнал да гони към укритието конете. Селското му сърце го накарало първо да се погрижи за животните и да ги опази, а после да мисли за себе си.

Този спомен не ме напуска и сега. Напразно е чакала горката му съпруга, синът му пък не го е виждал изобщо. Дано да е станал добър мъж и да е наследил силното селско сърце на баща си."[13]

Във втората фаза на войната участват около 1/3 от бойците и офицерите на Павликенска околия, които се сражават на територията на Австрия и Унгария. Там, далеч от Родината, ги настига и вестта за края на войната. За тия дългоочаквани и щастливи мигове по много емоционален начин разказва в спомените си Петър Н.Иванов от Бяла черква. Заедно с другарите си от артилерийската противотанкова част, той бил в района на гр.Марибор, Австрия. На 2 май 1945 г. в дясно от техните позиции се чува силна автоматична стрелба. Необичайната посока, от където идва стрелбата, в началото обърква българските войници, но много скоро разбират, че това е стрелба във въздуха на съветски войници от пехотата на 3-ти Украински фронт. От тях българските войници разбират за превземането на Берлин. Срещата между българските и съветски войници е вълнуваща, войнишките сълзи на радост и братски прегръдки ознаменуват края на войната. По думите на Петър Н.Иванов това бил найщастливият ден в живота му. Същата нощ българските военни части настъпват далеч на запад към снежните австрийски Алпи и стигат до гр. Клагенфурт.[14]

Докато мъжете воюват на фронта, в селищата на Павликенска околия, както и в цялата страна, се разраства всенародно движение под девиза: "Всичко за фронта, всичко за победата!". Особено активно в това движение се включват жените и новосформираните женски дружества; местните дружества на Червен кръст и комитетите на Отечествения фронт. През зимата на 1944 до м.май на 1945 г. в селищата от околията се откриват пунктове за събиране на захар, брашно, плодове и други хранителни продукти; подготвят се стотици колети, които са изпратени на фронта. Дружествата на Червения кръст и ОФ-ските комитети успяват да съберат помощи на стойност 2 400 хил.лв, които се разпределят за бойците на фронта и за подпомагане на войнишките семейства. Само женските дружества в околията провеждат 67 акции, по време на които се приготвят сладкиши; плетат се чорапи, ръкавици и пуловери; шият се ризи и партенки. Най-много колети за фронта подготвят жените от селата Паскалевец, Горна Липница и Михалци. В Бяла черква само за една седмица през м.ноември 1944г.са събрани 1 700 хил.лв, както и много подаръци за фронта. Жените от Павликени посещават ранените войници в Плевенската военна болница, а децата от Основно училище събират 17 300лв за бойците на фронта.[15]

До средата на м.декември 1944г. на ж.п.гара Павликени има открит Подкрепителен пункт, на който се раздават над 100 кг цигари и хиляди закуски на минаващите влакове с бойци. В с.Михалци са събрани 145 кожи, 328 кърпи, 67 чифта чорапи, 46 чифта партенки, 23 чифта ръкавици, 70 калъпа сапун, 68 кг орехи, 1700 кутии цигари, 1000 кутии кибрит, 10 ризи и 60 000лв. в с.Дичин събират и изпращат на фронта 78 хил.лв. Помощната организация в околията провежда от 1 до 10 април 1945г. акция за събиране на помощи за фронта и за Втора хирургическа болница край Белгард. От селата в района са събрани и изпратени 445 колета[16]

Съхранените във фонда на Исторически музей - Павликени спомени на бойци и офицери от Българската армия за периода 1944-45 г. са ценни източници на информация за личните и чисто човешки преживявания на участниците във войната. Независимо от субективния характер на изказа, написаното от фронтоваците е едно директно и оригинално описание на действителността. В тях впечатленията, емоциите, спомените и усещанията от атмосферата на фронтовата линия са достоверни и неподправени.Само очевидците могат да разкажат за ужаса, който предизвиква избухналата мина или падащите бомби от вражеския самолет, само непосредственият очевидец може да опише болката от смъртта на бойния другар. Спомените на фронтоваците от Павликенска околия са само един малък живописен фрагмент от цялостната жестока картина на Втората световна война. Те помагат да оценим по-цялостно пораженията, които нанася една война върху обикновения човек; да се докаже за пореден път безсмислието, безумието и нехуманния характер на всяка една война. Спомените са чудесен повод за пореден път да отдадем заслужена почит и уважение към паметта на загиналите герои. Те ни дават възможност да се замислим над вечните морални и човешки стойности като дълг, храброст,чест и всеотдайност към род и Родина.

---

1. Сб. "История на Втората световна война 1939 - 1945 г.",София, 1980 г.; Сб. "История на Отечествената война на България 1944-1945 г." (в четири тома), Изд.Института за военна история при ГЩ на БНА, София, 1981-1984 г.; Д. Димитров, "Участието на България във войната срещу Хитлеристка Германия в завършващия етап на Втората световна война в Европа (м.IX - м.XI.1944 г.)", Сп.Военноисторически сборник, кн.3 от 1995г. Изд. "Св.Георги Победоносец" - Министерство на отбраната,София; **2.** Колю Русев, Недялка Кочева - "Напред, другари млади!" (очерк за Павликенската гвардейска дружина), Издава Дружество за разпространение на научни знания "Г.Кирков", В.Търново, 1986 г.; **3.** Колю Русев, "Страници за участието на Павликенския край във въоръжената борба 1941-1944 г. и Отечествената война", Библиотека Роден край, Сб."Павликени и Павликенският край", Изд.на ОФ, София, 1977 г., стр. 203 - 249; Невяна Бъчварова, "Град Павликени през втората половина на XX век" Сб. Павликени в миналото и днес, Изд. В. Търново,1998 г., с. 220 - 228; **4.** Исторически музей - Павликени, инв.№ 2257 - осн. Фонд, документи. "Военно-полеви дневник на подофицер Иван Спасов Велев (септември - ноември 1944 г.)". Дневникът е предаден в музея от сем. Невянка и Христо Спасови, гр.Павликени, ул. "Цар Калоян" № 11; **5.** Пак там ... с. 7 - 27; **6.** Пак там... с. 32 ; **7.** Пак там ... с.33 - 36 ; **8.** Пак там... с. 37 - 40 ; **9.** Д. Димитров, "Участието на България във войната срещу хитлеристка Германия в завършващия етап на Втората световна война в

Европа", Сп. Военноисторически сборник, кн. 3 от 1995 г., 145- 165; **10.** Исторически музей - Павликени, инв.№ 1843, стр.1-22. Спомени на Иван Пенев Лукаев, гр.Павликени, ул. "Ивайло" № 19; **11.** В-к "Павликенски глас", бр.13, стр.3, от 11 април 1995 г.; **12.** Исторически музей - Павликени, инв.№ 933 н.сп.ф./докум., Спомени на Стефан Димитров Гатев от гр.Павликени; **13.** В-к. "Павликенски глас", бр.16, стр.3 от 22 април 1995 г., Спомени На Стефан Василев, гр.Павликени, ул. "Александър Тошев" № 4; **14.** Исторически музей - Павликени, инв.№ 837 н.сп.ф./докум. Спомени на Петър Н. Иванов от гр.Бяла черква ; **15.** Исторически музей - Павликени, инв.№ 1361 осн.ф., Материали от 70 -годишния юбилей на Организираното женско движение; **16.** В-к. "Павликенски глас", бр.18, стр.2-3 от 9 май 1995 г., Н.Бъчварова "Всички на фронта - всичко за фронта";

ШУМЕНЦИ ВЪВ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (1944 - 1945 г.)

(по спомени на участници в нея)

Нели Димитрова

"Всичко за фронта, всичко за победата!" - този лозунг отеква дълбоко в сърцата на всички честни българи. Под този лозунг в Отечествената война се включва и населението на Шуменски окръг.

В Държавен архив - Шумен се съхраняват фондове с документи и материали на участници в тази война, съдържащи ценни сведения за поколенията. Фондът на Борис Павлов, участвал в I-ва фаза като командир на минохвъргачен взвод в 7-ми пехотен Преславски полк, съдържа фронтови дневник, топографски карти за бойните действия и план на първия бой на полка при с. Равна Дубрава, Югославия; в. "Преславец" - боен фронтови полкови вестник и снимки на фронтоваци. Във фонда на Йордан Милчев, помощник-командир на 3-то гаубично артилерийско отделение от 16-ти артилерийски полк, са запазени фронтови дневник на II-та фаза на войната, писма до фронта, в. "Гаубичар" - издаван на бойното поле и снимки , между които снимка на българското гробище на убитите войни в боевете при гр. Харкан, Унгария. Във фонда на Алекси Паномарев, преводач от руски по време на I-ва фаза на войната, е съхранен военният му дневник, а във фонда на Иван Бончев - спомени за I-ва фаза и снимки пред костницата на 2015 български войни, загинали край гр. Ниш, Югославия.

В Държавен архив - Шумен има колекция от спомени за Отечествената война, съдържаща 150 спомени, албум и снимки на шуменци, участници в тази война. Въпреки че спомените не са автентични документи, те са едно допълнение към основните документи, пречупени през погледа на авторите си. Всеки един от спомените пресъздава безстрашието, самопожертвователността, героизма и силата на българските войни, но и ужаса, злото и смъртта, които ги съпътстват. Спомените разказват за тежките боеве при Ниш, Прокупле, Мути вода, Прищина, за сраженията при река Мур, за славната Дравска епопея ...

Ето как описва кървавите сражения при с. Равна Дубрава редник Димо Василев от II-ра ударна рота на 7-ми пехотен Преславски полк "През нощта сменихме подразделенията на 19-ти Разградски полк при с. Равна Дубрава. Вдясно извисяваше снага Суха планина, по голите склонове на която беше развърнат 8-ми Приморски полк. Още призори нашите започнаха артилерийска подготовка. Снарядите преминаваха с пронизващо свистене над нас и се сгромолясваха със страшна сила върху позициите на противника, с който още не бяхме влезли в никакво съприкосновение. Имах чувството, че всичко отсреща е пометено, че не може да остане жива душа след толкова огън и жупел. Изпитах чувство на леко разочарование и безобидна неприязън към артилеристите, през позициите на които бяхме преминали преди няколко часа, че не оставиха за нас нищо. За това ли дойдохме? С кого ще се бием? ... Огънят на нашата артилерия оредя и се пренесе напред. Подаде се сигнал с тръба. Започна атака, а отсреща все още никой не се обаждаше. Много скоро обаче немците издадоха своето присъствие със силен картечен и минометен огън. Техните куршуми се пукаха над главите ни. Ние не знаехме, че те употребяват дум-дум патрони. Това ни пообърка, създаде впечатление, че немците стрелят изневиделица - отзад, встрани, от дърветата. Първия ранен, когото видях, беше с разбито чене. Чу се вик: "Подофицера Цвятко убиха!" Раниха едно момче близо до мен. Разпиляха се сандъчета с патрони, картечни ленти ... Страшно съскаха противотанковите мини и разтърсваха земята около нас .Ние се приковахме до земята - нашата първа атака беше отбита. Последвалите след това няколко атаки също бяха неуспешни. Немците се държаха упорито: те имаха богат боен опит, окопите и бункерите им бяха старателно маскирани и не се виждаха, стрелбата им беше точна и убийствена... На другия ден атаката беше подновена. Плътно прилепени до земята, използвайки гънката на местността, като си взаимодействахме и подпомагахме, ние настъпвахме бавно, но сигурно и упорито. Придвижвахме се напред като змии и гущери: педя по педя. Наближихме немските бункери. Вражите откоси минаваха толкова ниско, че и най-малкото надигане означаваше смърт."[1] Точно тогава е нужен подвиг. Извършва го офицерски кандидат Георги Петров Христов: "Противникът бълва огън, окопан в тухлена сграда и спира настъплението на българските войски - си спомня командирът на III-та дружина на 7- ми пехотен Преславски полк Борис Златев. - Тогава взводният командир на III-та рота Георги Христов решава да унижощи това картечно гнездо. Взема бомба-бухалка и пълзейки напред с бомбата, с малки прибежки стига до бункера и я хвърля в амбразурата. Избива всички и по този начин дава въз-можност на другарите си да настъпят напред, но той пада убит. Неговият подвиг е повторение на подвига на руския боец Матросов. Той става пример за бойци и командири, които виждат как един техен другар рискува живота си, за да проправи пътя им напред."[2]

"Отстъпвайки от Равна Дубрава, немците се прегрупираха и заеха удобна позиция около и в град Ниш - споделя фронтовакът Иван Баев. - Имайки богат боен опит в населено място, те заеха покрайнините на града, масивните и високоетажни сгради, като използваха таваните и мазетата на същите и превърнаха сградите в бункери. Държаха под обстрел пътната мрежа на града, кръстовищата и площадите. Нашата 4-та пехотна дивизия завзе източните височини на града. Една част се окопа на кота 13 срещу Ниш. Друга част зае огнева позиция по долината на река Нишава - един от подстъпите към града. Танковата бригада зае позиция край северната част на града. През деня нашата артилерия откри ураганен огън по укрепилите се немски войски. Наши и съветски изтребители и бомбардировачи бомбардираха града. В полунощ се даде заповед за настъпление. Атакувайки немците, ние употребихме освен ракети и трасиращи осветителни патрони. Немците оказаха ожесточена съпротива. След два дни кървопролитни боеве за всяка къща, за всяка улица, за всеки площад, за всяка педя земя, на третия ден немците бяха изтласкани от града, отстъпвайки по шосето Ниш-Прокупле. Врагът не можа да изтегли военната си техника - камиони, оръдия, минохвъргачки, свързочно, инженерно, вещево имущество и хранително продоволствие. Стигна се дотам, че в паническо бягство, той даже захвърли и леко въоръжение в името на спасяване живота си. Няколко стотици немски войници и офицери бяха избити, а друга част хаотично се изтегли към Подуево."[3]

При Мути вода и Айкобила 3-та дружина на 31-ви пехотен Силистренски полк получава своето бойно кръщение. "Дружината бе бойна охрана на полка - споделя нейният командир Симеон Драганов Радев. - Задачата й бе да охранява и осигурява време и пространство за развръщане на полка, да настигне и бие противника по петите, да го унищожи и плени. На 18 окт. дружината полази по скатовете на Мути вода. Силно стръмни скатове, хлъзгави и кални, недостъпни за коне и оръдия. Това стана причина да се забави движението на дружината. Плъзгайки се, бойците се хващаха един за друг и търсеха опора в дърветата. Бойци и командири водеха борба с местността и я победиха. На разсъмване на 19 окт. челната стража (8-ма рота) осигури северните скатове на Мути вода. Дружината се развърна. Едва показала се на края на гората, беше посрещната от силен пушечен минохвъргачен и картечен огън на врага. Мините трещяха зловещо. Паднаха първите ни жертви. Врагът здраво държеше Мути вода и височината вляво Айкобила, откъдето флангираше дружината. Вляво от дружината, в посока на Айкобила, настъпваше 32-ри пехотен Ямболски полк, а вдясно - по височините Гомур и Градище - 1-ва и 2-ра дружини на полка. Лошият терен със стръмни и залесени скатове, големите долове, липсата на връзка, наложи самостоятелно водене на боя по дружинно и дори без очна и огнева връзка. Посрещнат от силен пехотен и минен огън, 32-ри полк спря. Опасността за мен се очерта отляво на Айкобила, която противникът държеше здраво и пред фронта ми височината Мути вода. Реших да атакувам първо Айкобила като заангажирам с огън противника през Мути вода - пред фронта на дружината. Със силен тежкокартечен и минен огън сломих волята на противника. Той не издържа и започна да бяга. Моите роти се хвърлиха "на нож", водени лично от мене и скоро овладяхме Айкобила."

Два дни по-късно дружината извършва подвиг: "Получих заповед от командира на полка Векиларчик да изтегля дружината назад към Мути вода, бавно и спокойно, незабелязано от противника, тъй като същият обкръжава полка и с превъзхождащи сили се мъчи да го плени и унищожи. Дадох разпорежданията си, оставих силна бойна охрана и до разсъмване, скрито от врага, изтеглих от достигнатата линия на кота 1020 дружината си. Аз се изтеглих последен с патрул на бойната охрана. Сметнах, че съм спасил дружината си. Но на заранта разбрах, че тя е заградена от всички страни от врага и че скоро ще бъде напълно обкръжена, пленена и унищожена. Срещу нас беше 11 СС планинска дивизия "Принц Ойген". Врагът откри огън от всички страни - с шмайзери, пушки и картечници. Дружината изпадна в много тежко положение. Трябваше да се действа хладнокръвно. Бързо и смело. Заповядах да се открие огън с всички пушки, леки и тежки картечници във всички страни. Противникът също откри силен огън по целия боен ред на дружината. Заповядах на командира на тежката картечна рота поручик Георги Димитров с един взвод тежки картечници и един взвод от 7-ма рота да се изтегли на връх Малка лисица и оттам да осигури с огън изтеглянето на дружината. Той изтегли вместо един, два тежкокартечни взвода и зае позиция. Откри стрелба по врага, която окуражи мен и целия ми боен ред. Към 21 часа ми донесоха, че командирът на 9-та рота поручик Стоян Кушовски е тежко ранен и в ротата е настъпило смущение, предизвикано от тежките загуби - убити и ранени. Загрети от силната стрелба, пушките отказваха да стрелят. Леките картечници свършиха патроните си. Само огънят на тежките картечници и минохвъргачките ни даваше кураж и надежда, че ще изживеем тези минути на страшно изпитание. Вярата ми остана само в силата на ножа, щика и високия дух на моите бойци. Реших да хвърля дружината "На нож!" в североизточна посока към горичката и към открития ляв фланг. Извиках силно: "Бойци и командири, напред, на нож, ура!" Те ме последваха. Цялата гора прокънтя. Врагът не изчака ножа. Уплаши се. Смути се. Отделни негови бойци започнаха да бягат. Поручик Димитров изпълни отлично задачата си - той беше вече напълно господар на върха Малка лисица. В този тежък бой при мен се яви капитан Никола Попов - артилерист на товарно отделение от Шуменския 5-ти артилерийски дивизионен полк. Оплака се, че германците са заградили и него. Той успял да извади затворите на оръдията си и да се изтегли в посока на моята дружина. Успокоих го и го насърчих. Заповядах му да поеме командването на 9-та рота вместо ранения Стоян Кушовски. Този артилерист изпълни отлично дълга си. Заедно с другите роти се хвърли "на нож". Обръчът бе прекъснат напълно. Дружината ми с чест изпълни дълга си."[4]

Интересен е разказът на Иван Христов Баев за кървавия бой за Прищина: "Отстъпвайки с бой от Косово поле, немците успяха да се прегрупират и заеха отбранителна позиция при град Прищина. Освен проведените маскировъчни, инженерни и свързочни мероприятия, врагът беше построил и оборудвал бункери. Всички пътища, водещи за Прищина, бяха под артилерийски и картечен обстрел от страна на противника. Полкът, в който служех, зае позиция срещу града, в готовност да се хвърли в настъпление. Отделението, в което служех, беше определено да проникне в разположението на немската отбранителна линия, с цел да разузнае картечните огневи точки, минохвъргачните гнезда, бункерите и другите съоръжения на противника. Климатичните условия и капризите на времето спомагаха за успешно разузнаване. Беше студен зимен ден. Зимната виелица беше толкова голяма, че на повече от два метра не се виждаше нищо. Неусетно попаднахме в първата немска траншея. Учудването ни беше голямо: на позицията от този отбранителен немски участък имаше поставено оръжие и боеприпаси, а хора липсваха. Наблизо имаше една къща, превърната от противника в добре оборудван бункер. Приближихме се до вратата и чухме немски говор. Незабавно открих картечен огън по вратата и прозорците. Немците се видяха в чудо. Паниката от нанесения им зашеметяващ удар беше голяма. От куршумите вратата се отвори в момента, когато направих прибежка в непосредственост до самата врата, залягайки срещу нея. Тук се случи нещо неочаквано - ремъкът на картечницата ми при залягането се отхвърли към входа без да забележа това. Зад стената до входа имаше немец. Той успя да хване ремъка на картечницата ми и започнахме борба за нея. Аз успях да го ликвидирам. След кратко време останалите немци се опомниха и от своя страна откриха огън по нас от тавана на сградата. Беше им неизгодно обаче да водят точен унищожителен огън. Ние бяхме под тях. Под самата стряха над нас се трошаха керемиди, по главите ни падаха парчета от тях, но ние бяхме незасегнати. След унищожаване на отбраняващите се, аз влязох в къщата. Там печката гореше, а на нея имаше почти сварени няколко кокошки. Намерих и спиртни напитки. След изпълнение на поставената задача, събирайки оръжието, ние невредими се завърнахме при нашите с ценни за командването сведения. За проявена храброст в горепосоченото разузнаване, бях награден с още един кръст за храброст... В град Прищина за запазване реда и дисциплината, пред войниците бе разстрелян войник от 19-ти пехотен полк, който изнасилвал сръбкини и ги обирал."[5]

За разстрел за мародерство разказва и Димо Василев: "Присъствието ми на разстрел ме смути и развълнува много. Скрит зад мелницата, докато се вълнувах от стремителното настъпление на нашите и едва смогващите в своето отстъпление немци, чух команда: "Строй се!" Беше необичайно на бойната линия да се строяваме. Но това не беше шега, а заповед. Строихме се. Имаше войници и от други части. Пред строя стоеше един български войник, обърнат с лице към нас. Срещу него, на десетина крачки пред строя и на 15-20 крачки от него беше строено стрелково отделение. Някой прочете присъда на Военно-революционния трибунал - "Смърт чрез разстрел за мародерство!" Всичко това ставаше много бързо. Изненадани, ние не можахме да се опомним. Струваше ни се, че това е сън или лъжа. Но войникът стоеше отсреща с отпуснат крак и наведена глава, като че ли и на него не му се вярваше, че е изправен на разстрел. Дадена му бе последната дума. Повдигайки ръка, той произнесе: "Другари, продължавайте унищожаването на фашизма!" Последваха команди: "За стрелба!" и "Огън!" Чу се безредна стрелба, войникът се потресе, после падна по гръб и с дясната си ръка правеше движения от земята до гърдите си. Един от отделението излезе напред и с пистолет го доуби. След това научихме, че този боец бил се отклонил от частта си и тръгнал из града за плячка по разбитите магазини. Сърбите го хванали и предали на нашите."[6]

В спомените на полковник Симеон Радев се натъкваме на следната случка: след приключване І-ва фаза на войната е оповестено, че 31-ви пехотен Силистренски полк ще си тръгва за България. Но следва нареждане той да остане и участва във ІІ-ра фаза в състава на І-ва българска армия. Тогава редник Марин Марангозов, мислейки че командирът му полковник Радев ги задържа, при с. Власе хвърля срещу него бомба-бухалка с цел да го убие и да си отиде у дома. Този факт красноречиво говори на какво е способна жаждата за завръщане у дома след преживяния ужас на войната.[7]

Във ІІ-ра фаза на войната също участват много наши съграждани. Интересни случки от нея описва в спомените си командирът на взвод от 58-ми пехотен полк. Кирил Миланов Петров: "Новата 1945 г. посрещнахме във влака на път за фронта. На една спирка преди Ниш ешалонът беше спрян, стояхме доста време. Бях дежурен по ешалон и реших да проверя каква е причината за задържането ни. Влязох в сградата, почуках на вратата на една стая и отворих. В стаята имаше 5-6 човека, които играеха на карти и се черпеха. Беше толкова задимено, че лисици да душиш. Запитах защо не тръгва влакът. Един бабаит ми отговори с въпрос: "Я ми кажи, друже, Крали Марко бугарин или прави сърбин?" Всичката кръв нахлу в главата ми. Нищо не отговорих, само излязох от стаята и затворих вратата. След себе си чух гръмогласен смях. Отидох при моя взвод и извиках: "Първо отделение, строй се! За стрелба! Напълни! След мен, ходом марш!" Пътьом обясних на войниците какво да правят. Този път без да почукам отворих рязко вратата. Влязох вътре, а след мен с оръжие в ръка и войниците. Но сега нямаше въпрос, а заповед: "Дайте сигнала за Ниш!" Това бе сторено моментално от уплашените сърби и след водения разговор от моя страна с гарата в Ниш се оказа, че там се чудели защо се бавим.?"..."Влязохме в с. Стара пазва и се разквартирувахме по къщите. В моето легло дюшекът и юрганът бяха от пух. Като си легнах, дюшекът почти ме зави, а като си метнах и юргана, иди ме търси ... Кога ти е спал Бай Ганю в пух? Два пъти през нощта се потих. По повод на това в нашия фронтови вестник излезе един анекдот: "Отгоре пух, отдолу - пух, в средата - гол търбух. Що е то?"

И по-нататък в спомените: "Стигнахме село Сапорица. Оттам трябваше да почнем атака срещу много добре устроената от противника линия при чифлика "Драва-Чехи". Дойде заповед за атака. Първата атака, в която влизахме и то с всичките трепети на ентусиазма и страха. Местността - равна като тепсия. Немците са се залостили в една горичка, която нашите кръстиха "Гората на смъртта". Една, две, три атаки, хората падат, кой убит, кой ранен. Думите са слаби, за да можеш да обясниш чувствата си в тези моменти. Вода и хляб не идваха по две-три денонощия. Спускаш се стремглаво в атаката, устните - пресъхнали, гърлото - също и за да ги овлажниш всмукваш малко от собствената си кръв от напуканите устни и... напред. Една граната е попаднала в стрелковото трапче на един от войниците и го е разкъсала. В близост до него имаше малка локвичка вода, но част от червата на убития войник бяха попаднали в нея и ... щеш не щеш с най-осторожно предпазване чрез пълзене достигаш локвичката, гледаш червата и ... разквасваш устните си..."[8]

По време на война много често сляпото доверие може да се окаже пагубно. Пример за това посочва телеграфистът от III инженерна шуменска дружина Митю Тодоров: "Ешалонът потегли през Сърбия към Унгария. В дефилето по река Нишава в Сърбия, преди да преминем моста, нашият машинист спря влака, за да провери дали мостът ще издържи, въпреки че сръбските железничари докладваха на руския майор, придружаващ ешалона, че мостът е здрав. Машинистът предложил първо да прекара само машината и тогава да прекара вагоните с войниците. Няколко войника се качиха в машината и той подкара машината. Точно по средата на моста, той се срути и машината хлътна в пропастта. Страшна картина: машината пречупена долу, само двата ѝ края стърчат нагоре, водата пере отстрани, а хората, които бяха вътре, са на питка - само главите им се виждаха. Там загина и руският майор."[9]

"Немците си служеха и с подлости - си спомня командирът на взвод в 5-ти пехотен полк. Кирил Петров. - Умишлено оставяха трупове на техни войници, на ръката на които се виждаше часовник, а за ръката на трупа с парче връв или тънка тел завързваха бомба. И когато някой дръпнеше ръката да вземе часовника, бомбата експлодираше и го убиваше. Един по-малко!... Малко преди да достигнем река Драва, край едно поточе, което се вливаше в нея, по земята имаше трупове на български войници. Но ужас! На един очите му бяха прободени с щик, на друг - отрязан носа, на трети ушите. Ето как действаше "културната" армия на Хитлер!"[10] - се възмущава Петров.

Но на фронта се случват и хубави неща. Ето какво разказва Иван Терзиев от 11-ти Сливенски полк, разузнавателен взвод: "През януари 1945 г. в похода ни към Балатонското езеро спряхме на почивка за 2-3 дни в село, в околностите на Шиклош. В дома, където се настанихме, имаше една девойка на име Мария, много красиво, весело и пъргаво момиче. Войниците "лапнаха" по него, но той като Мария не знаеше български, а те - унгарски, не можеха да завържат разговор. Един от тях, Колю, решава да завърже връзка с нея, но като не знае езика ѝ, опитва с мимики и жестове да ѝ обясни. Девойката го разбира погрешно и му удря такава плесница, че на него му изкачат искри от очите. Майката видяла това и се изплашила за дъщеря си. Нали е война. Намеси се ротният командир, помощник-командирът и аз - взводният подофицер. Намерихме преводач, който обясни на Мария и майка ѝ за сериозните намерения на Колю, в които никой не вярваше за момента. Мария беше много разгневена. Майка ѝ настояваше за помирение от страх. Ние направихме на Колю остра забележка, но той държеше на своето. На другия ден ние продължихме похода. Каква беше моята изненада обаче, когато през 1949 г. срещнах в Бургас Мария с 3-4 годишно детенце. Тя ме заговори на български с акцент: "Да, аз съм Мария. Както виждате станах гражданка на България." Оказа се, че след свършване на войната, още българските войски били в Унгария, Колю научил малко унгарски, взел си отпуск и отишъл у тях. С бедния си унгарски речник, но с богатата си славянска душа и българска твърдост, успял да я убеди в чувствата си. И сега живеят щастливо в Бургас."[11]

Дравските боеве! Една велика кървава епопея! Епопея, която показа силата на духа и мъжеството на българския воин! Ето как изглежда тя през очите на командира на III-та дружина на 31-ви пехотен Силистренски полк Симеон Радев: "На 15 ян. - зимна обстановка: студ, силен вятър по течението на река Драва. Противникът заел и организира за отбрана десния й бряг. Започна стрелба и опити за разузнаване, стремейки се да премине на левия (нашия) бряг. Добруджанци, варненци и шуменци веднага долавяха, виждаха и осуетяваха всеки негов опит за разузнаване и нападение. Откриваха стрелба. Нашето разузнаване донесе, че немците съсредоточават много войски и машини към с. Дони Михоляц и в близко време се готви голяма офанзива. На 19 ян. дадох първите жертви на Драва - часовите наблюдатели на 7-ма и 8-ма роти почти едновременно бяха убити от германски снайперисти. Противникът започна да става активен и по-дързък. Хвърляше снаряди, мини и се мъчеше да изпрати разузнавателни части на нашия бряг. Ние веднага му отговаряхме и то стократно. Стрелбата на артилеристите и минохвъргачите на дружината даваше ценен и ефикасен огън. Чуваха се охкания и стенания. Поручик Ганчо Ганчев залови една скрита телефоно-пощенска станция, обслужвана от унгарски цигани - мъж и жена. По кабела установихме, че се свързват с наблюдателен пункт в лозята на с. Дони Михоляц. Циганите бяха ликвидирани на място. След 10 дни, на 25 ян. получих заповед за смяна. Трябваше да издам участъка за охрана и наблюдение и да се изтегля в резерв на полка. Това се правеше с цел да си починат войниците, защото на първа фронтова линия се изморяват много и имат нужда от почивка. Но аз прецених, че по време на смяната немците ще се възползват и ще нанесат успешен удар. Затова отказах да изпълня заповедта. Моят отказ смутил командира на полка полковник Ботев, Щаба на полка и Щаба на дивизията. Разнесла се вестта, че подполковник Драганов (аз) ще предаде отряда си на германците и сам ще се предаде в плен. Веднага беше изпратен началник-щаба на дивизията полковник Димитър Братанов да събере сведения относно отказа ми. На другия ден заповедта за смяна бе отменена и дружината ми оставена да изпълни достойно дълга си. Посетиха ме съветски командири и генерали и изказаха похвала на бойците и командирите. Така продължихме задачата си до 16 февр. - вместо 10 - 32 дни."... "Денят 10 март беше най-тежкият за дружината и целия Силистренски полк, в който силистренци, шуменци и варненци дадоха скъпи жертви, но добиха името "първенци в Отечествената война". Врагът съсредоточи огъня на 156 оръдия, стотици минохвъргачки върху позицията на полка. Целта на германската офанзива беше да унищожи цялата I-ва българска армия, да я хване в клещи и издави в Дунав и Драва. Към 11 часа немците предприеха общо настъпление пред целия полк. Достигнал 800 м. пред моята позиция, той откри силен минен, картечен и артилерийски огън и заангажира моите минохвъргачки и картечници. Спря движението си. Обсипа ме с огън. Закипя ужасен и тежък бой в бойната полоса на дружината. Врагът започна постепенно обхващане на нашия ляв фланг към позициите на I-ва и II-ра дружини. Обсипа силен огън и постепенно вкара в боя 22 танка и 11 самоходни оръдия, които бързо излязоха на първа линия. Пред моята дружина имаше 6 танка и 4 самоходни оръдия, които със светещи следи на изстрелите им се насочиха към нея. След танковете вървяха пехотни колони. Те пробиха позициите на I-ва и II-ра дружини и ги поставиха в тежко положение. Точните им светещи следи на танковете приковаха всички кар-течници и минохвъргачки. Почна и настъплението към моята дружина. Стрелбата от танкове, минохвъргачки и тежки картечници заливаше бойния ред на отбраната ми. Предприе се и настъпление. Колоните се развърнаха. Но стана чудо - достигнали до тресавището на река Чеклик кележи, танковете спряха, забуксуваха и останаха на едно място - удобна цел за стрелба и опожаряване. Командирът на 9-та рота поручик Ганчо Ганчев, с танков юмрук запали първия танк, а след него опитни бойци от 8-ма рота запалиха втори и трети танк. Придружаващите ги и развърналите се пехотинци германци се засуетиха. Спряха се стъпи-сани. В този момент командирът на 8-ма рота поручик Коста Цанков вдигна ротата си и с "Напред на нож!" излезе в предпозиционното пространство, нещо абсурд за отбранителен бой, обаче високият дух, мощното "Ура!" и точната стрелба по врага повдигна самочувствието и обърна противника в бяг. Наблюдавах и се радвах със сълзи на очи. Волята на врага бе разрушена. Той отстъпи. Тежкият минохвъргачен и картечен огън го преследваха до жп линията на селото Калища, а нашата и съветската артилерия го преследваха до пълното му отстъпление. Положението към II-ра дружина ставаше тежко. Заповядах цялата 7-ма рота и един взвод от минохвъргачната ми рота да дадат флангов и преграден огън пред позицията на II-ра дружина. Врагът и тук се стъписа. Спря, засуети се и започна оттегляне. Скоро артилерийският ни и минохвъргачен огън очистиха бойното поле от врага. В този ден полкът спечели действително най-ценното си звание "първенец".[12]

С безгранична радост и тържествени салюти посрещат българските воини края на войната. Паметен ще остане за тях Денят на победата 9 май 1945 г.: "Каква радост! Какъв неудържим изблик на чувства! Какви вълнения! - споделя командирът на I-ва минохвъргачна рота Иван Петев. - Думите бледнеят пред онова, което стана тогава, там далеч от родината, покрай шума на реките Драва и Мур, когато се разнесе като мълния, със светкавична бързина вестта за пълния разгром на Хитлерова Германия! Потръпнаха сърцата от радост за очакваната от години наред победа! С чувство на гордост се шепнеше тази дума: "Победа!" "Победа!"[13]

От тези драматични събития са изминали 60 години. Но нищо и никой не е забравен. Не са забравени 194-те бойци от Шумен и областта, дали живота си в Отечествената война. Признателните им съграждани са издигнали паметник, открит на 18 март 1994 г., за да увековечат подвига на загиналите във войните шуменци. А ветераните, техни другари, в най-скоро време ще издадат сборник със спомени "Шуменци през Отечествената война (1944-1945 г.)".

---

1. ДА-Шумен, Ф. 1395, оп. 1, № 25; **2.** ДА-Шумен, Ф. 1395, оп. 1, № 132; **3.** ДА-Шумен, Ф. 1395, оп. 1, № 204; **4.** ДА-Шумен, Ф. 1395, оп. 1, № 28; **5.** ДА-Шумен, Ф. 1395, оп. 1 № 207; **6.** ДА-Шумен, Ф. 1395, оп. 1, № 25; **7.** ДА-Шумен, Ф. 1395, оп. 1, № 28; **8.** ДА-Шумен, Ф. 1395, оп. 1, № 61; **9.** ДА-Шумен, Ф. 1395, оп. 1, № 101; **10.** ДА-Шумен, Ф. 1395, оп. 1, № 61; **11.** ДА-Шумен, Ф. 1395, оп. 1, № 89; **12.** ДА-Шумен, Ф. 1395, оп. 1, № 28; **13.** ДА-Шумен, Ф. 1395, оп. 1, № 120.

УЧАСТИЕТО НА ГВАРДЕЙСКИТЕ ЧАСТИ КЪМ 34-ТИ ПЕХОТЕН ПОЛК ВЪВ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Ганчо Ганев

На 9 септември 1944 г. със Заповед на министъра на войната Д. Велчев и командващия НОВА /Благой Димитров/ въстаническите сили се вливат във военните части, като се създава общо командване.[1]

Но началото на гвардейските /доброволчески/ части в Българската армия се поставя с постановление на МС от 10.XI.1944 г.[2] , в което се казва: " от състава на войнишките отряди и народна милиция се формира: народна гвардия, която се поставя под ръководството на Министерството на войната."[3]

Независимо, че гвардейските части са подчинени организационно на Министерството на войната, фактически те са по-особени войскови части, изградени и подчинени на БРП(к). Тяхното формиране се налага от необходимостта за обновяване на армията с оглед бъдещото ѝ участие във Втората световна война и от нуждата на партията да има сигурна опора в нея. Със заповед на Министъра на войната и Главнокомандващия НОВА във всеки пехотен полк се създават и включват гвардейски роти и дружини. Образуват се общо 8 дружини, 66 пехотни роти / извън дружините/, 7 картечни и 2 минохвъргачни роти, 7 батареи и едни свързочен взвод.[4] Трябва да се отбележи, че българската армия не копира напълно и не преминава през всички етапи от развитието на Съветската армия. Правителството на ОФ не разпуска с Декрет старата армия, както това става в Съветска Русия през 1918 г. Главната причина за това се корени в голямата нужда от подготвени кадри за участието във войната. Ръководството на партията все пак си дава много ясна сметка, че участието на България във военните действия не може да стане само с частите на НОВА. Партизанските отряди разполагат с по-малко от 20 000 души, които в своето мнозинство са младежи неслужили в армията.[5] НОВА не разполага с артилерийски, бронетанкови, авиационни и други видове армейски части, така необходими за модерната война, въпреки съществуването на гвардейски батареи.[6] Партийните функционери много добре осъзнават, че една от причините за поражението в Септемврийското въстание през 1923 г. е тази, че не се полагат достатъчно усилия да се спечели поне част от войската. В подкрепа на това заключение излиза Окръжно № 4 от 26.VIII.1944 г., с което ЦК на БРП(к) изисква да се използват всички сили и средства за привличане на армията в борбата за завоюване на властта.[7] Тази стъпка дава резултат, тъй като преди и непосредствено след 9.IX.1944 г. във всички поделения се образуват войнишки комитети, гвардейски части, а по-късно и чрез създаването на институцията на помощник-командирите БКП държеше здраво армията в ръцете си.

Новото правителство на К. Муравиев на 4.IX. оповестява своята декларация за: "пълен и безупречен неутралитет". Тази политическа постъпка не удовлетворява СССР, чиито войски стоят на северната ни граница и чакат само заповед да навлязат в българска територия. На 5.IX.1944 г. Съветска Русия обявява война на България и навлиза във вътрешността на страната.

Постъпката на СССР принуждава правителството на К. Муравиев на 8.IX. да обяви война на Германия. На следващия ден по Радио София се излъчва съобщение, че властта минава в ръцете на партиите от ОФ.

Непосредствено след излизането на постановлението, с което се формират гвардейските части, в Ловеч пристига пълномощникът на ЦК на БКП Борис Копчев и първият секретар на Областния комитет на партията на Плевен Пело Пеловски. На срещата, организирана в къщата на Богдан Цанков с ловешките партийни функционери, те правят следното предложение: да се създаде в Ловеч гвардейска дружина към 34-ти пехотен полк с командир Петър Нешев Петровски, а Христо Добрев - за неин помощник-командир.[8]

Задачите, стоящи пред дружината, се заключават в две основи направления: в закрепването на властта и за участието на гвардейските части във войната. Тези задачи се диктуват и от политическата ситуация, в която се намира България в момента, като напълно се синхронизират с действията, стоящи пред правителството на ОФ, а именно: "довеждане войната докрай с хитлеристките пълчища и доразгромяване на фашистките остатъци в страната; укрепване на народната власт и утвърждаване на завоеванията на народа..."[9]

За основа на дружината служат младежи-доброволци. Партийните и ремсовите организации отправят призив към младите хора да се зачислят в гвардията колкото се може поскоро. В този дух е и Окръжно № 2, издадено от ЦК на РМС, в чиято точка 5 се нарежда незабавна подготовка на младежи и девойки за гвардията и народната армия.[10]

Трябва да се уточни, че гвардейските и доброволческите части не са създадени за основните и преки бойни действия. По скоро задачата им са заключава главно в политическата сфера - да внушават вяра у бойците в новите промени, настъпили след 9.IX. Не случайно за гвардейци са приети личности с доказани и признати качества, проявени в действията срещу предходната власт.

Бързо дружината в Ловеч "набъбва" с над 600 гвардейци, между които и 40 девойки.[11]

Още със своето създаване гвардейската дружина се превръща в сигурна опора на властта. В началото изпълнява по-скоро полицейски функции, като охрана на важни административни сгради, както и да пази реда и спокойствието в града.

Главната задача, стояща пред правителството на ОФ във външнополитически план, се заключава в участието на България във Втората световна война на страната на Антихитлеристката коалиция.

С тази цел БА се концентрира на западната граница, като засилва подготовката си за предстоящите бойни действия.

Висшият офицерски състав на армията не може бързо да приеме такава политическа промяна, пък и не се съгласува с нея. Затова е необходимо по най-бърз начин създадените вече гвардейски поделения да изпратят своя част от подготвени бойци - доброволци на фронта.

В Ловеч разбират необходимостта от неотложните действия по подготовката и изпращането на гвардейски отряд на фронта. По тази причина на 10.IX.1944 г. започват военните учения с гвардейците, проведени на Табашкото поле извън града. Изпълняват се няколко стрелби с пушки и леки картечници и хвърляне на гранати.[12] Подготовката протича при много лоша организация, като ясно си проличава липсата на подготвени военни специалисти.

Въпреки недостатъчната подготовка /ученията продължават по-малко от месец/ от Ловешката гвардейска дружина към 34-ти полк се сформира един отряд, който да замине на фронта. За основа на този отряд служи 2-ра рота от дружината. За командир е определен Стефан Атанасов, като в подчинената му част влизат три пехотни взвода, една тежкокартечна група и обоз. Целият личен състав на ротата наброява 75 души.[13] На 8.X. гвардейците тръгват към фронта. Натовареният жп-транспорт и неговото незадоволително състояние налагат отрядът да прави няколкочасови престои, което от своя страна води до ненавременното му явяване на определения пункт. На 10.Х. 1944 г. гвардейската рота влиза в състава на 2-ра дружина от 34-ти пехотен Троянски полк.[14]

Междувременно частите на 34-ти пехотен Троянски полк се подготвят за провеждането на Нишката настъпателна операция. В навечерието на нейното начало в с. Темско, Пиротско /по това време там е щабът на 9-та Плевенска дивизия/ пристигат на 6.Х. две гвардейски роти от Плевен и Червен бряг.[15] Командирът на дивизията ген-майор Захариев предава плевенската гвардейска рота на 4-ти пехотен Плевенски полк, а Червенобрежкият отряд влиза в състава на 3-та дружина от 34-ти пехотен Троянски полк.[16]

Много често авторите, изследвали темата за участието на гвардейските дружини в първата фаза на Отечествената война, разглеждат действията на Червенобрежкия отряд / предаден на 3-та дружина от полка/, а пропускат участието на Ловешкия отряд, влизащ в състава на 2-ра дружина от полка. За изясняването на този момент е нужно да проследим начина на образуване на гвардейските части.

С лично поверително писмо № IV - 209 от 21.IX.1944 г. на Министъра на войната се разпорежда към всеки пехотен полк да се сформират гвардейски роти като създадените преди тази дата продължават да съществуват.[17] Тези гвардейски носят имената /номерата/ на пехотните полкове към които са сформирани. Изключение от това правило са градовете Габрово и Червен бряг, в които се създават гвардейски дружини въпреки липсата на военни гарнизони.[18] Следователно към 34-ти пехотен Троянски полк в Ловеч се създава 34-та пехотна допълваща дружина - Ловеч.

Поглеждайки гвардейските части, взели участие в първия етап на Отечествената война 1944 - 1945 г. и намиращи се в полосата на 2-ра армия, ще се очертае следната картина:

1. 4-та гвардейска рота
2. 34-та гвардейска рота
3. 35-та гвардейска рота
4. 1-ва пехотна Гвардейска дивизия.

Като приложим принципа на образуване и наименованието на изброените гвардейски части ще достигнем до следния извод:

1-ва Гвардейска дивизия - тя се създава като самостоятелна бойна единица и не се сформира към определен пехотен полк.

4-та гвардейска рота - сформирана в 4-та пехотна допълваща дружина - Плевен и е предадена към 4-ти пехотен Плевенски полк.

35-та гвардейска рота е сформирана към 35-та допълваща дружина - Враца като се предава на 35-ти пехотен Врачански полк.

Остава 34-та гвардейска рота. Какво е по-различното при нея? Следейки внимателно информацията, ще ни направи впечатление, че след пристигането на Червенобрежкия отряд в с. Темско, генерал-майор Захариев го предава на 34-ти пехотен полк като 34-та гвардейска рота.

Ето този факт не отговаря на начина на образуване на гвардейските роти според Поверителното писмо на Министъра на войната,тъй като в Червен бряг не съществува никакъв военен гарнизон,следователно няма към кой пехотен полк да се създаде гвардейска част.Тази е причината Червенобрежката гвардейска част да се предаде към 34-ти полк,а не се създава към него.

За разлика от гр.Червен бряг в Ловеч има военен гарнизон,към който се сформира 34-та пехотна допълваща дружина,която изпраща своя част на фронта в състава на 34-ти пехотен полк

Става ясно,че в състава на 34-ти пехотен полк има две гвардейски роти - тази от Червен бряг /предадена към 3-та пехотен дружина/ и Ловешкият гвардейски отряд /влизащ в състава на 2-ра пехотна дружина/.

В своите спомени Стефан Атанасов открито и недвусмислено говори за два отряда / Ловешки и Червенобрежки/ в състава на 34-ти полк.

В този смисъл е и описанието на бойните действия на 28.XI, проведени от 34-ти полк,където се разграничават двата отряда.[19]

Действията на гвардейските роти на фронта неизбежно трябва да се свържат с бойния път на 34-ти полк.Причините за този извод са следните:

-гвардейските роти са допълнителни части, предадени към полка

-макар и да имат отделно командване,те не действат като самостоятелна бойна единица,а винаги в състава на дружината,към която са зачислени.

-командният им състав не е обучен професионално и не може да се сравнява с офицерския кадър на 34-ти полк по компетентност.

Определената за 8.X.1944г.Нишка операция започва със силна въздушна и артилерийска подготовка.

Трета пехотна дружина,заедно с гвардейците от Червен бряг /за които това е първото бойно кръщение/ превземат к.715 и с.Бабин кал.На следващия ден,за да доразвие успеха в това направление,командуването насочва гвардейците към к.1012 /връх Големи връх/.Това е най-силният опорен пункт на германците преди гр.Бела Паланка.На 10.X. след упорит бой котата е превзета от частите на полка.

Асен Калинков в своите изследвания, посветени на гвардейските и доброволчески отряди в българската армия, разглежда момент от атаката на връх Големи връх, като за нейното начало посочва датата 3.10.1944 г.Тази датировка е невярна,защото:

- на 3.X. не са се водили никакви бойни действия не само пред фронта на 34-ти пехотен полк, но и пред цялата 9-та плевенска дивизия.
- Гвардейските части, предадени към 34-ти пехотен полк, пристигат едва на 6.X. / Червенобрежкия отряд/ и на 10.X. Ловешкия отряд - следователно те не могат да вземат участие в боя, както пише Калинков. Освен посочената грешна датировка се допуска и фактологична неточност. В своята книга "В бой за родината" на с. 18 се описва боят за връх Големи връх : "Командирът на 4-ти пехотен полк решава срещу този важен сектор от вражеската отбрана да насочи трета пехотна дружина и гвардейците." Това се опровергава от следните факти:
- бойните действия за връх Големи връх се водят единствено от частите на 34-ти полк, чиито действия се провеждат на 9 и 10 октомври
- посоченият от автора 4-ти пехотен полк в този период действа в друго направление с. Калнa и долината на река Изворска.

След успешните действия настъплението на 34-ти полк продължава на 11.X.1944 г. Сутринта, след кратка артилерийска подготовка, полкът с трите си дружини и двата гвардейски отряда /Червенобрежкия и Ловешкия/ настъпва по долината на река Нишава и се насочва в направление Бела Паланка. Втора пехотна дружина, заедно с гвардейската рота се отправят към връх Сулегата и височините 1017; 1068; 904, където след известна съпротива от немска страна котите са в наши ръце.[20]

Трета пехотна дружна, в чиито състав е и Червенобрежкият отряд, завзема селата Долна и Горна Глама и с. Букоровац /Буковец/.[21]

Към обяд 2-ра и 3-та дружина заедно с двата гвардейско отряда влизат в северните покрайнини на Бела Паланка, където заварват подразделения на 6 Бдинска дивизия. След изпълнението на поставената задача двете дружни се връщат от Бела Паланка и настъпват по направление с. Периш - Свърлиг.

През нощта на 11/12.Х.1944 г. немците запалват складовете си в с. Периш и се оттеглят към Свърлиг.[22] На 12.Х. настъплението продължава, като на 13.Х.1944 г. предните части на 9 дивизия влизат в Свърлиг.

Полковник Георги Гинчев в статията си излиза с тезата за участието на гвардейците в боевете за Свърлиг.[23] Смея да изразя съмнение, защото Свърлиг е превзет от предния отряд на 13.Х.1944 г., в чийто състав влизат 3-та дружина от 4-ти пехотен полк; 1-ва дружина от 34-ти пехотен полк и 9-та тежкокартечна дружина.[24]

Анализирайки тази информация, виждаме, че в изброените военни части липсват гвардейски роти. Според плана на командващия за превземането на Свърлиг 2-ра и 3-та дружина от 34-ти пехотен полк /в които влизат гвардейските роти/ са включени в състава на дивизионния резерв, т.е. те не участват в бойните действия за Свърлиг.

На 14.Х.1944 г. частите на 34-ти полк продължават настъплението си към долината на река Южна Морава, като ловешките гвардейци достигат до с. Матеевац. На следващия ден - 15.Х. продължават придвижването си като се установяват в участъка: Тепоница - Вратище и остават там до 20.Х.[25]

След освобождението на Свърлиг, от своя страна Червенобрежкият гвардейски отряд продължава придвижването си по пътя с. Долни Матеевац - с. Каменица - с. Хум - селата Горна и Долна Палина - с. Берчинац и се установяват тук до 21.Х.1944 г. [26]

В резултат на успешно проведената настъпателна операция се прекъсва пътя на оттеглящите се немски войски от Гърция.

По време на този заслужен отдих Ловешкият гвардейски отряд временно се предава към 25-ти Драгомански полк. Отрядът получава задача да организира бойно охранение и да не допуска действия на немски диверсионно-разузнавателни групи. Едновременно с това сред състава на 25-ти полк се води широка политико-разяснителна и масова агитационна работа за необходимостта от участие на БА в разгрома на Хитлеристка Германия.

На 22.Х.1944 г. 9-та дивизия получава заповед да настъпи в две колони към Прокупле, като има готовност за действие в западна посока.

В изпълнение на заповедта целият състав на 34-ти полк настъпва по пътя Чуморлии-Поповац-Ново село-Мрамор-Александрово.

Междувременно Ловешкият гвардейски отряд отново се влива в състава на 2-ра пехотна дружина на 21.Х.

На 23.Х.1944 г. 34-ти полк достига до гр. Прокупле, като за пренощуване се разполага по следният начин: 1-ва дружина - в с. Горно Стражево, 2-ра /с гвардейците/ - с. Долно Стражево; 3-та - в Прокупле.[27] В този участък полкът остава до 28.Х.1944 г.

На следващият ден по заповед на Командващия 2-ра армия 34-ти полк влиза в състава на 4-та Преславска дивизия.[28] Съгласно заповедта 34-ти полк се насочва към левия фланг на 4-та дивизия и на 30.Х. достига района на с. Деграмен. Задачата, поставена на полка, се заключава в превземането на важната кота 1018.

От 1 до 17.XI.1944 г. се водят изключително упорити и ожесточени по своя характер действия за овладяването на височината. Това са най-сериозните бойни действия. Тук ясно си проличава недостатъчната бойна подготовка на гвардейците от Ловешкия отряд. Изтеглен в тила, отрядът в периода 3-13.XI. води напрегнати тактико-строеви учения по разузнаване и водене настъпателен бой от малки подразделения в планинска местност под командването на поручик Колев. На 14.XI отрядът се връща на бойната линия.

На 18.XI разузнавателната част, изпратена към кота 1018 докладва, че противникът е напуснал позициите си.[29] По заповед на командира на дивизията 34-ти полк минава в настъпление.

На 20.XI.1944 г. 34-ти полк заедно с двете си дружини влиза в Прищина. След овладяването на Прищина пред БА се очертава възможност за бързо преследване на противника. Тази отговорна задача се възлага на 9-та Плевенска дивизия.

Троянци получават подкрепления и се насочват към Нови Пазар. На 24.XI. Червенобрежкият отряд достига и нощува в с. Бански Йошевич. С първата немски съпротива частите на полка се сблъскват на линията Кръвосалия /кота 1163/ и височата Шанац /кота 1329/, която бързо е преодоляна.

На 26.XI.1944 г. настъплението продължава. В района на местността Столови /кота 1283/ частите на полка са обстреляни от силен противников огън, следствие на което настъплението е спряно. По това време 4-ти полк овладява Рашка.[30]

Дивизионното командване настоява 34-ти полк по-бързо да сломи съпротивата и да продължи настъплението. На 27.XI това е направено, като Червенобрежкият отряд настъпва вдясно от шосето на Нови Пазар, а Ловешката гвардейска рота - по шосето и вляво от него. След тях следват другите части на полка.

На 30.XI.1944 г. първи в града навлизат гвардейците от двата отряда, като веднага е организирана кръгова отбрана на населеното място.[31]

След успешното решаване на поставената задача, на полка заедно с придадените му части /в това число и гвардейците/ се заповядва да се установи временно на гарнизон в гр. Нови Пазар. На гвардейците е възложена комендантска служба.

На 7.XII.1944 г. на площада се награждават проявилите се бойци с ордени и медали.[32]

На 10.XII. същата година целият състав на полка напуска Нови Пазар и се отправя към родината.[33]

---

1. Сборник документи., Установяване и укрепване на народнодемократичната власт - септември 1944 - май 1945 г.", София, 1969, с. 51; **2.** Постановлението на МС е одобрено от Министър председателя К. Георгиев на 10.IX.1944 г., а на следващия ден е отпечатано в пресата /11.IX./ По тази причина се получава известно разминаване в датите, посочени в тематичните разработки; **3.** Сборник документи., Установяване и укрепване на народнодемократичната власт - септември 1944 - май 1945 г.", София, 1969, с. 82; **4.** ВИС - 1979 г., бр. 3, с. 5; **5.** ВИС - 1965 г., бр. 3, с. 32; **6.** Трябва да се направи уточнението, че това не са нито гвардейски, нито доброволчески поделения, а редовни, войскови, на някои от които командирите са или бивши партизани или доброволци. /вж. Известия на ВИНД том VI, София, 1968, с. 148-149; **7.** "Народът против фашизма 1939-1945", София, 1983, с. 268; **8.** Шипков. Дочо, "Балканът размирно запя" - спомени, София, 1978, с.335; **9.** д-р Бонев. Владимир, "За единния, народния и отечествен фронт", София, 1971, с. 240; **10.** Калинков, Асен, "Младежка летопис", София, 1969, с. 45; **11.** Различните източници дават различна информация за числеността на доброволците в Ловешката гвардейска дружина; **12.** "По бойните пътища на плевенци", София, 1972, с. 162; **13.** пак там, с. 163; **14.** Атанасов. Стефан, "С марша на победата", София, 1984, с. 7; **15.** ВИС - 1969, бр. 3, с. 71; **16.** Известия на ВИНД, том VI, София, 1968, с. 153; **17.** Калинков, Асен, "Младежка летопис", София, 1969, с. 41; **18.** ВИС - 1956 г., бр. 4, с. 133; **19.** История на Отечествената война на България 1944-1945 г., том II, София, 1982, с. 274-275; **20.** Атанасов. Стефан, "Марша на победата", София, 1984, с. 8; **21.** Известия на ВИНД, том XVII-XVIII, София, 1974, с. 111; **22.** След като отбраната при Власотинци се пробива и Бронираната бригада излиза в района на Лесковац противниковата групировка в района на Ниш е застрашена от обкръжение. Поради тази причина немското командване решава през нощта срещу 11.X. 1944 г. да оттегли войските си пред целия фронт на 2-ра армия; **23.** Известия на ВИНД, том XVII-XVIII, София, 1974, с. 111; **24.** История на Отечествената война на България 1944-1945 г., том II, София, 1082, с. 144; **25.** "По бойните пътища на плевенци", София, 1972, с. 167-168; **26.** Известия на ВИНД, том VI, София, 1968, с. 154; **27.** Илиев, Илия "Бойният път на 34-ти пехотен Троянски полк" ИМ-Ловеч, отдел ННИБ, инв. № 408/ ОФ, с. 210; **28.** 34-ти Троянски полк влиза в състава на 4-та дивизия първоначално без 9-та пехотна рота, която е изпратена на гарнизон в с. Блатце, 14 км северно от гр. Куршумлия; **29.** Голяма роля за успешното превземане на кота 1018 от 34-ти полк имат действията на 4-ти полк, които на 17.XI.1944 г. превземат кота 923, което принуждава немските защитници да се оттеглят към Прищина; **30.** История на Отечествената война на България 1944-1945 г., том II, София, 1982, с. 274; **31.** Известия на ВИНД, том XVII-XVIII, София, 1974, с. 112; **32.** Известия на ВИНД, том VI, София, 1968, с. 157; **33.** ВИС - 1970 г., бр. 1, с. 31.

АНТИВОЕННИТЕ ТЕЖНЕНИЯ НА НЮЙОРКСКИ МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ[1] /1942 - 1944/

Светлана Аврамова

Разкриването на отношението на Нюйоркски митрополит Андрей към световния военен конфликт и мястото на България в него, както и съпричастността му към дипломатическите усилия на българските управляващи фактори за излизане от съюза с Тристранния пакт, е принос към биографията на архиерея на Българската православна църква, която се проучва в Исторически музей - Търговище[2]. Както е известно, през декември 1941 г. България скъсва дипломатическите си отношения със САЩ и им обявява положение на война. По тази причина управляващият Българската епархия за Северна и Южна Америка Велички епископ Андрей е принуден да напусне страната[3]. Неговото отпътуване от Америка предхожда с два дни решението на Конгреса на САЩ да обяви война на България. На 3 юни 1942 г. заедно с още 5-тима българи, епископ Андрей отпътува с параход от Нюйорк за Лисабон. На 9 юли пристига в София. На 10 септември заминава за Турция за да извърши погребението на починалия два дни преди това екзархийски наместник в Истанбул Главинишки епископ Климент. На така овакантената длъжност Св. Синод назначава епископ Андрей, която той изпълнява от 9 септември 1942 г. до 16 декември 1945 г.[4] Хронологически настоящото изследване визира периода ноември 1942 - края на август 1944г., за който на настоящия етап от проучване на биографията на архиерея са открити сведения за неговото отношение към въпроса за мира и войната и участието му в търсенето на начини за излизането на България от нея.

В контекста на историята на Втората световна война този отрязък от жизнения път на митрополит Андрей се вписва във времето, когато българските управляващи фактори предприемат опити за скъсване на ангажиментите с Тристранния пакт и за търсене на пътища за примирие със съюзниците от антихитлеристката коалиция. В научната литература, третираща проблемите на българската външна политика в посочения период, името на епископ

Андрей се споменава в наратива за създаване на канал между българския управляващ център и Държавния департамент на САЩ с цел излизане на България от съюза с хитлеристка Германия [5]. Настоящото изложение, акцентирайки върху биографичния аспект, е опит да изясни в светски порядък мотивацията и конкретиката на светската дейност на едно духовно лице с висш сан и да представи избора на духовния водач в екстремна за народа му ситуация, когато България, бидейки обвързана със силен, но губещ съюзник, търси възможност да запази придобитото с негова помощ, като в същото време желае да избегне огъня на войната на собствената си територия. Да се разкрие тази страна от дейността на епископ Андрей означава нагазване в хлъзгавите пластове на тайната дипломация и шпионажа - области, в които информацията може да се окаже оскъдна, неточна, умишлено манипулирана, и пр., следствие което да не се постигне нужната категоричност на изводите и твърденията. Ползваните тук документи от ЦДА на РБ, НА на БАН, Архив на МВР и ЦВА освен че осветляват по-обстойно дейността на епископ Андрей, биха могли да внесат ред детайли в проблематиката на българската външна политика в посочения период. Сред източниците е и един документ, на който следва да се отдели особено внимание. Това е машинописен препис от дневника на архиерея, който хронологически се вмества в периода 20 ноември 1943 - 22 октомври 1944 г.[6] Приложената към преписа документация свидетелства, че е правен от служител на Държавна сигурност. По спомени на очевидец, митрополит Андрей си е водил дневник, като записките му са заемали 12 книжни тела. Те са донесени в България при окончателното му отпътуване от САЩ през 1972 г.[7] През последните години на книжния пазар се появиха книги, претендиращи, че са написани въз основа на дневниците на митрополит Андрей[8], и които тук не са обект на коментар. С оглед на това, доколко преписът би могъл да се интерпретира като автентичен източник, беше направена консултация с професионално ангажиран специалист от МВР[9]. Той обясни, че задължение на оперативния работник е да пренесе съдържанието от ръкописния текст, за който предварително е преценено в МВР, че е автентичен, на друг носител с абсолютна точност, без да си позволи какъвто и да било коментар или допълнение към ръкописа. Изискуемите от оперативната работа анализи и обобщения се пишат отделно, както е при документацията, съпътстваща въпросния препис. Въпреки множеството въпроси, които изникват около дневниците, приех уверенията на специалиста, че наличният машинописен препис точно съответства на съдържанието на оригиналния дневник. По тази причина съм го ползвала като изворов материал. Сред известните досега архипастирски послания и лична кореспонденция, излезли изпод перото на архиерея и предназначени за по-широк или по-тесен кръг адресати, дневникът е единственото писано слово, за което в момента на писане авторът едва ли е предвиждал публичност. Приемайки записките като откровение за мисловния свят на епископ Андрей, не устоях на изкушението да представя тук обширни цитати от дневника. Това отстъпление от правилата е продиктувано и от друг нюанс - съзнанието за големия риск, който би поел изследовател със светска квалификация и възпитан в условията на атеистичен държавен ред, при опита да тълкува и оценява мислите и делата на един клирик с най - висш духовен сан.

В годините на Втората световна война Велички епископ Андрей е един от тримата членове на епископата на БПЦ тогава, които имат в биографиите си непосредствено участие в действащата армия по време на война. Освен него на фронта са били Сливенски митрополит Никодим - воювал в Първата световна война като офицер в артилерията[10] и Брегалнишки епископ Панарет - участвал в същата война като полкови свещеник на 61 пехотен полк[11]. И единствен сред тях - Велички епископ Андрей, участвал в две войни - в Балканската война като редник и в Първата световна война като доброволец - санитар в I отряд на Държавната Дума на Русия. Воювайки в Галиция, той е тежко ранен и оцелява след дълго лечение [12]. Награден е с руски царски отличия - IV степен на Георгиевския медал и медал за усърдие на станиславска лента[13]. Тази ретроспекция идва да покаже, че в неговия житейски път вече се е постигнало съвършено съчетание на априорните постулати за мира от християнската религия, възприети от обучението в Софийската духовна семинария /1904-1909г./ и Московската духовна академия /1911 - 1916 г./ и апостериорно придобито познание за самата война по бойните полета на България и Русия. Ако, говорейки за светско лице, това съчетание би могло да се приеме като достатъчна вътрешна мотивация за действия против войната като носител на страдания за хората, то за приелата духовно служение личност е нужно да се изтъкне още едно обстоятелство - обвързване на индивидуалния с държавния интерес, съгласно доктрината на източната църква за отношението Държава /политика/ - Църква [14]. От тази позиция не следва да се търси разграничителна линия между духовно служение и политическа дейност, което по същество демонстрира и възрожденската ни история.

Дневникът на архиерея дава възможност да се проследят основанията за вземане на решение за осъществяване на контакт със съюзниците в нарушение на договорните задължения на България към пакта. Отношението му към бушуващата война се вижда от записа от 16 април 1944 г. - Великден: "... Тъжна пасха. Християнските народи пеейки песни на Христовата милост, любов, правда и мир са преизпълнени днес с взаимна ненавист, изливаща се в небивало самоизтребление един друг. Тия, които избиват невинни деца и жени, на които разоряват жилищата и опожаряват и последната дреха - викат, че се борят срещу тирания и терор... Слушам речите и изявленията на държавниците на "така наречените велики сили, които днес воюват, за да запазят вярата в Бога, свободата на малките и цивилизацията" и не мога да не си спомня казаното, че "Сатаната приема образ на Ангел Светъл". Боже, прости им и не допускай отидат до антихристиянско взбесяване. Колко е страшно. Днес бялото се обявява за черно, а черното за бяло. Воскресни Господи и разпръсни мрака от сянката на надвесилия се над света сатанизъм.

Американските и Английски аероплани, които бомбардираха София на 29 и 30 март съвсем разрушили и опожарили града. Трупове човешки се търкаляли в изкопаните от бомбите ями. Английските и американските военни шефове считат, че са "извършили една наистина добра акция"!?! Това било подготвителна акция на тяхното навлизане в Европа и откриване на втория фронт."[15] Християнските ценности обуславят и погледа му върху актуалното състояние на политическата картина в света: "...истинският християнин е най-добрият приятел на своя народ. Злочестието на всички християнски народи е именно в това, че те не са истински християнски народи и вместо поклонение Богу, те се покланят на своите нации. Това е новата Хитлерова религия: Германия е Бог. Това е болшевизма: Интернационала взема мястото на Бога. Същото и в Англия, и в Америка, само че не е изказано ясно и направо. И тук и там фактически Христос е отречен. Краят на това е войни и страдания. Трагичното в случая е това, че и църковните водачи фактически са същото - непоследователни християни."[16]

Дневникът свидетелства още, че архиереят следи внимателно развоя на войната и политическите събития у нас. По повод вечерта на бранниците, излъчвана по българското радио на 22 март 1944 г. той споделя: "Така нашите хора правят грешка след грешка и после се чудим защо всички ненавиждат България. Грешка било "подписването на пакта с Германия", грешка станало, че "се обявило война на Америка", грешка станало, че бранниците изпочупили прозорците на Американската легация", грешка било прибързаното окупиране"... Все грешки и грешки. И сега бранниците пеят неуместни песни... До кога тия грешки!"[17] Както се вижда във фокуса на неговото внимание е българската политика и българските политици. В напрегнатите за политическото поведение на България августовски дни на 1944 г. неговите записки са особено подробни. В тях той споделя мнения за отношението на външния свят към България, прави и персонални характеристики на български политици. На 25 август отбелязва, че вестниците вече са съобщили, че България е поискала от Англия и Америка условията за примирие. "Тежки ще са тия условия, закъсня много нашето правителство. А и речта на Драганов ще отегчи. Турската преса, доколкото е благосклонна към Румъния, толкова е враждебна и злъчна към нас. Бедна България. Злочеста, че няма мъдри държавници, а и тия, които ги има й навличат омразата на целия свят. Боже, опази България".[18] На 31 август пише: "В нашата делегация за примирие влизат: Ст. Мушанов и полк. Желязков. Първият, гледан с недоверие и непочит от англичаните, вторият - известен там като краен германофил, при това човек, който не знае никакъв език. И тия хора ще имат влияние и авторитет да защитят България. Каква фаталност във всяка наша политическа крачка. Как не се намериха Българи с интелигентност и авторитет, с чар и импонираща персоналност, за да отидат в Кайро. Слушам нашите все да повтарят: ама нашата кауза е права. Да, каузата ни е права, но криво я защитаваме: криви ни са маниерите, с които искаме да я достигнем. И тогава, когато видим погрешния си път, извръщаме се, мъчим се със софизми да се самооправдаваме, вместо опомним и коригираме. Играем като деца с политическите съдбини на България. Обявяваме война на велики държави и искаме да ни считат все пак неутрални. Обявяваме им война и от висотата на най-високото правителствено място протестираме, че тия велики сили са помислили, че ний наистина сме им обявили война /когато ний сме я обявили ей така на шега/ та идат да ни бият ... Българската преса, радио, пропаганда ги псува, гаври се с тях, дразни ги, заплашва ги, че ако дойдат у нас зле ще си изпатят - и после с най -"наивна" мина [така е в текста] и ум се чудим какво сме им сторили, та искат да ни наказват... Бедна България. Късно вечерта от Русия предадоха една статия от официоза на Русия "Тас" [така е в текста], в която порицава Б. /българското, бел. авт./ правителство като неискрено.

Руските войски взели Букурещ, Плоещи, Констанца, Черновода. И когато са почти на Бълг. граница, у нас още си правят илюзии на някакъв неутрален изход от войната и на някакво чудо. - Боя се, че добрият и честен Багрянов ще бъде подведен от тия, които го окръжават. - Покрай тях и той ще изгуби доверието на силите. На какво разчитат в България?"[19]

Тези мисли са последваща илюстрация на неговото виждане за положението на България, което той споделя в писмо до цар Борис III от 8 ноември 1942г., за което ще стане дума по-нататък.

Както беше казано по-горе, от 10 септември 1942 да края на декември 1945 г. епископ Андрей е в Истанбул, където изпълнява функцията на екзархийски наместник. Още от времето на служението му в България, преди заминаването за Америка през 1938 г., той поддържа близки отношения с лица от българските управляващи среди. Според едно по-късно разузнавателно донесение /с предполагаема датировка 1948 г., но по същество визиращо времето от преди заминаването му за Америка, бел. авт./[20], той се ползва със силната подкрепа на митрополитите Варненски и Преславски Симеон, Старозагорски Павел и Русенски Михаил, и зад него стоят дворецът, правителството, мощният съюз на запасните офицери в лицето на ген. Сарафов, ген. Сирманов и полк. Славейко Василев, дворцови дами и жените на министри, народни представители и други големци. По време на близо едномесечния си престой в София - краят на 1943 и началото на следващата година, той се среща с княз Кирил и Софийския митрополит Стефан[21] . В Истанбул той отбелязва срещи и впечатления от разговори с Никола Балабанов[22] - пълномощен министър на България в Анкара /12.11.1943 - ноември 1945 г./, Стефан Бисеров[23] - генерален консул в Истанбул /10.03.1939 - 31.12.1944 г./ . Бележки в дневника за някои от водените разговори с Балабанов показват, че дипломатът е споделял поверителна информация и че епископът е в течение на дипломатическите действия на управляващите в България[24] . Макар че съдържанието на повечето от водените с разговори не е известно, авторитетните познанства и срещи с високопоставени лица свидетелстват за доверието, с което епископът се ползва в София. През втората половина на войната в лицето на екзархийския наместник в Цариград българските управляващи кръгове имат свой доверен преден пост. Висшият духовен сан, също и заемането на най-висшата църковно-административна длъжност в Цариград предоставят на епископ Андрей практически неограничена свобода за политическа дейност, за която официална София не е отговорна на държавно ниво. Сред многобройните контакти на архиерея, отбелязани в неговия дневник, при съпоставка със сведения от Дирекцията на полицията и Разузнавателното отделение към Щаба на войската /РО-ЩВ/ показва, че сред хората, с които епископ Андрей контактува, има и сътрудници на чужди разузнавателни служби. Иначе не би могло и да бъде, като се има предвид, че в годините на Втората световна война Истанбул, е базата за събиране на стратегическа информация за целия европейски Югоизток, поради което на територията на града действат резидентури на 17 чужди разузнавания [25].

Разузнавателно донесение обръща внимание, че редовен гост на епископ Андрей е Алексей Шеншин - руснак, преподавател в Цариградското лесничейско училище, за който авторът на доклада за политическото положение в Турция, чуждите разузнавателни служби в Цариград и дейността на нашите българи и чужденци, отиващи в Турция, донася, че е сътрудник на английското разузнаване[26] . В частта за американското разузнаване същият доклад съобщава и за проф. Лауренс Мур, който ръководи американската пропаганда против България [27]. Срещи с него епископ Андрей е отбелязал на 5 февруари и три срещи от 1 до 20 септември 1944г.[28] Михаил и Матилда Кюпеви са други лица, коментирани в същия доклад. Авторът подчертава, че за тях не е доказано, че са в услуга на противниково разузнаване, но пък дружат с Боян Дановски - заклетия американски агент, в чийто дом идват много често американци и англичани, и че Кюпева се проявява като голяма привърженица на съюзниците.[29] Обяд у Кюпеви епископ Андрей отбелязва на 9 октомври 1944 г. След посещение при г-жа Уудрьф /учителка в Роберт колеж/ на 28 август 1944 г. епископ Андрей споделя, че "тя и други американци следят със загриженост за българската съдба" [30]. Нейната загриженост е основателна, тъй като синът й Дийн Уудрьф, шеф на "българския деск" при Управлението на стратегическите служби /УСС/ - Истанбул /бюро за България/ [31] е включен в американска военна мисия, чиято задача е да се настани на българска територия преди навлизането на съветската армия в страната [32]. Синът Уудрьф също е сред познанствата на епископа[33] . От януари до май 1944 г. епископ Андрей отбелязва шест срещи Феликс, като при едната записва и Неплюевското братство, в което архиереят пребивава известно време преди и по време на Октомврийската революция[34] . За "кокетиране" с руснаците, "възползвайки се от годините на своето следване в Русия" съобщава военният аташе в Истанбул полк. Желязков в донесение от месец април 1944г.[35] Според тези сведения контактите на епископ Андрей са изключително с лица, ангажирани със служби от страните на антихитлеристката коалиция. Едно струпване на обстоятелства засега само подсказва предположение за още един канал към съюзниците. В Истанбул като папски нунций е Монсеньор Анджело Ронкали, бъдещият папа Йоан XXII, с когото епископ Андрей се познава от пребиваването му в България през 1925-1935г. Записките в дневника свидетелстват, че той се е срещал с него в Истанбул два пъти в началото на декември 1943 и веднъж през септември 1944 г. Разменените визити с Ронкали на 6 и 9 декември 1944 г. хронологически се вместват между разговора на епископ Андрей с американския консул в Истанбул Бери и работещия за УСС Гепин - началото на декември, и американския емисар Анжело Куюмджийски - на 14 и 16 декември, за които ще стане дума по-нататък. В същото време посланик на Германия в Турция е фон Папен, който се опитва чрез Ронкали да установи връзка със западните съюзници още от 1941 г. И Фон Папен е сред лицата, които епископ Андрей отбелязва в дневника си[36]. Твърденията, че цар Борис и част от неговите министри са посветени в дискретните сондажи на Канарис и Фон Папен за сепаративен мир с Великобритания и САЩ насочват към предположението за епископ Андрей като звено от тази верига и задача за бъдещите изследвания.

В историята на Втората световна война годината 1942 се свързва с регистрирането на достатъчно доказателства в полза на боеспособността на съветските въоръжени сили да противостоят на хитлеристкия натиск, с което завоюват признанието на западните партньори. САЩ вече са заявили претенции за приоритет в глобален мащаб и следвоенното устройство на света е цел, към която воюващите отправят поглед. Мисли в този ред не са чужди и на епископ Андрей. Датата 8 ноември 1942 г.,е вписана като десант на съюзниците във Френска Северна Африка /операция "Торч"/. За внимателно наблюдаващия политическите и военни събития архиерей този факт очевидно е последен аргумент в полза на убеждението, че войната клони към победоносен за съюзниците изход и България, бидейки обвързана с договор със страните на Оста, трябва да съобразява действията си с това. На същата дата той изпраща лично писмо до цар Борис III, което може да се квалифицира като негов първи и единствен, съгласно досега откритите източници, самостоятелен опит за въздействие върху българската външна политика. А ето и пълния текст на писмото:

Ваше Величество,

След дълго мъчително колебание и усилена молитва пред лицето на Бога съм се решил да послушам настойчивия глас на душата си и да Ви напиша настоящото.

Повярвайте ми Ваше Величество, че правя това, защото е силна предаността ми към Вас и към скъпия ми царски двор, защото съм угрижен от това, което би могло да се очертае пред Вас в грядущите дни.

Моля Ваше Величество, много Ви моля направете всичко, каквото е само възможно, но удръжте българското правителство и българската армия от изкушението да излезе под какъвто и да е предлог извън пределите на България, и ако ще би с най-незначителни части от българската войска да вземе активно участие не и да е в сегашната необикновена световна война.

Бог даде на Ваше Величество свръхчовешки сили и Вий успяхте до сега да опазите България от подобно злополучно изкушение. Той ще подкрепи Ваше Величество и занапред в това. За нас ще бъде вече щастие и това, ако само Бог ни даде да се опазим от пламъците на бушуващия около нас огън здрави и запазим това, което вече сме намерили.

С миролюбие и разумна сдържаност и коректност към всичко и към всички в и вън от България българското правителство ще принесе най-голяма полза и най-голямо добро на българския народ. С това то ще окаже и най-добро сътрудничество на Ваше Величество в грижата Ви не само да опазите България незасегната от разрушителната стихия на изпитанията, които вече тежат над много други народи, но и да й осигури по-щастливи и спокойни бъднини.

Ако ли няма, не дай Боже, въпреки всички миролюбиви усилия на Ваше Величество и на българското правителство неприятелят натисне на българските двери и поиска да ни нападне, тогава в името на Бога и с Божията помощ всички ще станем според своето призвание и сили ще се наредим около Ваше Величество и ще отстояваме свещената родина. Но в такъв случай българският народ ще е спокоен пред Бога и пред бъдащето, каквото и да е то, че не е той виновен за пролятата кръв и за това, което мимо неговата воля и неговата вина би могло да последва.

Всевишният мироуправител да укрепи Ваше Величество в светите Ви усилия да управлявате България в мир и благополучие и да увенчае царуването Ви с короната и ореола на цар мироносец и светец.

С неизменна обич и преданост в името на Господа Бога оставам на Ваше Величество завинаги верноподан молитствувател

Епископ Андрей".[37]

Този документ по същество е политическата програма на епископ Андрей. Тя визира запазването на монархията като форма на държавно управление, запазване на териториалните придобивки и опазване на българския народ от кръвопролития. А като единствен начин за постигането й той препоръчва ненамесата на българската войска във военните действия. Доколко е взето под внимание мнението на епископ Андрей през ноември 1942 г. не е известно, но в него присъстват два момента, които ще бъдат обобщени като политическа линия на официална София от служители на УСС в Истанбул в края на януари 1944 г.,а именно: "а)да спаси династията; б)да намери формула за спасяването на България от разрушаване от германците или от съюзниците."[38]

През 1943 година, и по-точно във времето след италианската капитулация, поведението на България влиза трайно в полезрението на трите бъдещи победителки. Те активно внушават, че времето за преориентация на българската външна политика бързо изтича. За Държавния департамент и американските разузнавателни служби съхраняването на актуалната форма на държавна организация на страната се покрива с необходимостта от откъсването й от Оста. На 2 август 1943 г. генерал У. Донован е представил в Обединения щаб на американското главно командуване "План на Управлението на стратегическите служби за откъсване на България от Оста". Този план визира установяване на връзка с Цар Борис, българския Генерален щаб и Св. Синод на БПЦ[39] . България на практика става страната, в която американското разузнаване прилага за първи път идеята за откъсване на сателитите, "експлоатирайки страха от комунизма"[40] . Към края на годината, подчинявайки се на задачата да се ускори излизането на България от Тристранния пакт, американският консул в Истанбул Бери предприема действия към установяване на контакти с официалните български пратеници в Турция. Изборът за контакт се базира на позицията в обществените структури, и особено от отношението на лицето към САЩ. Бери преценява като ценна за момента връзката с епископ Андрей[41] . Пребиваването му в Америка /април 1938 - юни 1942 г./ е факт, а може би и сред американските заинтересовани среди вече са известни искрените му чувствата на привързаност към "силите от демокрациите и главно към Америка", които той трудно може да прикрие[42] , както информира българският военният аташе в Истанбул. В началото на декември Бери се среща с епископ Андрей [43]. От разговора с него Бери констатира, че в България съществува идейна опозиция на управляващия режим и сред ръководителите на българската църква. Те симпатизирали едновременно и на САЩ и на Съветския съюз поради русофилските си чувства, но се бояли от влиянието на Съветите в политиката и в контрола над църквата. Те желаели да видят българските елементи в Македония присъединени към България. По отношение на характера на управление, те предпочитали демокрацията пред един тоталитарен режим. Като личен приятел на царя, епископът смятал, че Борис не бил "убеден поддръжник на Оста", както и на пълно обвързване с Германия. След тази среща Бери прави извода, че епископ Андрей би сътрудничил с радост при възстановяването на отношенията между САЩ и България след приключването на войната[44] . В записките от 1 декември епископът е оставил доста подробни /в сравнение с повечето дни/ бележки. Ето дословен цитат: "Днешната ми среща с Х. Г. /Ханри Геронг/ и неговия приятел в градината ми уясни много нещо, но и остави неприятен осадък в душата ми. От една страна съжалявам, че се срещнах и говорих с тях, защото виждам, че те ще транспортират превратно думите и чувствата ми и ще злоупотребят, може би с тях. Но от друга страна искам да мисля, че от това може да се получи и нещо полезно за нашата страна. Във всеки случай не бих желал друг път да ги срещна".[45] Както се вижда, той не споменава името на приятеля на Ханри Геронг, /той все още не е идентифициран/, и среща с който епископът е записал на 10 септември 1944 г.[46] Дали за срещата с Бери пише епископът? Същата вечер той има още едно посещение. То обаче му е доставило удоволствие. За разговора с Гепин той пише: " Така личеше, че той искрено милее за България и колко е прав, като говори за коварството и чудовищния егоизъм на А-ия [Англия], която ще си остане неизменен враг и на България и на славяните изобщо и че тя няма да промени чувствата си против нашия народ, каквото и той да стори в дадения момент. Той скърби, че ний нямаме кой да работи за нашата кауза в Америка, дето все пак по-лесно би се спечелило известно добро разположение към нас. Той мисли, че ако България влезе още отсега в конфедерация с една независима Македония, със Сърбия и Хърватско, тя въпреки съпротивата на Англия /която иска да разделя, за да владее/ би имала подкрепата на Америка, би се запазила и дори би запазила за себе си и Добруджа. - Човек предполага, Бог разполага".[47] Лицето Гепин е холандски гражданин, зет на бившия консул в Истанбул Ив. Станчов, работещ за УСС. Той е персонаж от операция по извеждане на България от войната, ръководена от американския посланик в Турция Стейнхард .[48]

Очевидно декемврийските разговори на епископ Андрей са оценени като благоприятно основание, щото той да бъде включен в активните действия на Държавния департамент по посока въздействие върху българския управляващ център. На него се отрежда важно място в мисията на Анджело Куюмджийски - български банкер, получил американско гражданство, полковник от американската армия, чиято дейност се следи от ръководителя на УСС ген. Донован. Задачата на Куюмджийски е да информира Държавния департамент за положението на Балканите, и особено на България и да "убеждава" българите. На посочените обекти за въздействие - представители на войската, правителството, Св. Синод, е нужно да се внуши, че съюзът с хитлеристка Германия е гибелен, и за да се изкупи грехът от присъединяването към Оста, българската армия трябва да подпомогне съюзниците[49]. На 14 и 16 декември Куюмджийски провежда две срещи с епископ Андрей, на които разговарят "в интерес на България и на Америка." Епископът приема радушно предложението да замине за София и направи нужното, щото Св. Синод да внуши на регентите и правителството необходимостта от незабавна промяна на българската външна политика. Куюмджийски предлага от българска страна да бъдат изпратени двама души, упълномощени официално, за да разговарят с него. Изказва предпочитание това да са Гунев, директор на националната банка, митрополит Стефан или Мушанов. За пристигането му в Турция да се уведоми ген. Лукаш и принц Кирил, но след консулт с митрополит Стефан[50]. Дали специално за да предаде посланията на Куюмджийски, или по друга причина, не е известно, но на 22 декември епископ Андрей заминава за България. Отпътува обратно за Цариград на 19 януари 1944 г.[51] Епископът твърде оскъдно отбелязва престоя си в България в своя дневник. За водосвета в двореца на 19 януари е записал имената на дядо Стефан[52], Ханджиев, принц Кирил. За изрично отбелязания разговор с дядо Стефан няма никакво пояснение. В дните на престоя на епископ Андрей в България в Истанбул се получава съобщение от София, че Св. Синод е представил меморандум на регентите и министър-председателя за преориентация на външната политика[53]. Този меморандум обаче още не е открит. Действително Св. Синод в разширения си състав изпраща до българското правителство Изложение, в което в частта за външната политика на България препоръчва неутралитет. Това става чак на 26 юни 1944 г.[54] Сега, в края на януари Св. Синод излиза с "Послание към българския народ", публикувано в "Църковен вестник"[55]. Това послание приканва вярващите да не падат духом, да се молят и уповават на Бога, да проявяват единомислие, сплотеност, твърдост и братска обич. Може би анализаторите на Донован са получили информация за това послание, което оценяват като симптоматично за позицията на Синода в София, което пък приписват като заслуга на епископ Андрей.

На 31 януари епископ Андрей се среща с Куюмджийски и докладва за разговорите си в София. Св. Синод бил готов да съдейства да се сложи край на съюза с Германия. Бомбардировките обаче предизвикали разочарование сред населението. По тази причина не успял да се срещне с Добри Божилов[56]. Така чрез посредничеството на епископ Андрей е установен контакт между българските управляващи фактори и американската страна и известните източници налагат убеждението, че архиереят е приключил своята мисия, поне що се отнася до замислите на УСС. Оттук нататък основният посредник между американската мисия, кабинета на Божилов и Регентския съвет става българският пълномощен министър в Турция Балабанов.

Записът от 5 февруари от дневника на епископа внася поредна питанка в известните до сега събития и поредно предизвикателство пред изследователите. Същият ден преди обед той е записал името Мур; на обед - г.жа и г-н Балабанови и споделеното от Балабанов: "Той каза, че у нас вече никой не вярва в победа на Германия, че големи хора са склонни да се ориентират към Русия, и пр... Дойде Феликс. Имаха продължителен разговор. К - и имал право да преговаря"[57]. Сумарно тази бележка носи следната информация: на 5 февруари пълномощният министър на България в Анкара Балабанов е водил разговор по външнополитически въпроси с лицето Феликс, за което казахме, се предполага, че е с руско потекло. Среща между Куюмджийски и Балабанов е регистрирана на същата дата и в документите на УСС. На тази среща Балабанов информира Куюмджийски, че "регентството и правителството са готови да дискутират с Америка" по въпроса за промяната на външнополитическия курс на България[58] . Дали съкращението "К-и" не е името "Куюмджийски"? Дали тази среща не се е състояла в екзархията? Дали епископ Андрей е присъствал на нея? Положителният отговор най - малко би локализирал сградата на екзархията, резиденция на екзархийския наместник в Цариград като мястото, на което в неутрална Турция представители на страни от двете воюващи коалиции са търсили и намирали допирни точки. Цитираният запис от дневника подсказва идеята, че посредством лицето Феликс е възможно и съветската страна да е съпричастна към българо-американските контакти, осъществявани на територията на Турция. За засега само струпването на няколко факта подсказва за нея. На 20 февруари 1944 г. съветското правителство, след като се е запознало с посланието на дипломатическите ведомства на Великобритания и САЩ, дава съгласието си да участва в преговорите с българските емисари. Дали в петте срещи на епископа с въпросния Феликс в периода 26 януари - 5 май 1944 г.[59] не се крие "съветска връзка"? В полза на това предположение е цитираната вече информация, изпратена от полк. Желязков от Истанбул за проруски ориентираното поведение на епископа [60]. Очевидно отношението на екзархийския наместник на БПЦ в Цариград към руснаците не е останало скрито и за турските власти, които всячески се стремят да запазят статуквото в отношенията с воюващите страни. Една статия в турския печат на 16 април 1943г. открива огън по българската екзархия като християнски духовен център в Истанбул.Самото заглавие "Верски институт или политическо гнездо? Как се основа днешна България? Какъв е истинският образ на българската екзархия?" е показателно за внушенията на съдържанието й. Вестник "Йени сабах" с нескрита злост коментира създаването на българската екзархия като важен елемент в политиката на Русия да се настани на Балканите и грешка на недалновидните турски управници от времето на Танзимата. "Руските царе измислиха една страна, наречена България и от малките и смесени раси населяващи тази страна, създадоха тъй наречения български народ."[61] В настоящия момент Екзархията в Цариград се представя като "символ на българския нахлувателен манталитет. ... Без да пропуснем минутка, ние трябва да извадим от границите си това шпионско гнездо."[62] След по-малко от година вече самата личност на българския екзархийски наместник в Цариград става обект на претенции от страна на турското Външно министерство. В края на февруари там е повикан служител на българската царска легация, пред когото е изказано желанието на турските власти, щото епископ Андрей да бъде отстранен от вмешателство в работите на екзархията с мотива, че не бил турски поданик. В очакване решенията на въпроса от българска страна за момента турското правителство не предприема нищо[63] . Турските искания, поставени на държавно ниво, остават без последствие от страна на българското правителство. До края на войната той не е отзован в България, макар че сведения за него се изискват от военния аташе и се доставят в РО-ЩВ[64] . Дирекцията на полицията, в която Отделение "Б" на Държавна сигурност осигурява сведения за дейността на английското, американското, френското, турското, и др. разузнавания и следи движението на разузнавателна информация между София и Истанбул[65] , също е информирана за срещи на епископ Андрей с руснак - служител на английското разузнаване[66]. Въпрос, очакващ отговор, е дали и доколко на руската страна е необходим обходен вариант за връзка с българите, след като в София СССР има свои официални представители. Или този случай е още едно доказателство за пукнатините в доверието между съюзниците.

Макар че диалогът между български и американски емисари и установяването на "неофициални връзки" зад гърба на Германия и съюзниците й се водят в дълбока секретност, дейността на епископ Андрей не остава скрита за Главната служба за имперска безопасност /РСХА/ на територията на Турция. В своето донесение до РО - ЩВ полк. Желязков информира, че на 19 май 1944 /в деня 10-годишнината от преврата на военните от "Звено", Илия Ляков /полицай, служещ като пресаташе в легацията/ е посетен от представителя на външното разузнаване на РСХА в Турция Дуплицер. Германецът внимателно предупреждава, че дейността на представителя на БПЦ в Истанбул епископ Андрей заради контактите му с англо-американското разузнаване е несъвместима с "духовния му сан". Според Дуплицер епископ Андрей води чисто политически разговори, чието съдържание и изводи "излагат и уронват престижа" на официалната българска власт. РСХА в Турция определя епископ Андрей като "вреден и опасен човек", а действията му се преценяват като тайно толерирани от правителството на Добри Божилов. Пресаташето отговаря, че епископ Андрей води беседи с граждани на чуждите държави "без знанието на българското правителство, а чисто по свой почин", като се ръководи единствено от "чисто християнски начала и не влага никакъв политически момент".[67] Официална София оставя без последствие това предупреждение, поне доколкото още не е открит опровергаващ документ.

През юни 1944 г. в България се извършва кабинетна промяна, която във външнополитически план цели безболезнено промъкване на България между воюващите коалиции. Личността и контактите на епископ Андрей се приемат и оценяват по достойнство от новите управляващи. Новоназначеният министър-председател Иван Багрянов и епископ Андрей се познават отпреди войната[68], а в дневника на епископа за Багрянов има само суперлативи: Багрянов е "добър и честен"[69] и "сам по себе си тъй искрен", и който е станал жертва на околните и на сътрудниците си, най-вече на Драганов[70]. Нещо повече - след вестта за оставката на Багрянов, епископът пише в дневника си, че Бляк /служител на Държавния департамент и сътрудник в американското консулство в Истанбул/ е гледал с недоверие на Багрянов при поемането на поста, но епископът е положил усилия за да го убеди, че Багрянов е честен и искрен[71]. Дата 20 юни носи единственият досега открит документ, произхождащ от правителствените среди, който отрежда участие на епископ Андрей в опитите на българското правителство да установи връзка с американски представители с цел сондажи за примирие. Министърът на външните работи Първан Драганов нарежда на българския консул чрез епископ Андрей да влезе във връзка с Бляк и проф. Фултимор от Робърт колеж. Този опит остава без резултат[72].

Неизясненото бъдещо международно положение на България, страхът от агресивност в политиката на Германия, както и желанието на България да се присъедини в последния момент към антихитлеристката коалиция са сериозни основания за да споменем за още един опит - този път успешен, на българското правителство за установяване на контакт с англичани и американци с посредничеството на епископ Андрей.За него свидетелства засега само мемоарната литература. Това са спомените на д-р Найден Найденов[73]. Проучванията до този момент не са открили документално свидетелство, което да ги потвърди, но някои индиректни податки навеждат на мисълта, че спомените биха могли да се споменат тук, ако не като фактически материал, то като насока за бъдеща изследователска работа. Ст. Мошанов пише в спомените си, че Багрянав има слабост "към поверителните мисии с неотговорни лица, каквито имаше цял щаб около себе си".[74] Д-р Найденов е близък приятел и съратник на Багрянов, освен това изрично подчертава пълната дискретност относно целите на пътуването си в Истанбул. От друга страна търговецът Г. Киселов, важна за връзката със съюзниците фигура, за американците вече не човекът, който е полезен за преговорите, както си записва епископ Андрей[75]. Д-р Найденов разказва, че като личен пратеник на

Багрянов заминава за Истанбул за да се срещне с епископ Андрей, който от своя страна да предаде на американския и английския пъломощни министри желанието на България за започване на преговори. След срещи с упълномощени лица, на 7 август епископ Андрей уведомява Багрянов, че в американската и английската легация са му съобщили за съгласието съответните правителства. Според д-р Найденов този демарш на епископ Андрей дава ход на мисията на Ст. Мошанов. Описаните в спомените на д-р Найденов събития се вместват във времето, в което епископът не е записвал нищо дневника си. На 22 август записва, че му се е наложило да се въздържа да записва каквото и да е, което той обяснява с условията, при които живее. Дори му се е наложило да откъсне един лист[76] .

Интерпретираният до тук отрязък от жизнения път на Нюйоркски митрополит Андрей е ярка илюстрация за формата, която приема духовното служение на един български ахиерей в решаващ за родината му исторически момент. За сетен път в биографията си той се оказва в състояние да взема самостоятелни решения и да поема отговорност за значими събития. Очевидно такава е и оценката на българските следдеветосептемврийски духовни и светски власти, което доказва каноничния му избор за митрополит на Българската епархия за Северна и Южна Америка и Австралия през 1963 г. Участието му в опитите за пренасочване на българската външна политика дават основание да се твърди, че в негово лице Св. Синод и българската дипломация имат сериозен ресурс, който обаче те трудно ще съумеят да използват в интерес на България в бъдеще.

---

1. Мирско име Стоян Николов Петков. На 14 декември 1928 г. е постриган в монашество и приема име Андрей. На 20 април 1929г. е ръкоположен в епископски сан с титула "Велички епископ". На 4 юли 1963 г. Св. Синод на БПЦ провъзгласява Велички епископ Андрей за канонически митрополит на Българската православна епархия за Северна и Южна Америка и Австралия със седалище в гр. Ню Йорк, САЩ. През юли 1969 година диоцезът на епархията е разделен на три отделни епархии, като на Високопреосвещени Андрей е поверено администрирането на новосъздадената Нюйоркска епархия. Той завършва живота си като Нюйоркски митрополит. В онези части от изложението, които интерпретират служението му в годините на Втората световна война, ще бъде ползван титулът за степен в духовната йерархия - Велички епископ. Административната степен "митрополит", която му е присвоена по-късно и визира по-висок статус, се използва в общия порядък на интерпретация на неговата личност и служение; **2.** Биографията на митрополит Андрей стана обект на изследователската работа на ИМ - Търговище в началото на 90-те години на XX в. във връзка с даването на широка гласност на дарението за храм "Св. Иван Рилски", което архиереят прави в края на живота си през 1972 г. Впоследствие дарените от него средства стават основа за две големи благодеяния за града: доизграждане на същия храм и закупуване на съоръжения за микрофилтрационна озонаторна станция - звено от водоснабдителната система, чието пускане в експлоатация през 1979 г. ликвидира водния режим в града. Наред със създаването на мемориална зала в храм "Св. Иван Рилски", където са погребани тленните му останки, наименуване "Митрополит Андрей" на булевард /най-дългата градообразуваща комуникация в града/ и първата в Търговище езикова гимназия /ПГИЧЕ "Митрополит Андрей"/, проучването на жизнения път на архиерея е пореден жест към неговата памет от страна на градските светски и духовни власти. За него по-подробно виж: Ню Йоркский митрополит Андрей. Възпоменателен сборник. Съст. Василев, Й., Светлана Аврамова, Пловдив, 2002; Сб. С пламъка на вярата. Сборник от документи и материали. Варна, 2002; **3.** На 30 декември 1937 г. Св. Синод приема решение да се създаде епархия на БПЦ за целия американски континент. За неин управляващ е назначен Велички епископ Андрей. Той пристига в Ню Йорк на 12 април 1938 г.; **4.** ЦДА на РБ, ф. 910, оп. 1, а.е.45, л.2; **5.**

Божинов, В. Политическата криза в България през 1943 - 1944. С. 1957; Тошкова, В. България в балканската политика на САЩ 1939/1944. С. 1985; Тошкова, В. САЩ в България / септември - декември 1944 г./: разузнаване и дипломация. В: ВИСб, кн. 2, 1993, с. 89 -123; Котев, Н. Дипломатическите усилия на правителствата на Добри Божилов, Иван Багрянов и Константин Муравиев за излизане от съюза с хитлеристка Германия /януари - септември 1944 г./ В: Известия на Института за военна история - ГЩ. 2000 т. 66, с. 128-147; Котев, Н. Американското разузнаване в България /1939 - 1945/. В: Известия на Националния център за военна история т.54, С. 2000, с.82-93; Котева Аврора, Николай Котев. Британското разузнаване в България 1939 - 1945. С., 2003 с. 106-127; История на българите. Т. IV. С., 2003; **6.** ЦДА на РБ, ф.910, оп.1, а.е.74; **7.** Ню Йоркский митрополит Андрей.Възпоменателен сборник. Пловдив, 2002, с 114; **8.** Япов, П., Марсилският атентат - 1934. Из дневниците на митрополит Андрей. С. 2002; Същият, Никола Гешев, който не беше само полицай. С. 2002; Същият, Държавна сигурност и аферата "Велички", С., 2004; Христозов, П. Живият Гешев, С., 2002; **9.** пожелал анонимност; **10.** Цацов, Б. Архиереите на българската православна църква. С. 2003, с. 243; **11.** Пак там, с. 315; **12.** ЦДА на РБ, ф. 910, оп.1, а.е.2, л.76-103; **13.** Пак там, а.е.3, л.1; ИМ - Търговище, инв. № 2983 СС и № 2980 СС/; **14.** В източната църква, още от времето на император Юстиниан /525-565/, отношенията между Държава/политика/ и Църква са определени с термина "Симфония" - взаимно съгласие. Райкин, С. Безотечественици. С.2001, с. 368; **15.** ЦДА, ф.910, оп.1, а.е.74, л.41; **16.** Пак там, , л.42; **17.** Пак там, а.е.42, л.40; **18.** Пак там, л. 43, 44; **19.** Пак там, л.45,46; **20.** Екзарх Стефан I Български. Документален сборник. С. 2003, с. 213; **21.** ЦДА, ф.910, оп.1 а.е. 74, л. 38; **22.** Пак там, л. 36, 39, 42, 43, 44, 45; **23.** Пак там, л. 38 ; **24.** Пак там, л. 39, 42, 45; **25.** Котев, Н. Американското разузнаване ..., с.87; **26.** АМВР, об. 21469, л.17; **27.** Пак там, л.21; **28.** ЦДА, ф.910, оп.1 а.е. 74, л. 39, 46, 49, 51; **29.** АМВР, пак там, л.21-22; **30.** ЦДА, ф.910, оп.1 а.е.74, л. 44; **31.** Тошкова, В. САЩ в България ... с. 102; **32.** Пак там, с. 106 ; **33.** ЦДА, ф. 910, оп.1, а.е.74, л. 39; **34.** Ню Йоркский митрополит Андрей ... , с.162; **35.** ЦВА, ф.23, оп.1 а.е.1029, л. 111; **36.** ЦДА, ф.910 оп.1 а.е.74, л.39; **37.** Пак там, а.е.78, л.1; **38.** България, своенравният съюзник на Третия райх. С.1992,с.194; **39.** История на българите, с. 515 ; **40.** Тошкова, В. САЩ в България /септември - декември1944 г./ разузнаване и дипломация. ВИСб, кн.2/ 1993, с. 93; **41.** Тошкова, В. България в балканската политика на САЩ 1939/1944. С. 1985, с.216; **42.** ЦВА, ф.23, оп.1 а.е.1029, л. 111; **43.** Тошкова, В. България в балканската политика ..., с. 216; **44.** Пак там; **45.** ЦДА, ф.910, оп.1 а.е.74, л. 36 ; **46.** Пак там, л. 49; **47.** Пак там, л.36, 37; **48.** По същество това е втори, паралелен и независим от мисията на Куюмджийски опит, свидетелстващ за съперничество между различните служби на УСС. Тошкова, В. България в балканската политика...с.381; **49.** Пак там, с. 216; **50.** Пак там, с.217,218; **51.** ЦДА, ф.910, оп.`1 а.е.74, л. 37, 38; **52.** Софийски митрополит Стефан; **53.** Тошкова, В. България в балканската политика..., с. 216-219; **54.** Елдъров, С. Православието на война. БПЦ и войните на България /1877 - 1945/ С. 2004, с. 299 ; **55.** Църковен вестник, №3-4, 1 март 1944; **56.** Тошкова, В. България в балканската политика...,С. с. 219; **57.** ЦДА, ф.910, ор.1 а.е.74, л.39, 40; **58.** Тошкова, В. цит. съч., с.219; **59.** ЦДА, ф.910, оп.1 а.е.74, л. 39, 42; **60.** ЦВА, ф.23, оп.1 а.е.1029, л.111; **61.** Пак там, а.е.915, л. 933-934; **62.** Пак там ; **63.** ЦДА, ф. 176, оп.15, а.е.78, л.111; **64.** ЦВА, ф.23, оп.1, а.е.1029, л.110-112; **65.** Симеонов, С. Полицията в България /1879-1944/. С., 2003; **66.** АМВР, об.21469, л.17; **67.** ЦВА, ф. 23, а.е.1032, л. 592 ; **68.** НА на БАН, ф.144, а.е. 953; **69.** ЦДА, ф. 910, оп.1, а.е 74, л.46 ; **70.** Пак там, л.47; **71.** Пак там; **72.** Божинов, В. Политическата криза в България през 1943-1944. С. 1957, с.102; **73.** Найденов, Н., Спомени с Иван Багрянов, С.2002, с.102 - 127; **74.** Мошанов, С. Моята мисия в Кайро. С.1991, с.272; **75.** ЦДА, ф.910, оп.1 а.е.74 л.45; **76.** ЦДА, ф.910, оп.1, а.е 74, л.43.

РЕЛИКВИ ОТ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА ВЪВ ФОНД "НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ" НА РЕГИОНАЛЕН ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ - ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Цветана Генчева **Виолета Драганова**

Втората световна война въвлича в бойни действия народите на 61 страни, мобилизира над 110 млн. души и отнема живота на повече от 50 млн. души. През 1944-1945г. България се включва в заключителния етап на войната.

Настоящото съобщение има за цел да представи многообразието на материалите по темата във фонд "Най-нова история" на Регионален исторически музей- Велико Търново.

В резултат на дългогодишна и целенасочена събирателска работа на музейните работници във фонда са отложени снимки, документи, спомени, негативи и вещи. Те носят духа на времето и силно въздействат с имената на фронтоваците, героизма на бойната линия и здравата връзка с близките и родината. Чрез тях се разкрива по-пълно участието на населението от търновския край във войната в състава на 18 пехотен Етърски полк и 33 пехотен Свищовски полк. Към тези военни поделения са включени и доброволческите части, формирани в съответните гарнизони.

По-активни проучвания и събирателска работа са осъществени по време на юбилейни чествания, свързани с войната - 1975, 1980, 1985 и 1995г. Във връзка с тези годишнини музеят във Велико Търново организира големи изложби, с които представи на гражданството реликвите от войната. От събраните през годините 605 бр. музейни предмета 315 са снимки, 37 документи, 230 негативи и 35 вещи.Те дават информация за подготовката и участието във войната - проведената мобилизация; дейността на гвардейците в гарнизоните; подготовката на санитарните части; изпращането на полковете на фронта; участието в бойните действия; героизма и личните преживявания на войниците и командирите; помощите за фронта; полевите болници и завръщането им по родните места.

Най-богат и разнообразен е снимковият фонд.Няколко от снимките представят обучението на медицинските сестри от Гвардейско-доброволческата рота в търновските казарми.[1] Интересна е снимката, на която доброволци от търновския и севлиевския край тръгват за фронта през есента на 1944 г.[2] Друга представлява изпращането на доброволци на гара Свищов[3]. Група снимки разкрива суровото ежедневие на командирите и войниците в окопите. На една от тях е запечатан момент от превземането на кота 805 при село Пехчево и Берово в Югославия от щурмовата група на 18 пехотен Етърски полк и Първа и Втора рота на Пета Дунавска дивизия[4] . На друга са група български войници на фронта в Унгария, които в минути на отдих четат вестник "Народна войска"[5] Не са малко и снимките, които представят дейността на женските дружества, които с всеотдайност се грижат за войниците на фронта и в полевите болници. По - интересни са: Женското дружество в Павликени организира шиенето на дрехи за фронта[6] ; членки на павликенското дружество сред ранените войници в плевенската болница през 1945г.[7]; горнооряховци изпращат колети за фронта[8] . Във фонда се съхраняват десетки снимки на паметници и гробове на загинали войници от великотърновския край, далеч от родината.Такава е снимката на българското гробище в гр.Харкан, Унгария.

С приблизително същото съдържание се съхраняват и 230 негатива, които не само допълват темата, но дават и възможност да се подготвят и представят интересни изложби, тематични вечери, срещи с ветерани, викторини и други прояви.

Запазени са документи, свързани с войната и военните действия.Те се източник на информация за състоянието на нашата армия, съпричастността на населението към тежкото положение на фронта, за умората, глада и недоимъка сред войниците и готовността на населението в тила да им помага.

В Позив към българския народ, издаден от Червената армия през 1944г., се призовават всички с труда си да се включат в облекчаване съдбата на войниците и офицерите."...Синове и дъщери на България!...Офицери и войници на българската армия!...Работници и занаятчии!... Селяни и селянки!...Търговци и индустриалци!...Чиновници!...Свещеници, учители и интелектуалци от градове и села да дадат своя принос за победата".[9] В отговор на това Околийският комитет на Работническата партия във Велико Търново издава Позив към работниците от индустриалните и занаятчийските предприятия с призив да се включат в благородната инициатива [10].

Във фонда на музея се пазят десетки писма на войници, писани набързо между атаките или под огъня на врага. Тези пожълтели от времето листи са били живата връзка между войниците на фронта и близките им в тила.Те разкриват душевния мир на войника, преживяванията на бойното поле или в укритието, лишенията, мъката по родния дом, обичта към близки и родители, вярата и готовността да се жертват за победата. Сред тях са няколко писма на гвардееца Христо Стойков от Елена до брат му.Те разказват за боевете при Кочани и Щип в Югославия, където той се сражава. Тук младият войник участва за първи път в истинско сражение.Ето неговата изповед:"...Това отразява моите чувства, защото днес за първи път се намесваме в бой и то бой с една група от около 300 души германци, които са вече почти обезкуражени. Нашата пехота ще почне атаката точно в 3 часа. Самите германци са се свили и не смеят да мръднат, а не и да стрелят.Нашата артилерия сипе ураганен огън, намесват се вече и минохвъргачните попадения точно в целта. Идва вече и реда на моите топчета да зареват. Има още секунда - две и ще им чуя гласа. И аз бързам да довърша писмото."[11] В друго писмо гвардеецът рисува ужасяващата картина в окопите, пълни с вода и кал, където българските войници са принудени да стоят дни наред."...Знай, че ако стоя още три седмици в тая кал ще си дойда не с ботуши, а без крака, а тук каловете са до коляно, а аз вървя по партенки вече месец и половина. Днес одрах един кон и си направих цървули".[12]

В писмата си от фронта войниците молят близките си в колетите с храна да им изпращат и така нужните ботуши, кожухчета, ръкавици, шапки, качулки, защото те са почти голи и боси в студените дни и нощи. Положението на фронта е изключително тежко, но те не губят бойния си дух и вярата в победата.

Запазени са и спомени на ветерани, които са едно истинско пътуване към миналото. Изключително въздействащ е споменът на българския войник, подписал се Митко. Той разказва за преживяванията на войниците от 18 пехотен Етърски полк и 33 пехотен Свищовски полк на позициите при височината "Голак", кота 805 в Югославия. Превземането й има решаващо значение за хода на войната.Войникът разказва за ентусиазма преди атаката и готовността да се влезе в бой с врага. [13]

За бойните действия споделя в спомените си и знаменосецът на 18 пехотен Етърски полк Недялко Пашов от Велико Търново. "Боевете , които се развиха в самия град Кочани бяха жестоки и ще останат паметни за Етърци. Бой се водеше за всяка къща, за всяка улица. Противникът отстъпваше къща по къща, квартал по квартал.При отстъплението си опожаряваше всичко. Град Кочани беше почти напълно опожарен.За първи път видях такава страшна картина.Оцелялото мирно население се бе изнесло в околностите на града, за да спасява живота си." [14] По - нататък той разказва за падането на крепостта, за превземането на кота 805, на която се развява бойното знаме на Етърци, за участието на полка при овладяването на град Щип, Овче поле и Скопие. След тази успешна атака и победа започва изтеглянето на полка към България.

Във фонда се съхранява Заповед № 89 от 28 март 1945г. на командира̀ на Първа българска армия ген.лейтенант Владимир Стойчев. В нея той отправя благодарност към командирите, офицерите и войниците за техния изключителен героизъм по фронтовете на войната. Подчертава се, че тази победа е извоювана с усилията на всички "...пехотинци, артилеристи, кавалеристи, пионери, щурмоваци, бронеизтребители, картечари, танкисти, свързочници, снабдителни служби..." [15]

Историческа и национална стойност имат съхранените лични вещи и трофеи от фронта, между които униформи , медали и оръжие.

Сред тях са бойната и парадна униформа, ботуши и немска манерка на Христо Димитров Стоичков. [16] На музея са предадени газова маска и бойна каска на Иван Димитров от Бяла Черква, гвардеец от Четвърта българска армия. [17] Сред бойните трофеи са и немско маскировъчно платнище и калъф от немски бинокъл на Ради Радев от Дебелец, участник в боевете при "Буковик". В музея се намират и кортикът и ръчният часовник на военния журналист Алексей Лукьянов, един от първите съветски офицери, влязъл на 11 септември във Велико Търново. [18]

Сред скъпите реликви във фонда са и много български и съветски ордени, медали и юбилейни отличия, свидетелство за храбростта на българския воин по бойните полета.Сред тях са колекциите на Мария Илиева от с. Алеково и Александър Ценович от Велико Търново. Запазени са лични карти, военни книжки и удостоверения за награждаване с ордени и медали.

Разнообразният и богат исторически материал по темата за участието на населението от великотърновския край във войната 1944-1945г. ни дава възможност с музейни средства да се организират изложби и други прояви в сътрудничество с Военния архив и Съюза на ветераните от войните. Всеки новопостъпил материал, снимка, спомен, вещ допълва темата и дописва още една страница от най-новата история на Велико Търново и търновския край.

---

1. Регионален исторически музей - Велико Търново.СС/ТОМ - ОФ, Инв. №3939; **2.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 830; **3.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 28; **4.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 833; **5.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 68; **6.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 10088; **7.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 10261 **8.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 12305; **9.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 104; **10.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 184; **11.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 11053; **12.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 11050; **13.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 210; **14.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 7337; **15.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 935; **16.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 1104, 1141 - 1145; **17.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 11055, 11056; **18.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 1246, 1262; **19.** Пак там, СС/ТОМ - ОФ, Инв. № 12627, 11628.

РЕЗУЛТАТИ ОТ ПРОВЕДЕНА АНКЕТА СРЕД УЧАСТНИЦИ ВЪВ ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА ОТ ВЕЛИКОТЪРНОВСКИ РЕГИОН

Невяна Бъчварова

Участието на населението от Великотърновския край в заключителния етап на Втората световна война е първата тема, включена в научноизследователската и събирателска дейност на създадения на 2 февруари 1970 г. отдел "Социалистическо строителство" в Историческия музей на старата столица. В следващите години проучихме сформирането на гвардейско-доброволческите части в гарнизоните във Велико Търново, Горна Оряховица, Павликени и Свищов, тяхното изпращане на фронта, дейността на БРП/к/, Отечествения фронт, РМС и БНЖС за разгръщане на помощното движение, участието на 18 пех. Етърски полк и 33 пех.Свищовски полк на фронта и други теми.[1]

В нашето изложение ще представим обобщените резултати от проведената анкета сред гвардейците и доброволците от нашия край. Използвахме организираната с тях среща на 5 май 1975 г. във Велико Търново по повод честването на 30 години от победата над фашистка Германия. Целта ни беше чрез получената информация да установим личен контакт с тях с цел събирателска работа. Днес анкетата се съхранява в Научния архив на Регионалния исторически музей.

Архивните източници сочат, че 1620 души се записват в гвардейско-доброволческите части, а 486 участват на фронта. В Търновския гарнизон постъпват 396 мъже и 43 жени, от които 122 мъже и 12 жени участват на фронта.В Свищов те са 382, от които 132 са на бойното поле. В Павликени са 230, от които 86 или 69 мъже и 17 жени са на фронта. От 439 доброволци в Горнооряховския гарнизон 134 са фронтоваци.В Елена постъпват 130 души.[2]

Настоящото изследване обхваща 643 анкетирани, почти половината от общия брой на записаните. По народност българите са 630, турците - 12 и 1 е македонец. За социалния си произход 529 посочват, че са от селски, а 114 от работнически семейства. С начално образование са 54, с прогимназиално - 458 и със средно - 131. При встъпването им в частите 45 са ученици и 3 са студенти.

Участниците в анкетатата са родени във Великотърновския край в периода 1887 г. - 1929 г. Най-възрастният доброволец е Никола Иванов Тодоранов, на 57 години. Той е роден на 17 юли 1887 г. в с. Козаревец. Постъпва в 4 Противовъздушен полк в Горна Оряховица на 20 септември 1944 г. Служи като ротен фелдфебел в 18 пех. Етърски полк, 2-ра рота, 4-та гвардейска дружина до 25 ноември с.г.[3] Най-младият, на 15 години, е Тодор Йовков Бойнов. Роден е на 26 март 1929 г. в с. Кавлак. Постъпва в гарнизона в Горна Оряховица на 15 септември 1944 г. и служи до 30 април 1945 г. Член е на РМС. Награден е с медал "Отечествена война 1944-1945 г.".[4] По един боец са родени през 1899 г., 1904 г., 1906 г., 1907 г., 1910 г., 1911 г., 1917 г. За 1908 г. те са 2, 1909 - 3, 1912 г.-2, 1913 г.-2, 1914 г.-3, 1915 г.-6. През следващите години те са: 1918 г.-8, 1919 г.-6, 1921 г.-22, 1922 г.-34, 1923 г.-54. Най-много - 210 са родените през 1924 г. За 1925 г. те са 127, за 1926 г.-73, за 1927 г.- 54 и 16 за 1928 г.

През разглеждания период 1944 г. и 1945 г. територията на днешната Великотърновска област е в състава на Плевенска област, а във военно отношение тя е в Пета дивизионна област с център град Русе. Щабът на войската при Министерството на войната изпраща до гарнизоните писмо, в което се дават указания за сформирането на гвардейско-доброволческите части.[5] В него се определя 15 октомври 1944 г. като срок за постъпване във войската и се обръща внимание да се запази ентусиазма, с който доброволците и гвардейците се явяват в казармата. От анкетираните 1 е концлагерист, 11 са партизани, 40 са членове на БРП (к), 11 на БЗНС, 399 на РМС и 199 са безпартийни. Някои посочват точното време, когато са приети в съответната организация. Стоян Иванов, роден през 1899 г., става член на БСДП на 16 години и специално посочва, че това е станало в Търново при Никола Габровски.[6] Участието във войната оказва активизиращо влияние за бъдещо членуване в политическите партии. Към 1975 г. много от тях са безпартийни, което те посочват по собствено желание в анкетния лист. Борислав Илиев Станев пише, че се включва на 7 септември 1944 г. в образуваната бойна група в с. Българско Сливово. С нея минават през селата Драгомирово и Козловец и на 11 септември той се записва в Доброволческата дружина при 33 пех. Свищовски полк.[7] Десетки са свидетелствата за големия ентусиазъм, с който младежите се записват за участие във войната. Христо Пенчев оставя дете на една година и отива доброволец. Ламби Георгиев съжалява, че той е останал в Гвардейската дружина в Търново, защото брат му вече е на фронта с втората група доброволци. Трифон Хр. Трифонов пише, че е имал желание да отиде на фронта, но не е имал това щастие.[8] Анкетираните служат основно в 18 пех. и 33 пех. полкове, както и в повече от 20 други военни формирования.

На 30 септември 1944 г. гражданите от Павликени изпращат втората група доброволци за фронта, а четвъртата група застига 33 пех. полк при Кочани. Сведенията, които ни предоставя анкетата, показват, че 167 души постъпват в казармата в Търново, 149 в Г. Оряховица, 107 в Павликени и 167 в Свищов. В Севлиево, Габрово, Ловеч, Разград, Варна и София се записват 52 души. Значително е участието на населението от Великотърновския край във войната-мобилизирани и доброволци. От Килифарево са 73 души, от Караисен - 68, от Върбовка - 40, от Свищов - 60, от Михалци - 116.[9]

Анкетата сочи,че гвардейските части, които остават в гарнизоните в страната, се ползват за осигуряване на вътрешния ред. Техният брой е 423 души. Значителна част от тях служат от септември 1944 г. до септември 1946 г. След май 1945 г. част от гвардейците от 33 полк са изпратени в 1 Гвардейски полк в София или в 5 Трудов полк и през 1946 г. участват в изграждането на яз." Александър Стамболийски", Прохода на републиката и в селскостопанска работа в околиите.Гвардейците от 4 Противовъздушен полк в Г.Оряховица от средата на 1945 г. са изпратени в Аеробазата край Балчик.

Доброволките, които участват в анкетата, са 61. При постъпване в частите повече от тях са на възраст до 19 години. Те се обучават за телефонистки, радиотелеграфистки, медицински сестри и за служба в щабовете. Обучението на медицинския персонал става в Санитарната школа в Търново и в Гвардейското санитарно училище в София. На фронта отиват 10 медицински сестри, които след завръщането си остават във военните болници в страната, други се грижат за ранените във военните влакове от гара София до вътрешността на страната. Вярка Илиева Петрова преминава обучение през есента на 1944 г. и от март 1945 г. до 30 юли с.г. е на фронта в санитарната част на 31 пех. Силистренски полк, който е известен с бойните си подвизи. Веса Вичева Станева е медицинска сестра от 14 октомври 1944 г. до 31 юли 1945 г. в Първа хирургия на XIII Корпусна партизанска болница в Ниш, под командването на Трети Украински фронт. Тя описва в анкетния си лист участието си в събирането на ранени и обработването на раните на бойното поле. Веселина Лазарова, гвардейка от 2-ра дружина при 5 пех. Дунавски полк, за участие в щурмовата група в боевете за връх "Буковик" и раняването й при Пехчево е наградена с орден "За храброст-II ст." В предоставения ни спомен Вангеличка Парижкова описва тежкото състояние на 20-21 годишните бойци, един без ръце, друг без крак. За работата си към Югославския червен кръст ни информират Йорданка Хр. Велева и Кина Ив.Цвеева. Катя Ламакина е санитарка към щурмовата дружина на 1 Инженерно-свързочен полк при 11 дивизия. Тя описва помощта на съветските катюши при Дравските отбранителни боеве. Доброволките, които са останали в гарнизоните, вземат дейно участие в помощното движение. Значителна част от снимковия материал, който постъпи при събирателската ни работа, е дарен от посочените по-горе имена.[10] Много от тях са включени в изследването на Димитрина Щерева " Българката в Отечествената война".

Отговорите, към които проявихме оправдан интерес, са свързани с въпросите за участието на бойците на фронта, в кой период, в кои части и в кои сражения. В бойните действия през октомври и ноември 1944 г. участват 205 анкетирани. Брегалнишко-Струмишката операция се реализира от 4 армия с командващ ген. Урумов, сменен по-късно от ген.майор Асен Сираков и помощник командир ген.Борис Копчев. Към 1 октомври 1944 г. в състава й са: 5 пех. Дунавска дивизия с 18, 33 и 5 пех. полкове, 4 армейски попълващ полк, 1 артилерийски полк, 2 конна бригада. Настъплението започва на 15 октомври в направление Царево село-Скопие и завършва след месец. Данните, с които разполагаме, отразяват движението на армията. При тежки теренни условия и проливни дъждове тя води боеве за превземането на Кочани, Щип, Св. Никола, Пехчево, Берово, Струмица, Радовиш, Валандово, Велес, като освобождава и голям брой по-малки селища и достига Скопие. Доброволците от Павликенската дружина посочват участието си в упоритите боеве за превземането на Царево село. Борис Христов описва залавянето на осем немци, скрити в бункер и пленяването на картечаря, който от кубето на църквата сипе огън и спира настъплението. Известни със своята ожесточеност са боевете за кота 805, посочени от 30 бойци от 18 пех. полк. Те сигурно ги помнят до края на живота си. Там загиват 22 души. За кръвопролитните боеве и ръкопашен бой на височините "Голак" и "Горица", от които противникът прикрива пътя за оттегляне на своите сили, пишат седем души. На 3 ноември 1944 г. командирът на 5 пех. Дунавска дивизия полк. Боньо Стоев Пиронков застава начело на 3 дружина от 33 пех. полк в момент, когато тя е прикована от силен огън. Вдъхновени от примера му, бойците се понасят към височината "Голак". В устрема на атаката командирът е ранен в главата и умира.[11] За петдневните сражения за командната височина "Буковик" съобщават 16 души. Доброволците допринасят и за повдигане на бойния дух в частите. Едни са ранени, други заболяват. Божан Георгиев и Борис Атанасов от доброволческия отряд на 18 пех. полк съобщават, че след боевете за Кочани и установяване на слаба военна подготовка на набор 1927 г. са върнати в страната. Васил П. Грънчаров, роден през 1905 г., учредител на РМС през 1927 г. в родното си село, изминава целия боен път до Страцин. Иван Желязков за бойно отличие е повишен в чин фелдфебел, а на 1 май 1945 г. е произведен в чин подпоручик. Прилага се изпращането в домашен отпуск, награждаването с парична награда. От 4 армия загиват 546 души, от които 246 са от Великотърновска област.[12]

Доброволецът Кольо Иванов Гвардейски от с. Вързулица започва участието си във войната в състава на 33 пех. полк. При форсирането на р. Брегалница за бойни заслуги е произведен в чин ефрейтор. При Кочани става кандидат подофицер. Награден е с орден "За храброст". На 25 декември 1944 г. при с. Оризаре, когато българите заемат мястото на 156 и 157 съветски полкове, сред убитите той вижда тежко ранен руснак и го откарва в българския лазарет, където му спасяват живота. Участието му в боевете при р. Пчиня му донася награждаването с орден "За храброст". След завземането на Овче поле К. Иванов е сред бойците, които маршал Ф. И. Толбухин награждава с орден и обявява отделението му за "Гвардейско", останало му по-късно като фамилно име. Спасеният руснак Юзеф Гафман достига до чин генерал-майор. След 1969 г. той издирва Кольо Ив. Гвардейски, срещат се, а семействата им се сприятеляват.[13]

С бойните действия през октомври и ноември 1944 г. 4 армия принуждава елитни германски части да се оттеглят с големи загуби. Прекъснат е пътя им на север по долината на р. Вардар. Осигурен е и левия фланг на 1 армия. Това допринася за успехите на Втори и Трети украински фронт.

Във военните действия на Първа българска армия през пролетта на 1945 г. участват 15 души от анкетираните. Едни воюват от Надканижа до срещата с английските войски при Фолкемарк в Австрийските Алпи, други при Сотин, Грабово, Хересне и укрепената линия Маргит. Споменът за боевете при Драва е свързан и с помощта на съветската армия и 35 съветски гвардейски минохвъргачен дивизион / катюшите/. Борис Алтънов е изпратен от родното си село Караисен заедно с Блажо Семов да занесат колети с дрехи и храна. В щаба на армията пристигат на 20 февруари 1945 г. Заради владеенето на унгарски език Б. Алтънов се присъединява на 3 март с.г. към доброволците от 8 дивизия. С риск за живота си той изпълнява разузнавателни задачи. След изпълнение на бойна задача дълбоко в тила на противника 23 годишният младеж забелязва немска част до чифлика Хересне, която ще нападне българите в гръб. Предупреждава своите, които успяват да се изтеглят и нападат врага. Доброволецът е награден с орден "За храброст". Никола Колев с бойците от 12 Артилерийски полк се сражава при езерото Балатон, в Мурската операция, при град Марибор и за ликвидирането на усташите при Дравоград. За участието си в Дравската отбранителна операция и с. Ястребци, където е ранен, Иван Ангелов от 46 пех. полк е отличен с орден "За храброст-III ст.", Значка на Първа българска армия и съветския медал "За победу над Германией в Великой отечественной войне 1941-1945 г.г." Иван Киров е награден с орден "За храброст-III ст.", българския и съветския медал. С медала "Отечествена война 1944-1945 г." са наградени 114 бойци от анкетираните, а 145 със съветския медал. С орден "За храброст" - 7 души и 3 със Значка на Първа българска армия. Значителен брой бойци са наградени едновременно и с българското, и със съветското отличие. Константин Събев е носител на 3 български и 2 съветски медала, Рашко Г. Рашков - на 2 български и 2 съветски медала, а Стефан Русинов на 2 ордена "За храброст" и съветския медал.[14]

Сравнително най-пълното издание по темата, макар и само за една община от Великотърновския край, е книгата на Колю Русев и Недялка Кочева "Напред, другари млади". Съхраняването и популяризирането на дейността на Павликенската гвардейска дружина на фронта и в тила беше водещо в подкрепата ни за това издание. Ценни са приложенията, които включват списъка и снимките на 230 гвардейци, спомените на част от 86 участници на фронта, както и снимките и биографичните данни за загиналите. Оригиналните материали днес се съхраняват в Градския исторически музей в Павликени. Книгата е особено нужна днес, като се има впредвид, че тя отразява доброволното участие във войната на българските младежи, водени единствено от желанието да защитят родината си.

От дейността на павликенските гвардейци на фронта ще посочим приноса им за преодоляване на сериозните размирици в 3 дружина на 33 пех. полк. Бойците не излизат от окопите в началото на боя за височината "Карагудица". С личния си пример гвардейците подпомагат работата на помощник-командира на 4 армия ген. Борис Копчев и помощник командира на полка майор Кирил Косев за възстановяването на доверието на фронтоваците в необходимостта от участие във войната. Достоен за пример е подвигът на доброволеца Стефан К.Стоянов, който се проявява в сражението при Кучичино. Той открива местонахождението на немския щаб, уведомява батареята, която го унищожава.[15]

От Великотърновския регион във военните действия през 1944-1945 г. загиват 397 души. Община Велико Търново и Регионален исторически музей издадоха през 2000 г. каталога "Паметници на загиналите във войните 1912-1913, 1915-1918, 1944-1945 г. във Великотърновска община". В него са включени 29 селища, а със снимки са представени 51 паметници и паметни плочи. В 16 от тях са вписани имената на загиналите в последната война. На паметника в с. Никюп е изписано името на загиналия рейнджър в Камбоджа през 1993 г. Изданието завършва със списък на загиналите от общината в заключителния етап на Втората световна война.[16] В областния град мемориал в тяхна памет няма, както и книжно тяло, посветено на всички загинали от Великотърновския край.

В Научния архив на РИМ- В.Търново се съхраняват спомени на първите съветски воини, които влизат на 11 септември 1944 г. в града. Това са журналистите Алексей Андреевич Лукьянов от Ленинград, Василий Гавура от Киев и кинооператорът Семьон Абрамович Стояновски. Те участват в списването на в. "Герои родины", издаван в 46 армия. Сформирана в Закавказието, тя е включена в състава на Втори украински фронт. След създаването на Трети украински фронт 46 армия е предадена към него с 12 дивизии. Всяка дивизия е имала свой вестник, който е излизал три пъти в седмицата, а вестникът на армията бил всекидневник. На 10 септември 1944 г. тези части от 46 армия, които са разположени в околностите на Русе, тръгват призори в направление Разград. Тримата журналисти с кореспонденския автомобил обаче потеглят на юг и се озовават във Велико Търново. По това време на площад "Велчова завера" се провежда митинг за обявяване властта на Отечествения фронт. Присъствието на съветските офицери допринася командирът на Търновския гарнизон да се предаде на новата власт. Журналистите са настанени в дома на д-р Умников, който е учил в Одеса и е член на комитета на Отечествения фронт. След като посещава дома на доктора и се уверява, че в града има съветски офицери, началникът на гарнизона изпълнява разпореждането на министъра на войната ген. Иван Маринов да не се оказва съпротива на Съветската армия. След издирване на местонахождението на 46 армия в град Попово, журналистите напускат старата столица. Както е известно, Съветската армия прекратява по-нататъшното си навлизане в страната и Трети Украински фронт се отправя на северозапад. В сборника "От Волга до Дунав" са включени статии от Ал. Лукьянов и В. Гавура. В пиесата си "Весна приходит осенью" Ал. Лукьянов описва събитията в България през 1944 г. На срещите, проведени с тях в годините 1974-1985 г., те подариха на музея лични вещи, снимки от работата им в редакцията на в. "Герои родины", ксерокопия от статии. Те са Почетни граждани на Велико Търново.

Специално внимание искаме да обърнем на работата на военния кинооператор Семьон Стояновски. Чрез неговата камера Велико Търново влиза в съветската документална хроника от войната. Заснетите филми отразяват митинга на 11 септември 1944 г., еуфорията на гражданите по главната улица, като носят журналистите на ръце и на следващия ден преминаването на партизаните и съветските офицери в параден строй през града. Копие от този филм днес се съхранява в Държавния архив. Кинокадри от нашия град са включени в съветския филм "Вступление войск советской армии в Болгарии" и документалния филм " В името на негово величество" на режисьора Иван Войновски на Българска национална телевизия. Семьон Стояновски загива по време на снимки при Виена.[17]

През 1956 г. във Велико Търново е открит паметник на маршал Ф.И.Толбухин, който след 1990 г. беше разрушен. На 21 септември 1981 г. неговата дъщеря Татяна Ф. Толбухина посети старата столица. Интересите ни по темата за войната станаха причина да присъстваме на срещата с нея , която започна с поднасяне на цветя на паметника на баща й и продължи с разговори за дружеските отношения между двете държави. В заключение ще посоча, че средновековните паметници на културата и музеите в нашия град бяха посетени от легендата на съветската авиация през Втората световна война, три пъти Героя на Съветския съюз, летеца А.И.Покрышкин,свалил 69 противникови самолета, срещата с когото ще помня завинаги.

Резултатите от анкетата оправдаха нейното провеждане. Постъпилите в музейния фонд материали създадоха богата колекция по темата за участието на населението от Великотърновския край в заключителния етап на Втората световна война. През следващите години установихме трайни контакти с бойци, които ни дариха материали и участваха в организираните от нас прояви с фронтоваци. Един от тях е Ради Трифонов Радев, който започва да се занимава с фотография през 1942-1944 г., когато отбива военната си служба в 18 пех. Етърски полк. Той обогати музейния фонд с много негативи по темата и за историята на региона през 50-те и 60- те години на XX век. На срещата на доброволците и гвардейците от 4 Противовъздушен полк в Горна Оряховица, проведена на 31 май 1980 г., ни бяха дарени 80 оригинални снимки, част от които са използвани в музейната сбирка, експонирана през 1985 г. на летището. Анкетата допринесе и за популяризиране на отдел "Социалистическо строителство" и предмета на нашата дейност. Всеки анкетен лист отразява една човешка съдба. Колкото повече се отдалечаваме от годините на войната, съхраняваните от нас сведения стават по-ценни.

1.Бъчварова, Н. Участието на доброволците от Великотърновски окръг в Отечествената война, Национална конференция по научноизследователската работа на музеите и отделите "Социалистическо строителство", Приложение към ГНПМ, 5, 1975, 19-25.; Приносът на населението от Великотърновски окръг в Отечествената война 1944-1945 г., Държавно-политически традиции по българските земи, В. Търново, 1980, 417-427; Участието на Великотърновски окръг в Отечествената война 1944-1945 г. в дейността на Окръжна дирекция "Културно-историческо наследство" В. Търново, Четиридесет години от победата над фашизма и японския милитаризъм, С, 1986, 70-73 и други; **2.** ЦВА В. Търново, ф. 738, оп I, д. 119, л. 76, 77, 187, 188; **3.** РИМ В. Търново, Научен архив, Анкета, дело 34, № 434; **4.** Пак там, дело 35, № 590; **5.** ЦВА В. Търново, ф. 738, оп. I, д. 119, л. 33, 34; **6.** РИМ В. Търново, Научен архив, Анкета, дело 35, № 534; **7.** Пак там, дело 34, № 58; **8.** Пак там, № 358; дело 35, №615, 568; **9.** Пак там, дело 34, № 38; **10.** Пак там, дело 34, № 99, 102, 103, 104, 311, 342, 351; дело 35, № 548, 635; **11.** ЦВА В.Търново, ф. 776, оп. I, д.1, л. 13; **12.** РИМ В.Търново, Научен архив, Анкета, дело 34, № 73, 97, 250; дело 36; Отечествената война на България 1944-1945, С, 1963, с. 244; **13.** Карадачки, Ив., Моите незабравими дни, Раб. дело, № 295, 21 окт. 1984; **14.** РИМ В.Търново, Научен архив, Анкета, дело 34, № 74, 285, 286, 343; дело 35, № 443, 507, 556; **15.** Русев, К., Н. Кочева, Напред, другари млади, С, 1986, 106.; ЦВА, ф. 735, оп. I, д. 119, л. 382; **16.** Мутафов, В, М. Маринов, Паметници на загиналите във войните 1912-1913, 1915-1918, 1944-1945 във Великотърновска община, В. Търново, 2000; **17.** РИМ В. Търново, Научен архив, Анкета, дело 38; **18.** Пак там, дело 35, № 509.

СПОМЕНЪТ ЗА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА, СЪХРАНЕН В МУЗЕЯ ЗА НАЙ-НОВА ИСТОРИЯ - ВАРНА

Тинка Бозова **Златка Антова**

Участието на варненци във Втората световна война е тема, която е отразена подобаващо в отдел Най-нова история на РИМ - Варна. Съхраняват се лични фондове както на загинали, така и на върнали се от фронта и живеещи във Варна участници във войната. Наред със снимките и документите се пази богат веществен материал, който с автентичността си оказва голямо въздействие до днес.

Решимостта да се помогне на Родината в труден момент, когато страната е във война, обхваща не само младежите, но и девойките. Съхранени са техни спомени, списъци на доброволки, ордени и медали, получени за проявена храброст и др. Повечето от девойките са били на 18 години, а са тръгвали за фронта като санитарки с ясното съзнание за дълг към Родината. Картината на войната - окопите, разкъсаните тела, стенанията на ранените, ужаса от целия този абсурд са описани лаконично, дори телеграфно, но точно затова тези картини предизвикват размисъл и възхищение от проявената саможертва на тези млади хора. В спомените си гвардейката Вярка Тонева разказва как тя и другите санитарки са оказвали първа помощ на ранените войници. Самата тя е била санитар - боец в 31 - ви силистренски полк. Пред очите й до днес е "страшната картина на бойното поле"[1] . Ето един от многобройните случаи на фронта, разказани от Тонева: "Падна снаряд, вдигна се облак прах...Отидох там, за да окажа първа помощ. Видях тяло на боец, заринато в пръстта. Виждаха се само два крака, обути в ботуши. Опитах се да го изтегля, като го хванах за ботушите. Изтеглих само два крака, обути в ботуши, останалата част от тялото лежеше засипана в пръст"[2] . Друг незабравим момент за доброволката е денят 8-ми март 1945 г. по време на боевете при Драва. Един войник пълзешком се приближава до нея, за да й честити празника и да й обещае голям букет, когато се приберат в Родината. Той я уверява, че ще я намери където и да е, за да й поднесе цветята. Няколко минути след това снаряд го разкъсва на парчета и Вярка до днес очаква обещания осмомартенски букет[3] . В Белград пък се запознава с Бранко, югославски партизанин, който й предлага да се омъжи за него. Той иска цял живот песни да й пее, но и него не среща повече[4] . В спомените си доброволките не пропускат да подчертаят високия морал и приятелските чувства между мъже и жени, зародили се в казармата и на фронта и останали за цял живот[5] . Янка Русева, гвардейка от II рота, описва отношенията между доброволките и доброволците в гвардейския полк "Васил Левски" във Варна като "чисти и братски"[6] . В казармата, където са били подготвяни за заминаването на фронта, девойките се радвали на вниманието на командирите и другарите си. Тя не пропуска да отбележи, че в казармата на 8-ми Приморски пехотен полк, където се помещавал гвардейският полк имало и действащи части с офицери и школници от фашистката армия. Някои от тях се опитвали "да накърнят женското достойнство на гвардейките", но не само че не успели, а даже "опитали и женския бой". Русева споменава и за зараждащата се любов между младите хора по време на общите походи, при ученията и при изпълнение на отговорните задачи. Но мисълта, " че нашата Татковина - казва Янка - е все още в опасност...не ни позволяваше мислено даже да допуснем каквато и да е близост с другарите". Гвардейката Катерина Стоянова описва един комичен момент по време на първия си градски отпуск. Тя, заедно с двете Янки, така наречените сестри - близначки срещат един "военен". Поздравяват го по всички правила на военното изкуство, но виждат, че той се усмихва и подминава, освен това е и без пагони. Момичетата скоро разбират, че са козирували не на военен, а на горския [7]. Ето и заключителните думи в спомена на доброволката Мария Кулева: "Като си спомня за тези години и за преживяните ужаси, аз искам само едно. Нека никога да няма война, нека преживяното никога да не се повтори"[8] . Тези и още много други примери олицетворяват преживявания на момичета, които са правили чудеса в екстремни ситуации. Техните действия от днешна гледна точка сигурно изглеждат странни и неразбираеми. Но тогава, преди 60 години, те не са търсили силни усещания за развлечение, а самият реален живот им поднася ситуации, в които на живот и на смърт са проверявали морал, патриотизъм, ценностна система. При всичките лишения и при ненормалните условия по време на война - липса на елементарна хигиена, глад, студ, мизерия и вражески огън колко ли девойки днес биха издържали?

Спомените, книгите, фронтовите вестници, стиховете, писани за участниците в двете фази на войната, писмата до фронта, предназначени за гвардейците и войниците от ученици и граждани са част от вълнуващата човешка история по време на война. Те не са атрактивни като експонати, но имат друга стойност. Символи са на готовността на тогавашното младо поколение да отдаде живота си за свободата на своята страна. Затова ги съхраняваме и ги показваме, защото това е част от миналото, от историята на нашия народ.

Интересни според нас са запазените във фонда на музея издания на сформираната през 1944 г. Войнишка библиотека. В музея се съхранява сборник за войнишки забави, издание на Дирекция за културна дейност сред войската[9] . В него са отпечатвани стихове, епиграми и пиеси на най - добрите наши писатели - Камен Зидаров, Христо Смирненски, Младен Исаев, Блага Димитрова, Радой Ралин и др. По време на войната излиза и в. "Щурмовак", седмичник за хумор и сатира. От изрезката, която се съхранява в музея се вижда, че този вестник се списва от големи имена. В редакционния комитет са Илия Бешков, В.Павурджиев, Крум Вълков. Редактор е Георги Караславов. Запазени са агитационни материали[10] и лозунги[11] за Отечествената война, както и интересен плакат "Борбата на българския народ против фашизма"[12] . На него е изобразена картата на България с дванайсетте въстанически оперативни зони /ВОЗ/ и ликът на Георги Димитров. Списъците на варненската гвардейска дружина "Васил Левски", на доброволците от 8-ми Приморски пехотен варненски полк и албумът със снимки от казармите на полка от 1944 г. дават сведение за участниците и визуална представа за казармите по това време[13] . Над двайсет лични фонда с по-малко или повече лични вещи, снимки, документи, ордени и медали се съхраняват във фонда. Всички те са дарения, направени на музея или лично от оцелелите във войната участници, или от близките на тия, които са загинали. Ще посочим дарението на Димитър Даскалов, взводен командир, който през1982 г. се разделя с дълго съхраняваните реликви от Отечествената война, оставили дълбока следа у него за цял живот. Следата е както физическа, така и емоционална. Физическа, защото по време на Дравската епопея е тежко ранен с три куршума в гърдите, един пръст под сърцето. Това се случва на 12 април 1945 г. при Драва - Соболч. И до сега в тялото на Димитър Даскалов има 35 метални парчета от куршума дум-дум[14] . Те се виждат на рентгеновата снимка, която е част от дарението. Личните му вещи - ръчен часовник, спрял в момента на раняването, банкнота, по която още личи кръвта, куршумът, изваден от тялото му и други вещи от фронта няма как да не предизвикат връщане на спомена от онова време. Но най-силният му емоционален момент е свързан с унгарската хазайка в курортното селище Харкан, на пътя между Драва-Соболч и от Шиклош за Печ. Даскалов до днес си спомня детайлно всяка подробност от къщата, в която са били на квартира и образа на младата и хубава Данада Мария. И днес той вижда разстланата по раменете й коса и сините й очи, които поглеждали "често към офицерските пагони"[15] . Младата жена е посетила Даскалов в болницата след раняването му. Тези мимолетни, но вкоренени завинаги в душата чувства, са илюстрирани в стихотворение, написано за Данада Мария от капитан - лейтенант Тодор Божинов, което е посветено на подполковник о.з. Димитър Даскалов[16] . Около 130 са експонатите, свързани с Отечествената война, подарени на музея от Димитър Даскалов. Едни от най - скъпите му са двата ордена за храброст и медалите, с които е награден за участието му в боевете при Драва-Соболч, Драва-Полконя и Драва-Чехи и десанта на река Драва. Любопитно е да споменем, че всяка година за Девети май Димитър Даскалов взема от музея двата ордена, за да ги сложи на гърдите си по време на парада в чест на победата. Той знае стриктно правилата на музея - че веднъж инвентиран експонат не се връща на притежателя му, но и не е поискал това. Просто срещу разписка за временно ползване предоставяме собствените му ордени за два - три дена, докато мине събитието, след което в точно посочения ден Даскалов ги връща обратно за съхранение във фонда.

Още един личен фонд с фамилия Даскалов се пази във фонда на музея. Само че той е на поручик Петър Даскалов, който е загинал на фронта. Двете фамилии нямат роднинска връзка. Съпругата на Петър Даскалов беше любезна да предостави на музея всички вещи, свързани с участието на съпруга й във войната. Съхраняват се четка за зъби, паста, сапун за бръснене, иглeник, гребен, портфейл, пагони и петлици, бележник от фронта и др., общо над 30 експоната [17]. От документите, от снимките, от материалите, писани за него в пресата, от разказите на съпругата му се разбира, че Петър Даскалов е бил интелигентен и достоен българин.

В личните фондове и на другите участници в Отечествената война има униформи, снимки и документи, писма до родители, до съпруги и други роднини, писма от ученици, изпращани до войници на фронта и т.н. Тези писма и днес, след толкова години, предизвикват емоции, защото отразяват страховете и надеждите на младото поколение от преди 60 години. Като че ли най - силни чувства бликат от писмата. От съдържанието им струи човешка болка, в някои от писмата се прокрадва едновременно и отчаяние и опит за успокояване на близките, в други се чете предчувствие за смърт и прощални думи с родителите, в трети прозира решимостта за отстояване на идеала за свобода, изобщо чувства, присъщи за всеки човек. Уверяваме ви, всеки, който и днес ги прочете, ще се замисли за непреходността на общочовешките стойности в живота. Например много въздействащи са писмата от фронта на поручик Васил Могиларов до родителите му. Пожълтелите листи от ученическа тетрадка са изпълнени с красив и равен почерк, въпреки че повечето от тях са писани в окопите, в "много неудобно положение, под трясъка на вражеските мини и снаряди[18] ", както казва самият Могиларов. Ще цитираме и други пасажи от това писмо, защото то е с дата 8. 04. 1945 г. Дали е случайност, че точно преди 60 години, на същата дата, на която ние днес правим конференция, един младеж - фронтовак пише писмо до баща си от окопите. Никакъв страх, никакво безпокойство, никакво напрежение не идва от редовете. Напротив, той пише за обикновени житейски неща. В отговор на писмо от баща му, в което явно е ставало дума за протекция от страна на влиятелни хора за бъдещото му следване в университет, Васко Могиларов отговаря: "Тате,...знай, че аз когато изпълнявам свещения си дълг спрямо народ и родина и когато за последен път се хвърляме за щурм срещу коварния враг, да искам ходатайства за постъпване в някакво си училище, да напусна бойното поле - полето на честта в момент, когато всичко живо се хвърлило върху умиращия звяр за неговото доубиване, намирам дори за престъпно"[19] . Той нарича "мекерета, гадове, жалки твари"[20] ония доброволци, които след няколко месечно стоене в казармите искат уволнение. Във всяко свое писмо Могиларов лаконично казва за себе си само две думи, че е жив и здрав. Сърди се на близките, че не му пишат за важните неща, които стават в родината. - за народния съд, за партията / има предвид комунистическата /, за РМС и ОФ, за общината, за учението, за читалищната дейност, за кооперативната работа и др. В едно от писмата до баща си казва: " Жертвувай всичко, но остани верен на идеята! Не забравяй, че само като честен, добросъвестен и справедлив служител ще можеш да спечелиш любовта на гражданите. Бий, тъпчи и презирай фашистите...Почитай и подкрепяй работниците и селяните, творители на всички блага и създатели на новия строй! Бъди комунист!"[21] . Това е един непоколебим образ на млад човек, безрезервно повярвал в комунистическата идея. Той е краен, силно обича и мрази, готов е на всичко, за да защити идеята си.

Голяма част от спомените и материалите за Отечествената война са събрани при провеждането на ежегодните експедиции съвместно с колеги от РИМ - Шумен. При първата експедиция, проведена през лятото на 1988 г., попаднахме на интересен събеседник, подпоручик - лейтенант от запаса Тодор Христов Златев от с. Кривня, Варненско, който разказа подробно преживяванията си като командир на рота в състава на трета инженерна щурмова дружина[22] . Разчувстваният от спомените Златев се отзова на молбата и подари за фонда на музея съхранявания повече от 40 години трофей от войната - радиоапарат " Телефункен"[23] . Само от Кривня участниците във войната са 60 човека. През същото експедиционно лято на 1988 посетихме селата Неново, Манастир и Житница. Там също записахме спомени на участници във войната или на близки, които бяха загубили роднини в сраженията. Имената на информаторите са много. Всички те с охота разказваха за събитията от първата и втора фаза на войната, до самият й край. Някои се разделяха със снимките си, други с ордените и медалите, получени за войнска доблест. През следващите години по време на експедиции също бяха събирани сведения и реликви на участници в Отечествената война от Варненския край. С всяка измината година редиците на останалите живи фронтоваци за жалост оредяват, а младото поколение все по-малко си спомня за техния подвиг. В музея остава да се пази казаното от тях за ужаса по време на война, снимки и документи на забравени човешки съдби и частици история, разкъсани от куршуми и снаряди, които чакат да бъдат докоснати от следващите поколения.

Трябва да отбележим, че всички срещи с участници във военните събития от 1944 - 1945 г. бяха вълнуващи. За съвременния човек може би тази тема е далечна и той не може да разбере мотивацията на тогавашните млади и готовността им да умират за род и Родина, без при това да поставят условия за материални облаги. Понятия като патриотизъм, героизъм, Татковина, готовност за саможертва в името на свободата и т.н. сега като че ли звучат като клишета. Но, ако се опитаме да разберем псохологията на младежите, живяли по време на война, може би няма да възприемаме поведението им тогава като странно и необяснимо. Някои от информаторите са емоциални и дори след 60 години разказът им е темпераментен. Други не дават изблик на чувствата си и поднасят изживяванията си така, като че ли не става дума за окопи, за бомби и смърт. Но и едните, и другите са запазили за цял живот лентата на войната непокътната.

Освен в Музея за най - нова история експонати и документи за Отечествената война се съхраняват във Военно-морския музей / ВММ / и в Държавен архив - Варна. През годините са правени съвместни изложби, в които се включват материали, съхранени в посочените институции. На откриването на изложбите, което винаги става около Девети май, присъстват ветерани от войната, които обикновено са и дарители. Вниманието, което им оказват историци, медии и граждани, ги радва много и като че ли това е най - голямата им гордост и удовлетворение - да усетят, че не са забравени и че хората им оказват чест и признателност. Изложбите се превръщат в място, където ветераните от войната се срещат. Някои от тях се виждат за първи път след много години, други не са чували един за друг от времето на бойните действия, трети се запознават за първи път, но всички говорят като близки, защото общите преживявания ги карат да се чувстват такива. Случвало се е някой от тях при откриване на изложба да подари късче останал спомен - изрезка от вестник с вести от фронта, орден или медал, с който до сега му е било трудно да се раздели, книга със спомени от войната, публикувана наскоро. Всички тези реликви приемаме с благодарност, защото знаем тяхната особена стойност. А ветераните, видимо подмладени, остават в очакване до следващия Девети май, когато може би някой ще изрази по подобаващ начин уважението си към тях.

---

1. МННИ - Варна / Музей най-нова история/, Инв. № 11428, Спомени от Отечествената война на гвардейката Вярка Тонева, с. 3; **2.** пак там; **3.** Пак там, с. 6; **4.** МННИ - Варна, Инв. № 11424, Г. Зидарова, Сбогом фронтова младост, С. 1990, с. 142; **5.** МННИ - Варна, Инв. № 7449, Спомен на Мария Кулева, доброволка в Отечествената война. с.1., МННИ - Варна, Инв. № 11428, МННИ - Варна , Инв. № 11463, в.

Гвардеец, 18.08.1974; **6.** МННИ - Варна, Инв. № 11463, в. Гвардеец, 18.08.1974; **7.** МННИ - Варна, Инв. № 6216, Спомен на Катерина Стоянова, с. 2; **8.** МННИ - Варна, Инв. № 7449, с.2; **9.** МННИ - Варна, Инв. № 837, Сборник войнишки забави, №2, дек.1944; **10.** МННИ - Варна, Инв. № 823, агитационен материал; **11.** МННИ - Варна, Инв. №278, лозунги за Отечествената война; **12.** МННИ - Варна, Инв. № 14303, плакат за Отечествената война; **13.** МННИ - Варна, Инв. № 6214, Инв. № 6215, Инв. № 1106; **14.** Д. Даскалов, Данада Мария от Унгария и българските герои, сб. статии, репортажи и публикации, Варна, 2000, с. 138-139; **15.** Пак там, с. 133; **16.** Пак там, с. 135; **17.** МННИ - Варна, Инв. № 67; **18.** МННИ - Варна, Инв. № 153; **19.** Пак там; **20.** Пак там; **21.** МННИ - Варна, Инв. № 151; **22.** МННИ - Варна, Спомени на Тодор Златев, записани от Тинка Бозова на 29. 06. 1988; **23.** МННИ - Варна, Инв. № 7946.

ИЗ СПОМЕНИТЕ НА УЧАСТНИЦИ В ЗАКЛЮЧИТЕЛНАТА ФАЗА НА ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА

Величка Калева

В заключителната фаза на Втората световна война в Европа от община Котел вземат участие 559 души - мобилизирани и доброволци. От тях 33 остават по бойните полета. Участниците от Котел са 154, като Христо Ив. Брънев и Цонко Ив. Бутрачков геройски загиват.[1] В момента в Котел живите участници са 12. Преди около 2-3 месеца починаха Йосиф Хинов и Петър Устабашев.

Настоящото съобщение е по спомени на Дянко Милков Милков от с. Тича, Борис Люцканов Иванов от с. Жеравна и Диню Петков Динев от с. Добриново. Първите двама живеят в Котел, а Д. Динев живееше в Сливен, но почина през януари 2004 г. И тримата се сражават в редовете на Първа българска армия, в 3-та пехотна дивизия, 11-ти Сливенски пехотен полк. Д. Милков е знаменосец на полка и с особено задоволство съобщава, че е избран от самите войници. Тогава Панайот Джелебов му казва, че трябва да пази българското знаме - символ на войнската доблест, чест и слава, защото досега в нашата история няма пленено знаме. Целуват го и се заклеват. "И аз го опазих" - казва Д. Милков.";[2] Д. Динев е командир на 1-ви взвод от 4-та рота /с командир Стоян Добрев от с. Черноград - Бургаско/ на 2-ра дружина /с пом. командир котленеца кап. Димитър Жеков/, а от 15 ноември до 31 декември 1944 г. е временен командир на ротата;[3] Борис Люцканов е редови войник от 1-ва дружина, 2-ра рота, 2-ри взвод.[4] И тримата с вълнение разказват за участието си във войната, като проличава политическата им ориентация и отношението им към войната.

След 9 септември 1944 г. Б. Люцканов, който е бил запасняк на турската граница, е уволнен, но след около 10-12 дни е мобилизиран за 11 път. Д. Динев и Д. Милков са прехвърлени към запаса. След мобилизацията и тримата заминават с полка си на турската граница и са разквартирувани в елховските села Гранитово и Светлина. Там започва и подготовката на войниците - изучаване на оръжието, провеждане на дневни и нощни занятия. Провеждат се разговори и се изнасят беседи за: психическата им подготовка, предназначението на войската на границата, опазването териториалната цялост на страната, участието в разгрома на общия враг и пр.[5]

В началото на декември /2-3.XII.1944 г./ са изпратени от населението и с товарен железопътен ешелон тръгват от Елхово, през София, за Белград. "Преди да стигнем Белград - разказва Б. Люцканов, - стигнахме една гара между Ниш и Пирот, казваше се Света Петка. Там мостът беше хвърлен във въздуха /едно от най-сериозните затруднения - бел. моя/. Ние продължихме пеша. Доста километри изминахме и после ни пое сръбската жп бригада и пътувахме вече до Белград".[6] Тук Д. Динев с още двама войници срещу цигари получават в едно магазинче салам. "Зарадвахме се - разказва той, миришеше ни на конско месо. Разбрахме, че е от избити в боя коне, стояли с дни и седмици неприбрани".[7]

След Белград, в походна колона, при тежки зимни условия - дъжд, замръзващ по тях, те потеглят към фронта. Първото нощуване е в една конюшня в гр. Земун. "Запалихме огньове, за да се изсушим. Помещението се напълни с дим. За изсушаване и въпрос не можеше да става. Прекарахме нощта навън, на студа и дъжда. Заредиха се дълги, трудни, изискващи много напрежение на волята зимни преходи към фронтовата линия. Колкото повече приближавахме, последствията от войната се чувстваха по-осезателно. Трупове на животни, ранени бойци, разрушени сгради, хора, напуснали селата си. Преминаваме Стара Пазова, Петроварадин".[8]

На 12 декември в Петроварадин Д. Динев, Руско Димитров, Петко Иванов и Атанас Димитров се срещат със своите съселяни от 3-та конна разузнавателна дивизия Курти Василев - пом. командир на дивизията, Стоян Неделчев и Йовчо Атанасов. Срещата им е трогателна и разговарят цяла нощ, като кроят планове какво ще правят след края на войната. Никой не подозира, че за някой от тях това е последната среща. В боя загива Курти Василев.[9]

11 - ти пехотен полк се придвижва към областта Срем, през Мохово, Опатовац и на 17 декември след проведено разузнаване започват да заемат местата си на бойната линия, сменяйки съветските части. 4-та рота е подсилена с един взвод минохвъргачки с командир подполк. Паун Паунов, с 27 човека и тежкокартечна група с командир подофицер Стоян Качаров, но с недостатъчни боеприпаси. Поради калните пътища обозът изостава. При такива условия се заема за отбрана района между селата Сотин и Грабово. Смяната на съветските части от българските войници закъснява с едно денонощие поради неопитността на бойците. През нощта 4-та рота се разкъсва. Д. Динев остава сам и попада в командния пункт на батальон съветски войници, които трябва да сменят. Заведен е при командира на батальона, от когото, както казва той, получава и първия си урок - какво да бъде поведението му при военни условия. Съветският капитан разбира, че той няма свръзка, а няма такава и на другите взводове от ротата, и на придадените й подразделения. До сутринта те разговарят и капитанът му обяснява много неща за воденето на боя, че трябва да пази колкото може подчинените си, за да не се дават неоправдани и излишни жертви, че трябва да има своя свръзка и по една от взводовете и придадените части. Същата нощ и други ротни командири, макар и с опит, са сполетени от същата участ.

С болка участниците във войната споделят за ранените и убити свои другари. Д. Динев разказва:"Ден след заемане на отбраната дадохме по наша вина и първите ранени - редниците Кирил Зашев и Енчо Драгостинов. И тук липсата на опит си каза думата. Ние като че ли живеехме с мисълта, че не сме на война, където избиват хората, а на учение. Не се съобразихме, че се намираме на 150-200 м. от опитен противник, дебнещ всяко наше движение и невнимание".[10] На следващия ден са ранени още 7 човека, на които санитарният подофицер Васил Тодоров от с. Крушаре /Сливенско/ оказва първа помощ, но е ранен в двата крака. Д. Динев и един негов другар го превързват и го завеждат до дежурния медицински пункт, обслужван от д-р Васил Тодоров от Сливен, който след края на войната е началник на военната болница в родния си град. Още през първите дни ротата остава без санитарна помощ, която във време на война е особено важна. "Без санитарна помощ воюващите се чувстват като дете без майчина грижа".[11]

Съзнавайки неопитността си и за да я компенсира, Д. Динев установява пряка жична телефонна връзка с командира на 5-та рота поручик Добрин Стойнов. Винаги при получаване на заповед се свързва с него и той му дава указания как да постъпи. Така получава и други уроци за поведение в бойна обстановка. Спомня си заповедта за разкриване на противниковите картечни гнезда. Разстоянието до противника е малко, светло е и движението на хората се вижда от километри. Войниците биха отишли на явна смърт и според него заповедта е неизпълнима. Тогава поручик Стойнов го съветва:"Слушай, моето момче, заповедта трябва да се изпълни, но разумно. Мини лазейки при първите бойци. Нека под твое ръководство няколко човека от първите окопи започнат да стрелят. Извикайте "ура". Противникът ще отговори. Ти наблюдавай много внимателно и предпазливо. Той ще разкрие картечните си гнезда пред ротата".[12] Така и постъпва Д. Динев. Със задоволство съобщава, че не са дадени жертви и заповедта е изпълнена.

Върховното командване ги уведомява, че на 22 декември ще бъде първата атака. Първи ешелон са 11-ти и 24-ти пехотни полкове. Вечерта преди атаката е изпратен за ротен командир подполк. Марин Пенев Георгиев, за да смени Д. Динев. По искане на подполковника се взема решение атаката на следващия ден да се ръководи от Д. Динев, тъй като е по-добре запознат с обстановката. След изстрел на "Катюши"-те в 10 ч. ротите с мощно "ура" започват атаката срещу Сотин и Грабово, но дават и първите жертви за деня. Убити са Стойко Белев Рошманов от с. Лозарево /Бургаско/ и Григор Жеков Григоров от с. Балабанчево /Бургаско/. Ранени са 9 човека, между които и подполк. М. Георгиев, Стоян Иванов Недков, Дянко Русев Атанасов, Руси Пенев Минчев и др.[13] Атаката е неуспешна. Б. Люцканов разказва, че техните позици са били в неокосена царевица, видимостта е лоша, българските войници нямат представа за точното разположение на вражеските сили, които са много добре укрепени и имат наблюдателен пункт на камбанарията в Сотин. Появяват се и съветски щурмови самолети. С пълзене и стрелба войниците напредват, но са посрещани от силен огън. "Абсурд беше да се изправиш" - казва Б. Люцканов.[14] При тази атака той е ранен в областта на кръста. Пръв му оказва помощ ротният командир поручик Златинов от Бургас и е заведен в първия превързочен пункт на дружината, където се среща със санитарния подофицер котленеца Стефан Събев. Така войната за Б. Люцканов свършва. Но в съзнанието му и до днес е жив споменът за отношението на сръбското население към българския войник. "Зле настроено към нас, защото имахме там български войници, които участваха заедно с германците в окупацията на Сърбия - корпуса му казвахме. Дори вода не можехме да си налеем по гарите без въоръжена охрана, защото и децата ни викаха:"Вий пуцахте моя татко, сега ние вас ще пуцаме".[15]

От 22 до 31 декември се провеждат разузнавания и нови атаки, като на 30-ти подофицерът Люцкан Стоянов Иванов унищожава една тежка картечница заедно с обслужващите я противникови войници.[16]

Но на фронтовата линия се провежда вражеска пропаганда сред българските войници, за която Д. Милков си спомня:"На позициите бяха монтирани микрофони и се водеше пропаганда. "Братя българи, недейте се би за тези червени кръвопийци, вашите деца и семействата ви страдат. Напуснете фронта и си отивайте". Агитацията се водеше като на някой площад, защото бяхме много близко. Някои от офицерите се поддадоха, но не и нашият пом. командир Йохан. Когато вече щяхме да преминаваме Дунава към Бачка Паланка, беше голям студ и 24 пп не искаше да премине реката, а да се върне в България. Тогава дойде главнокомандващият ген. Стойчев, а ние заедно с Васил Събев, Д. Жеков от Котел и Атанас Атанасов от Тича - все хора от нашия край, започнахме да водим агитация да не се поддават на пропагандата. 24-ти полк го върнаха и знам, че имаше военно-полеви съд в Бачка паланка."[17]

От 17 до 31 декември Д.Милков съобщава, че са убити, ранени и измръзнали около 150 човека. Убит е Христо Марков от с. Тича. А Д. Динев, че от ротата и придадените ѝ части са 39 - около 25 %, а от ротата те са 31 души.[18]

Полкът на двамата войници, продължили участието си във войната, е сменен от части на Югославската армия и в края на декември и началото на януари 1945 г. се насочва през Бачка паланка към Шиклош в Унгария и после към Харкан и с. Ипачфа, а няколко км от Дравасаболч, Дравапалконя и Дравачехи. На 31 декември Д. Динев е изпратен в България за да изкара школа за трудови офицери, но след около седмица по негово искане се връща на фронта. Настига ротата си в Шиклош. Там е посрещнат с радост от бойните си другари, които го разпитват за България. Ротата му има нов командир - поручик Сандев, а на взвода командир е поручик Тодор Йорданов Добрев от с. Горно Александрово /Сливенско/. 4-та рота е резерв на полка.[19] В Ипачфа се разиграват различни варианти на контраатаки при евентуален пробив на отбраната. Оборудват траншеи за използването им при нужда.

През нощта на 5/6 март 1945 г. противникът форсира р. Драва и на 2-ра дружина е заповядано да започнат контраатака по направление № 3. Д. Динев с още двама бойци тръгват пред ротата по посока на Дравасаболч. По пътя си срещат оттеглящия се полкови обоз, ръководен от кап. Чапкънов, който разпорежда на каруците да се оттеглят по посока на Харкан. Това ги озадачава, защото преди боя обозът е в с. Дравасаболч. Разбират, че положението е много сериозно и селото е в ръцете на противника. Виждат и оттеглящите се части от състава на 3-та дружина и придадените им подразделения, прикриващи р. Драва, и две руски радистки, които в движение предават радиограми. Тогава ги настига и взводът, който той командва.

Започва Дравската епопея, която Д. Динев никога не е забравял. 7-ма и 8-ма рота на 11-ти пехотен полк с част от 6-ти артилерийски полк започват атака срещу противника с всички средства, с които разполагат - оръдия, минохвъргачки, картечници, автомати, пушки, пистолети, ръчни гранати, ножове и приклади. След няколко часа влиза в боя и резерва - 4-та, 5-та и 6-та рота от 2-ра дружина, но не успяват да овладеят селото. Преди мръкване противникова група, движейки се покрай канала между Дравасаболч и Дравапалконя, се опитват да излязат зад тила им. Виждайки колебание в своите хора, които са 6-7 човека, и в тежкокартечната група - отбраняващи участъка, Д. Динев и подофицерът Марин Киряков от с. Бяла /Сливенско/ "твърдо, грубо и безкомпромисно" принуждават картечарите да останат на позициите си. Така противникът се връща на изходните си позиции.[20] И на следващия ден продължават атаките и контраатаките. Единствената картечница, която стреля безотказно, остава между българските войници и противника, тъй като картечарят е ранен. Д. Динев доброволно, с още един войник, с пълзене и прибежки я намират в неокосената царевица, заедно с 5 ленти. Тогава забелязват, че на 100-на метра от тях се движи колона от около два взвода противникови части, които не се забелязват от българските войници. Завързва се бой, при който падат доста убити и ранени противникови войници. Завръщайки се в ротата с картечницата, са взети мерки врагът да не ги изненада в гръб. За тази си постъпка Д. Динев е награден с орден "За храброст" - първа степен. От 8 до 12 март се провеждат доста сражения, но вече са подкрепени от български и руски части с "Катюши". И двамата участници са впечатлени от тях. "Видях една нощ замръзнал чернозем да гори" - казва Д. Динев, а Д. Милков допълва:"Страшни артилерийски снаряди. Изгориха всичко. Селата изцяло ги разрушиха".[21]

На 9 март 2-ра дружина се насочва към с. Дравапалконя и достига на 100-150 м от селото. Силният огън от с. Дравачехи ги спира. Командирът на дружината майор Тотев от Пирдоп вдига на щурм бойците, но е убит. Той често разказвал за участието си в боевете при Митровица и затова е наречен "Митровицът". От 6 до 12 март от 4-та рота са ранени 74 човека и убити 9. Ранен е Д. Жеков, а Лозан Лозанов е убит. Убит е и котленецът Христо Брънев.[22]

На 12 март участвалите в тези боеве са сменени от 57-ми пехотен полк на 16 пехотна дивизия и се изтеглят към с. Ипачфа, а след 2 дни към с. Вайсло и Торянц. На 18 март заемат позиции срещу Торянц и на следващия ден го превземат. На 21 март отново са сменени от 57 пехотен полк.

На 24 март Д. Динев настъпва снаряд, който експлоадира и го ранява на 7 места. Първа помощ му оказва кап. Ив. Василев. Лечението му продължава до 31 април, след което се връща в частта си, която продължава през р. Мур. Понеже трудно се предвижва, е настанен в дружинния обоз, в каруцата с архива на дружината. Дружинният лекар кап. Василев се е снабдил с радиоапарат с акумулатор и имат възможност да слушат комюникетата на радио Москва. Така разбират за падането на Берлин на 2 май и за капитулацията на Германия на 9 май. На 11 май пристигат в Санкт Петер и остават до 19 май. Там се срещат с руски момичета, работнички във фабриката на немец - окъсани, гладни, слаби. Те с недоверие посрещнали българските войници, тъй като нямали никаква информация и мислели, че "България е още с Германия".[23] От там се придвижват към Санкт Мартин. На 20 май тръгват за мястото, от където ще отпътуват за България. Това става на 1 юни.

Д. Милков разказва, че между Харкан и Торянц трима български войника се подлъгват при среща с руснаци, които се оказват белогвардейци, сложили петолъчки на кепетата, а от другата им страна - пречупен кръст. Завързва се престрелка и е пленен единият българин.[24] Разказът му продължава:"И при Чаковец бяхме. Там ни свари 9 май". За преминаването на р. Мур понтоваците са направили мостове, през които минават българските войници и се насочват към Алпите. "А там едно страшно, да те е страх за минеш. Сякаш човек не е пристъпял. Трябваше да минем 20-30 км. Тогава видяхме островърхите им къщи. Пропастите пълни с коли с боеприпаси. Немците бързали да се изтеглят, не можали да вземат всичко и са ги блъскали в пропастите". Като достигат до една хижа, ги посрещат рускиня и полякиня, чиято радост е огромна.[25]

Правейки равносметка и отдавайки заслуженото на бойния и домакинския обоз, Д. Динев разказва, че безупречно са снабдявани с боеприпаси и храна. Особена заслуга за това имат: подофицерът Люцкан Стоянов от с. Жеравна /Сливенско/, който е взводен, но се грижи за изхранването на цялата рота; командирът на бойния обоз подофицерът Марин Кирков от с. Бяла, който участва при контраатаките на 6 март; редникът Рами Хюсеинов от с. Градец /Котленско/, който в най-тежките боеве с каруца или на гръб пренася необходимите боеприпаси.[26]

За Д. Милков, както сам той казва, войната свършва на 11 май. Тогава пристига главнокомандващият III Украински фронт и др. висши офицери и ги поздравяват с края на войната. "Там - разказва той, - разгърнахме знамената". След няколко дни се връщат в Унгария и стигат до Капошвар, където са отделени знаменосците и други представители от частите, които са 2000 човека с около 100 души музиканти. Бойните знамена са 27. Престояват там 20 дни и им раздават дрехи, тъй като ще участват в парадите, "а ген. Стойчев държи на добрия вид". Всяка сутрин с развяти бойни знамена минават с церемониален марш. В началото на юни се изтеглят към Югославия и достигат до Нови Сад. Бойните знамена участват в три парада: в Нови сад; в Белград - където идват представителни части. "Парадът се командваше - разказва знаменосецът, - от ген. Стойчев, Тито и руснаци. Голям парад. А немците метяха улиците. Чакаше ни украсен с цветя влак. С нас дойдоха и югославски партизани. Пристигаме в София. На гарата ни чакаха с нетърпение. Веднага от гарата тръгнахме и до църквата "Св. Неделя" започна церимониалният марш. Вървяхме по цветя. Стояхме 1 ден. Вечерта пред църквата имаше парад и ген. Стойчев държа голяма реч. От цяла България имаше хора, които дойдоха да питат за своите близки. И радост, и трагедия. Войната не е хубаво нещо. Хубаво е да победиш, но се дават много жертви".[27]

И ще завърша с размислите на Д. Динев, виждайки убитите и ранените и слушайки техните стенания. "Защо е всичко това? Защо е необходимо изтребление на хора и то изключително млади? Кой направи това? Кой беше гладен за кръв човешка? След свършването на войната ще има ли пак луди, жадни за човешка кръв?"[28]

---

1. Исторически музей - Котел, инв. № 199, 842(1)/НСФ; **2.** Спомени на Дянко Милков Дянков, р. 15 декември 1922 г., с. Тича /Котленско/, средно образование, офицер от МВР; **3.** Спомени на Диню Петков Динев, р. 30 март 1922 г., с. Добриново /Бургаско/, средно образование, работи в МВР Карнобат, военнослужещ в Сливен; **4.** Спомени на Борис Люцканов Иванов, р. 28 февруари 1917 г., с. Жеравна /Котленско/, 7 клас, магазинер; **5.**Спомени на Д. Динев и Б. Люцканов; **6.** Спомени на Б. Люцканов; **7.** Спомени на Д. Динев; **8.** Пак там; **9.** Пак там; **10.** Пак там; **11.** Пак там; **12.** Пак там; **13.** Пак там; **14.** Спомени на Б. Люцканов; **15.** Пак там; **16.** Спомени на Д. Динев; **17.** Спомени на Д. Милков; **18.** Спомени на Д. Милков и Д. Динев; **19.** Спомени на Д. Динев; **20.** Пак там; **21.** Спомени на Д. Динев и Д. Милков; **22.** Пак там; **23.** Спомени на Д. Динев; **24.** Спомени на Д. Милков; **25.** Пак там; **26.** Спомени на Д. Динев; **27.** Спомени на Д. Милков; **28.** Спомени на Д. Динев.

ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА В СПОМЕНИТЕ НА УЧАСТНИЦИ ОТ КЮСТЕНДИЛСКИЯ КРАЙ

Василка Стойнева

В заключителния етап на Втората световна война /1944-45 г./ съществен принос имат и участниците от Кюстендилския край. Мобилизирани в 13 пехотен Рилски полк, 3-и пехотен гвардейски полк, 22 пехотен Тракийски полк, Първи армейски попълващ полк и други през м. септември 1944 г. те тръгват за фронта. Всички те са в състава на Първа българска армия, която действа по направление Кюстендил-Куманово-Скопие и има за задача да прекъсне пътищата за изтегляне на хитлеристката групировка"Е" по долината на реките Вардар, Морава и Ибър [1]. Кюстендилци участват и в двете фази на заключителния етап на войната. Сражават се геройски, стотици оставят телата си в многобройните сражения. Оцелелите разказват за деветмесечното си воюване срещу германския фашизъм.

Във фонда на Държавен архив гр. Кюстендил е обособена колекция „Отечествена война" с 48 спомена и разказа, и над 90 фотоса на фронтоваци от Кюстендилския край[2].

С настоящето съобщение си поставяме за цел да представим войната през погледа на фронтоваци от Кюстендилския край. В спомените си те споделят всичко, което ги е впечатлило от тръгването за фронта до завръщането след победата на 9 май1945г. По-голяма част са постъпили в Държавен архив през 1975 г. Като обем спомените са от 2 до 30 страници, писани на ръка и пишеща машина. Почти всички започват спомените си с автобиографични данни, военните части, в които воюват и заеманите длъжности в тях. Има данни и за техните граждански професии. Те са земеделци, занаятчии, представители на интелигенцията. Някои споделят и за политическата си принадлежност - РМС, БКП, БЗНС. Мобилизирани са в няколко полка, но повечето са в 13 - пехотен Рилски полк. Участват във войната като помощник-командири на полкове[3] , помощник-командири на дружини, командири на отделения, взводове, мерачи на картечници и др.

Всички проследяват пътя си до бойното поле, съпроводен с много трудности - артилерийски и самолетен обстрел от противника, дъжд, кал, сняг и студ, но са с бодър дух и намират време за шеги, и закачки.[4]

Тридесет години са изминали от войната, но нито един не е забравил жестоките сражения и с най-големи подробности разказват за Страцин, Пчиня, връх "Тумба", Ястребац, Драва, Будаковци. Сраженията сравняват с "малък ад"[5] , "клокочещ вулкан, който понякога продължава по 48 часа без почивка"[6] , "дяволски фокус", от който не знаят кога ще излязат[7].

"Врагът е опитен, зъл и коварен, въоръжен до зъби, и войната за него е станала професия[8]. Навсякъде противниковите позиции са силно укрепени и добре замаскирани. От тях бълва непрекъснат картечен и минохвъргачен огън. Понякога се стига до ръкопашен бой, бой на живот и смърт за всяка стратегическа височина[9] , за всяка къща, за всяка педя земя[10] . На това българските войни противопоставят "воля, младост, устрем и силно желание за победа"[11] . Атакуват по няколко пъти и с викове "Ура," и "Напред на нож"[12] . Дори и срещу танковете при Драва тръгват с тези викове[13].

В огъня на жестоките сражения се проявява присъщия на българите героизъм. Още в първите боеве при Страцин загива помощник-дружинния командир от 13 пехотен Рилски полк Зинови Дойчинов, повеждайки войниците си в атака[14] . Пръв в атака тръгва и командирът на 9 ударна рота от 22 пехотен Тракийски полк поручик Стоян Илиев[15] . Картечарят от 3-а дружина на 13 пехотен Рилски полк Иван Симеонов оставя картечницата си, с пистолет ранява мерача на германската картечница и го пленява[16] . В боевете при Драва 24-годишният Павел Мицов от 13 пехотен Рилски полк ранен ляга върху бомбата си с думите "Павел жив в ръцете на немците не се дава"[17] . И още много са посочените примери на героизъм на командири и обикновени войници, които в името на каузата да бъде унищожена "кафявата чума"[18] рискуват живота си и загиват.

Бойният дух е другият основен момент, за който пишат фронтоваците. Той ги съпътства от началото до края на войната. Проводени от близките си с цветя и заръки " да бият фашистите "[19] тръгват с песни и радостно вълнение. Още в първите сражения срещат изключително силната съпротива на добре въоръжения и хитър противник. Падат и първите жертви. Настъпва смут сред войниците. Поражда се желание за връщане, някои напускат частите си.[20] Заслуга за това има и вражеската агитация от страна на германците и на "фашистките елементи"[21] в нашата армия. Германските самолети разпространяват позиви с апел към българите да се предадат. А монтираните в германските позиции високоговорители денонощно бълват невярна информация за пробив на съветския фронт, за многото унищожени съветски войници, за невероятната сила на немската армия .[22] Това засилва първоначалното смущение и влияе върху бойния им дух. Започват бунтове. Това по своему говори за неподготвеността на бойците и за опитността и хитростта на противника.

Но скоро това се преодолява. Помощник-командирите влизат в ролята си. Те непрекъснато са в траншеите и разговарят с бойците[23] . Вражеската агитация е преодоляна, бойният дух отново е силен и следват победите.

От значение за подържане на бойния дух е издаването на т.н. окопни вестници. Пишат се на ръка и се четат с голямо удоволствие. В 13 пехотен Рилски полк в Унгария излиза в."Смях в окопите"[24] -седмичен хумористичен лист и в."Домакинец"[25] с редактор Крум Гошев. В тях са отразени случки в окопите, на бойната линия, лоши и добри прояви, има карикатури, стихове на фронтоваци, характеристики на по-важни личности от гарнизона.

За повишаване на бойния дух на фронтоваците значение имат и представленията на пътуващите театри, срещите с писатели и журналисти[26] , редовното снабдяване с вестници от България, писмата и колетите от близките им. Христо Стоянов в спомените си със заглавие "Рилското ехо над Драва" разказва с какъв боен дух са били бойците от нашия разузнавателен отряд при Драва. През цялото време докато те действат в лагера на противника, музиката на 13 пехотен Рилски полк свири "Велик е нашия войник" и "Булаирския марш". Това ги вдъхновява, вдъхва им воля за победа и отрядът блестящо изпълнява задачата си[27] . Така нещата се урегулират и никой с нищо не е в състояние да повлияе на бойния им дух.

Друг важен момент в спомените на фронтоваците е отношението на населението към тях в страните, през които те преминават - Македония, Сърбия, Унгария. Още в първите дни населението на Македония им оказва помощ. Разкрива им къде се укриват немците, останали в тила на нашата армия[28] . Сръбското население прокарва път през труднопроходима местност, през която минават българските танкове и се оказват в тила на немците. В резултат пада Подуево[29] . След победата празнуват заедно[30] . Установяват близки отношения и с унгарското население, независимо от това, че синовете им воюват на страната на Германия. Посрещат ги като освободители, предоставят им квартири, храна. Нашите войници се държат достойно и дисциплинирано. Помагат при обработване на нивите, при снабдяване с дърва[31] .Унгарците обикват българските момчета и когато си тръгват те вече са " нашите войници "[32] .

В спомените си фронтоваците отбелязват и съвместните си действия с югославската и съветската армии. Отношенията са добри и другарски. "Ваша войска као трамвай върви напред"[33] възхищават се югославските командири от победоносния напредък на българската армия.

В епичните боеве при Драва през март 1945 г. българските и съветските войни воюват рамо до рамо. Командите се изпълняват, независимо дали са руски или на български език. "Хорошо наступает, молодци!" възхищава се съветски офицер от българското настъпление при Драва[34] .

Българите пък се възхищават от съветското оръжие и особено, когато на фронта се появяват "катюшите". "Цялата местност тътнеше и приличаше на запалена"[35] , "имахме чувство, че земята гори"[36] . След намесата на това оръжие започва паническото германско отстъпление.

През свободното си време фронтоваците чистят и подготвят оръжието си. Понякога обаче се налага да правят "сухо почистване" на дрехите си в т.н. "камера"[37] . В малка стаичка, запушена отвсякъде и запалена печка, нареждат дрехите си по стените, за да изскочат въшките. Те чакат отвън съблечени. Случва се в този момент да се даде сигнал за тревога, да надянат непочистените си дрехи и тръгнат за бойното поле.

В спомените си Страшимир Долбински /току що завършил право и мобилизиран/ пише как намират изоставена от немците "спиртна фабрика" /казан за ракия/. Под ръководството на "майката" на ротата правят опит да сварят ракия, който се оказва неуспешен. Дълго време след това се шегуват помежду си за "хубавата ракия"[38] .

Войната е ужасна, мъжки понасят несгодите, но не забравят, че има празници. 6 май 1945 г. има голямо значение за техния фронтови живот. Той е троен празник, защото е Гергьовден, Великден и получават вестта за капитулацията на фашистка Германия[39] .

Кюстендилските фронтоваци не са пропуснали да отбележат в спомените си и за посрещането им след победата. С цветя са украсени гарите, през които минават влаковете. Посреща ги цялото население - млади, стари и деца. Станимир Долбински с тъга си спомня за посрещането им от българите в Цариброд. Гарата е "почерняла от посрещачи, перонът е постлан с цветя, свири ученическа музика"[40] . Когато влакът потегля за България, посрещачите през сълзи казват "останете още малко, утре вече ще ни разделя границата"[41] .

Кюстендилци воюват 9 месеца, сраженията са жестоки, саможертвите са много, условията при които воюват, са тежки, но силната им воля и вярата в успешния край, в победата над фашизма ги крепи до края. Устояват на всички изпитания и тръгват към Родината си с гордо вдигнати глави.

Войната е оставила трайни следи у тях и затова в спомените си не са пропуснали нищо, което ги е впечатлило. На път за дома те виждат разрушенията и опустошенията от нея, стотиците гробове на убитите си другари, осиротелите семейства. Затова всички завършват спомените си със завети към бъдещите поколения "Никога война, мир да има по света"[42] .

1. История на Отечествената война 1944 - 1945г., т.1, С. 1982, с.163; **2.** ДА Кюстендил, ф.739, оп.1, 2, 3; **3.** ДА - Кюстендил, ф.739, оп.1, а.е. 16 и оп. 2, а.е. 9; **4.** Пак там оп.1, а.е. 31, л.2ак; **5.** Пак там оп.1, а.е.38, л.5; **6.** Пак там оп.1, а.е.16, л.5; **7.** Пак там, оп.1, а.е.18, л.15; **8.** Пак там, оп.1,а.е.30 , л.1-3; **9.** Пак там оп.1, а.е.34, л.2; **10.** Пак там, оп.1, а.е.42, л.5; **11.** Пак там, оп.1, а.е.30, л.3; **12.** Пак там, оп.1, а.е.36,л.7; **13.** Пак там, оп.2, а.е.9, л. 23; **14.** Пак там, оп.1, а.е.40, л.15; **15.** Пак там, оп.1, а.е.16, л.6; **16.** Пак там, оп.2, а.е.1 л.1; **17.** Пак там, оп.2, а.е.10,л.1; **18.** Пак там, оп.1, а.е.31,л.6; **19.** Пак там, оп.1, а.е. 30, л.9; **20.** Пак там, оп.1,а.е.22, л3; **21.** Пак там, оп.1,а.е.38,л.4; **22.** Пак там,, оп.1, а.е.9, л.16; **23.** Пак там, оп.1, а.е.16, л.4; **24.** Пак там, оп.1, а.е.3,л.1; **25.** Пак там, оп.1, а.е.41,л.1; **26.** Пак там, оп.2, а.е.9, л.29 ; **27.** Пак там, оп.1, а.е.43,л.4; **28.** Пак там, оп.1, а.е.38,л.3; **29.** Пак там, оп.2, а.е.21,л.3; **30.** Пак там, оп.2, а.е.7,л.2; **31.** Пак там, оп. 1, а.е. 39, л. 3-4; **32.** Пак там, оп. 1, а.е. 40, л.9; **33.** Пак там, оп.1, а.е.40, л.11; **34.** Пак там, оп.1, а.е.39, л.7; **35.** Пак там, оп.2, а.е.9, л.22; **36.** Пак там, оп.2, а.е.20, л.3; **37.** Пак там, оп.2, а.е.9, л.16; **38.** Пак там, оп.1, а.е.40, л.11; **39.** Пак там, оп.1, а.е.79, л.26; **40.** Пак там, оп.1, а.е.40, л.14; **41.** Пак там, оп.1, а.е.40, л.14; **42.** Пак там, оп.2, а.е.39, л.3-4.

БЪЛГАРСКАТА ПРЕСА И ГЕРМАНСКИЯТ ВЪПРОС 1945 - 1949

Николай Чакъров

С политическата промяна в България на 9 септември 1944 г. настъпва промяна и в българския печат. Възстановяват се вестниците на политическите партии, започват да излизат независими и синдикални издания. Първи от нелегалност (още на 9 септември) излизат вестник "Отечествен фронт" - орган на Националния комитет на Отечествения фронт и вестник "Изгрев" - всекидневник на Народен съюз "Звено". До края на м. септември с. г. възстановяват своята дейност изданията на БЗНС - вестник "Земеделско знаме" и на БРП (к) - вестник "Работническо дело"; започва да излиза и отечественофронтовският вестник за армията под името "Народна войска". През м. октомври с. г. излиза и вестникът на БРСДП "Народ". Единственото независимо издание в изследвания период - вестник "Ден", има сравнително кратък живот: от м. август 1945 г. до м. април 1946 г. В настоящото съобщение ще бъде разгледан и един регионален вестник - органът на Градския комитет на Отечествения фронт в Русе "Дунавски отечествен фронт", започнал да излиза през м. септември 1944 г.

В резултат на противоречията, настъпили в ОФ през пролетта и лятото на 1945 г, и несъгласието на някои лидери от БЗНС и от БРСДП с политиката главно на БРП (к), в страната се оформя политическа опозиция на ОФ. През м. септември 1945 г. за участие в изборите за Народно събрание са регистрирани опозиционните БЗНС "Никола Петков" и БРСДП (обединена), които започват да издават и свои вестници: "Народно земеделско знаме" и "Свободен народ". Като опозиционна формация се обявява и Демократическата партия, която също има свое печатно издание - вестник "Знаме". Правителството на ОФ не търпи дълго опозицията в България. Много често опозиционните издания са спирани за различен период от време от Министерския съвет, за да се стигне и до окончателното премахване на тези издания (м. декември 1946 г.- на в. "Знаме"; м. април 1947 г. - на в. "Свободен народ" и м. май с. г. - на в. "Народно земеделско знаме") и на самите опозиционни партии.

В първите следвоенни години германският въпрос (или съдбата на победена Германия) е водещ в международните отношения. В него съюзниците от Втората световна война за пръв път се сблъскват и до края остават на различни позиции, което довежда и до фактическото разделяне на Германия през 1949 г. На страниците на българския периодичен печат изследваният въпрос заема сравнително широко място. Българската общественост винаги е информирана за по-важните и основни процеси, ставащи в окупирана Германия. В своите информации българските вестници проявяват известна диференцираност (плод на тяхната различна политическа принадлежност), но в общ план те са единодушни, че Германия трябва да изтърпи всички последствия и несгоди, породени от нейната окупация, и задължително да бъде разоръжена и денацифицирана, за да се избегне нова германска агресия. Поради специфичната политическа ситуация в България (попаднала в съветската сфера на влияние), официалната преса се придържа към руските трактовки по германския въпрос и винаги обявява позицията на СССР за единствено правилна и демократична, игнорирайки и критикувайки действията на западните съюзници, които в много случаи са наистина демократични и са отговор на действията на съветските окупационни власти. В нея присъстват информации по интересуващия ни въпрос с източник предимно ТАСС и радио Москва и по-малко - агенция Ройтер. За разлика от официозите, в опозиционната преса главен източник е агенция Ройтер. Трябва да отбележим, че в никое издание няма публикация, в която да се отправя критика към съветската администрация в Германия. Причината за това би трябвало да търсим във факта, че положението на България след края на войната все още не е уредено - тя е третирана като сателит на Германия, няма подписан мирен договор с победителите, в нея са разположени съветски войски.

В изследвания период българската преса отделя повече внимание на Германия в периода около капитулацията на страната през май 1945 г. и в следващите два месеца; началният етап на Нюрнбергският процес (ноември 1945 - началото на 1946 г.) и произнасянето на присъдите на процеса (октомври 1946 г.); провеждането на сесиите на Съвета на Министрите на външните работи на СССР, САЩ, Великобритания и Франция по германския въпрос в Москва (март - април 1947 г.), в Лондон (ноември - декември с. г.) и в Париж (май - юни 1949 г.); ежедневно вестниците съобщават за започналата парична реформа в западната и източната окупационни зони през юни 1948 г., последвалата първа Берлинска криза, както и за събитията в зоните през периода; специално внимание се отделя на образуването на ГДР, докато за обособяването на ФРГ почти липсват информации. Сравнително по-малко материали за Германия наблюдаваме през късното лято и есента на 1945 г., пролетта и есента на 1946 г., лятото на 1949 г. Това е свързано както с важни политически събития у нас (избори за Народно събрание - ноември 1945 г.; за Велико народно събрание - октомври 1946 г.; смъртта на Г. Димитров - юли 1949 г.), така и с липсата на ярки събития в Германия за съответния период.

Самите информации и коментари за германския въпрос са в много широк спектър: бъдещето на Германия; нейното политическо устройство; мерките, предприемани от съюзниците за изпълнение на решенията от Ялта за денацификация, демилитаризация, демократизация и декартелизация на победена Германия; живота в окупираната страна и трудностите, които населението изпитва; мнението на другите (в Европа и по света) за следвоенна

Германия и др.

След германската капитулация на 9 май 1945 г. страната бавно и мъчително се връща към мирния живот. Трудностите обаче са много: храната не достига, много сгради са разрушени, липсват строителни материали, транспортни средства и работна ръка за разчистване на разрушенията[1]. Българските вестници отделят главно внимание на столицата Берлин - разчистват се разрушенията, отварят се болниците, предприятията, кината, учебните заведения, възстановено е предаването на радио Берлин[2]. Не липсват и любопитни информации, напр. за нощния живот в града - докато в началото на окупацията е бил "почти необуздан", то през есента на 1945 г. вече е по-спокоен. Клубовете са отворени и се посещават "от двойки, които са съюзни войници с германки". Там свирят различни оркестри от 18.00 до 22.00 ч. и се сервира бира от 1 марка, която представлява "оцветена вода с пяна"[3]. Главен проблем за страната е недостигът на храна, което през зимата на 1945 - 1946 г. довежда и до бунтове и нападения над фурни и хлебарници[4]. Нашата преса отбелязва, че такива събития има само в американската и британската зони, докато в съветската зона няма недостиг на храни[5]. Друг голям проблем през същата зима е недостигът или липсата на въглища, което също води до масово недоволство на германското население[6]. Подобни информации за Германия срещаме в пресата и през следващата зима (особено в периода ноември 1946 - януари 1947 г.), като проблемът е най-остър в британската зона.

Съгласно решенията на конференцията в Ялта (февруари 1945 г.) се предвижда Германия да бъде окупирана от войски на СССР, САЩ, Великобритания и Франция. Вестниците редовно информират за преговорите между четирите страни за определяне на зоните на всяка една от тях, за началото на окупацията, за създаването на Съюзническа контролна комисия (СКК), която ще поеме върховната власт в Германия и начинът ѝ на работа и на вземане на решения[7]. Пресата съобщава и за различни мнения относно срока на германската окупация, от които става ясно, че самите съюзници нямат единно мнение по въпроса[8].

Единствено русенският вестник "Дунавски отечествен фронт" през декември 1946 г. съобщава, че се възстановяват търговските връзки между България и Германия, като от нашата страна ще се изнасят земеделски продукти, а ще се внасят инструменти и машини. Главен транспортен път ще е река Дунав[9].

Пресата информира и за Парижката сесия на Съвета на Министрите на външните работи на СССР, САЩ, Великобритания и Франция от пролетта и лятото на 1946 г. на която, въпреки че не са главна точка в дневния ред, се разглеждат и въпроси, свързани с Германия (нейната демилитаризация, мирният договор с нея, бъдещото държавно устройство на страната). При отразяването на тези въпроси вестниците дават предимство на съветската позиция и всяко изказване на съветския министър В. Молотов се отпечатва в пълен обем, докато позициите на западните министри винаги се дават в резюме.

Предимно опозиционната преса (в. "Свободен народ" и в. "Знаме") през лятото и есента на 1946 г. подробно информира за подготовката на икономическото и политическото сливане на американската и английската зони, докато отечественофронтовските издания само епизодично публикуват кратки бележки по въпроса, разбира се, в негативен план.

Нашите вестници информират и за един много тежък въпрос за германците извън Германия (около 6,750 млн. души[10]) - тяхното репатриране в Германия. Процесът продължава до края на 1946 г., като за него не съобщава единствено в. "Работническо дело".

В Потсдам през лятото на 1945 г. "тримата големи" (Й. Сталин, Х. Труман и Кл. Атли, заменил У. Чърчил) решават, че главни задачи на окупацията на Германия ще са нейната демилитаризация, денацификация, демократизация и декартелизация. Изпълнението на тези задачи започва веднага след германската капитулация, преди конференцията в Потсдам. Българските вестници редовно информират за изпълнението на тези решения, като наймалко се отразява процесът на демилитаризация.

Според отечественофронтовската преса единствено в съветската зона е извършена пълна демилитаризация, докато в западните зони (и най-вече в британската) крупни армейски съединения не се разформироват, а се трансформират в "работни батальони, трудови отряди, спомагателни части"[11] и бивши нацисти и офицери заемат отговорни постове в полицейските органи[12].

Най-много внимание се отделя на процеса на денацификация. Според нашата преса най-усърдни в това отношение са съветските и американските власти. В отделните зони се създават специални съдилища, които да разглеждат делата на заловените нацисти и военнопрестъпници. Според информация на в. "Народ", този процес ще засегне около 3 млн. германци[13]. В центъра на материалите за денацификацията е, разбира се, процесът в Нюрнберг. Трябва да отбележим, че и официалните, и опозиционните вестници са на едно мнение относно характера на процеса и исканията за заслужени присъди (смърт за главните нацисти и военнопрестъпници). През месеците, предхождащи процеса (септември и октомври 1945 г.), пресата публикува много материали, в които представя обвиняемите - биографични материали, в какво се обвиняват, как са заловени, как се държат в затвора и др. подобни. Пак всички вестници на 18 октомври 1945 г. публикуват обвинителния акт срещу 24-мата обвиняеми и наблягат на факта, че той е подписан единодушно от представителите на СССР, САЩ, Великобритания и Франция.

Самият процес се провежда от 20 ноември 1945 г. до 1 октомври 1946 г., когато са произнесени присъдите. Откриването е широко отразено в пресата, като тя подробно описва залата на съда, реакциите и поведението на обвиняемите[14], началната процедура и исканите наказания, като информациите са придружени с обширни коментари.

Въпреки че отечественофронтовските вестници публикуват предимно материали от съветски издания, а опозиционните обобщават коментарите от западните, всички са единодушни, че това е един справедлив процес, който трябва много строго да накаже виновниците за войната. Всяко заседание на съда се отразява, публикуват се основните тези на обвинителите и техните доказателства, показанията на свидетелите и на обвиняемите. Често материалите са съпроводени с карикатури на подсъдимите, показващи ги в интересни ситуации и пози. Вестниците напълно одобряват смъртните присъди на трибунала и недоумяват от оправдателните, подчертавайки същевременно, че съветските съдии са ги подписали с особено мнение[15], но наблягат на факта, че "между съюзниците цари съгласие и разбирателство"[16].

Пресата разглежда и денацификацията в отделните зони. Според нея пълна денацификация е извършена само в съветската зона, докато в западните много нацисти са на свобода и дори заемат ръководни длъжности[17]. Отново само русенският вестник "Дунавски отечествен фронт" публикува любопитна информация - британските власти са назначили за палач в зоната Фридрих Бе, който е изпълнявал тази длъжност и при нацистите[18].

Процесът на демократизация на обществено-политическия живот в Германия също е отразен от българската преса. Тя съобщава за излизането на нови вестници и за създаването на свободни профсъюзи (разбира се под контрола на окупационните власти). Още през месец май 1945 г. възстановяват своята дейност Комунистическата и Социалдемократическата партии. Създават се и нови партии - Християндемократически съюз, Либералнодемократическа партия[19], Християнсоциален съюз (началото на тази партия не намира място на страниците на вестниците). През пролетта на 1946 г. пресата редовно следи обединението на ГКП и ГСДП в Германска единна социалистическа партия в съветската зона, което става факт през април с. г. Трябва да отбележим, че вестниците от ОФ не само информират, но и горещо приветстват и одобряват обединението, докато опозиционните издания се ограничават само със съобщения за събитието. Комунистическата и Социалдемократическата партии в западните зони не се обединяват и запазват своята самостоятелност.

От лидерите на политически партии в Германия нашата преса представя само д-р Курт Шумахер (ГСДП) и то в диаметрално противоположни посоки. Докато в. "Свободен народ" го представя като виден антифашист, голям хуманист, демократ и патриот[20], то за в. "Работническо дело" той е подкопал работническото единство, хули комунистите, привлича нацисти в своята партия и получава много рушвети[21].

Вестниците дават резултатите от проведените през есента на 1946 г. избори за местни органи на властта в четирите зони, информират и за възобновяването на дейността на учебните заведения и на културните институти в зоните, поставена, обаче, под контрола на съответните окупационни власти.

Мерките на съюзниците за декартелизация на Германия също не убягват на българската преса. Според нея част от германската промишленост (най-вече химическата индустрия) не е засегната от военните действия и скоро може да се възстанови[22]. Съгласно решенията на "тримата големи" от Ялта и от Потсдам през 1945 г. от победена Германия като репарации трябва да се изземат предприятия и различни съоръжения, което съюзниците правят, но в нашите вестници през 1945 - 1946 г. не срещаме подобни информации за съветската зона, докато в. "Работническо дело" съобщава, че от западните зони ще се демонтират 658 завода и фабрики[23]. Съобщава се и че американските и британските власти са поставили под свой контрол индустриалните предприятия[24]. Отечественофронтовските издания не пропускат да информират, че в западните зони има много нарушения на споменатите по-горе споразумения[25]. Отново единствено в. "Дунавски отечествен фронт" съобщава за решението на Съюзната контролна комисия от януари 1946 г., според което производството на стомана в Германия ще бъде до 7,5 млн. т. годишно (1/4 от предвоенното производство)[26]. През месец март с. г. СКК взема друго важно решение за германската икономика, според което химическото производство се съкращава над 50%, тежкото машиностроене - със 70%, а електромашиностроенето - с 50%, докато селскостопанското машиностроене е намалено само с 20% (всичко в сравнение с 1939 г.). Тази информация е публикувана само от в. "Работническо дело"[27]. По въпроса за германските репарации (изземвания, претенции на други страни, използване на труда на германските военнопленници) изненадващо най-много информация намираме във в. "Дунавски отечествен фронт".

От 1947 г. настъпват промени в българската преса - през пролетта са спрени опозиционните издания, с което остава само една гледна точка - тази на управляващия ОФ. На 10 февруари 1947 г. е подписан и мирният договор с България, което урегулира нейното международно положение. Същата година започва и налагането на съветската тоталитарна система в страните от Източна Европа.

През месеците март и април 1947 г. се провежда Московската сесия на Съвета на Министрите на външните работи на СССР, САЩ, Великобритания и Франция, която трябва да подготви мирния договор с Германия. Нашият печат още от края на м. февруари с. г. осведомява за предстоящата среща, като особено активни са вестниците "Изгрев", "Народ" и "Работническо дело". Почти ежедневно те информират за позициите на четирите страни по германския въпрос; за състава на делегациите, придружени с биографии; правят се предположения за дневния ред и се изразяват очакванията за успешно разрешаване на въпроса. Българската преса внимателно следи всяко заседание и редовно информира обществеността за сесията. Прави впечатление, че в информациите се набляга найвече на съветската позиция и на изказванията на съветските делегати, главно В. Молотов и А. Вишински (техните речи са предадени в пълен обем, като с курсив или с по-тъмен шрифт са подчертани важните моменти). Позициите на западните страни са представени накратко, а речите на техните делегати винаги се дават в резюме и нито една не е публикувана в пълен обем.

На сесията се обсъждат много въпроси, свързани с Германия (неизпълнението на решенията за демилитаризация и за декартелизация на страната; въпросът за германските репарации; отделянето на Рурска, Рейнска и Саарска области от Германия; политическото устройство на страната и създаването там на централно правителство; съдбата на държаните в СССР, Великобритания и Франция германски военнопленници). Поради големите различия в позициите на СССР, от една страна, и западните страни, от друга страна, не се взема единно решение за Германия, с изключение на утвърждаването на Постановление N 46 на СКК от 25 февруари 1947 г. за ликвидирането на Прусия[28] (нещо, което отдавна е направено с разделянето на провинцията между Полша, СССР и Германия). Българската преса отделя специално внимание на споразумението между четиримата министри при изработването на мирния договор с Германия да участват всички страни, взели участие в борбата срещу нея, включително и България. Това решение се определя единодушно като справедливо, тъй като България участва във войната с Германия, понася много загуби и дава хиляди жертви[29].

След приключването на сесията нашият печат публикува различни коментари за нея, цитирайки главно съветски издания. В тях се отхвърлят обвиненията на западните страни, че СССР е виновен за провала на сесията, и съответно вината се прехвърля върху тях. Съветската позиция се определя като "правилна и демократична" и насочена към "бързо разрешаване на задачите за демократизация и за демилитаризация, възстановяване на германското стопанство и своевременно сключване на мирния договор"[30]. Навсякъде се заключава, че съветската позиция ще надделее и че трябва да се работи така, както в Ялта и в Потсдам през 1945 г.

Следващата сесия на Съвета на МВнР се провежда в Лондон през ноември - декември 1947 г. За разлика от предната сесия, в българските издания няма много материали, предхождащи събитието. В отразяването на срещата отново се наблюдава познатата ситуация - подробно се представят съветската позиция и предложения, а много често мнението на западните делегати липсва.

Единственият въпрос, по който четиримата министри постигат единодушие, е този за годишното производство на стомана в Германия - то е определено да бъде 11, 500 млн. тона[31].

В коментарите на вестниците след сесията се възпроизвеждат съветските трактовки по въпроса - виновни за провала са западните министри и единствено правилната позиция е тази на Съветския съюз.

От началото на 1947 г. в окупационните зони настъпват промени - със специално споразумение от 1 януари с. г. американската и британската зони се обединяват в обща зона Бизония, с което се поставя началото на фактическото разделяне на Германия. Въпреки това в зоните продължава изпълнението на решенията, взети от "тримата големи" в Ялта и в Потсдам.

Пресата информира за продължаващия процес на денацификация в западните зони, където в периода 1947 - 1948 г. от специални съдилища много нацисти и индустриалци са осъдени на смърт или на различни срокове затвор[32]. Същевременно вестниците съобщават и за много амнистирани нацисти[33] и остро протестират срещу прекратяването на денацификацията в зоните през февруари 1949 г., тъй като "фашизмът там бил изкоренен"[34]. Въпреки че същият процес е прекратен в съветската зона още през февруари 1948 г., нашата преса въобще не протестира по този повод.

Печатните медии информират и за репарационните вземания от Германия, наблягайки най-вече на демонтажа на заводи и фабрики и тяхното изнасяне във Великобритания и Франция[35]. През 1948 г. срещаме съобщения, според които в западните зони спира демонтажа на предприятия и в съответните коментари като причина за това се посочва включването на Бизония в плана "Маршал"[36].

Пресата съобщава и за учредяването на Двузонален стопански съвет, като не пропуска да изтъкне, че това е ново нарушение на Потсдамските решения и е действие към образуване на западногерманска държава[37].

Важен дял за възстановяването и за възхода на германската икономика има паричната реформа в западните зони от юни 1948 г., като подробности за нея дава само в. "Отечествен фронт" от 20 юни с. г. Нашата преса има подчертано негативно отношение към реформата, като "най-активен" в това е в. "Работническо дело"[38]. Разбира се, съветските власти провеждат парична реформа и в своята зона, за което вестниците информират.

Берлинската криза от 1948 - 1949 г. (поставянето на Западен Берлин в обсадно положение от страна на съветските власти на 24 юни 1948 г.) се представя от нашите вестници едностранчиво и цялата вина за нея се хвърля само върху западните страни[39]. Повечето от материалите за кризата са посветени на трудностите на берлинчани, които кризата донася - безработица, уволнения, глад, студ. Публикувани са и всички протестни декларации на съветската страна, като за аналогични такива от западна страна научаваме от съветските отговори (ако ги има).

Отново избирателно нашата преса следи и политическия живот в западните зони, като най-много внимание се отделя на дейността на Германската комунистическа партия и на нейния лидер Макс Райман[40].

През юни 1948 г. вестниците информират за приключилата в Лондон 6-странна конференция (с участието на САЩ, Великобритания, Франция, Белгия, Холандия и Люксембург), която решава трите западни зони да имат общо правителство, да се свика Учредително събрание, което да изработи конституция на Западна Германия и тя да има федерално устройство[41]. В коментарите по този повод се изтъква, че това е "ново нагло нарушение на Потсдамските решения", "подготовка за нова германска агресия", "ново Мюнхенско споразумение"[42].

Пресата съвсем епизодично следи процеса на създаване на ФРГ (свикването на Учредителното събрание, изработването и приемането на конституцията, изборите за Бундестаг, сформирането на правителството на К. Аденауер) и дори не съобщава нищо за правителствената декларация от 20 септември 1949 г. за обособяване на ФРГ. В последвалите коментари във вестниците новата държава е наречена "куклена", "гнездо на фашизъм и реакция", "база на САЩ за осъществяване на техните агресивни планове" и др. под[43].

През годините 1947 - 1949 в съветската окупационна зона продължават промените, започнали още през лятото на 1945 г. Зоната следва свой икономически, политически и културен живот, различаващ се от този в западните зони, но поразително приличащ на съветската обществено-политическа система. Пресата редовно информира за тези промени и ги одобрява. Всички съобщения за зоната са позитивни[44], няма бележки за някакви проблеми там. Вестник "Работническо дело" подробно представя двугодишния стопански план на ГЕСП за 1949 - 1950 г., който е началото на планираната икономика[45].

При отразяването на политическия живот в зоната информациите са само за ГЕСП, като другите партии в зоната се игнорират. Проследяват се конгресите на партията, взетите решения, гласуваните декларации по различни поводи, представят се лидерите на партията[46]. Вестниците информират и за провеждането през 1947 г.,1948 г. и 1949 г. на Немския народен конгрес под лозунга: "За единство и справедлив мир" с участието на делегати и от западните зони.

След обособяването на ФРГ се пристъпва и към създаване на ГДР. Нашата преса внимателно следи и информира за всяка стъпка в тази насока: обръщението на партиите в зоната до правителството на СССР за искане на разрешение за отделянето на източната зона в отделна държава; преобразуването на Немския народен съвет във Временна народна палата; преговорите между партиите за съставяне на правителство; решението на Президиума на Немския народен съвет за създаване на ГДР на 7 октомври 1949 г.(отразено на първа страница на всички централни вестници на 9 октомври с. г.). Събитието се коментира в пресата като "важно и решаващо събитие в световната история", чрез него "германският народ навлиза в етап на прогресивно и демократично развитие и се откъсва от капиталистическите страни", "нанася се удар върху замислите за нова война"[47].

Българският периодичен печат внимателно и в повечето случаи подробно отразява ставащото в окупирана Германия в периода 1945 - 1949 г. Обществеността в България научава за всичко по-важно (макар понякога само информативно) в политическия, икономическия и културния живот в и около Германия. Вестниците проявяват диференцираност при отразяването на събитията в страната. Най-близо до правителството на ОФ са изданията "Работническо дело" и "Отечествен фронт". Те наблягат на дейността на съветските окупационни власти, на ГЕСП и на ГКП в западните зони, публикуват най-много и най-острите материали, които критикуват западните страни.

Вестник "Народ", като орган на БСДП (докато я има), насочва вниманието си към дейността на ГСДП, като подкрепя социалдемократите в източната зона и критикува тези в западните зони. Интересен е и вестник "Изгрев" - често той публикува материали за Германия, които ги няма в другите отечественофронтовски издания. Прави впечатление, че органът на БЗНС - "Земеделско знаме", не отделя никакво внимание на аграрните въпроси в Германия.

Много любопитен се оказва русенският вестник "Дунавски отечествен фронт". През периода 1945 - 1947 г. той редовно съобщава за събитията в Германия и много често дава информация, която я няма в нито един столичен вестник, използвайки бюлетините на агенция "Ройтер". Изданието отделя особено внимание на въпроса за германските репарации и дава около 50% от цялата информация в пресата по проблема. От средата на 1947 г. германският въпрос рядко присъства на страниците му, вероятно поради факта, че комунистическата власт слага ръка върху всички медии.

Опозиционните вестници - "Свободен народ", "Народно земеделско знаме" и "Знаме", разчитат на бюлетините на агенция "Ройтер" , на BBC, на радио "Лондон", затова много от техните инфирмации и коментари липсват в отечественофронтовските издания.

Вестниците, близки до българското правителство, разчитат в своите информации на ТАСС, на радио "Москва", на радио "Лайпциг", което определя и тяхната едностранчивост.

Българската преса не отделя еднакво внимание на всички действия на окупационните сили в Германия - например информациите за денацификацията и за демократизацията са много повече, отколкото тези за демилитаризацията и за декартелизацията. А сравнявайки съобщенията за западните зони и за източната зона забелязваме, че вестниците публикуват повече материали за събитията в западните зони. Но пък при образуването на двете германски държави печатните медии отделят много повече внимание на образуването на ГДР, докато обособяването на ФРГ е отразено сякаш между другото, без нужното внимание.

Пресата в България, дори и чрез информациите за следвоенна Германия, много силно способства за промяната на съзнанието на хората, за налагането на съветската тоталитарна система и за ликвидирането на плурализма в обществото и в журналистиката.

---

1. В. "Народ" - бр. 186, 12 май 1945 г.; **2.** В. "Отечествен фронт" - бр. 212, 16 май 1945 г.; **3.** В. "Ден" - бр.79, 11 ноем. 1945 г.; **4.** В. "Свободен народ" - бр. 268, 1 дек. 1945 г.; в. "Работническо дело" - бр. 49, 6 март 1946 г.; бр. 65, 25 март 1946 г.; в. "Изгрев" - бр. 431, 1 март 1946 г.; **5.** В. "Работническо дело" - бр. 71, 1 апр. 1946 г.; **6.** В. "Свободен народ" - бр. 11, 17 ян. 1946 г.; в. "Изгрев" - бр. 420, 16 февр. 1946 г.; в. "Дунавски отечествен фронт" - бр. 435, 17 февр. 1946 г.; **7.** В. "Земеделско знаме" - бр. 114, 19 май 1945 г.; бр. 119, 26 май 1945г.; бр. 177, 31 юли 1945 г.; в. "Изгрев" - бр. 251, 31 юли 1945 г.; в. "Народ" - бр. 201, 31 май 1945 г.; в. "Работническо дело" - бр.267, 31 юли 1945 г.; бр. 220, 6 юни 1945 г.; **8.** В. "Знаме" - бр. 22, 18 окт. 1945 г.; в. "Ден" - бр. 94, 28 ноем. 1945 г.; в. "Народ" - бр. 333, 1 ноем. 1845 г.; в. "Дунавски отечествен фронт" - бр. 370, 29 ноем. 1945 г.; **9.** В. "Дунавски отечествен фронт" - бр. 685, 12 дек. 1946 г.; **10.** В. "Народно земеделско знаме" - бр. 88, 22 ноем. 1945 г.; **11.** В. "Земеделско знаме" - бр. 157, 8 юли 1945 г.; **12.** В. "Работническо дело" - бр. 108, 18 май 1946 г.; **13.** В. "Народ" - бр. 561, 5 авг. 1956 г.; **14.** В. "Свободен народ" - бр. 260, 21 ноем. 1945 г.; в. "Дунавски отечествен фронт" - бр. 363, 21 ноем. 1945 г.; **15.** В. "Земеделско знаме" - бр. 17, 2 окт. 1946 г.; в. "Работническо дело" - бр. 226. 3 окт. 1946 г.; в. "Отечествен фронт" - бр. 639, 3 окт. 1946 г.; **16.** В. "Знаме" - бр. 209, 3 окт. 1946 г.; **17.** В. "Работническо дело" - бр. 392, 24 дек. 1945 г.; бр. 9, 17 ян. 1946 г.; бр. 144, 1 юли 1946 г.; бр. 295, 19 дек. 1946 г.; **18.** В. "Дунавски отечествен фронт" - бр. 232, 22 юни 1945 г.; **19.** В. "Работническо дело" - бр. 253, 14 юли 1945 г.; **20.** В. "Свободен народ" - бр. 230, 14 ноем. 1946 г.; **21.** В. "Работническо дело" - бр. 246, 22 окт. 1946 г.; **22.** В. "Изгрев" - бр. 229, 6 юли 1945 г.; в. "Земеделско знаме" - бр. 161, 13 юли 1945г.; **23.** В. "Работническо дело" - бр. 251, 29 окт. 1946 г.; **24.** В. "Знаме" - бр. 25, 22 окт. 1945 г.; в. "Дунавски отечествен фронт" - бр. 360, 18 ноем. 1945 г.; **25.** В. "Работническо дело" - бр. 106, 16 май 1946 г.; в. "Изгрев" - бр. 594, 13 септ. 1946 г.; **26.** В. "Дунавски отечествен фронт" - 13 ян. 1946 г.; **27.** В. "Работническо дело" - бр. 67, март 1946 г.; **28.** Вж. ежедневниците от 11 март 1947 г.; **29.** В. "Изгрев" - бр. 753, 21 март 1947г.; в. "Отечествен фронт" - бр. 782, 22 март 1947г.; в. "Земеделско знаме" - бр. 161, 22 март 1947г.; в. "Работническо дело" - бр. 67, 23 март 1947 г.; **30.** В. "Свободен народ" - бр. 86, 26 апр. 1947г.; в.

"Отечествен фронт" - бр. 811, 27 апр. 1947г.; в. "Работническо дело" - бр. 95, 27 апр. 1947г.; бр. 96, 28 апр. 1947г.; **31.** Вж. ежедневниците от 12 и от 13 декември 1947 г.; **32.** В. "Отечествен фронт" - бр. 803, 18 апр. 1947г.; бр. 761, 25 февр. 1947г.; бр. 833, 28 май 1947г.; в. "Земеделско знаме" - бр. 180, 16 апр. 1947г.; бр. 203, 14 май 1947г.; бр. 350, 1 ноем. 1947г.; в. "Народ" - бр. 828, 25 юни 1947г.; бр. 872, 15 авг. 1947г.; в. "Изгрев" - бр. 1378, 31 март 1949г.; бр. 988, 23 дек. 1947г. ; **33.** В. "Работническо дело" - бр. 65, 21 март 1947г.; бр. 99, 28 апр. 1948г.; бр. 123, 14 май 1949г.; в. "Земеделско знаме" - бр. 144, 26 ян. 1947г.; в. "Народ" - бр. 1057, 26 март 1948г.; в. "Изгрев" - бр. 99, 28 апр. 1948 г.; **34.** В. "Работническо дело" - бр. 51, 3 март 1949 г.; **35.** В. "Земеделско знаме" - бр. 14, 21 ян. 1947г.; бр. 344, 25 окт. 1947г.; вж. и ежедневниците от 17 октомври 1947 г.; **36.** В. "Отечествен фронт" - бр. 1265, 13 окт. 1948 г.; **37.** В. "Народ" - бр. 803, 27 май 1947 г.; в. "Отечествен фронт" - бр. 837, 30 май 1947 г.; бр. 845, 8 юни 1947 г.; **38.** В. "Работническо дело" - бр. 185, 7 авг. 1948г.; бр, 183, 5 авг. 1948г.; бр, 262, 30 септ. 1949 г.; **39.** Пак там, бр. 169, 20 юли 1948 г.; **40.** Пак там, бр. 15, 21 ян. 1948г.; бр. 94, 15 апр. 1949г.; вж. ежедневниците от 2 февруари 1949 г.; **41.** Вж. ежедневниците от 9 юни 1948 г; **42.** В. "Работническо дело" - бр. бр. 131, 132 / 1948 г.; в. "Изгрев" - бр. 1126 / 1948 г.; **43.** В. "Работническо дело" - бр. 245, 15 септ. 1949г.; в. "Земеделско знаме" - бр. 934, 15 септ. 1949г.; в. "Изгрев" - бр. 1525, 16 септ. 1949г.; в. "Отечествен фронт" - бр. 1575, 9 окт. 1949 г.; **44.** В. "Работническо дело" - бр. 154, 20 февр. 1947 г.; **45.** Пак там, бр. 207, юни 1948 г.; **46.** В. "Работническо дело" - бр. 54, 8 март 1947г.; бр. 114, 21 май 1947г.; в. "Изгрев" - бр, 843, 9 юли 1947г.; бр. 901, 13 септ. 1947г.; бр. 910, 24 септ. 1947г.; вж. и всекидневниците от 30 януари 1949 г.; **47.** В. "Работническо дело" - бр. 274, 12 окт. 1949 г.; в. "Земеделско знаме" - бр. 961, 16 окт. 1949 г.

ЗА ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ В СИЛИСТРЕНСКА ОКОЛИЯ (1945 - 1946 г.)

Нина Богданова

След установяването на Отечественофронтовската власт на 9 септември 1944 г., в България започва изграждането и дейността на политическите партии, които съставляват Отечественофронтовската коалиция: Работническа партия (к), БЗНС, НС "Звено" и БРСДП. До края на 1944 г. с редица документи на Националния комитет на ОФ и централните ръководства на партиите се дават указания за структурирането и дейността им в Отечественофронтовските комитети. Комитетите на ОФ стават основна сила за преобразуването на новата държавно-политическа система в страната [1]. Със задълбочаването на обществените промени в страната Работническа партия (к) засилва позициите и доминира в ОФ, което довежда до силна поляризация на партиите в него и извън него[2] . Това особено силно е характерно за следвоенния период. Настъпилите противоречия между партиите в ОФ коалицията довеждат до създаването на течения в БЗНС, НС "Звено", БРСДП и оформянето през втората половина на 1945 г. на българската опозиция[3] . Тези промени внасят разширяване на многопартийната система в страната и засилване на политическите борби.

През втората половина на 1945 година и есента на 1946 година се провеждат изборите за Обикновено народно събрание и Велико народно събрание. При подготовката им се стига до остри политически сбльсъци между партии в ОФ и извън него.

Изграждането на отечественофронтовските политически партии, както и създаването на опозиция в Силистра и околията започва от късната есен на 1944 г. и продължава през цялата 1945 г. Единствено РП (к) изгражда организации в селищата на околията от м. септември до м. декември 1944 г. Останалите партии много по-бавно успяват да създадат структури в Силистра и селата на околията. Този процес продължава до лятото на 1945 г., когато те включват свои представители в Отечественофронтовските комитети и участват в управлението на околията. Използвайки липсата на структури на други партии през 1944 г., РП (к) назначава свои членове и симпатизанти в местния управленчески апарат, като по този начин разширява зоната си на влияние сред населението. Това спомага за увеличаване на членската ѝ маса. През м. октомври 1944 г. тя има записани 419 члена, а през м. януари следващата година те достигат 1200, т. е. партийната организация увеличава три пъти числения си състав. По социална принадлежност тя е съставена от работници и занаятчии от града и малоимотни и безимотни селяни[4] . Изградените 46 ОФ комитети в околията, от които един околийски, три районни и 42 селски са със 259 члена. От тях 230 са от РП (к), 9 от БЗНС и 19 безпартийни[5] .

Учредяването на структури на БЗНС, НС "Звено" и БРСДП в Силистра и околията се извършва през първата половина на 1945 г. Това е резултат от ниската политическа култура на населението, както и от слабите партийни традиции. Основаването на БЗНС в Силистра става през м. септември 1944 г. До м. май 1945 г. земеделската партия успява да изгради земеделски дружби във всяко село на околията и броят на членовете в местните структури достига 4000 [6]. На 12 януари 1945 г. е избрано околийско настоятелство, върховен съюзен съветник на БЗНС от Силистренска околия - Стоян Жеков от гр. Силистра, и секретар на околийската земеделска дружба - Сава Милков, който по късно става председател на ОФ комитета в Силистра [7].

Ръководството на БЗНС в Силистра се обявява за тясно сътрудничество с БРП (к), което е предпоставка за намесата на комунистическата партия в организационния живот на земеделците. В отчетния доклад на БРП (к) в Силистра за периода април - юли 1945 г. се констатира: "Забелязва се навлизането на противоотечественофронтовци в редовете на БЗНС. Местният комитет не е пристъпил към прочистване на дружбите, въпреки нашето настояване. Тези земеделци провеждат кампания против реквизицията, народния заем и кооперативното обработване на земята."[8] Изграждането на земеделските дружби и техните младежки организации по селата среща обаче съпротивата на кметовете комунисти, които правят всичко възможно за осуетяване на този процес. Стига се до арести на секретари и организатори от земеделската партия [9]. Това води влошаване на и без това недобрите отношения между двете партии по селата на околията. На проведеното околийско събрание в Силистра на 25 май 1945 г. председателят на Околийската земеделска дружба Стоян Жеков отправя апел към земеделците да се споразумеят по места с организациите на РП (к). На събранието говори и представителят на ОФ в Силистра Тодор Топоров, който призовава за същото. Приема се резолюция, с която се подкрепят решенията на Националната земеделската конференция в София, организирана на 8 - 9 май 1945 г. от левите сили на съюза .[10] В същия дух е и приетата резолюция от областната земеделска конференция в гр. Русе. На нея се препоръчва на дружбите по селата да започнат прочистване на организациите, които не споделят официалния курс на съюзната политика[11] .

На базата на Окръжно № 10 от 16 юни 1945 г. на Постоянното присъствие на БЗНС е назначен околийски организатор, който да подпомага възстановяването и отчитането на местите земеделски дружби [12].

През лятото на 1945 г. в редиците на земеделците от Силистренска околия започва разцепление, което продължава до есента на 1945 г.. Тогава се изграждат две опозиционни групи с 200 членове от гр. Силистра и с. Айдемир[13] . Един от организаторите на тези опозиционни групи е силистренският адвокат Атанас Брашованов, който още в края на 1944 г. прави опити за създаване на земеделски организации, успоредно на земеделските дружби, организирани от Стоян Жеков и Сава Милков[14] . Опозиционната партия на Никола Петков има организации в 14 села [15]. Най-много привърженици има в такива селища, където живеят българите преселници от Северна Добруджа. Известно е, че родът на опозиционния лидер Никола Петков е от с. Башкьой (Северна Добруджа) и това също оказва влияние при политическата ориентацията на селяните към единствената опозиционна сила в околията. Други опозиционни групи и течения не се зараждат, както е в страната[16] .

По-малко популярни в Силистренска околия са НС "Звено" и БРСДП, които организират структурите си през първата половина на 1945 г. Националната конференция на НС "Звено" се провежда на 1 октомври 1944 г. и приема за своя платформа програмата на ОФ. На 12 октомври е обявено и създаването на Младежкия съюз "Звено"[17] . Околийската организация на НС "Звено" е основана на 8 април 1945 г. За неин председател е избран о. з. Борис Чакъров, а за секретар - адвокатът Иван Кръстев. До лятото НС "Звено" изгражда свои организации в 14 селища на околията, но те остават с малък числен състав. Нейни представители участват в ОФ комитетите и управлението на селата[18] , въпреки трудностите и пречките, които се създават от страна на кметовете и партийните секретари на РП (к). Някои от членовете на новосъздадените организации на "НС "Звено" са арестувани и изпратени по лагери и трудово-възпитателни общежития, които са разкрити в Тутраканска и Дуловска околии. Причината за репресивните мерки срещу тях е противопоставянето им на произволите, вършени от кметове и милиционери, членове на РП (к) [19].

Централното ръководство на БРСДП провежда заседание още на 16 септември 1944 г. На това заседание се приема Окръжно № 1 и "Манифест към българските граждани", но в Силистра учредяването на околийската организация на тази партия става едва на 5 януари 1945 г. За председател е избран Иван Фъстъкчиев, а за секретар - Ангел Хотинов. До края на годината тя изгражда 12 партийни групи в околията, които са с още по-малък числен състав от структурите на "Звено"[20] .

Създаването и изграждането на политическите партии и структурите им в Силистренска околия през 1945 г. дават възможност да се промени политическия състав на ОФ комитетите. В тях се включват представители от различни партии. Данните за партийните организации от Силистренска околия показват, че до м. август 1945 г. РП (к) има изградени 44 групи, БЗНС - 43, НС "Звено" - 19 и БРСДП - 12. Разпределението на кметските места е 10 за РП (к), 6 - за БЗНС и по 1 за НС "Звено" и БРСДП. Кметските наместници са 16 за РП (к), 11 за БЗНС и 1 за БРСДП[21] . Най-масова и активна е комунистическата партия, която има превес в съставите на ОФ комитетите. По този начин тя подбира и назначава кадри в управленческите органи, като и контролира дейността им. Чрез ОФ комитетите РП (к) провежда чистка в общинската управа на Силистра и учителските състави на училищата. Основен мотив е, че уволнените чиновници проявяват противоотечественофронтовски настроения, имат профашистки прояви и саботират дейността на ОФ комитетите [22]. Уволнени са 33 чиновници от Общината и другите държавни институти на територията на околията[23] . Тази тенденция се засилва след изборите за ОНС, които се провеждат на 18 ноември 1945 г., и особено по време на предизборната борба за ВНС.

На изборите за ОНС в Силистра от 11 509 гласоподаватели гласуват 10 692, като 9 928 гласа са за ОФ. Аналогични са данните и за околията. Това показва, че опозицията е все още слаба по места. След тези избори съставите на ОФ комитетите се променят и в тях влизат поравно представители на всички партии. До края на 1945 г. и началото на 1946 г. в Силистра и околията членската маса на РП (к) достига 6234, БЗНС - 4000, НС "Звено" - 1200 и БРСДП - 218. РП (к) и БЗНС имат създадени организации във всички села на околията, като РП (к) освен 43 селски, има и 20 градски организации[24] . Данните показват, че комунистическата партия е най-масовата и влиятелна организация в околията. Част от местата за кметове и кметски наместници РП (к) отстъпва на БЗНС, които получават 15 места, НС "Звено" - 2 и БРСДП - 1[25] . В околията има изградени 44 ОФ комитета с 348 членове, от които 132 са членове на РП (к), 129 - на БЗНС, 66 - на НС "Звено" и 21 - на БРСДП [26].

През лятото на 1946 г. започва подготовката за провеждане на Референдум, който да определи формата на държавно управление. 93,8% от гласоподавателите дават вота си в полза на републиката[27] .

Изборите за ВНС стават причина за остри политически борби в околията. Опозицията започва своята предизборна дейност много рано. Тя насочва усилията си към селата, където има най-големи земеделски дружби и особено сред преселниците от Северна Добруджа. През лятото отечественофронтовското БЗНС претърпява силно организационно и политическо сътресение. Много от организациите по селата преминават към опозицията, което води до отслабването на позициите му в много селища. Резултатите от гласуването на изборите за ВНС в Силистренска околия са следните: от общо 41 849 гласоподаватели за ОФ гласуват 27 161; за кандидатите на РП (к) - 19 546; за БЗНС - 5473, за НС "Звено" - 1513, за БРСДП - 647 и за опозицията - 14 416, което прави 35%[28] . В 11 села от околията, гласовете, подадени за опозицията, са повече от гласовете от тези за РП (к) и другите отечественофронтовски партии[29] .

Селище	Гласоподаватели	Гласували за РП (к)	Гласували за БЗНС	Гласували за НС "Звено"	Гласували за БРСДП	Гласували за опозицията
Айдемир	1889	549	123	73	-	1053
Гарван	1298	263	43	48	11	848
Краново	945	259	255	42	-	362
Казимир	396	149	6	6	7	218
Петрово	2197	693	420	77	-	767
Попина	1750	537	68	25	25	950
Ламбриново	389	129	51	2	-	202
Срацимир	823	185	38	67	15	496
Бръчма	492	123	11	2	9	333
Полк. Боде	243	86	1	6	9	130
Силистра	11590	3510	501	293	255	3678

Резултатите показват, че в една четвърт от селата, въпреки страха от репресии от страна на РП (к), населението гласува за БЗНС - Никола Петков. Това доказва, че на населението на Силистренска околия не допадат идеите на комунистите за създаване на ТКЗС и аграрната реформа и не са съгласни както с неправилното разпределение на нарядите и спекулата, която се шири, така и с произволите, които се вършат от общинските власти по места[30] . В отчетния доклад на РП (к) по изборите за ВНС се констатира, че много членове от съюзните партии БЗНС и "Звено" са преминали към опозицията. Посочва се, че техни ръководства и представители на ОФ комитетите открито агитират за опозицията в деня на изборите. В някои села председателите и секретарите на ОФ комитетите - членове на БЗНС, се явяват защитници на опозицията.

Резултатите от изборите утвърждават позициите на РП (к) в околията и стават причина за започването на масирана чистка в ОФ комитетите и кметствата. Околийският комитет на ОФ в Силистра провежда заседание на 9 ноември 1946 г., на което обсъжда неуспеха на ОФ партиите в изборите с изключение на РП (к). Разглеждат се причините за тези резултати и се взема решение за укрепване и реорганизиране на ОФ комитетите по селата. Решава се да се заменят кметове и кметски наместници, които са се проявили като привърженици на опозицията, с верни отечественофронтовци в селата: Попина, В. Левски, Ген. Попово, Бръчма, Богорово, Попкралево и Главан[31] .

През разглеждания период в Силистренска околия се поставят основите на многопартийността, но поради краткия период, през който съществуват, партиите не успяват да постигнат голямо влияние сред населението, което и без това има слаби политически традиции. Единствено РП (к) успява да се наложи и с манипулативните си действия унищожава популярността на останалите парламентарни и извънпарламентарни партии и течения. Използвайки репресивни мерки, тя си разчиства пътя за властване в Силистра и околията, чието население почти през целия XX в. е било под робство.

---

1. Установяване и укрепване на народно-демократичната власт 1944 - 1945 г. С., 1969, с. 133, 140, 212, 229, 330, 416; Огнянов, Л. Държавно-политическата система на България 1944 - 1948. С., 1993, с. 16 - 20; **2.** Огнянов, Л. Цит. съч., с. 66; **3.** Минчев, М. България отново на кръстопът (1942 - 1946). С., 1998, с. 95 - 96; Парашкевов, В. Ролята на БЗНС - Никола Петков в политическия живот на България 1945 - 1947 г. - В: Земеделското движение в България. Пазарджик, 2004, с. 274; **4.** ДА - Русе, ф. 82, оп. 1, а.е. 32, л. 54; **5.** ДА - Силистра, ф. 2, оп. 1, а.е. 8, л. 171; **6.** ДА - Силистра, ф. 120 С, оп. 1, а.е. 1, л. 106, 310; **7.** ДА - Русе, ф. 82, оп. 1, а.е 32, л. 54; **8.** ДА - Силистра, ф. 2, оп. 1, а.е. 8, л. 172; ф. 120 С, оп. 1, а.е. 1, л. 106; **9.** Там, а.е 9, л. 14; ф. 120 С, оп. 1, а.е. 1, л. 83; **10.** Там, ф. 120С, оп. 1, а.е. 1, л. 37; **11.** Свободна Добруджа, бр. 24 от 2 юни 1945; **12.** ДА - Силистра, ф. 120С, оп. 1, а.е. 1, л. 49; **13.** ДА - Русе, ф. 82, оп. 1, а.е. 32, л. 92; ДА - Силистра, ф. 120С, оп. 1, а.е. 1, л. 311; **14.** ДА - Силистра, ф. 120С, оп. 1, а.е. 1, л. 49; **15.** Там, ф. 2, оп. 1, а.е. 12, л. 16; ф. 17, оп. 1, а.е. 22, л. 41; **16.** Огнянов, Л. Цит. съч., л. 21; **17.** ДА - Силистра, ф. 17, оп. 1, а.е. 3, л. 46; а.е. 28, л. 53, 111; **18.** Там, а.е 28, л. 42, 43, 53, 60, 111; **19.** ДА - Русе, ф. 82, оп. 1, а.е. 322, л. 49, 145; **20.** Там; **21.** Там, л. 230 - 233; **22.** ДА - Силистра, ф. 547, оп. 1, а.е. 1, л. 22 - 23; ДА - Русе, ф. 82, оп. 1, а.е. 32, л. 207; **23.** ДА - Силистра, ф. 547, оп. 1, а.е. 1, л. 22 - 23; **24.** Там, ф. 82, оп. 1, а.е. 13, л. 16; **25.** Там; **26.** Там, ф. 120С, оп. 1, а.е. 1, л. 279; **27.** Свободна Добруджа, бр. 43 от 19 ноември 1945; ДА - Силистра, ф. 2, оп. 1, а.е. 12, л. 20; **28.** ДА - Силистра, ф. 2, оп. 1, а.е. 12, л. 69; **29.** Там, а.е. 13, л. 18-20; **30.** Там, а.е. 12Б, л. 44; а.е. 13Б, л. 45; **31.** Там, ф. 547, оп. 1, а.е. 1, л. 27.

"НА ВОЙНА КАТО НА ВОЙНА " /ВОЙНАТА В СПОМЕНИТЕ НА ШУМЕНЦИ /

Бета Хараланова

Участието на българския народ в заключителния етап на Втората световна война е предмет на проучване от редица автори. Но независимо от всичките изследвания, все още в историческото пространство има празни полета, свързани с тази тема и проведената национална научна конференция е едно от доказателствата за това.

През тази година се навършват 60 години от края на Втората световна война, респективно и от участието на българските войници и доброволци в нея. Във връзка с тази годишнина Областният управителен съвет на Съюза на ветераните във войните в България - гр. Шумен излезе с предложение да се издаде сборник със спомени, материали и документи на участници във войната от Шуменския край. За реализирането на тази инициатива бе създаден авторски колектив от 6 човека- бивши преподаватели във Висшето военно училище и ШУ" Епископ Константин Преславски". В един кратък срок ние трябваше да прегледаме, редактираме, отделим и подготвим за печат повече от 280 лични спомени в обем над 1 500 страници от периода на войната, десетина дневника и писма, които се съхраняват в ТДДА, Шумен, Регионалния исторически музей, Гарнизонния музей и Радио -Шумен /златен фонд/. Работата се оказа наистина трудна и изтощителна. В болшинството си спомените бяха в ръкопис, което още повече усложни тяхната обработка. Така бе и с оригиналните дневници, които публикуваме. В сборника са включени и списъци на наградените с военния орден "За храброст ", на загиналите във войната шуменци, на доброволците от областта, както и на броя на признатите за "Ветерани от войната " по населени места. Сборникът бе предаден във Военно издателство - София и в момента е под печат. Самите спомени, писани от участниците в събитията, са събирани в периода 1974 - 2004 г. За историческата наука спомените не са оригинален и напълно достоверен документ. Но след като се прецизират, от тях могат да се научат много непознати факти, свързани с войната, с нейните ужаси, с войнския живот както на обикновения войник, така и на командирския състав.

В заключителния етап на Втората световна война участват и 4 200 души, мобилизирани в Шуменския гарнизон, като 3 683 вземат непосредствено участие в бойните действия. Основната част от тях се сражават в редиците на 4-та Преславска пехотна дивизия, която участва в 4 армейски настъпателни операции: Нишката, Страцинско- Кумановската, Брегалнишко- Струмската и Косовската. Фронтът тук се простира на около 300 км, като 4- та Преславска пехотна дивизия настъпва по направлението на главния удар.

След приемането на Постановлението за формиране на Първа българска армия на 28 ноември 1944 г.и отправената Прокламация към българския народ за продължаване на борбата срещу хитлеристите до нейния успешен край, шуменци отново се включват и участват в Дравските боеве, в Мурската настъпателна операция, Чаковецката отбранителна операция и настъплението към Австрия. Тяхното участие и проявен героизъм е изразено най - добре в думите на Стоян Трендафилов -командир на IV -ти армейски корпус, отбраняващ река Драва." Проявената смелост и храброст на шуменци смая слисания противник. Няколко пъти вече неговите силни пристъпи са отбити. Тук при с. Ковачхида шуменските щурмоваци проявиха чудеса от храброст, въпреки многократно превъзхождащия ги противник, пречупиха настъпателния му щурм и не позволиха на врага да осъществи пъклените си замисли ...В летописа на най- новата ни военна история с. Ковачхида ще блести като символ на безпримерен героизъм, проявен от шуменските щурмоваци"[1]. Това не са обикновени високопарни слова. Шуменци наистина заслужават такава оценка. За проявения героизъм по време на войната с ордени и медали са наградени 167 шуменци.

Във Втората световна война загиват 194 шуменци. В тяхна памет и в памет на загиналите наши съграждани в другите войни през 1994 г. в централната част на града бе построен паметник.

Прочитайки дневниците и спомените на участниците във войната, ние успяхме да почувстваме силния характер и воля на българския войник, който се среща очи в очи със смъртта, който се радва на всяко получено писмо или колет от близки, а и от непознати, който след дългите преходи и атаки намира време да се повесели. "На война като на война " - тази френска поговорка, е характерна и за българския войник. Затова в настоящото съобщение освен за проявения героизъм ще се опитам да предам и моменти, които не са толкова известни и популярни, но са съществували през цялото време на бойните действия. Условно спомените съм ги разделила в няколко раздела -бойни действия и героизъм, ужасите на войната, срещи с местното население, шеги и удоволствия.

БОЙНИ ДЕЙСТВИЯ И ГЕРОИЗЪМ

"Атака. Огън. Картечи. Започва придвижването напред - само на къси прибежки и чрез пълзене. Отсреща стрелят шмайзери, картечници, минохвъргачки. Паднаха вече първите убити и ранени. Санитарните носачи едва успяват да ги изнасят назад. Точно пред нас стреляше непрестанно картечница. Смелчаците от отделението Тодор Анастасов и Димитър Йорданов се промъкват, за да я унищожат със съсредоточени заряди, но отблизо разбират, че там е вкопан танк и от него се стреля с картечница. Изглежда поради липса на гориво германците използват танковете като неподвижни бункери. Стрелбата се усилва. Редиците на цялата дружина се огъват. Към обяд всички се връщаме на изходните позиции, след като бяхме изминали стотина метра по откритото пространство. Атаката не успя. Немците здраво държат селото. Стрелбата не утихва. Изсвистя мина и за миг затихна над нас. Разбрахме, че ще удари отгоре ни. Забихме глави в земята. Мината избухна зад нас, само на 6 метра от мене. Парчетата пропищяха над нас, но не засегнаха никого. Само черни буци пръст ни посипаха. Изправихме се и почнахме да се смеем на щастливата случайност. Изобщо почнахме да свикваме, да се успокояваме, да се отпущаме, като разбрахме, че не всеки куршум, не всяка мина убиват, колкото и да е учестена стрелбата.

Мръква се. Селото не е завзето, макар и да е почти разрушено. Ние сме на същите места. Ще нощуваме пак тука, без завивки, а декемврийският студ не прощава. Пак трябва да копаем за затопляне. Заоблачи се, небето се сниши, заваля тих сняг, който покриваше новоизкопаната черна пръст пред окопите." Това е едно от многото описания на бойните действия и ежедневието на войника по време на войната, включени в сборника. Писано е от един от многото войници, които пряко участват в бойните действия.[2]

Прочитайки и обработвайки дневниците, спомените и писмата от фронта, ние разбрахме, че най - често се говори за преживяванията от боевете и за ужасите, с които са се сблъсквали нашите войници. И това е напълно разбираемо, след като тяхната основна задача е била да воюват. Много е писано и за боевете при Прищина, при Косово и Ниш, при Драва-Соболч и Драва -Чехи. Но все пак именно от спомените може да се види личното отношение на боеца към тези сражения. От личния поглед и позиция са описани отделните битки, героизмът на ротата, в която служи боецът, подвигът на отделен войник. Вероятно има и преувеличаване на фактите, но в болшинството си спомените разкриват и най- малките подробности от определена битка - нещо, което липсва в строго научните изследвания. Минко Георгиев Делев -войник от 11 -ти Сливенски полк, пише: " Сутринта на 7- ми март 1945 г получих писмо от къщи. Малката ми дъщеричка пратила три кокиченца в писмото. Пишеха ми по- скоро да победим и да се върнем живи и здрави в къщи. Свежите все още кокиченца сякаш ми дадоха още по-голям кураж и сили за победа, вече не се страхувах, само мислех,че наистина ще се върна отново в България. Едва прочетох писмото и отново куршуми над нас. И отново атака.Трябваше да се бием за всяка къща на Драва-Соболч и Драва -Полконя. Ние, пехотата, се хвърлихме в атака, артилерията и катюшите изринаха до основи селото. Всичко гори и бучи. На 9 -ти март забелязах, че ротата ни от 120 войника беше останала само 40 ...Веднага идваха нови войници да ни попълнят. И пак в неспирни атаки- на ден по 3-4."[3]

А за боя при Драва - Чехи разказва подофицер Димитър Димов Христов . "... След като разбрах, че ротата е заплашена от двете немски картечници, казах си на ум."Ще ви видя сметката"... Надянах двойната торба с ръчни гранати и пълнители с патрони за автоматите. Към полунощ нагазих в студената вода. Прегазих блатото и излязох на твърда земя. Огледах се, разбрах, че немците се намират на 100-150 крачки. Легнах и запълзях безшумно. Сърцето ми биеше до пръсване, а ушите ми пищяха. На 20 крачки от фашистите се притаих и ясно различих разчетите на две немски картечници. Придърпах торбите и извадих гранатите...Взех една граната и я хвърлих срещу немските картечници. После още една и още една. Видях как германските картечари се свлякоха на земята.Пуснах няколко откоса с автомата. Скочих и се озовах пред няколко трупа.Започнах да събирам техните автомати. Когато се обърнах, един труп се размърда. Беше ранен немец, но краката му бяха здрави. Метнах на гърба му пленените картечници и го подкарах по обратния път.На изток вече се зазоряваше, когато се върнах при ротата. Посрещнат бях от командира на ротата подпоручик Мишонов. Пред него лежаха двете немски картечници, четири автомата, пет пушки и четири пистолета.До тях свит и бледен трепереше раненият немец.

По този случай бях награден с два златни ордена "За храброст ", един орден "За заслуга ". Най- скъпата ми награда е съветският орден за храброст"Слава", който лично ми връчи маршал Толбухин."[4]

УЖАСИТЕ НА ВОЙНАТА

Това са най- трудните моменти за осмисляне. Четейки спомените и дневниците, ние се сблъскахме с такива ужасни неща, които са преживели нашите войници, че е трудно да си го представи човек. Разказите са изпълнени с тъга и болка от видяното, от преживяното, но в същия момент и с готовност да се воюва до края на войната.

С подобна тъга за ужасите в боевете край Драва разказва и Кирил Миланов Петров - офицер в 58 - ми пехотен полк от 16 пехотна дивизия." Немците са се залостили в една горичка, която нашите хора кръстиха "гората на смъртта ". Една, две, три оточки, хората падат, кой убит, кой ранен. С думи не могат да се обяснят трепетите, които човек изпитва в такива минути. Думите са слаби или неудачни, за да можеш да обясниш тези чувства. Вода и хляб не идваха по две - три денонощия, впускаш се стремглаво в атаката, устните - пресъхнали, гърлото -също и за да ги овлажниш, всмукваш малко от собствената си кръв и ... напред! Една граната, изстреляна от немски бомбохвъргач, е попаднала в стрелковото трапче на един от войниците и го разкъсала. В близост до него имаше малка локвичка вода, част от червата на убития войник бяха попаднали в нея и ...щеш не щеш с най- осторожно предпазване, чрез пълзене достигаш локвичката, гледаш червата .... и разкквасваш устните си.."[5]

СРЕЩИ С МЕСТНОТО НАСЕЛЕНИЕ

Воювайки повече от девет месеца, далеч от Родината, българските войници са имали възможност за създаване на контакти с местното население в Сърбия и Унгария. В повечето случаи армията ни е посрещана като освободителка, но често местното население, страдало години от немската окупация, проявява известна резервираност към българските войници.

"Местното население ни посрещаше радушно, виждаха се множество лозунги "ЖИВЕЛА БРАЧКА БУГАРСКА ОСВОБОДИТЕЛСКА ВОЙСКА!", даваха ни хляб и подслон - казва Димо Василев от 7-ми Преславски пехотен полк и продължава:- Спомням си по време на придвижване при настъплението едно хлапе не без гордост ми се хвалеше, че то първо от всички извикало "ЖИВЕЛА БУГАРСКА ВОЙСКА!" и искаше да замени две ръчни гранати срещу пушка. От тях научихме и техни песни, от които си спомням донякъде следната: "Из Пиротско равно поле, цвили народ от неволе! Партизану сваку дьна у редова партизана, партизану борба води да свой народ ослободи". Веднъж бяхме се подслонили в една плевня, тъй като бяхме мокри до костите. Стопанинът, сърбин ли беше, македонец ли, не помня, ни каза, че в тази плевня през миналите войни пак са се подслонявали български войници, на което шеговито забелязах, че това е вече последното ни идване и друг път едва ли ще се наложи такова нещо. За всеки случай по този места личаха следите на окопите от миналите войни, станали вече като естествен релеф на местността."[6]

В голяма част от спомените и дневниците се съдържат сведения за организиране на вечеринки и забави, за начина, по който българските войници установяват контакти с местните девойки, за съвместни мероприятия със сръбското население.

"За добрите наши обноски към населението на Югославия от градовете и селата, през които минавахме, си пролича и от обстоятелството, че от където и да минавахме, хората ни даряваха с разни подаръци - кърпи ,чорапи и др. неща. Грижиха се и за телата на убитите наши бойци. А там, където престоявахме за по- дълго време, населението ни устройваше различни веселия- забави, събрания"- пише в своите спомени Борис Златев.[7] А в дневника си, воден ежедневно, Борис Павлов пише :"1 декември. Подготвяме футболен мач с титовците. 2 декември. Мач със сърбите. Нашите противници екипирани, с фланелки, гащета, калци и истински футболни обуща. А ние излязохме на терена по потници, войнишки бричове и ботуши. Необичайното "спортно облекло затрудняваше движението, с тежките ботуши не можеше да се бяга, нито топката да се отправя точно. Загубихме 7:1.Загубата ни тежеше. Но тя дойде от отбор- наш съюзник в битката срещу врага."[8]

За съжаление друго е било отношението на местното сръбско население към наши пленници. Павел Влайков Дочев, служещ в 55 Охридски полк, 11 граничен участък, пленен в Битоля след предателството на част от командващите, пише "... Закараха ни в инженерната дружина, там бяхме оценени 1 пленник - 20 000 лева, видяхме с очите си как една девойка изкара двама души и даде им цивилни дрехи, след като се облякоха ги предаде, че са българи, тях ги убиха веднага, а нея възнаградиха ".[9]

И тук може да се каже " На война като на война "

ШЕГИ И УДОВОЛСТВИЯ

Когато четеш спомените и дневниците и се сблъскваш с примери, свързани с малки удоволствия, трудно човек може да повярва, че по време на война може да се мисли за такива неща.Вярно е, че по време на войната на фронта са се пращали вестници, колети, изнасяли се концерти и представления. Но както пише Димо Василев Димов - редник от 2-ра ударна рота от 7-ми Пехотен Преславски полк "като пехотинци ние страдахме от всякакъв огън - пушечен, картечен, минометен, артилерийски, понасяхме тежки изпитания на непрекъснатото движение в студ и кал, през реки и планини, навсякъде се окопавахме в какво ли не. Понякога ти се иска да се изкъпеш и наспиш на топло, та ако ще и срещу това да загинеш. И все пак при тези изпитания човек не може без хумор, смях и закачки ."[10] В своя дневник Алексей Понамарьов споделя редица такива моменти. Един от тях е свързан с преживелиците, след като българската армия влиза и освобождава гр. Ниш :" ..по улиците на града се виждаха само военните. От населението много малко се виждаха хора....По едно време гледаме носят с купички, манерки и с кофи вино. С голям зор се вмъкнахме в склада.Тапите на бъчвите бяха махнати, виното течеше силно. На земята се образуваха големи локви. Всички пъхат купички, манерки, кофи, разливат виното на земята Локвата стана още по-дълбока. Почувствах, че партенките ми станаха мокри....Нашият домакин на обоза успя да напълни една бъчонка с вино. .Върнахме се в казармата.. . Веднага образувахме каре - покер.До нас играеха белот. Виното допълваше удоволствието."[11]

В сборника е включен и част от фронтовия дневник на Пейко Ненов Хаджиев - кандидат подофицер от 5-ти дивизионен артилерийски полк, Шумен. Както пише авторът му: "през цялото време съм си водил дневник по дати за живота на батареята и за моята роля и място в него."Интересното в предлаганата част от дневника е, че въпреки войната и водените военни битки, по-голямата част от събитията са свързани с българските празници - "Новогодишни преживелици край Земун", Срещу Атанасов ден на фронта /29.01.1945/ , Връбница на фронта / 29 март 1945 г/ и т.н. След една успешна атака Пейко Хаджиев пише :" Врагът е принуден да отстъпи, а нашата пехота е в атака. Батареята пое напред край сивите силуети на сградите и дърветата .

Днес е Връбница. В съзнанието ми се редят спомени мили, хубави , с родители, с близки и приятели, а защо не и с приятелки. Весели песнички и закачки на хорото, на разходка по полето. Кършене на върбови клонки, сплитане на венци от синчец, минзухар и теменуги. ..Но войната си е война."[12]

За друг вид удоволствия разказва д-р Сираков. "Вече се виждаше края на войната. Една сутрин д-р Божиков-също от Шумен, лекар на 12- ти дивизионен артилерийски полк идва при мен и споделя, че се появил един голям проблем от здравословен и социален характер. И по-точно. Нали в армията личният състав са все младоци - казва той,- някои от тях не издържали, намерили жени и след време започнаха да идват при мене с оплакване, че нещо им прокапало. Установих - заразяване от трипер. Докладвах в дивизията...И сега от дивизията ми изпратиха три торби с презервативи, които да раздам както следва: на войник по един брой, на подофицери по два броя и на офицери по 3 броя. Строихме най-напред войниците, като им прочетохме заповедта и раздадохме на всеки по един презерватив. Някои още там ги надуха. Някой се възмути "ще се подиграват ли с нас, като ни раздават балончета като на деца!" Друг го успокояваше: „Те не са за сега. Ще ги надуем в деня на победата“. А полковият бръснар се сърдеше, че му даваме само един. Д-р Божиков му обясни: „Тези презервативи са за многократно използване, затова са дебело бронирани отпред“. Обещахме му, че ако останат излишни, ще му дадем още ..."[13]

Какъв извод може да се направи от този пример, освен да се каже: "На война като на война" .

Да се отдели най- интересното и непознато от всички спомени се оказа трудна задача. Предложените тук материали са само една нищожна част от богатия на информация сборник. Спомените допълват, обогатяват и конкретизират картината на войната. Макар и някои от тях да са писани преди 20-30 години, в болшинството си те не са свързани идеологически с времето, в което са писани. Липсва възхвала за Партията и отечественофронтовското правителство. Реално се сочи и ролята на помощник- командирите. Но в същия момент си личи желанието за воюване, готовността за саможертва и личен пример. С добри чувства пишат за срещите с пом. командващия ген. Козловски, с ген. Стойчев и с маршал Толбухин. Особени чувства на възхищение предизвикват и стрелбите на "катюшите". От друга страна, писани 30-40 години след като войната е приключила, ние можем да направим и сравнение до каква степен информацията в тях е достоверна, не са ли преувеличени предлаганите факти и събития. Затова е необходимо още по-задълбочено проучване на спомените, писани от участниците във войната.

---

1. Мишонов,И.,Ил. Цаков. Боят при Ковачхида на 6 март 1945 г.; **2.** ТДДА, Шумен. Колекция "Спомени на участници в Отечествената война". № 226; **3.** Пак там, № 221; **4.** Пак там, № 253; **5.** Пак там, № 61; **6.** Пак там, № 25; **7.** Пак там, № 132; **8.** Пак там, № 36; **9.** Пак там, № 281; **10.** Пак там, № 25; **11.** РИМ, Шумен. Отдел "Най -нова история " Инв. № 1574; **12.** ТДДА, Шумен. Колекция "Спомени на участници в Отечествената война". № 283; **13.** Личен архив на д-р Сираков - автор на спомените.

ПОЛИТИЧЕСКИТЕ ПАРТИИ В ХАСКОВСКИ РЕГИОН ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА РЕФЕРЕНДУМА ЗА РЕПУБЛИКА И ИЗБОРИТЕ ЗА ВНС, 1946 г.

Виолета Костова

В контекста на събитията от края на Втората световна война до подписването на мирния договор през февруари 1947г. в Париж, 1946г. е може би най - съдбоносната година. Във външнополитически аспект трябва да отбележим, че изработването на мирните договори минава в своята решителна фаза. Във вътрешнополитически план това е годината, в която сякаш съществува най - голям политически плурализъм - опозиционните партии, разрешени от ОФ власт, са легализирани и оформени организационно. Опозицията, макар и вън от управлението на страната след изборите за XXVI ОНС, за първи и последен път ще участвува в избори - Референдума от 8 септември и изборите за ВНС на 27 октомври. От друга страна още от началото на 1946г. по указание на ЦК на БРП/к/ започва настъпление срещу тях. Кулминацията са политическите процеси срещу лидерите й - Г.М.Димитров, Кръстю Пастухов, Цвети Иванов, както и срещу 6 души от Тайната военна организация "Цар Крум" и 22 д. от ВМРО. През тази година се извършва и генералната чистка в армията, съдебните органи, МВР и другите държавни учреждения. В резултат на това са отстранени 1/3 от офицерския състав на войската и много от политическите опоненти на БРП/к/ и ОФ са въдворени в ТВО.[1]

Всъщност през 1946г. в българското общество се противопоставят най - силно двете тенденции за характера на партийно - политическата система - тоталитарна и традиционно - демократична. Именно тогава опозиционните борби - вътрешнопартийни и междупартийни - приемат изцяло антикомунистически характер. Върховият момент е допитването за формата на държавно управление през септември и около месец по-късно - изборите за конституционно събрание.[2]

През 1946г. в целия Хасковски регион са оформени организациите на отечественофронтовските и опозиционните партии. Сведенията за членския състав на БРП/к/ по околии, съдържащи се в тримесечните отчети за цялата година, са много подробни и дават точна информация за движението, социалния и професионален състав на околийските организации. Цифрите за брой членове на Комунистическата партия показват постоянна тенденция към увеличение в Харманлийска околия, което е най-голямо през първото и последното тримесечие. В Хасковска и Свиленградска околии обаче в началото на годината има намаляване, а след това през последното тримесечие - постепенно увеличение. Основната социална група на партията в региона са бедните селяни, следвани от индустриални работници в Хасковска околия, общи в Харманлийска и Свиленградска околии. Организационното състояние на другите ОФ - партии е следното: и в трите околии БЗНС, БРСДП и Радикалната партия значително увеличават броя на членовете си още през второто тримесечие, като тази тенденция се запазва до края на годината, докато при НС "Звено" в началото има почти двойно увеличение и намаление в края на годината. При опозиционните партии общата тенденция също е към увеличение на членския състав на БЗНС - НП и БРСДП /о/ в Хасковска околия, като според посочените документи през 1946г. тук има и организация на Демократическата партия и на младежката й организация. За съжаление няма други документи, които да дадат повече информация за оформянето и развитието й. В Харманлийска околия данните са само за БЗНС - НП и ЗМС - П. Сърбински, които увеличават членовете си до края на третото тримесечие, след което рязко намаляват. Има и малка група на Демократическата партия - само от 7 члена. И в Свиленградска околия данните са само за БЗНС - НП и ЗМС - П. Сърбински, като с изключение на второто тримесечие те запазват една относителна постоянна цифра.[3] През 1946г. са първите процеси срещу дейци на опозиционните партии в региона. През февруари 1946г.е делото срещу Вакрил Янев и помощниците му от БЗНС - НП. Самият Вакрил Янев минава нелегално южната ни граница през 1945г. и е осъден задочно. Присъди по това дело са издадени над Никола Манчев, Ю.Юрданов, Марин Делчев и Железан Живаков.[4] През лятото на същата година са арестувани и изпратени в Хасковския затвор и по-късно в лагери ръководителите на градската организация на БРСДП /о/ - Хасково Ив.х.Иванчев, Продан Шопов и др. В процеса срещу Г.М.Димитров от Харманли е подсъдим Коста Ил. Иванов.[5]

Подготовката за Референдума започва от лятото на 1946г. - на 16 юли е взето решението на ПБ на ЦК на БРП/к/, на 22 юли е проведено съвместно съвещание на НК на ОФ и МС за разглеждане законопроект за Референдум и избори за ВНС. На 25 юли законопроектът е внесен в Народното събрание. Опозицията заема отрицателно отношение към законопроекта главно по процедурата. През август всяка от партиите на ОФ обсъжда предстоящия Референдум и приема съответните партийни решения и документи. Опозиционните партии преминават на открити републикански позиции. БЗНС - НП в заседанието на ВСС от 15 - 16 юли изразява пълно несъгласие с политиката на ОФ и правителството му. Демократическата партия минава изцяло на републикански позиции, като се обявява за запазване на основните принципи на Търновската конституция без тези за монархията. От 16 август е открита кампанията за Референдума.[6]

Резултатите от Референдума на 8 .09.1946г.в региона по околии са следните: [7]

Околия	Хасково	Харманли	Свиленград	Симеоновград
Брой избиратели	69 752	47 821	32 036	18 450
Гласували	62 765	44 520	30 838	17 466
За република	59 303	42 608	29 306	16 835
За монархия	2001	1222	992	276
Лозунги	343			65
бели	1118	700	540	272

Резултатите от Референдума като цяло следват общите тенденции за страната, но показват на първо място голям брой не гласували - 6987 в Хасковска околия, 3000 - в Харманлийска, 2800 - в Свиленградска и около 1000 в Симеоновградски партиен район / 1 град и 20 села/. По-голям интерес обаче представляват оценките и анализите, особено на ръководствата на околийските организации. На първо място /в Харманлийска околия/ се отбелязва, че броят на гласувалите нараства и поради агитацията на опозицията за участие в Референдума и за подкрепа на Републиката. Негласувалите се разпределят по следния начин: реакционери - 340, индеферентни - 1594, опозиция - 527, обидени от властта - 317. По професии картината е следната: 456 работници, 71 занаятчии, 2670 селяни, 92 интелигенция, 5 индустриалци, 34 търговци и 523 - по дефектно съставени списъци. Лозунгите, които най-често са срещани, са: "Долу шмайзерите", "Изчезналите след 9 септември са дело на комунистите", "За Царство България", "Да живее Гемето", "И републиката няма да ни умие", "Смърт на комунизма", "След монархията ще се настани червения Кремълски деспотизъм... - с това се унищожава свободата и независимостта на българския народ." Участието на съюзниците е оценено като слабо и по-скоро като завоюване на позиции за предстоящите избори за ВНС, особено от страна на социалдемократите в Симеоновград, а околийските ръководители на БЗНС се надяват, че гласуването за Република е начало на едно бъдещо обединение на земеделците в рамките на ОФ. Интересна е констатацията за НС "Звено" - "Звенарите останаха като гръмнати от настъплението на ОФ.... Овладяло ги е пълно безразличие." Ясно се подчертава, че "реакционерите и фашистите" в редовете на опозицията са гласували за монархия, на места опозицията "прокламира сближение с комунистите майсторски против нарядите, а в 2-3 села опозицията изцяло е бойкотирала изборите". Участието на опозицията в Референдума и то в подкрепа на републиката се оценя като тактика и подготвителен етап за следващите избори.[8]

В анализа на резултатите в Свиленградска околия се отбелязва, че по време на изборите през 1945г. в околията са гласували и войници от прикриващия фронт, което обяснява по-големия брой избиратели тогава. Но като цяло в Референдума е регистрирано по-голямо участие на населението в сравнение с изборите през 1945г. и по-висока политическа активност на жените. Не гласувалите се разпределят по следния начин: 3% /36д./ - реакционно и опозиционно настроени, индеферентни 5 % /60д./. В околията са разпространявани 150 лозунга против КП и ОФ - "Смърт на червените окупатори", "Да живее Цар Симеон", "Смърт на народната република - да живее Цанков", "Долу предателя на българския народ Георги Димитров", "Искаме война против ОФ и РП". Оценката за съюзниците - "с изключение на земеделци и социалдемократи /много слабо/, не работиха," основно РП/к/. Опозицията е провела околийска конференция на БЗНС - НП, на която са били представени 9 земеделски дружби и организаторите са заявили следното: "Ние ще гласуваме за Република, че управление в България без участието на БЗНС и БРП/к/ не може да има". От опозицията в града не е забелязана особена дейност против републиката.[9]

За Хасковска околия документите сочат, че най - много гласове за монархията са дадени в Хасковска, Горскиизворска, Диневска, Крепостка, Конушка и Караманска общини, най - много лозунги е имало в Брястовска, а най - много бели - в Хасковска, Горскиизворска, Царева поляна, Ябълковска, Бряговска, Бродска. Негласувалите принадлежат към различни социални групи и се определят така: 1900 реакционери и опозиционери, 2010 индеферентни, 1050 болни и стари, 1120 - от грешки в избирателните списъци и 907 са обидени от властта. Лозунгите в града и околията са 343, от тях 70% са за нарядите, 30% са изцяло с монархическо съдържание и против републиката, има и анархистки. Оценката за работата на съюзниците е слаба с изключение на самите ръководства и отделни личности.[10]

На 15 септември България е обявена за народна република в резултат на допитването до народа. Това е може би най - неоспоримият вот в кратката история на "народната демокрация". Причините за този резултат са много, като трябва да се има предвид, че трите национални катастрофи се свързват с монархията. Републиканската идея е достатъчно популярна в общественото и политическо пространство на страната. А освен това - партиите, които съществуват в този период, и в ОФ, и в опозиция, като цяло имат традиционна републиканска нагласа, с изключение само на Демократическата. И все пак, посочените резултати за Хасковски регион показват, че монархическата идея има своите привърженици. Но лозунгите, издигнати по време на кампанията и на самия Референдум, имат по-скоро антикомунистическо, отколкото антирепубликанско съдържание. Те отразяват действителната същност на политическата борба в този момент - комунизъм или демокрация.

Несъмнено истинската политическа и идеологическа битка е в изборите за ВНС. Кампанията е подготвена много стриктно и целенасочено от БРП/к/ и нейните съюзници. Решението е за единна ОФ листа и различни партийни цветове на изборните бюлетини. Изработен е и проектът за конституция на БРП/к/ и поставен на обсъждане. Основната идея, залегнала в кампанията, е задължението да се действува за укрепването на ОФ "като траен съюз на всички антифашистки, демократични и прогресивни сили на българския народ."[11]

Без да се спираме на кампанията в Хасковски регион, ще посочим резултатите по околии и анализите, които следват:[12]

Брой гласове околии	Общо за ОФ	БРП/к/	БЗНС	НС "Звено"	БРСДП	Радикална партия	Опозиция
Хасково	49620	35 347	7942	2850	3177	304	16 292
Харманли	35047	27044	5693	566	1621	123	11 352
Свиленград	24772	6375	6205		429	129	6423

Цифрите показват, че опозицията общо в трите околии, при избирателна активност между 96% - 99%, печели около 25% от гласовете и 2 мандата, а БРП/к/ - 57%. В Хасковска околия опозицията е представена от БЗНС - НП и БРСДП /о/, в Харманлийска и Свиленградска - само от БЗНС - НП и ЗМС - Петър Сърбински. БЗНС и БРСДП в ОФ успяват да вземат по-малко и от половината гласове в сравнение с обединената опозиция. При това трябва да се има предвид, че предизборната кампания се води при неравностойни условия за партиите от ОФ и опозицията.[13]

Документите, които съдържат сведения и анализ на самата кампания и изборния резултат, всъщност дават информация за състоянието на политическите нагласи и партии в региона. Без да се спираме подробно на отделните факти, ще изведем няколко основни момента. На първо място в повечето села и в трите околии организациите на БРП/к/ са нови, създадени след 9 септември 1944г., а членовете им или са били безпартийни, или са членували в различните буржоазни партии. Що се отнася до земеделците, по-голямата част от авторитетните хора в селата са при опозицията - т.е. в БЗНС - НП. Особено силно влияние оказват извършваните репресии - "арести за дребни и смешни неща" и, разбира се, личностните качества на хората от местните ръководства на всички партии. В много от документите на околийските организации на БРП/к/ се изтъква, че съюзниците, другите партии в ОФ, на практика са воювали против комунистите.[14] Последната констатация показва до голяма степен състоянието на партиите в ОФ без БРП/к/.

Избраните депутати от трите околии се разпределят по следния начин: в Хасковска околия 5 са мандатите на БРП/к/, по 1 на БЗНС и БРСДП и 1 - за опозицията, в Харманлийска околия - 3 за БРП/к/, 1 - за БЗНС, 1 - за опозицията, в Свиленградска - 2 за БРП /к/ и 1 за БЗНС. От избраните народни представители от БРП/к/ във ВНС от трите околии 1 е без образование, 3 - с начално, 2 - незавършено основно, 2 - основно, 1 - средно и 1 - висше.[15]

След Референдума и изборите за ВНС БРП/к/ и останалите партии в ОФ увеличават членския си състав. Същото е и при двете основни опозиционни партии в околията, но се появява макар и все още слабо, тенденция към известно намаление. Точното движение трудно може да се проследи. Факт е обаче тежкото организационно състояние на БЗНС и БРСДП в ОФ. Опозицията все още има няколко месеца съществуване - до подписването на мирния договор през февруари 1947г. и последвалата забрана на БЗНС - НП. В Хасковски регион характерът на политическата борба е ясно изразен и в двете кампании. В Референдума за република, независимо от резултата, проличават и определени монархически нагласи, но по-важна е антикомунистическата насоченост. Последната проличава още повече при изборите за ВНС от гласовете, които печели опозицията в региона -1/4, както и от състоянието на некомунистическите партии в ОФ от края на 1946г. и през 1947г.

---

1. Баева, И., Калинова, Е., Българските преходи, С, 2000, с.35 - 37; **2.** Минчев, М., България отново на кръстопът /1942 - 1946/, С, 1999, с. 101; **3.** ЦДА на Р България, ф.1Б, оп.12, а.е.178, л. 32 - 35, л. 43 -46, л. 48 - 51; **4.** Костова, В., Опозицията в Хасково и околията 1945 - 1947г. в: Българската опозиция и организираната съпротива в България 1944 - 1954г., Сливен, 2000, с.160; **5.** В.Свободен народ, бр. 124/ 05.06. 1946г.; в. "Знаме", бр. 158/4.06.1946г.; **6.** Исусов, М., Политическият живот в България 1944 - 1948г., С, 2000, с. 229 - 232; **7.**ЦДА на Р България, ф.1Б, а.е. 218, л.2, 9, 30, 36; **8.** Пак там, л.28 - 32; **9.** Пак там, л. 4-7; **10.** Пак там, л.36, л. 38; **11.** Исусов, М., пос. съч., с.234 - 235; **12.** ЦДА на Р България, ф.1Б, оп.12, а.е.233, л.3; **13.** Костова, В., Организационно и политическо развитие на земеделското движение в Хасковски регион, 1944 - 1948г., в: Национална научна конференция Земеделското движение в България, Пазарджик, 2004, с.347; **14.** ЦДА на Р България, ф.1Б, оп. 12, а.е. 233, л. 11, л. 60 - 63; **15.** Пак там, л.3, 4, 6.

АВТОРИ В СБОРНИКА

1. Чл.кор.д.и.н. Георги Марков - Институт по история при Б А Н
2. Доц.д-р Искра Баева - СУ „Св.Климент Охридски“
3. Доц.д-р Николай Проданов - ВТУ „Кирил и Методий“
4. Ст.н.с.II ст. Теодоричка Готовска - Хенце - ИИ при БАН
5. Иван П.Шандански - Ц Д А, София
6. Камка Новакова - СУ „Климент Охридски“ - ФЖМК
7. Иво Жейнов - Русе
8. Ст.н.с. Румяна Тодорова - ИИ при БАН
9. Доц.д-р Евгения Калинова - СУ“ Климент Охридски“
10. Ани Златева - ИИ при БАН
11. Ташо Ташев - София
12. Ст.н.с. Господинка Никова - ИИ при БАН
13. Мариана Бърчева - РИМ, Русе
14. Тоня Любенова - ИМ, Търговище
15. Н.с. Стефан Шивачев - ИМ, Пловдив
16. Илия Стефанов - ТДДА, Пазарджик
17. Йорданка Янчева - РИМ, Кюстендил
18. Светла Радева, инж.Слави Павлов - ИМ, Котел; Музей на авиацията, Крумово
19. Веселина Янакиева, Чавдар Тодоров - ИМ, Сливен
20. Георги Радославов - ИМ, Перник
21. Асен Н. Цакманов - ТДДА, Перник
22. Тодорка Недева, Цветанка Колева - РИМ, В.Търново
23. Д-р н.с.I ст. Светла Димитрова - РИМ, Стара Загора
24. Пламен Никодимов - ИМ, Видин
25. Мария Калоянова - РИМ, Кюстендил
26. Ст.ас. Васил Параскевов - ШУ „Епископ К.Преславски“
27. Румяна Кацарова - РИМ, Пазарджик
28. Мария Иванова - ИМ, Ямбол
29. Иванка Попстанчева - ТДДА, Бургас
30. Стоянка Георгиева - Сливен
31. Щилиян Русев - ИМ, Нова Загора
32. Милка Червенкова - ТДДА, Сливен
33. Вера Петрова - ИМ, Силистра
34. Н.с. Валя Димитрова - ИМ, Видин
35. Вяра Владова - ИМ, Сливен
36. Пламен Стефанов - ИМ „Искра“, Казанлък
37. Валентина Псалтова - РИМ, Пазарджик
38. Райна Антонова - ИМ, Монтана
39. Нели Цонева - ИМ, Павликени
40. Нели Г.Димитрова - ТДДА, Шумен
41. Ганчо Ганев - ИМ, Ловеч
42. Светлана Аврамова - ИМ, Търговище
43. Виолета Драганова, Цветана Генчева - РИМ, В.Търново
44. Н.с. Невяна Бъчварова - РИМ, В.Търново
45. Тинка Бозова, Златка Антова - РИМ, Варна
46. Величка Калева - ИМ, Котел
47. Василка Стойнева - РИМ, Кюстендил
48. Николай Чакъров - Русе
49. Нина Богданова - ИМ, Силистра
50. Н.с. Бета Хараланова - РИМ, Шумен
51. Виолета Костова - РИМ, Хасково

AUTHORS IN THE SYMPOSIUM

1. Corresponding member Dr. of History Science Georgi Markov - Institute of History at Bulgarian Academy of Science
2. Assoc. Prof. Dr. Iskra Baeva - St. Kliment Ohridski Sofia University
3. Assoc. Prof. Dr. Nikolay Prodanov - Kiril and Metodiy Veliko Tarnovo University
4. Senior Research Associate II degree Teodorichka Gotovska - Hentse - Institute of History at Bulgarian Academy of Science
5. Ivan P. Shandanski - Central State Archive, Sofia
6. Kamka Novakova - Kliment Ohridski Sofia University - Faculty of Journalism
7. Ivo Zheynov - Ruse
8. Senior Research Associate Rumyana Todorova - Institute of History at Bulgarian Academy of Science
9. Assoc. Prof. Dr. Evgeniya Kalinova - Kliment Ohridski Sofia University
10. Ani Zlateva - Institute of History at Bulgarian Academy of Science
11. Tasho Tashev - Sofia
12. Senior Research Associate Gospodinka Nikova - Institute of History at Bulgarian Academy of Science
13. Mariana Barcheva - Ruse Historical Museum
14. Tonya Lyubenova - Historical Museum, Targovishte
15. Research Associate Stefan Shivachev - Historical Museum, Plovdiv
16. Iliya Stefanov - State Archive Territorial Direction, Pazardzhik
17. Yordanka Yancheva - Regional Historical Museum, Kyustendil
18. Svetla Radeva, Eng. Slavi Pavlov - Historical Museum, Kotel; Museum of Aviation, Krumovo
19. Veselina Yanakieva, Chavdar Todorov - Historical Museum, Sliven
20. Georgi Radoslavov - Historical Museum, Pernik
21. Asen H. Tsakmanov - State Archive Territorial Direction, Pernik
22. Todorka Nedeva, Tsvetanka Koleva - Regional Historical Museum, Stara Zagora
23. Dr. Research Associate I degree Svetla Dimitrova - Regional Historical Museum, Stara Zagora
24. Plamen Nikodimov - Historical Museum, Vidin
25. Mariya Kaloyanova - Regional Historical Museum, Kyustendil
26. Senior Assistant Vasil Paraskevov - Episcope K. Preslavski Shumen University
27. Rumyana Katsarova - Regional Historical Museum, Pazardzhik
28. Mariya Ivanova - Historical Museum, Yambol
29. Ivanka Popstancheva - State Archive Territorial Direction, Burgas
30. Stoyanka Georgieva - Sliven
31. Shtiliyan Rusev - Historical Museum, Nova Zagora
32. Milka Chervenkova - State Archive Territorial Direction, Sliven

33. Vera Petrova - Historical Museum, Silistra
34. Research Associate Valya Dimitrova - Historical Museum, Vidin
35. Vyara Vladova - Historical Museum, Sliven
36. Plamen Stefanov - „Iskra“ / Spark/ Historical Museum, Kazanlak
37. Valentina Psaltova - Regional Historical Museum, Pazardzhik
38. Rayna Antonova - Historical Museum, Montana
39. Neli Tsoneva - Historical Museum, Pavlikeni
40. Neli G. Dimitrova - State Archive Territorial Direction , Sliven
41. Gancho Ganev - Historical Museum, Lovech
42. Svetlana Avramova - Historical Museum, Targovishte
43. Violeta Draganova, Tsvetana Gencheva - Regional Historical Museum, Veliko Tarnova
44. Research Associate Nevyana Bachvarova - Regional Historical Museum, Veliko Tarnovo
45. Tinka Bozova, Zlatka Antova - Regional Historical Museum, Varna
46. Velichka Kaleva - Historical Museum, Kotel
47. Vasilka Stoyneva - Regional Historical Direction, Kyustendil
48. Nikolay Chakarov - Ruse
49. Nina Bogdanova - Historical Museum, Silistra
50. Research Associate Beta Haralanova - Regional Historical Museum, Shumen
51. Violeta Kostova - Regional Historical Museum, Haskovo

ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА И БЪЛГАРИЯ

1939 - 1947

/Доклади и съобщения от Национална научна конференция
посветена на 60 годишнината от края
на Втората световна война, проведена в гр. Сливен
на 7 и 8 април 2005 г./

Отговорен редактор
чл. кор. д. и. н. Георги МАРКОВ

Редактори
Георги КЮПЧУКОВ
Вяра ВЛАДОВА

Художник на корицата
Антон ДЕЧЕВ

Компютърен дизайн
Антон ДЕЧЕВ

Технически редактор
Куна КОНДЕВА

Коректори
Паруш СИВКОВ
Вяра ВЛАДОВА

Излязла от печат - август 2006 г.
Печатни коли 23
Формат 70/100/32

Издателска къща • ЖАЖДА • Сливен
тел.: 044/8 07 01; 66 21 77
jajda@sliven.info

ISBN 10-954-795-148-3
ISBN 13-978-954-795-148-8

10,00